

**ДВНЗ «УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

В.В. СУХОНОС

**Монархія як державна форма:
історико-теоретичний
та конституційно-правовий
аспекти**

Монографія

Суми
ВВП «Мрія-1» ТОВ
2010

УДК 342.36
ББК 67.2 (о)
С 91

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» (протокол № 9 від 24 червня 2010 року).

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України **А.М. Колодій**;
доктор юридичних наук, професор **М.К. Якимчук**;
доктор юридичних наук, доцент **Д.М. Лук'янець**.

Сухонос В.В.

С 91 **Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти. Монографія.** – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.

ISBN 978-966-566-470-3

Що таке монархія: данина історичній традиції, «символ нації» чи застаріла форма правління, на сьогодні небажана? Відповіді на ці запитання неоднозначні. Дискусії щодо життєздатності монархічної державності як такої в суспільстві не вщухають. Зважаючи на це, в монографії й досліджуються як історичний розвиток монархії, так і її сучасний конституційний стан та перспектива подальшого розвитку.

Видання розраховане на науковців і широкий читацький загал.

ББК 67.2(о)

ISBN 978-966-566-470-3

© Сухонос В.В., 2010
© ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Монархія: питання теорії.....	8
1.1. Поняття, географія і класифікація монархій.....	8
1.2. Організаційний статус монарха.....	51
1.3. Монархічна державність у політико-правовій думці минулого.....	68
РОЗДІЛ 2. Генезис та еволюція монархічної форми правління.....	97
2.1. Архаїчна монархія у державно-правовому контексті.....	97
2.2. Усталена монархія від архаїчно-законодавчої до конституційної доби.....	112
2.3. Монархічна державність на землях сучасної України.....	129
РОЗДІЛ 3. Структурно-функціональний статус монарха з точки зору конституційної компаративістики.....	145
3.1. Повноваження монарха у сфері законодавчої влади.....	145
3.2. Взаємодія монарха з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування.....	163
3.3. Роль монарха у забезпеченні національної безпеки.....	183
3.4. Монарші повноваження у сфері судоустрою та правосуддя.....	203
РОЗДІЛ 4. Перспективи монархічної державності у світі та в Україні.....	209
4.1. Основні тенденції та перспективи розвитку монархічної державності у світі.....	209
4.2. Напрями українського монархізму.....	222
4.3. Конституційно-правові шляхи і перспективи запровадження в Україні інституту одноосібного монарха.....	227
ПІСЛЯМОВА.....	248
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	249
ДОДАТКИ.....	278
Додаток 1. Історичні пам'ятки про монарха.....	278

<i>Автобіографія Тамерлана (витяг)</i>	278
<i>Насреддін та властители. За справедливістю (Притча)</i>	281
<i>Статут Великого Князівства Литовського. (Про персону господарську)</i>	282
Додаток 2. Конституційні акти Саудівської Аравії	284
<i>Основний нізам про владу</i>	284
<i>Положення про меджліс Аш-Шура</i>	294
<i>Регламент меджлісу Аш-Шура</i>	298
<i>Положення про Раду міністрів</i>	303
<i>Положення про організацію регіональної влади</i>	308
Додаток 3. Конституційно-правовий статус монарха в конституціях окремих країн	315
<i>Основний Закон Султанату Оман (витяги)</i>	315
<i>Постійна Конституція Держави Катар (витяги)</i>	321
<i>Конституція Королівства Марокко (витяги)</i>	329
<i>Конституція Королівства Камбоджа (витяги)</i>	338
Додаток 4. Монархічна проблематика в документальних та художніх образах	352

Монархія, скріплена благими приписами,
що ми зevamo законами –
це вид, найкращий з усіх шести;
позбавлена ж законів,
вона є найбільш тяжкою і
важкою для життя
Платон

ВСТУП

Сучасна вітчизняна державно-правова думка розглядає монархію у двох контекстах: або як данину історичній традиції, що перетворює монарха виключно на «символ нації» без будь-яких владних повноважень, або як архаїчний інститут, що залишається виключно «через збереження у суспільстві значних пережитків феодалізму та застарілих форм суспільної організації»¹. Проте на Заході до цієї форми правління відношення залишається усе ще неоднозначним. Так, 6 листопада 1999 року в Австралії відбувся референдум з приводу її виходу із статусу так званих «британських домініонів» – державних утворень, главою держави яких – монархом, є королева Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії Єлизавета II. На референдумі абсолютна більшість громадян Австралії висловились проти такої трансформації, і ідея запровадження в країні республіканської форми правління в черговий раз зазнала провалу. При цьому, як згадують очевидці, «британська монархія зберігала багатозначне мовчання, тоді як преса активно слідкувала за перебігом подій, більше схильючись до схвалення республіки»²...

Через чотири роки, 6 листопада 2003 року, в Іспанії одружилися принц Астурійський Філіпе та колишня телеведуча Летисія Ортис. Церемонію демонстрували канали практично усієї Європи. За словами ведучого програм радіостанції «Ехо Москви» М. Гананольського, це була дуже красива церемонія, яка втілювала спокій та відчуття того, «що є щось у твоїй країні постійне»³.

Усі ці події знову викликали у суспільстві дискусію щодо життєздатності монархічної державності як такої. І хоча сьогодні серед українських та російських юристів-теоретиків усе ще домінує ідея щодо визнання монархії формою державного правління минулого⁴, проте їм затято заперечують прихильники неомонархізму – монархізму в нових геополітичних умовах⁵. Зокрема відомий російський письменник Р. Злотніков, ототожнюючи монархію з імперією, зазначав, що на шляху

¹ Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. – Х., 2001. – С. 3.

² Фокина К. Австралия осталась под властью королевы. – Режим доступа: http://www.ng.ru/world/1999-11-10/6_avstralia.html

³ Гананольский М. Монархия нужна России как воздух. – Режим доступа: http://www.ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html

⁴ Актуальні проблеми теорії держави і права: навч. посіб. – К., 2007. – С. 214.

⁵ Черный И. Боже, царя храни... // Империя. – М., 2005. – С. 791.

освоєння Галактики «людству не оминати відродження імперської форми правління»⁶.

На нашу думку, така ситуація висвітлює істотну прогалину як серед прихильників монархії, так і серед її супротивників: практично усі вони опираються лише на окремі аспекти існування цієї форми правління.

Зазначена прогалина багато у чому пояснюється відсутністю фундаментальних праць з проблем монархізму, адже більшість з дослідників опираються на той багаж, що або існував до 1917 року (О. Алексєєв⁷, Л. Тихомиров⁸ та ін.), або був притаманний російським емігрантам першої хвилі (І. Солоневич⁹), хоча з того періоду минуло досить багато часу. Водночас в СРСР монархічна проблематика практично знаходилась поза увагою вчених (виняток становить лише фундаментальна праця С. Камінського про монархію на Арабському Сході¹⁰). В сучасних же умовах в Росії та Україні монархічна форма правління практично не досліджується (можна назвати лише навчальний посібник Ю. Коломійця «Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії»¹¹, довідники К. Рижова «Усі монархи світу»¹², твори неомонархістів Р. Злотнікова¹³, В. Звягінцева¹⁴ тощо). І хоча в окремих працях певна увага їй приділяється (можна згадати роботу Е. Григоніса, присвячену формі правління¹⁵, або монографію В. Шаповала з питань сучасного конституціоналізму¹⁶), проте там монархічна державність та інститут монарха не є основним предметом дослідження.

Виходячи з вищенаведеного, вважається доцільним дослідити як історичний розвиток монархії, так і її сучасний конституційний стан та перспективи подальшого розвитку.

⁶ Злотников Р.В. Виват, Император! // Империя. – М., 2005. – С. 8.

⁷ Див.: Алексєєв А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве. – Ярославль, 1910. – 121 с.; Й о г о ж. Безответственность монарха и ответственность правительства. – М., 1907. – 71 с.

⁸ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – М., 2006. – 624 с.

⁹ Солоневич И.Л. Народная монархия. – М., 1991. – 512 с.

¹⁰ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока. – М., 1981. – 152 с.

¹¹ Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. – Х., 2001. – 112 с.

¹² Див.: Рижов К.В. Все монархи мира. Западная Европа. – М., 2000. – 656 с.; Й о г о ж. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV-XX вв. – М., 2004. – 544 с.

¹³ Див.: Злотников Р.В. Империя. – М., 2005. – 799 с.; Й о г о ж. И пришел многоликий... – М., 2003. – 405 с.

¹⁴ Див.: Звягінцев В.Д. Билет на ладью Харона. – М., 2004. – 512 с. Й о г о ж. Дырка для ордена. – М., 2004. – 480 с.

¹⁵ Григонис Э.П. Формы государства в современном мире // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. – СПб., 2002. – С. 298-405.

¹⁶ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. – К., 2005. – 560 с.

РОЗДІЛ 1

МОНАРХІЯ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Царем слід вважати того,
хто головує один,
причому він є пастирем,
що піклується про загальне благо множини,
а не про власну вигоду.
Фома Аквінський.

1.1. Поняття, географія і класифікація монархій

Відомий дореволюційний російський юрист С. Котляревський цілком вірно наголошував: «В курсах конституційного права зазвичай розрізняють три форми організації вищої виконавчої влади: монархічну, президентську та колегіальну»¹⁷.

Не погоджуючись повністю з віднесенням монарха до виконавчої влади, ми, водночас, не можемо пройти проти того факту, що С. Котляревський фактично визначив три основні моделі інституту глави держави. Перша з них полягає у існуванні одноосібного монарха як глави держави. Друга – у наявності одноосібного глави держави в умовах республіки. Третя – колективна модель інституту глави держави.

Перша модель існує виключно в країнах з монархічною формою правління.

Загальновідомо: форма правління, як один з елементів форми держави, відповідає на питання: хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство розуміє під формою державного правління «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави»¹⁸. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв'язки між парламентом і урядом (органи законодавчої та виконавчої влади) аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно виходячи із статусу глави держави. Саме тому абсолютно вірний підхід щодо

¹⁷ Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С.А. Котляревский. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – С. 179.

¹⁸ Шаповал В.М. Форма державного правління / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 6: Т-Я / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 295.

форми правління сформулював доктор політичних наук В. Якушик. Виходячи з нього, «...критерієм для розгалуження монархій і республік є статус глави держави (статус у широкому сенсі слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави)»¹⁹.

Таким чином, під формою правління попередньо можна розуміти спосіб організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави, виходячи з якого можна виділити дві основні форми правління: монархію і республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно з яким влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманне республіці. Вважається, що монарх владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може оминати монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: «Монархічна держава, як така, не може мати – ані у сфері законодавства, ані у сфері управління – легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха»²⁰.

На сьогодні ж під монархією розуміється така форма правління, за якої «формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими»²¹. Утім таке визначення є також занадто широким, адже може існувати так звана «республіканська» чи «виборна» монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до статей 51 і 52 Конституції ОАЕ голова Вищої Ради Федерації – раїс – обирається вказаною Радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, з числа своїх членів строком на п'ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть закріплювати ту чи іншу особу в якості раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не лише обиратися, але й обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність, безстроковість або строковість його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

¹⁹ Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В.М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 122.

²⁰ Гессен В.М. Основы конституционного права. [Электронный ресурс]. – Петроград: Право, 1918. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299 – Загл. с экрана.

²¹ Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник / В.В. Сухонос; Мін-во освіти і науки України, УАБС НБУ. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 214.

Таким чином, під монархією слід розуміти таку *форму правління, за якої глава держави звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.*

Глава держави в умовах монархії може мати різні назви: король, цар, шах, великий герцог або князь. Проте у державознавстві ці титули практично не вживають (якщо не характеризують ту чи іншу країну) і об'єднують їх однією категорією – монарх.

Здебільшого інститут монарха існує у формі одноосібного глави держави, для якого характерними є низка привілеїв-прерогатив. При цьому під прерогативою спочатку розумілася «влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, незважаючи на норми закону, а іноді навіть проти нього»²², а потім будь-яке виключне право монарха.

Означені привілеї-прерогативи визначаються насамперед відповідними конституційними нормами. Проте вже на початку ХХ століття відомий російський юрист професор О. Єлістратов доводив, що їхня кількість зводиться до п'яти: «До прерогатив монарха відносяться: 1) невідповідальність, 2) недоторканність, 3) утримування за рахунок державних коштів, 4) почесні знаки та назви, 5) служба Двору»²³.

Щодо *невідповідальності монарха*, то вона зводиться до того, що монарх не несе *юридичної відповідальності* перед своїми підданими за свої дії.

На нашу думку, таке уточнення є абсолютно доцільним, адже навіть мислителі минулого, що були прихильниками монархії, здебільшого наголошували на моральній відповідальності монарха (перед Богом, нацією, народом, своєю совістю тощо).

Так, ще видатний давньогрецький філософ Аристотель наголошував: якщо правителі «...мають за мету загальне благо», то такий устрій є правильним, а якщо «лише благо правлячих», – помилковим²⁴.

Фактично ж така мета, по суті, є нічим іншим, як закріпленням на філософському рівні моральної відповідальності монарха. Більше того, залежно саме від такої відповідальності Аристотель поділяє одноосібне правління на царську владу (правильну форму правління) та тиранію (неправильну форму правління): «Монархічне правління, що має за мету загальне

²² Лок Джон. Два трактати про врядування: Пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. / Джон Лок – К.: Основи, 2001. – С. 216.

²³ Елистратов А.И. Очерк государственного права (конституционное право) / А.И. Елистратов – М., 1915. – С. 40.

²⁴ Аристотель. Политика / Аристотель // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4; пер. с древнегреч. / Аристотель – М.: Мысль, 1983. – С. 456.

благо, ми зазвичай називаємо царською владою... Тиранія – це монархічна влада, що має за мету лише вигоди одного правителя»²⁵.

В часи Середньовіччя ідеї Аристотеля розвиває відомий богослов-схоласт Фома Аквінський: «...царем слід вважати того, хто головує один, причому він є пастирем, що піклується про загальне благо множини, а не про власну вигоду»²⁶.

Критиком Аристотеля та Фоми Аквінського виступив Томас Гоббс, який вказував на суб'єктивізм розгалуження монархії й тиранії: «Насправді, ті, кого було ображено за монархії, називає її тиранією»²⁷.

Водночас Т. Гоббс наголошував на тому, що «...суверени підлягають природним законам, так як ці закони дані Богом і не можуть відмінитися ані людиною, ані державою»²⁸. Ця ідея дозволила доктору юридичних наук В. Нерсесянцу висловити цілком слушну думку про те, що «єдине обмеження суверена пов'язане із тим, що, будучи сам підданим бога, він повинен дотримуватись природних законів. Але якщо суверен порушить їх, завдавши тим самим шкоди підданам, він, за смыслом гоббсовської концепції суверенітету, лише вчинить гріх перед богом, але ніяк не несправедливість щодо підданих»²⁹. Фактично ж такі ідеї дозволяють стверджувати, що ідеї моральної відповідальності монархів перед Богом мають довгу історію. Проте їхніми прихильниками здебільшого виступали не філософи, а короновані особи. Так, свого часу апологет абсолютизму французький король Людовик XIV висловився: «Той, хто дав людям королів, хотів, щоб їх шанували як його намісників і тільки Собі дав право бути їх суддею»³⁰.

Особливо ж ця ідея юридичної невідповідальності монарха або його відповідальності лише перед Богом була сформульована в Росії.

Так, ще в «Затвердженій грамоті» 1613 року на московського царя Михайла Романова покладалася «відповідальність у своїх справах перед єдиним небесним царем»³¹.

²⁵ Аристотель. Политика / Аристотель // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4; пер. с древнегреч. / Аристотель – М.: Мысль, 1983. – С. 457.

²⁶ Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский; пер. с лат. Н.Б. Срединской // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI – XVII вв.): Сб. статей / ред. В.И. Рутенбург, И.П. Медведев. – Л.: Наука, 1990. – С. 235.

²⁷ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Гоббс Т. Соч.: в 2 т. Т. 2; пер. с лат. и англ. / Т. Гоббс – М.: Мысль, 1991. – С. 144.

²⁸ Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Гоббс Т. Соч.: в 2 т. Т. 2; пер. с лат. и англ. / Т. Гоббс – М.: Мысль, 1991. – С. 253.

²⁹ Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов / В.С. Нерсесянц; Институт государства и права Российской академии наук, Академический правовой университет. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 462.

³⁰ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 8.

³¹ Цит. за: Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 66.

У ХХ столітті ідея відповідальності монарха перед Богом була домінуючою у працях І. Ільїна та Л. Тихомирова.

Зокрема останній наголошував, що: «...істинна монархія може бути лише одна. Це саме й є тією Монархією, у якій одна особа отримує значення Верховної Влади: не просто впливової сили, а Влади верховної. Це може статися, у досить чистому вигляді, лише за однієї умови: коли Монарх, поза сумнівів для нації та для самого себе, є призначеним на державне управління від Бога»³². Фактично це означало, що навіть необмежений монарх (самодержавний цар) несе відповідальність перед Богом.

Відомий російський філософ та юрист І. Ільїн взагалі вказував, що «...влада монарха відносить його відповідальність до вищих джерел правосвідомості – до совісті, до патріотизму, до Бога»³³.

Проте, незважаючи на винятково морально-божественний характер відповідальності монарха, історія знає низку прикладів його юридичної відповідальності. Найбільш відомими серед них вважається доля Карла I в Англії, Людовика XVI у Франції та Миколи II в Росії.

Однак стосовно останнього у автора монографії є певні заперечення. Перше з них полягає у тому, що на момент своєї смерті Микола II зрікся з престолу на користь свого брата Михайла, а не на користь свого сина Олексія, що дозволило б вважати, що була вбита родина царя Олексія II. Цим самим будь-які дії, спрямовані проти Миколи II, не можуть вважатися «притягненням царя до відповідальності», а тому слід погодитись із думкою відомого російського письменника О. Бушкова, який зазначав: «Мені жаль розстріляних в Єкатеринбурзі д і т е й. Але немає ані краплі жалості до д в о р я н и н а Романова (оскільки після зречення він був усього лише дворянином, і не більше цього, і стверджувати, що «більшовики вбили ц а р я», якось смішно)»³⁴.

Друге ж заперечення морально є менш важливим, але з правової точки зору також має сенс: як такого суду над Миколою Романовим та його родиною взагалі не було. У квітні 1918 року заарештованих членів родини колишнього імператора перевезли до Єкатеринбурга, а 12 липня 1918 року Уральська Рада отримала дозвіл від Москви самостійно вирішити долю в'язнів. Рада постановила розстріляти усіх Романових, що й було здійснено 16 липня.

³² Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров – М.: Айрис-Пресс, 1998. – С. 85.

³³ Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948-1954 гг.: в 2 т. Т. 1 / И.А. Ильин – М.: Рарог, 1992. – С. 186.

³⁴ Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А.А. Бушков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – С. 506.

В силу всього зазначеного вище, можна вважати, що в історії було лише декілька випадків притягнення монархів до юридичної відповідальності, найбільш відомими з яких були суди над королями Англії (Карл I) та Франції (Людовик XVI).

Зокрема в Англії 23 грудня 1648 року палата громад парламенту прийняла рішення про створення комітету для притягнення короля до судової відповідальності. 1 січня 1649 року палатою громад було видано постанову, де зазначалося: «Карл Стюарт... поставив собі за мету повністю знищити давні та основні закони й права цієї нації і запровадити замість них свавільне й тиранічне правління, заради чого він розв'язав страшену війну проти парламенту і народу, котра спустошила країну, виснажила казну, призупинила корисні заняття й торгівлю і взяла життя багатьох тисяч людей... Тому короля слід притягнути до відповідальності спеціальною судовою палатою, що складатиметься із 150 членів, призначених цим парламентом, під головуванням двох верховних суддів»³⁵.

Проте таке рішення викликало бурхливу реакцію як навколишнього світу (проти суду виступили Голландія, Шотландія і Франція), так і всередині країни. Зокрема постанову заперечила палата лордів. У відповідь на це палата громад прийняла три резолюції: «1. Народ, що знаходиться під божим керівництвом, є джерелом будь-якої справедливої влади. 2. Громади Англії, що зібрані в парламенті, будучи обрані народом та представляючи його, мають найвищу владу в державі. 3. Те, що громади оголосять законом у парламенті, повинно мати силу закону, навіть якщо ані король, ані лорди не погодяться на це»³⁶.

Крім того, кількість членів Верховного суду справедливості була скорочена до 135, а кворум було визначено у 20 осіб. Головою ж суду було призначено Джона Бредшоу.

На суді Карл I, посилаючись на божественну теорію королівської влади, заперечував саму легітимність такого суду. «Пам'ятайте, – казав він, – я ваш король, ваш законний король. Мої повноваження, успадковані за законом, надані мені самим Богом. Я не зраджу їх, відповідаючи новій незаконній владі»³⁷.

Як ми бачимо, під час суду над королем Карлом I у політико-правовому світогляді того часу також домінувала ідея невідповідальності монарха в силу божественного характеру походження його влади, і щоб переломити ситуацію, судді були змушені звернутися до іншої доктрини – договірного походження держави. Зокрема Дж. Бредшоу під час винесення вироку

³⁵ Цит. за: Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 181.

³⁶ Цит. за: Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 182.

³⁷ Цит. за: Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 190.

зазначив: «Існує договір, укладений між королем та його народом, і це накладає зобов'язання на обидві сторони: обов'язок суверена – захищати свій народ, обов'язок народу – вірність суверену. Якщо король одного разу порушив клятву та власні зобов'язання, він знищує свій суверенітет... Ми творимо велику справу справедливості. Якщо навіть нам судилося загинути, творячи її, ми, милістю божою не відступимо від цього... Зазначений Карл Стюарт як тиран, зрадник, вбивця та відкритий ворог присуджується до смертної кари через відсічення голови від тіла»³⁸.

Протести короля не були вислухані, так само, як засудженому не було надано останнє слово.

30 січня 1649 року короля Карла I Стюарта було страчено і, на думку деяких дослідників³⁹, це стало тим прецедентом, який дозволив згодом стратити іншого короля – Людовика XVI.

Як відомо, Велика Французька буржуазна революція у своєму розвитку пройшла три етапи. На першому етапі (домінування конституціоналістів на чолі з абатом Е.Ж. Сийєсом) монархія була лише обмеженою: за Конституцією, прийнятою 3 вересня 1791 року, «вища виконавча влада зосереджувалась винятково в руках короля». Він же проголошувався верховним головнокомандувачем.

20 квітня 1792 року, як верховний головнокомандувач, король, під тиском депутатів, але проти своєї волі, був змушений оголосити війну Австрії. Війна виявилася невдалою для французів і вони почали підозрювати свого короля у зраді.

20 вересня Національні збори припинили своє існування і влада відійшла до Національного конвенту, який на своєму другому засіданні 21 вересня прийняв закон про ліквідацію королівської влади: «Національний Конвент одногolosно декретує, що королівська влада у Франції ліквідується».

Щодо короля, то для оцінки його діяльності була створена спеціальна комісія, якій було доручено проаналізувати його кореспонденцію. 6 листопада комісія доповіла, що знайшла достатньо даних, щоб віддати короля суду. 7 листопада питання щодо засудження було вирішено позитивно і 3 грудня Конвент утворив спеціальну комісію у складі 21 особи для підготовки обвинувачення.

Людовика привели на засідання Конвенту і задали 33 запитання щодо його поведінки під час революційних подій. На відміну від Карла I, Людовик визнав право Конвенту судити його і не скористався можливістю заперечити це право, посилаючись на «божественні прерогативи монарха».

³⁸ Цит. за: Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 194.

³⁹ Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – С. 198.

Конвент вирішив провести показовий суд і королю було надано право взяти собі адвокатів. Людовик сам вибрав собі трьох, у тому числі Раймона де Сеза. Саме останній 26 грудня зумів спростувати більшу частину обвинувачень.

Суд тривав до 15 січня 1793 року. Саме тоді перед депутатами Конвенту було поставлено три запитання. На перше з них: «Чи є винуватим Людовик Капет у змові проти громадської свободи та у посяганні на безпеку держави?», Конвент майже одноголосно висловився позитивно. Потім було задано друге питання: «Чи повинен бути відданим на затвердження народом вирок, винесений Конвентом Людовику Капету?». Більшість депутатів висловилося проти. Після цього винесення вироку було відкладено на два дні. 17 січня на питання «Якої кари має зазнати Людовик, колишній король французів?», більшість висловилося за страту. Зокрема, підбиваючи підсумок обговоренню цього питання, голова Конвенту жирондист Верньо зазначив: «Із 745 членів, що входять до складу Конвенту, один помер, 6 хворих, 2 відсутні з невідомих причин, і їх поведінка засуджена в протоколі засідання, 11 відсутні через те, що виконують доручення, 4 відмовились брати участь в голосуванні; на підставі цього кількість голосів зводиться до 721. Більшість становить 361. Один член голосував за смертну кару з переданням народові права пом'якшити кару; 23 голосувало за смертну кару з вимогою обговорити питання про те, чи буде вирок виконано негайно, чи з відстрочкою; 8 голосів – за смертну кару з вимогою відкласти її аж до повного вигнання роду Бурбонів; два голоси – за тюремне ув'язнення, два голоси – за смертну кару з вимогою відкласти її аж до укладення миру; 319 членів голосували за тюремне ув'язнення аж до закінчення війни і за вигнання негайно після укладення миру; 366 членів голосували за смертну кару. Від імені Національного Конвенту я заявляю, що він визнає Людовика Капета засудженим до страти»⁴⁰.

Вранці 21 січня 1793 року короля привезли на місце страти. Коли його повели на ешафот, він повернувся до натовпу і сказав: «Я помираю невинуватим у всіх злочинах, в яких мене обвинувачують, і молю Бога вибачити ворогам моїм»⁴¹. Через хвилину ніж гільйотини відтяв йому голову.

Утім такі суди не були притаманні більшості інших держав: монархів вбивали, але не судили. У ХІХ ж столітті монарх став визначатися як глава держави, що не несе відповідальності за свої

⁴⁰ Часовая стрелка революции подошла к полдню [Электронный ресурс] / Великая Французская революция, дискуссии. – Режим доступа: http://vive-liberta.narod.ru/discuss/process_louis_dscss.htm – Загл. с экрана.

⁴¹ Рыжов К.В. Монархи мира / К.В. Рыжов. – М.: АСТ, Астрель, 2002. – С. 428.

дії і принцип невідповідальності монарха став практично загальноновизнаним у конституційному законодавстві світу.

Однак, з цього правила є виняток. Так, стаття 49 Конституційного Акта Тонга передбачає, що протизаконно притягувати короля до суду за його провини без згоди Кабінету. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що, у випадку згоди Кабінету, короля Тонга можна притягти до відповідальності. В реальності ж такого ніколи не може бути, і перш за все тому, що сам Кабінет, відповідно до статті 51, формується королем, а його члени перебувають на своїх посадах до тих пір, поки цього бажає монарх.

Таким чином, незважаючи на наявність в історії випадків притягнення королів до відповідальності, існуюча конституційна практика пішла шляхом закріплення принципу юридичної невідповідальності монарха, його невідповідальності.

Історія пояснення інституту невідповідальності монарха пройшла чотири етапи: теократично-абсолютистський, трансцендентальний, політичний та юридичний.

На першому етапі будь-який монарх визнавався таким «Божою милістю, священним коронуванням та миропомазанням». Як слушно зазначав відомий дореволюційний правознавець О. Алексеев: «Він ставав помазаником Божим, освітленим божою благодаттю, боговінчаним государем, коритися якому не лише за страх, а й за совість Сам Бог наказує»⁴².

З поступовою відмовою від теократичних ідей точка зору на відповідальність монарха також поступово змінюється. Зокрема він залишається істотою вищого порядку, але ця трансцендентальна властивість пояснювалась вже не божественним походженням влади монарха, а тією висотою його становища, котра пом'якшує його пристрасті і робить його недоступним для людських слабостей: монарх не може умисно робити зла, але його може бути введено в оману; тому відповідальність за урядові акти, які порушують закон чи державне благо, не може покладатися на нього, а повинна покладатися на його радників, на міністрів. Відомий юрист Г. Блекстон з цього приводу зазначав: «Король не може здійснювати неправого; якщо ж випадково він погоджується затвердити урядовий акт, який суперечить законам та інтересам держави, то слід припустити, що його було введено в оману міністрами, що зловжили його довірою»⁴³.

⁴² Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 8.

⁴³ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 8.

Означені ідеї були закріплені в законодавчих актах ХІХ століття.

Як приклад, можна навести закон про міністерську відповідальність великого герцогства Гессенського, вступ до якого містить положення про те, що монарх не може помилятися: «Повеління, що мають своїм наслідком протизаконні дії чи порушення даних ним обіцянок, ніколи від нього не виходять, а можуть впливати лише з непорозуміння, пояснення якого є обов'язком вищих посадових осіб та державних установ»⁴⁴. Коментуючи це положення, німецький правознавець Г. Цепфль писав: «...монарх, який, згідно з поняттям суверенітету, є безвідповідальним, ніколи не може прагнути до неправди та порушення прав станів чи окремих осіб; монарше повеління, що дає підстави до обвинувачення в порушенні чийось прав, ніколи не може мати своєю першопричиною вину монарха, його джерело слід шукати у вині вищих сановників»⁴⁵.

Але і теократично-абсолютистський, і трансцендентальний періоди розвитку інституту невідповідальності монарха багато у чому впливають з точки зору на монарха як на суверена, влада якого охоплює усі сторони державного життя. Нові погляди на монарха багато в чому намагалися детально описати його роль у державному механізмі.

Утім такі погляди здебільшого схилилися до політичних розмов щодо ролі монарха в сучасних державах. Відомий німецький правознавець Г. Єллінек так визначав характерні риси монархії: «Характерною ознакою монарха є виключно те, що монарх являє собою вищу владу держави. Це та влада, яка приводить у рух державу і підтримує цей рух... Доки ця вища влада, що збуджує і підтримує діяльність держави, знаходиться в руках одного, доти ця держава – монархія, безвідносно того, які влади ще здійснюють інші державні завдання. Приналежна монархові функція – приводити у рух діяльність держави – може бути пов'язана з найбільш широкою, але і з найнезначнішою владою над усім державним життям. Однак є дещо спільне для усіх монархій: із зникненням монархічної влади відразу ж були б порушені усі найважливіші державні функції, і держава перетворилася б на анархію... Саме тому монарх є першоджерелом державних функцій, які щільно пов'язані з ним, хоча й необов'язково йому підлягають... Якщо положення, що вся влада належить монархові, є неправильним, то все ж таки до

⁴⁴ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 9.

⁴⁵ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 9.

будь-якої монархії, не виключаючи й ті, що засновують свій державний устрій на демократичному принципі, є притаманним положення, що всі державні функції виходять від монарха і в ньому об'єднуються»⁴⁶.

Така характеристика призвела до того, що й принцип невідповідальності монарха здебільшого отримав не юридичний, а політичний зміст. Це було закріплено у працях засновників школи німецького державознавства: «Ідея безвідповідальності монарха полягає у наступному: жодна політична боротьба ніколи не повинна бути спрямована проти глави держави, незмінний та абсолютний інтегритет якого є необхідною умовою того, щоб державне життя за будь-якого руху, що відбувається у ньому, завжди залишалось б непорушною правовою єдністю. Принцип невідповідальності монарха висуває міністрів відповідальною мішенню і цим відволікає політичну боротьбу у бік, що не загрожує небезпекою державній цілісності»⁴⁷. І ще: «Положення „король не може помилятися” не слід розуміти буквально. Воно являє собою ніщо інше, як політичний принцип, що має собі за мету забезпечення інтегритету суверена й усунення його від політичної боротьби. Справжню причину та дійсне оправдання безвідповідальності монарха слід шукати у сфері політичних інтересів. Вже політичний смисл римлян створив необхідність в інтересах державної безпеки визнати вищі магістрати, на час відправлення ними їх обов'язків, священними й недоторканими, і вони вперто дотримувались цього принципу. Історія всіх часів і народів вчить, що відповідальність вищих органів не служить на благо держави: вона вражає не лише главу держави, а й весь уряд, всю державу»⁴⁸.

Утім така політична характеристика інституту невідповідальності монарха задовольнила далеко не всіх юристів. Зокрема О. Алексеев заперечував те, що «...невідповідальність влади могла підняти престиж влади і сприяти зміцненню її авторитету», адже «...якщо державний орган порушує закон і не несе за це відповідальності, то стверджувати, що ця безкарність обрамляє його престиж, значить бути невисокої думки про почуття законності, що живе у суспільстві»⁴⁹.

⁴⁶ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 11-12.

⁴⁷ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 12-13.

⁴⁸ Цит. за: Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 13.

⁴⁹ Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 13.

Саме на основі праць О. Алексєєва, О. Градовського та інших склалося юридичне розуміння інституту невідповідальності монарха. Зокрема О. Алексєєв, пояснюючи суть цього інституту, зазначав: «Глава держави в конституційній монархії є невідповідальним не тому, що він монарх Божою милістю, не тому, що він має трансцендентальні властивості, які не дозволяють йому вчиняти неправди, не тому, нарешті, що ця невідповідальність охороняє престиж й авторитет влади. Монарх є невідповідальним тому, що він, поряд із народним представництвом, є органом верховним; верховні ж органи, встановлюючи норми й директиви державної діяльності, не можуть при їх встановленні ними ж бути зв'язаними. Але ця невідповідальність монарха й встановлює межі його діяльності. Будучи невідповідальним органом, він не може відправляти відповідних функцій: урядова діяльність, зв'язана нормами й директивами, встановленими верховними органами, не може виходити від цих органів, а повинна бути надана органу зв'язному – відповідальному міністерству»⁵⁰.

О. Градовський трохи інакше пояснює причини невідповідальності монарха: «Особа монарха вилучена з-під дії загальних законів держави. Юридичним наслідком цього принципу є невідповідальність монарха за свої дії, так як у державі немає влади, що юридично могла б притягнути його до відповідальності»⁵¹.

Принцип невідповідальності монарха закріплено в більшості монархічних конституцій світу. Так, стаття 13 Конституції Данії закріплює, що король не несе відповідальності за свої дії. В статті 56 (ч. 3) Конституції Іспанії також передбачається те, що король не підлягає відповідальності. § 7 глави 5 шведської Форми правління закріплює положення: «Короля не може бути притягнуто до відповідальності за його дії». В Азії принцип невідповідальності монарха закріплено в конституціях Малайзії, Таїланду та інших. Так, в Королівстві Таїланд, згідно з ч. II статті 8 Конституції, «ніхто не повинен піддавати Короля будь-якому виду обвинувачення». В Малайзії, де Верховний глава Федерації обирається султанами, він «...не несе відповідальності перед будь-яким судом» (ч. 1 статті 32).

В умовах же абсолютної монархії принцип невідповідальності монарха впливає з існуючої в країні державно-правової практики.

⁵⁰ Алексєєв А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексєєв. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – С. 16.

⁵¹ Градовский А.Д. Начала русского государственного права: в 3 т. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1875-1883 гг. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3888988.htm#sub_para_N_266 – Загл. с экрана.

Утім на сьогодні можливість притягнення глави держави до юридичної відповідальності не вичерпується лише національним законодавством, адже під час зарубіжних відвідин інших країн глава держави повинен поважати закони країни перебування. Слід також мати на увазі, що офіційний статус цих осіб не ставить перепонів щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності за, наприклад, такий злочин, як злочин проти миру. Інакше кажучи, міжнародно-правовий статус глави держави передбачає його міжнародно-правову відповідальність, тим самим покладаючи її на свою країну.

У минулому не було процедур, за допомогою яких можна було б притягнути за порушення закону главу держави. Це питання вперше постало лише у ХХ столітті в результаті якісного прогресу міжнародного права, що визначило рамки поведінки держави та її глави не лише всередині країни, а й за її межами.

Головними передумовами для виникнення міжнародно-правової відповідальності глав держав стало визнання світовою спільнотою неприпустимості війни як засобу вирішення міжнародних суперечок та визнання необхідності міжнародної охорони прав людини, які перестали бути виключно внутрішньою справою держави.

Вперше спробували притягти главу держави до персональної відповідальності після завершення Першої світової війни. Зокрема, у статті 227 Версальського мирного договору зазначалося, що країни Антанти «...публічно засуджують Вільгельма II, колишнього германського імператора, за злочини проти міжнародної спільноти і святість договору»⁵². При цьому союзники звернулися до уряду Голландії, де переховувався колишній імператор, і зажадали його видачі з метою притягнення до судової відповідальності. Утім Голландія відмовилася видати экс-імператора, обґрунтовуючи це тим, що дії останнього складала не правовий, а політичний злочин, а тому судовий варіант відповідальності глави держави не може бути реалізовано.

Після завершення Другої світової війни була здійснена спроба притягти до кримінальної відповідальності і тих, хто виконував злочинні накази (як нацистських, так і військових злочинців), і тих, хто віддавав такі накази. Одним з них був глава японської держави Хірохіто (імператор Сева). Як відомо, на цьому, зокрема, наполягав Президент США Г. Трумен. Проте, на вимогу командувача американських окупаційних сил в Японії Д. Макартура, воля Президента не була виконана: Хірохіто залишився імператором і символом японської нації.

⁵² Цит. за: Кайынбаев М.Б. Международно-правовой статус глав государств: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – С. 18.

Проте на сьогодні монархів практично не притягають до відповідальності і на рівні міжнародно-правовому. Саме тому, закріплюючи принцип невідповідальності монарха, більшість сучасних конституцій покладає відповідальність на його міністрів. Зокрема, в статті 88 Конституції Бельгії передбачається: «Особа Короля неторкана; його міністри відповідальні». Аналогічна норма закріплена в Конституції Данії (стаття 13): «Відповідальність за правління несуть міністри».

Крім того, конституціями передбачається низка випадків, коли монарх та регент не здійснюють своїх повноважень, а їх повноваження здійснюються окремими урядовцями. Так, ч. II статті 90 бельгійської конституції визначає: «З моменту смерті Короля і до складання присяги його спадкоємцем на трону чи Регентом, конституційні повноваження Короля здійснюються від імені бельгійського народу відповідальними міністрами, об'єднаними в раду».

Говорячи ж про співвідношення відповідальності монарха й уряду (міністрів), О. Алексеев свого часу дещо поетично зазначав: «Як можна собі уявити рух корабля без капітана, але не можна собі його уявити без кормчого, так можна припустити і в житті конституційної монархії моменти, коли є відсутнім безвідповідальний орган – монарх, – але не можна припустити моменту, коли б не функціонував відповідальний орган уряду – міністерство»⁵³.

Багато у чому відповідальність міністрів пов'язана з номінальним характером влади монарха. Про це, наприклад, може свідчити стаття 3 Конституції Японії, зміст якої полягає у тому, що «всі дії імператора, що стосуються державних справ, можуть здійснюватись лише у разі їх схвалення Кабінетом, який несе за них відповідальність».

Виходячи з цього, В. Шатіло зробив висновок, що в конституційних монархіях «...глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу Уряду»⁵⁴. Формально така залежність встановлюється інститутом контрастигування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у статті 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт короля не може мати сили, якщо його не контрастигнувано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення короля скріплюється підписом

⁵³ Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – С. 112.

⁵⁴ Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256> – Заголовок з екрана.

голови уряду і, за необхідністю, відповідних міністрів (ч. 1 статті 64 Конституції). І в Люксембурзі розпорядження Великого герцога повинні бути контрасигновані членом відповідального уряду (стаття 45 Конституції).

Інститут контрасигнування практично нівелює владні повноваження монарха, але тим самим убезпечу його. Як цілком слушно зазначав радянський конституціоналіст А. Мішин: «Безпека сучасних парламентарних монархів забезпечена їх безправ'ям»⁵⁵.

Другим привілеєм є *недоторканний характер самого монарха*. Це забезпечується здебільшого тим, що кримінальне законодавство покладає більш суворе покарання за замах на життя, здоров'я і честь монарха, порівняно з покараннями, призначеними за інші злочини такого роду. Свого часу О. Градовський з цього приводу зазначав: «Особа монарха користується, відповідно, виключним кримінальним захистом»⁵⁶.

Недоторканність монарха передбачається як на конституційному рівні, так і на рівні кримінальному: встановлення покарання за посягання на особу монарха. Так, Конституцією Таїланду (ч. II статті 8) встановлено, що ніхто не може наражати короля на будь-який вид дії. Саме на основі цієї конституційної норми в Таїланді існують досить жорсткі покарання не лише за замах на монарха, а й за будь-які інші дії, що можуть зашкодити життю, здоров'ю або іміджу короля. Як приклад, можна навести події грудня 2006 року, які відбулися із 57-річним громадянином Швейцарії Олівером Жюффером у містечку Чайанг Маї, де відбувалося святкування 79-річчя тайського монарха Пуміпона Адульядета. Швейцарцю не сподобалось, що в цей день рано припинили продаж алкоголю і він закрасив чорною фарбою чотири портрети короля, розвішані на вулицях містечка. Ці дії були зафіксовані камерами зовнішнього спостереження. Спочатку після арешту Олівер Жюффер заперечував свою вину, однак згодом у всьому признався. Обвинувачення зажадало його засудження на 75 років ув'язнення, однак суд спочатку вирішив ув'язнити іноземця на 20 років – 5 років за кожен з чотирьох зіпсованих портретів монарха, але, враховуючи його добровільне визнання своєї вини, суддя Пітсану Танбуаклі скоротив строк ув'язнення у два рази.

Аналогічні положення, що мають відношення до недоторканності монарха, закріплено конституційним актами

⁵⁵ Мишин А.А. Центральные органы власти буржуазных государств / А.А. Мишин; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 1972. – С. 16.

⁵⁶ Градовский А.Д. Начала русского государственного права: в 3 т. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1875-1883 гг. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3888988.htm#sub_para_N_266 – Загл. с экрана.

Бахрейну (п. а статті 33), Бельгії (стаття 88), Данії (стаття 13), Іспанії (ч. 3 статті 56), Йорданії (стаття 30), Камбоджі (ч. III статті 7), Катару (стаття 64), Кувейту (ч. II статті 54), Ліхтенштейну (ч. II статті 7), Люксембургу (стаття 4), Марокко (стаття 23), Монако (ч. II статті 3), Оману (стаття 41) та деяких інших.

Водночас в деяких країнах принцип недоторканності монарха значною мірою регулюється звичаєвими та релігійними нормами. Як приклад, можна згадати про долю еміра Файсала ібн Мусаїда, який у 1975 році вбив свого дядька – короля Саудівської Аравії Файсала II. За цей злочин еміра, відповідно до норм мусульманського права, було страчено: відтято голову на очах багатотисячного натовпу трьома ударами шаблі через хвилинні інтервали.

Недоторканність же монархів ОАЕ охороняється нормами мусульманського права. Посягання на життя монарха там розглядається як посягання на релігію, адже походження влади в країнах Арабського Сходу вважається божественним. За такий злочин мусульманське кримінальне право також передбачає особливо суворе покарання.

Наступний привілей – *утримування монарха за рахунок державних коштів*.

В більшості країн це регулюється певним чином на конституційному рівні в рамках так званого «цивільного листа». Зокрема в Бельгії стаття 89 Конституції передбачає, що цивільний лист встановлюється на період кожного правління. В Данії (ч. I статті 10), Кувейті (стаття 78), Малайзії (стаття 35) та Нідерландах (ч. I статті 40) питання щодо цивільного листа (а також королівської нерухомості: замків, палаців тощо) регулюється спеціальним законом. У Великому Герцогстві Люксембург Конституція передбачає, що цивільний лист встановлюється у розмірі 300 тис. золотих франків на місяць. Проте ця сума може змінюватись на початку кожного царювання (стаття 43). Закріплено на конституційному рівні і нерухомість, що належить Великому Герцогу: Великогерцогський палац в Люксембурзі та замок Берг (стаття 44). В Монако передбачається, що склад та режим майна Корони, згідно з ч. III статті 34, визначається статутами князівської родини.

За загальним правилом, цивільний лист та майно монарха не може оподатковуватись або бути об'єктом боргу. Це передбачається конституційними актами Данії (ч. 2 статті 10), Монако (ч. II статті 34), Нідерландів (ч. 2 статті 40) і Тонга (стаття 48). Утім з цього правила є виняток: король Іспанії Хуан Карлос щорічно не лише подає декларацію про прибутки, а й особисто сплачує податки разом зі своїми підданими.

Законодавство окремих країн не врегульовує питання щодо матеріально-фінансової діяльності монарха.

Так, в Японії Конституція не передбачає цивільного листа. Утім матеріальні питання на конституційному рівні регулюються: стаття 8 забороняє імператорській родині отримувати будь-яке майно без спеціального дозволу парламенту.

В Катарі стаття 17 Конституції закріплює положення, згідно з яким фінансова винагорода від еміра, а також його подарунки та допомога повинні визначатися спеціальним щорічним рішенням самого еміра.

В Таїланді заробітки та інша винагорода членів Таємної Ради, парламентарів та Лідера Опозиції, відповідно до статті 229 Конституції, здійснюються відповідним королівським декретом.

В Саудівській Аравії Основний нізам про владу передбачає, що витрати з бюджету, що не були передбачені його положеннями, можуть бути зроблені відповідно до королівського указу (стаття 73). Це положення стало необхідним для забезпечення колосальної реформаторської діяльності, якою славилися ще королі Файсал та Фахд. Результатом такої діяльності стало те, що в Саудівській Аравії була створена одна з найкращих у світі систем охорони здоров'я, причому для усіх підданих королівства медичне обслуговування є безкоштовним. Освіта також є безкоштовною – від дитячого садка до університетів. Держава частково оплачує навчання своїх підданих за кордоном. Кожна саудівська родина безкоштовно отримує 627 м² землі і на 30 років безпроцентну позику у розмірі 80 тис. дол. на будівництво житла. Все населення королівства на сьогодні звільнено від оподаткування.

Наступним привілеєм-прерогативою є *наявність у монарха почесних знаків та назв*. Кожен монарх користується відповідними регаліями (корона, скіпетр тощо), відповідним титулом (найпоширеніший – Його Величність), монаршими гербом та печаткою. Відомий російський дореволюційний юрист В. Грибовський, проаналізувавши титул російського імператора, висунув ідею, що він складається з чотирьох частин. У першій вказується на самостійне, релігійне джерело влади імператора – «Божою милістю»; у другій частині визначається власне ім'я царюючого імператора: «Ми, Микола II»; у третій визначається ранг та особливі властивості влади: «імператор і самодержавець»; в четвертій частині, найбільшій, перераховуються окремі області, що поступово входили до складу імперії»⁵⁷. Фактично цю схему можна накладати на кожен з титулів нині діючого монарха. Так,

⁵⁷ Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса: Техник, 1912. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_5067422.htm#sub_para_N_9927 – Загл. с экрана.

титул королеви Великобританії Єлизавети II звучить так: «Єлизавета Друга, Божою милістю Королева Великобританії, Північної Ірландії та інших володінь і територій, Королева, Глава Співдружності, Захисниця Віри»⁵⁸. В інших же джерелах титул королеви звучить так: «Її Пречудова Величність»⁵⁹. У першому випадку ми маємо справу зі скороченим титулом королеви, у другому – з коротким. У повному ж титулі повинні перераховуватися усі території та держави, главою яких є королева.

В конституціях більшості європейських держав повні титули практично не вказуються. Більшою популярністю користуються короткі титули: Його Величність Дон Хуан Карлос I де Бурбон – король Іспанії, Його Величність Король Альберт II – король Бельгії.

Щодо скорочених титулів, то іноді такі титули мають місце: «Ми, Іоанн II, Божою милістю суверенний Князь Ліхтенштейну, герцог Троппау, граф Рітберг і далі».

Серед основних почесних відзнак монарха найбільш відомими є прапор, штандарт, герб та державна печатка.

Так, стосовно монаршого прапора, то в деяких країнах саме він визнається державним. Зокрема стаття 47 Конституційного Акта Королівства Тонга передбачає: «Прапор Тонга (прапор короля Джорджа) ніколи не повинен змінюватись і завжди повинен бути прапором цього Королівства. Саме цей Королівський Прапор повинен назавжди залишитись прапором Королівської Сім'ї Тонга».

Щодо монаршого штандарта, то в Монако, відповідно до ч. I статті 7 Конституції, княжий штандарт включає герб Дому Гримальді на білому фоні.

Відносно ж монаршого герба, то, наприклад, в Ліхтенштейні, згідно зі статтею 5 Конституції, саме герб Княжого Дому Ліхтенштейну є державним гербом Князівства.

Що ж стосується державної печатки, то ч. 3 статті 20 Основного закону Ватикану, який набув чинності 21 лютого 2001 року передбачає: «На державній печатці в центрі зображена тіара з ключами, а по колу слова: *Stato della Citto del Vaticano*». В іншій виборній монархії – Малайзії, стаття 36 Конституції передбачає, що саме Янг ді-Пертуан Агонг зберігає державну печатку Федерації і користується нею.

Служба Двору є п'ятим привілеєм монарха. Як відомо, останній користується службою більш-менш значної кількості

⁵⁸ Мишин А.А. Центральные органы власти буржуазных государств / А.А. Мишин; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 1972. – С. 17.

⁵⁹ Акт о парламенте 1911 г. // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московская государственная юридическая академия. – М.: БЕК, 1997. – С. 78.

наближених осіб, що у своїй сукупності утворюють монарший Двір. У більшості монархічних країн придворна служба зазвичай розглядається не як державна, а як особиста служба монарху. Так, зокрема, державними службовцями в Малайзії не визнаються члени особистого персоналу Янг ді-Пертуан Агонга. Щодо європейських конституцій, то в них практично не врегульовано питання щодо функціонування монаршого Двору. Так, в Іспанії цьому питанню присвячено лише статтю 65 Конституції: «Король отримує з державного бюджету кошти на утримування своєї родини та Двору і вільно розпоряджається ними. Король сам призначає на посади та звільняє з посад цивільних та військових службовців свого Двору». В Монако князь, відповідно до статті 46 Конституції, самостійно призначає членів Княжого Дому. В Конституції Норвезького Королівства § 24 дозволяє королю на власний розсуд призначати та звільняти палацових службовців.

Аналогічна норма існує і в Конституції Таїланду. Зокрема стаття 17 закріплює: «Призначення та звільнення посадових осіб Королівської Родини та Головного Королівського Ад'ютанта повинно повністю залежати від волі Короля».

Крім внутрішніх привілеїв, інститут монарха висвітлювався й на міжнародно-правовому рівні. Востаннє це відбулося у 1814 році на Віденському конгресі. Саме тоді було детально регламентовано міжнародно-правовий статус монарха, тобто статус, згідно з яким особа може визнаватися монархом іншими країнами. Монархом стала визнаватися особа, яка має прерогативи суверена, а саме:

jus majestatis (право величі) – право іменуватися та кваліфікуватися як монарх за особистою знатністю у беззаперечному визнанні суверенними монархами. У випадку позбавлення суверенітету це право не втрачається;

jus gladii (право меча) – право на застосування збройної сили. Тобто беззаперечне право контролювати виконання законів та підзаконних актів у межах території власної держави, вимагати їх виконання та карати за їх невиконання, оголошувати війну і підписувати мир з будь-якою суверенною державою від імені своєї держави. Термін, який застосовується для визначення суверенітету в цілому. При втраті *jus gladii* втрачається і суверенітет;

jus imperii (право імперії) – право правління взагалі. Тобто право на володіння територіями у певних кордонах, їх об'єднання та роз'єднання, надання їм юридичного статусу та його зміну, видання законів та підзаконних актів, чеканка монети та здійснення грошового обігу. Це право існує тільки за наявного суверенітету, тобто за наявного *jus gladii*. Разом *jus gladii* та *jus*

імперії складають суверенне право активного та пасивного законодавства. Синонімами сукупності цих прав (для монархії) є терміни – Престол, Трон, Корона;

jus honorum (право честі) – право нагородження відзнаками Честі. Тобто право створення нагород, почесних звань та титулів і дарування їх на власний розсуд. Діє самостійно при наявному *jus gladii*. У випадку визнання позбавленого суверенітету монарха як *font honorum* (суб'єктом права честі) з боку інших суверенних монархій, це право лишається стосовно тих видів почесностей і у тій формі, які визнані. Причому, щодо спадкової монархії, встановлено також – *jus sanguinis* (право крові) – право успадкування кровними нащадками. Тобто право успадкування прерогатив суверена кровним нащадком Суверенного Монарха чітко, згідно із законом про престолонаслідування, який видав або затвердив попередник у стані суверенітету (при наявному *jus gladii*)⁶⁰.

В ХХ столітті такі грандіозні за своїми масштабами потрясіння, як революції, світові війни та розпад колоніальних імперій призвели до утворення багатьох нових держав. І хоча у більшості з них було започатковано інститут президента, утім в деяких з них монархія отримала другий шанс.

Так, в Іспанії у квітні 1931 року відбулася революція, результатом якої стало падіння монархії: король Альфонсин XIII залишив країну і була проголошена республіка. До влади прийшов об'єднаний блок лівих республіканців та соціалістів (Народний фронт), що очолювався М. Асаньюю. У 1933 році уряд М. Асанї було відправлено у відставку, але у лютому 1936 року ліві сили знову повернулися до влади: в результаті виборів перемогу отримав демократичний Народний фронт. Утім це задовольнило далеко не всіх. Лідером опозиційних сил став Франциско Франко Баамонде. В результаті запеклої громадянської війни він прийшов до влади і був проголошений довічним главою («каудильйо») іспанської держави.

У лютому 1946 року Франко вперше заявив, що бачить майбутнє Іспанії в монархічній формі правління. 26 липня 1946 року було прийнято новий «Закон про наслідування поста глави держави», за яким «главою держави є каудильйо Іспанії та Хрестового походу, Генералісимум збройних сил Франциско Франко Баамонде». Термін його перебування на цій посаді не обмежувався. Однак все ж таки диктатора було обмежено у владних повноваженнях. Поряд з ним на чолі держави тепер стояла Рада королівства з 17 осіб та Регентська Рада з трьох осіб:

⁶⁰ Монархія і міжнародне право [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація „Трон”, офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу: http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_law.php – Заголовок з екрана.

голови кортесів, єпископа та генерал-капітана. Регенти повинні були готувати спадкоємця престолу до вступу на трон. Фактично функції регента виконував і Франко⁶¹, але формально цього ніколи не визнавалося. У 1947 році в Іспанії відбувся референдум, результатом якого стало формальне відродження монархії: більшість іспанців висловилося за відродження цієї форми правління. У 1948 році з онуком Альфонсина XIII Хуаном Карлосом була досягнута домовленість про те, що останній приїде до Іспанії. У січні 1955 року сімнадцятирічний принц прибув до Мадрида. Франко особисто склав для нього навчальний план. Хуан Карлос прослухав лекції в декількох військових навчальних закладах – сухопутних, морських та повітряних, навчався в Академії Генерального штабу, пройшов курс університету (економічні та соціальні науки). Познайомившись з принцом ближче, каудильйо зібрав 23 липня 1959 року надзвичайну сесію кортесів, яка оголосила Хуана Карлоса спадкоємцем іспанського престолу.

1 жовтня 1975 року Франко востаннє з'явився на люди. 14 жовтня він пережив інфаркт. Через півтора місяці, 20 листопада, його не стало. Через два дні Хуан Карлос був коронований і Іспанія повернула собі монарха.

Під час перехідного періоду (від смерті Ф. Франко до прийняття нині діючої Конституції) король виявив себе рішучим прихильником демократичних цінностей. І недаремно професор Університету штату Індіана Р. Агранофф щодо подій в Іспанії під час прийняття нині діючої Конституції абсолютно вірно зазначав, що «...демократичні досягнення періоду 1977-1982 років врятувала одна людина – Хуан Карлос»⁶².

На сьогодні ж глава держави в Іспанії є одним з найдемократичніших монархів світу, адже він – єдиний з королів, хто щорічно подає прибуткову декларацію та сплачує податки разом з іншими підданими. «Я такий же, як і ви, – наголошує Хуан Карлос у бесідах з іспанцями, – тільки працюю королем»⁶³.

Практично аналогічною виявилася ситуація в Камбоджі. Зокрема у 1970 році, в результаті військового путчу, принц Нородом Сианук був змушений залишити країну. Після приходу

⁶¹ Мишин А.А. Центральные органы власти буржуазных государств / А.А. Мишин; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 1972. – С. 15.

⁶² Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентам України. – К.: Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 68.

⁶³ Цит. за: Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов / Р.Т. Мухаев, Министерство образования РФ, Российская государственная таможенная академия. – М.: ПРИОР, 2001. – С. 196.

до влади «червоних кхмерів» він повернувся і деякий час очолював країну. Утім у 1976 році прихильники Пол Пота усунули його від влади і заарештували. 5 синів та 14 онуків Сианука загинули в застінках «червоних кхмерів». Самого ж принца відпустили і в 1979 році він оселився у Пекіні. У 1991 році, разом із своєю дружиною принцесою Малікою та сином – принцом Ринарітом, принц Сианук повернувся до Камбоджі. Відразу оточений повагою камбоджійців (у тому числі й комуністів), він до виборів 1993 року був Головою Вищої Національної Ради Камбоджі. Після перемоги на виборах монархічної партії Фунсинпек Народом Сианук був проголошений королем Камбоджі.

На відміну від Іспанії та Камбоджі, де монархи в результаті демократичних процедур були обмежені в повноваженнях навіть після реставрації монархії, в Ліхтенштейні князь Ганс Адам II, після численних протистоянь з Ландтагом та урядом, в яких народ здебільшого підтримував свого главу держави, пішов на рішучий крок: зажадав внесення змін до Конституції. 16 березня 2003 року на референдумі конституційна реформа, ініційована князем, отримала підтримку 87,7% виборців. Така підтримка підданих Ліхтенштейну свого князя змусила визнати результати референдуму і за кордоном. Зокрема, генеральний секретар Ради Європи В. Швіммер, після отримання результатів голосування в Ліхтенштейні, взяв їх до відома, і, враховуючи абсолютну підтримку ініціативи князя з боку населення країни, був змушений визнати необхідність поваги «...суверенної волі народу, що була виражена у вільній та демократичній формі»⁶⁴.

І якщо раніше князь міг лише розпускати Ландтаг та скликати дострокові вибори, а також володів, до певної міри, правом вето, то після затвердження на референдумі змін до Конституції глава держави отримав деякі додаткові права: право відправляти у відставку уряд та призначати його тимчасовий склад (стаття 80.1); право відхиляти кандидатів у члени уряду, що не мають його довіри (стаття 80.2); право вето на будь-який законопроект (стаття 65.1); право запровадження надзвичайного стану та обмеження дії конституції (стаття 10). Крім того, з тексту конституції в окремий документ виведено Закон про Княжий Дім, який віднині не підлягав веденню Ландтагу, а будь-які зміни до нього міг вносити лише правлячий князь⁶⁵.

Такі колосальні княжі прерогативи дозволили одному з основоположників сучасного українського монархізму визначити

⁶⁴ Цит. за: Чухонкин А.Ю. Победа Князя Лихтенштейна [Электронный ресурс] / Братство Креста Господня. – Режим доступа: <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html> – Загл. с экрана.

⁶⁵ Чухонкин А.Ю. Победа Князя Лихтенштейна [Электронный ресурс] / Братство Креста Господня. – Режим доступа: <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html> – Загл. с экрана.

Ліхтенштейн як абсолютну монархію⁶⁶. Проте, утім, на нашу думку, більш вірною є точка зору доктора юридичних наук В. Шаповала, який визначив Ліхтенштейн як країну з дуалістичною монархією⁶⁷.

Не менш драматичною була ситуація і в Британській колоніальній імперії, яка після Другої світової війни почала занепадати: від неї відділилися колосальні території (Індія, Пакистан, Непал та інші). Однак далеко не всі території відмовилися від британської корони. Зокрема ч. 1 статті 82 конституції Незалежної Держави Папуа – Нової Гвінеї передбачила: «Її Величність Королева запрошується народом Папуа – Нової Гвінеї, через їхні Установчі Збори, стати Королевою і Главою Держави Папуа – Нової Гвінеї». В Канаді ж, яка вже з 1982 року фактично отримала незалежність, формальний крок у цьому напрямку (позбавити королеву Великобританії статусу канадського глави держави) поки що не призводив до позитивних наслідків: жоден референдум щодо повалення монархії не мав позитивного результату. Це, врешті-решт, змусило канадців – прихильників незалежності звернутися до ідей встановлення власного канадського монархізму: родоначальником династії було запропоновано молодшого брата спадкоємця британського престолу – герцога Йоркського⁶⁸. Утім і ця ідея поки що не отримала схвальності переважної більшості канадців.

Процеси демократизації, що розпочалися в монархічних державах Азії, торкнулися навіть абсолютних систем правління. Як приклад, можна навести ситуацію в Омані. До 1996 року в Омані не існувало конституції та парламенту. Вся повнота законодавчої влади була зосереджена в руках султана, а роль конституції виконував Коран. Вся ж виконавча влада також зосереджувалася в руках монарха, а до 1970 року не існувало й уряду: замість нього діяли радники султана. Після 1970 року було вперше сформовано уряд, що очолювався самим монархом. Процеси демократизації, що розпочалися з початку 1990-х років, сприяли появі в 1991 році дорадчого органу султана – Шури, котрий мав право давати султану рекомендації про перегляд законів, що мали відношення до соціально-економічної сфери. Даний орган був далеким від демократичних принципів

⁶⁶ Топчій Ю. Українська монархічна перспектива [Електронний ресурс] / МИСТЕЦЬКА ГАЛЕРЕЯ АВАНГАРДУ І ТРАДИЦІЇ GALL'ART™. – Режим доступу: <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html> – Заголовок з екрана.

⁶⁷ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія / В.М. Шаповал – К.: Юридична фірма «Салком», «Юрінком Інтер», 2005. – С. 168.

⁶⁸ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 141.

формування: його члени призначалися султаном з числа кандидатів, що рекомендувалися найвпливовішими підданими султана від кожного губернаторства. 6 листопада 1996 року султан Оману Кабус ібн Саїд своїм декретом № 101/96 затвердив Основний закон Султанату Оман.

Процеси лібералізації розпочалися і в Йорданії. Як відомо, в ході арабо-ізраїльської війни 1948-49 рр. король Хашимітського Королівства Йорданії Абдаллах I ввів свої війська на територію Західного палестинського берега річки Йордан і, зайнявши Вифлієм, Єрихон, Хеврон та Східний Єрусалим, приєднав їх до свого королівства. У квітні 1949 року усі ці території, що отримали назву Західного берега річки Йордан, перейшли під управління військового губернатора, що підкорявся виключно наказам короля Абдаллаха. У квітні 1950 року йорданський парламент прийняв рішення про приєднання Західного берега до Йорданії (щоправда, з умовою тимчасовості такого становища до визначення статусу Арабської Палестини). Близько одного мільйона палестинців зрівнювались у правах з йорданцями та отримували йорданське підданство. Такі конституційні зміни виявилися вдалим для економіки Йорданії, але занадто загострили соціально-політичну ситуацію в країні, адже більшість палестинців виступало проти деспотичних методів правління. 20 квітня 1951 року Абдаллаха було вбито при вході до мечеті Аль-Акса в Єрусалимі бойовиком палестинської націоналістичної організації «Аль-Джихад».

Спадкоємцем Абдаллаха I став Таляль I, котрий, з причини душевної хвороби, перебував при владі недовго, але встиг 1 січня 1952 року прийняти нині діючу Конституцію Хашимітського Королівства Йорданії. 11 серпня 1952 року парламент прийняв зречення короля Таляля і передав владу його сину Хусейну.

Поступово створивши в країні режим особистої влади, Хусейн зумів сконцентрувати діяльність держави в економічній сфері. Багато дослідників не без підстав вважають заслугою Хусейна активізацію промислового виробництва, пожвавлення торгівлі, бурхливий розвиток міського господарства Амману. І хоча король діяв в інтересах елітарних верств населення, його популярність як особистості була дуже високою.

Багато в чому це забезпечувалося самим королем. Як згадують очевидці, свого часу Хусейн не встояв перед спокусою відродити традиції Гаруна аль-Рашида, що начебто практикував спілкування з народом «інкогніто». Так, не одну ніч король Хусейн провів за кермом звичайного таксі на жвавій трасі «Амман – Ез-Зарка»⁶⁹.

⁶⁹ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 140.

У 70-і роки ХХ століття становище в країні загострилося: боротьба між королівською владою та палестинським рухом, який був широко представлений у державі, увійшла до нової стадії. Саме тому, а також через ізраїльську агресію, король Хусейн 23 листопада 1974 року розпустив обидві палати парламенту і самостійно правив аж до 1989 року, коли відбулися нові вибори⁷⁰.

Фактично саме з 1989 року почав виправдовуватися прогноз, зроблений відомим дослідником С. Камінським, який знаходив багато спільних рис між Йорданією, Марокко та європейським монархіями: «У перспективі в Йорданії та Марокко є можливим створення парламентських форм правління, аналогічних сучасним європейським моделям»⁷¹.

На сьогодні монархія існує на всіх континентах, окрім Антарктиди.

Європа	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Андорра Бельгія Велико-британія Ватикан Данія Іспанія Ліхтенштейн Люксембург Монако Нідерланди Норвегія Швеція	Бахрейн Бруней Бутан Йорданія Камбоджа Катар Кувейт Малайзія ОАЕ Оман Таїланд Саудівська Аравія Японія	Лесото, Марокко, Свазіленд	Антигуа і Барбуда Багамські Острови Барбадос Беліз Гренада Канада Сент-Вінсент і Гренадини Сент-Кітс і Невіс Сент-Люсія Ямайка	Австралія Нова Зеландія Папуа – Нова Гвінея Соломонові Острови Тонга

Сучасне державознавство, в основному, розглядає монархію як форму правління, яка або притаманна малорозвиненим країнам, або є всього лише даниною традиціям тієї чи іншої країни. Утім, як зазначав доктор юридичних наук Е. Григоніс: «Монархія, без сумніву, ще не зжила себе. Усі її сучасні різновиди, за винятком абсолютної монархії, достатньо узгоджуються і з ідеєю правової держави, і з принципом поділу влади»⁷². Щодо абсолютної монархії, то на її захист цілком

⁷⁰ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 105-106.

⁷¹ Каминский С.А. Інститут монархії в країнах Арабського Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 61.

⁷² Григонис Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 331.

слушно висловився основоположник ідей неомонархізму відомий письменник Р. Злотніков: «Аристотель... прийшов до висновку, що найкращою формою правління, котра забезпечує найвище процвітання держави та щастя народу є саме тиранія (тобто абсолютна монархія). Але при наявності у якості тирана розумної та талановитої людини. Інакше усі переваги тиранії тут же перетворюються на її недоліки»⁷³. Таким чином, успіх тієї чи іншої монархічної країни багато у чому залежить від існуючої в ній системи правління.

На сьогодні можна виділити декілька основних класифікацій монархії. По-перше, поділ усіх монархій на абсолютні, парламентарні і дуалістичні. По-друге, поділ усіх монархій на династичні, представницькі, теократичні та виборні.

Щодо поділу монархій на абсолютні, дуалістичні та парламентарні, то це є основною класифікацією систем монархічного правління.

Аналізуючи абсолютну монархію, слід мати на увазі, що на сьогодні існує велика кількість її характеристик. Так, кандидат філософських наук А. Громыко визначає абсолютну монархію як форму правління, «...за якої верховна державна влада юридично належить одній особі, що займає свою посаду у встановленому порядку престолонаслідування... повністю і неподільно»⁷⁴. Кандидат юридичних наук Ю. Коломієць визначає, що в «умовах абсолютної монархії всіма правами монарх користується безумовно і необмежено, незалежно від будь-якої іншої влади»⁷⁵. Доктор юридичних наук Е. Григоніс характеризує абсолютну монархію як необмежену монархію, державний механізм якої «засновано на принципі єдиновладдя, що є повністю протилежним принципу поділу влади. Вся державна влада в умовах абсолютної монархії неподільно зосереджується в руках монарха»⁷⁶.

Доктор юридичних наук А. Мишин щодо абсолютної монархії зазначав: «Для абсолютної монархії (самодержавства) характерною є відсутність будь-яких представницьких установ, абсолютне зосередження усієї державної влади в руках монарха»⁷⁷. Відомий російський правознавець І. Алебастрова

⁷³ Злотников Р.В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р.В. Злотников; послесловие И. Черного. – М.: АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 10.

⁷⁴ Громыко А.Л. Политические режимы / А.Л. Громыко. – М.: Общество «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1994. – С. 20.

⁷⁵ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 74.

⁷⁶ Григоніс Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григоніс // Григоніс Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григоніс Э.П., Григоніс В.П. – СПб., 2002. – С. 315.

⁷⁷ Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / А.А. Мишин; Мин-во образования РФ, МГУ. – М.: Белые альвы, 2000. – С. 78.

наголошує на тому, що «абсолютна монархія характеризується зосередженням усієї повноти державної влади в руках монарха, принцип поділу влади заперечується»⁷⁸. Практично те ж саме зазначає відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков: «Абсолютна монархія означає необмежену владу правителя – короля, султана, шейха тощо. Практично ж це зводиться до того, що, окрім монарха, в державі практично це існує інших гілок влади: є відсутнім парламент, судова влада або є відсутньою, або втілюється в особі короля або ж тих осіб, яким він доручає її реалізацію»⁷⁹.

Доктор юридичних наук В. Чиркін вважає, що абсолютна монархія «характеризується юридично, а часто й фактично необмеженою владою монарха»⁸⁰. Доктор юридичних наук Ю. Лейбо наголошує на тому, що «абсолютна монархія характеризується всевладдям глави держави, і лише він визначає її межі в нормативних актах, які він дарує своїм підданам. В основі закону лежить воля монарха»⁸¹. І ще: «Абсолютна монархія характеризується колосальними повноваженнями монарха в законодавчій, виконавчій та судовій сферах. Закони видаються від імені монарха, йому підпорядкований весь адміністративний апарат держави, які-небудь виборні органи в умовах абсолютної монархії, як правило, є відсутніми, що не виключає наявності різного роду дорадчих установ»⁸². Доктор юридичних наук С. Кашкін охарактеризував абсолютну монархію тим, що «в руках монарха зосереджується вся повнота державної влади. Він сам видає закони, може безпосередньо керувати адміністративною діяльністю або призначати для цього уряд, вершить вищий суд. Жодних обмежень його влади не існує, зокрема юридичних»⁸³.

Приділили увагу абсолютній монархії й автори «Юридичної енциклопедії». Так, кандидат юридичних наук В. Тимошенко визначила абсолютну монархію як форму правління, «за якої

⁷⁸ Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / И.А. Алебастрова; Мин-во образования РФ. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 187.

⁷⁹ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие / Чудаков М.Ф.; Министерство образования Республики Беларусь, Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Мн.: Новое знание, 2001. – С. 222.

⁸⁰ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин; Министерство образования РФ, Академический правовой университет при Институте государства и права РАН. – М.: Юристъ, 1999. – С. 141.

⁸¹ Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / [Баглай М.В., Гуреева Н.П. и др.]; под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – С. 117.

⁸² Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / [Баглай М.В., Гуреева Н.П. и др.]; под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – С. 118.

⁸³ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4 т. Т 1–2: Общая часть / [Кашкин С.Ю., Маклаков В.В., Осавелюк А.М. и др.]; под ред. Б.А.Страшуна. – М.: БЕК, 1995. – С. 306.

влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператору)»⁸⁴. Кандидат історичних наук О. Дубина вказав, що абсолютною є «необмежена монархія, де верховна влада цілком і повністю належить імператору (королю, царю і т.д.)... Абсолютна монархія прагне до максимальної політичної централізації»⁸⁵.

Фактично це означає, що в умовах абсолютної монархії інститут монарха повністю домінує над іншими державними органами, а парламенти цих країн здебільшого виконують виключно консультативні функції. На відміну від дуалістичних, глави держав в умовах абсолютної монархії на власний розсуд формують свої урядові кабінети і затвердження парламентами призначених монархами урядовців в конституціях цих держав не передбачено.

Значними є й права монархів в сфері економічної політики держав. Це зумовлено тим, що для більшості абсолютистських держав характерним є наявність великої кількості державних компаній, що не лише формально належать главам держав на праві власності, а й знаходяться під контролем урядів, очолюваних монархами. Контроль над економікою дозволяє деяким монархам істотно впливати на життя в своїй державі. Як приклад, можна навести еміра Кувейту Джабіра III. Зокрема після окупації Кувейту Іраком у 1990 р. саме за його наказом було списано всі борги громадян Кувейту та сплачено зарплатня за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також виплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд. дол., що виник внаслідок війни. Саме піклуючись про своїх підданих, емір Кувейту створив найкращу в світі систему соціального забезпечення, яка передбачає, зокрема, надання кувейтцям безплатної освіти, найрізноманітніших видів медичної допомоги, видачу безвідсоткових позик на будівництво житла. У 1997 році в Кувейті нараховувалось 14 багатопрофільних лікарень, десятки клінік, родильних будинків та центрів здоров'я. Вони обладнані найкращим обладнанням, у розпорядженні лікарів знаходяться найновіші лікарські препарати. Усі види лікування та профілактики є безплатними. Хворих, якщо в цьому є необхідність, можуть відіслати за кордон у найкращі лікарні світу, усі витрати бере на себе держава. Сфера освіти також була предметом

⁸⁴ Тимошенко В.І. Абсолютизм / В.І. Тимошенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 10.

⁸⁵ Дубина О.К. Монархія / О.К. Дубина // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 758.

постійного піклування еміра Джабіра III. Лише в 1990-93 рр. на потреби освіти було витрачено близько 1,5 млрд. доларів – 12 % загальних державних витрат. В країні нараховується більше двохсот загальноосвітніх шкіл. Усі учні забезпечуються одягом, підручниками, транспортом та харчуванням. Класні кімнати обладнані комп'ютерами, магнітофонами та іншою технікою. До послуг учнів спортивні зали, майданчики та басейни.

Таким чином, аналізуючи усе вищевикладене, можна зробити висновок, що абсолютною є монархія, в умовах якої монарх має усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак, така точка зору не завжди відповідає дійсності. Так, більшість із вищевказаних авторів, а також таких дослідників, як С. Камінський, В. Шаповал та ін., абсолютно вірно відносять до абсолютної монархії Султанат Оман та Саудівську Аравію. Однак, згідно зі статтею 60 Основного закону Султанату Оман «судова влада є незалежною і втілюється в судах загального права будь-якого типу чи статусу, яка виносить вироки відповідно до Закону». Аналогічна ситуація існує і в Саудівській Аравії, де стаття Основного нізаму про владу також проголошує незалежність судової влади.

Проте детальний аналіз зазначених актів дозволяє стверджувати саме про абсолютний характер влади монархів, адже їм належить як законодавча, так і виконавча влада, а повноваження свої вони реалізують незалежно від будь-яких інших державних органів. Саме тому, на наш погляд, цілком слушною думкою є точка зору С. Камінського⁸⁶ та Ю. Коломійця⁸⁷ про те, що основним критерієм для класифікації монархічної форми правління є спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє підрозділити сучасні монархії на дві групи. І одна з них включає абсолютні монархії, де уряд несе відповідальність тільки перед главою держави.

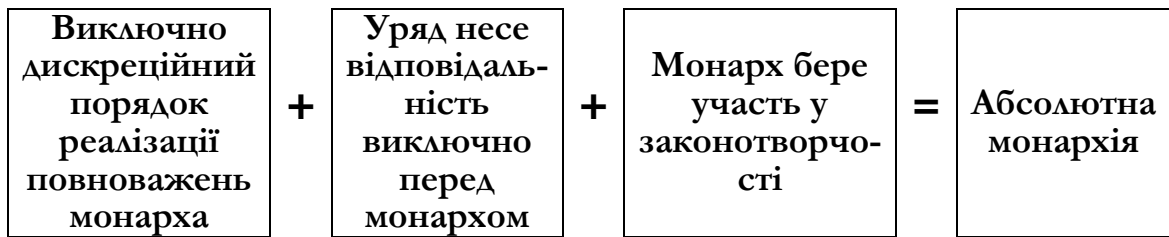
Таким чином, на нашу думку, *абсолютною* слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, котрий реалізує свої повноваження у виключно дискреційному порядку.

До абсолютних монархій такого типу, з нашої точки зору, належать Бахрейн, Бруней, Ватикан, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

Формула ж абсолютної монархії є наступною:

⁸⁶ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 46.

⁸⁷ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 76.

Щодо парламентарної монархії, то її сучасне розуміння й досі залишається неусталеним. Так, на рівні теорії держави і права існує два підходи до поняття цієї системи правління. Перший підхід виходить з характеристики парламентарної монархії як системи правління, за якої «...влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади і за яким лише формально зберігається статус глави держави, але виключно з представницькими повноваженнями»⁸⁸. Проте таке визначення дозволяє стверджувати не стільки про парламентарну, скільки про представницьку монархію.

Інший підхід визначає парламентарну монархію як таку, в якій влада монарха обмежена парламентом, за відсутності в державі писаної конституції⁸⁹. На сьогодні до таких монархій належить Великобританія та Швеція.

Що ж стосується науки конституційного права, то в її рамках парламентарна монархія характеризується з точки зору трьох підходів. Перший підхід полягає в описовій характеристиці парламентарної монархії. Зокрема, професор МДУ А. Мішин стосовно парламентарної монархії зазначав так: «Влада монарха обмежена не лише у сфері законодавства, а й у сфері державного управління та контролю над урядом. Юридично за монархом зберігається право призначення глави уряду та міністрів, але робить він це у відповідності з пропозиціями лідерів партійної фракції, що має більшість місць у парламенті (точніше, у нижній палаті парламенту). Формально міністри вважаються слугами монарха, а сам уряд – урядом монарха, але ані міністри, ані уряд жодним чином відповідальності (індивідуальної чи колегіальної) перед монархом не несуть. Внаслідок принципів парламентаризму, що застосовуються в цій формі правління, уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність за свою діяльність лише перед парламентом»⁹⁰.

Аналогічним є й підхід В. Чиркіна. З його точки зору, в парламентарній монархії діє конституція, прийнята демократичним

⁸⁸ Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / [А.М. Колодій, С.Л. Лисенков, В.П. Пастухов та ін.]; за ред. В.В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 79.

⁸⁹ Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник / В.В. Сухонос; Мін-во освіти і науки України, УАБС НБУ. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 218.

⁹⁰ Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / А.А. Мишин; Мин-во образования РФ, МГУ. – М.: Белые альвы, 2000. – С. 79.

шляхом, законодавчою владою володіє обраний парламент (принаймні обирається його нижня палата). Монарх юридично залишається главою держави, але участі в управлінні державою фактично не бере. Уряд у парламентарній монархії відповідає лише перед парламентом. Щоправда, за конституцією, він зазвичай призначається монархом, проте таке призначення, як правило, є суто формальним актом. Насправді уряд формується лідером партії більшості у парламенті, якого король призначає прем'єр-міністром. Призначити іншого прем'єр-міністра він не може, адже інший склад кабміну не отримає вотуму довіри (затвердження) у парламенті при представленні парламенту урядової програми⁹¹.

Проте такий підхід, виділяючи загальні ознаки, здебільшого зосереджується на низькому рівні можливостей монарха вплинути на стан справ у суспільстві. Саме тому, на нашу думку, більш коректною є характеристика парламентарної монархії шляхом перерахування її ознак або шляхом її визначення.

Зокрема шляхом перерахування ознак характеризували парламентарну монархію видатні державознавці В. Шаповал, Е. Григоніс та Ю. Лейбо. Зокрема останній вказує: «Парламентарна монархія характеризується тим, що монарх не має реальних повноважень для управління державою. Його повноваження, в основному, мають представницький характер. Крім того, він виконує своєрідну функцію державного нотаріуса, скріплюючи своїм підписом усі важливі державні акти»⁹².

Е. Григоніс виділив наступні ознаки парламентарної монархії: законодавча влада належить парламенту; виконавчу владу здійснює уряд, що є відповідальним перед парламентом; глава держави відіграє у державному механізмі номінальну роль і займає свою посаду у спадок і довічно⁹³.

Проте найбільш повно охарактеризував зазначену систему правління професор В. Шаповал, вказавши на наступні ознаки парламентарної монархії, в якій «...глава держави визначається в порядку престолонаслідування»⁹⁴: 1) здійснення повноважень глави держави (монарха) і глави уряду різними особами; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас

⁹¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин; Министерство образования РФ, Академический правовой университет при Институте государства и права РАН. – М.: Юристъ, 1999. – С. 142.

⁹² Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / [Баглай М.В., Гуреева Н.П. и др.]; под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – С. 119.

⁹³ Григонис Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 327.

⁹⁴ Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – С. 285-286.

віднесеність реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; формування уряду парламентом за участю глави держави, яка в багатьох випадках є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпускати парламент, здійснення якого, як правило, ефективно контролює уряд; 6) контрастигування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром⁹⁵.

Згодом погляди вченого були дещо модернізовані і він наголосив на існуванні чотирьох основних політико-правових ознак парламентської системи правління: 1) побудова державного механізму за принципом так званого часткового розподілу влади, який пов'язаний з презумпцією сумісності мандата депутата і посади члена уряду; 2) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка звичайно є мінімальною або номінальною; вирішальна роль де-факто (іноді де-юре) політичної партії чи коаліції партій, що має більшість у парламенті у процесі формування уряду; 3) політична відповідальність уряду перед парламентом; 4) належність виконавчої влади, насамперед уряду, котрий відіграє роль найвищого органу виконавчої влади⁹⁶.

Однак і такий підхід не зміг уникнути деяких прогалин. Зокрема, далеко не завжди глава держави в умовах парламентарної монархії визначається в порядку престолонаслідування. Так, Конституцією Малайської Федерації передбачається, що її Верховний Глава Федерації (Янг ді-Петруан Агонг), згідно з п. 3 статті 32, обирається Радою Правителів на п'ятирічний термін.

Крім того, на нашу думку, не зовсім коректними є формулювання щодо визначення участі глави держави у формуванні уряду як *майже номінального*, так само як і право глави держави розпустити парламент, що *ефективно* контролюється урядом.

Проте В. Шаповал абсолютно вірно вказав на те, що глава держави та глава уряду є різними особами, а також те, що уряд несе політичну відповідальність перед парламентом, на чому наголошували й інші правознавці.

Зокрема С. Кашкін⁹⁷ та Ю. Коломієць⁹⁸ зазначали: «Головною відмінністю парламентарної монархії можна вважати

⁹⁵ Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – С. 286.

⁹⁶ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія / В.М. Шаповал – К.: Юридична фірма «Салком», «Юрінком Інтер», 2005. – С. 175.

⁹⁷ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4 т. Т 1–2: Общая часть / [Кашкин С.Ю., Маклаков В.В., Осавелюк А.М. и др.]; под ред. Б.А.Страшуна. – М.: БЕК, 1995. – С. 308.

політичну відповідальність уряду перед парламентом (нижньою палатою) за свою діяльність».

О. Дубина зазначає, що в умовах парламентарної монархії «...монарх здійснює владу через міністрів, відповідальних перед парламентом»⁹⁹.

М. Чудаков ототожнює парламентарну монархію з конституційною і зазначає, що головною ознакою останньої є «...відповідальність уряду перед парламентом, а не перед монархом»¹⁰⁰.

Доктор юридичних наук І. Алебастрова: «Для парламентарної ж монархії характерним є наявність поста прем'єр-міністра. Саме він, а не монарх, очолює уряд, політичну ж відповідальність уряд несе не перед монархом, а перед парламентом, який може висловити йому вотум недовіри чи відмовити у довірі»¹⁰¹.

Таким чином, головними ознаками парламентарної монархії, з нашої точки зору, є політична відповідальність (індивідуальна і колегіальна) членів уряду перед парламентом та наявність поста прем'єр-міністра, який контрастигує підписи монарха.

Політична відповідальність уряду перед парламентом закріплюється принаймні у двох варіантах. Перший варіант передбачає конституційне закріплення права парламенту проголосити уряду вотум недовіри.

Зокрема в Данії ч. 1 статті 15 Конституції Королівства Данії від 5 червня 1953 року передбачає, що міністр йде у відставку, якщо Фолькетинг (датський парламент) винесе йому вотум недовіри. Передбачається вотум недовіри усьому уряду (ч. 2 статті 15 Конституції).

Інший варіант передбачає конституційне закріплення принципу колективної відповідальності уряду перед парламентом або перед його нижньою палатою.

Так, Принципат Андорра має главу держави (двох співправителів), законодавчий орган (Генеральну Раду) та вищий виконавчий орган (Уряд)¹⁰², який, згідно з ч. 1 статті 69 Конституції Князівства Андорра від 14 березня 1993 року «несе

⁹⁸ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 112.

⁹⁹ Дубина О.К. Монархія / О.К. Дубина // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 758.

¹⁰⁰ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие / Чудаков М.Ф.; Министерство образования Республики Беларусь, Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Мн.: Новое знание, 2001. – С. 224.

¹⁰¹ Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / И.А. Алебастрова; Мин-во образования РФ. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 187.

¹⁰² Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – С. 20-21.

політичну та солідарну відповідальність перед Генеральною Радою».

В Бельгії ч. I статті 101 передбачається відповідальність міністрів перед Палатою представників.

В Іспанії стаття 108 Конституції від 29 грудня 1978 року передбачає, що «за свою політичну діяльність Уряд несе солідарну відповідальність перед Конгресом депутатів».

В Камбоджі стаття 121 закріплює колективну відповідальність уряду перед Національними зборами за політику королівського уряду.

Малайзія також передбачає колективну відповідальність уряду. Зокрема ч. 3 статті 43 Конституції цієї держави передбачає: «Кабінет несе колективну відповідальність перед Парламентом».

Таїланд передбачає як індивідуальну, так і колективну відповідальність уряду. Зокрема в статті 212 Конституції передбачається, що міністри «...повинні відповідати індивідуально перед Палатою Представників за виконання своїх обов'язків та також повинні колективно відповідати перед Національними Зборами за загальну політику Ради Міністрів».

В Швеції, яка не має єдиної писаної конституції, основи державного ладу закріплені в так званій «Формі правління», що була прийнята 27 лютого 1974 року. При цьому § 6 глави 1 вказаного закону закріплює відповідальність уряду перед Риксдагом – парламентом Швеції.

Ч. III статті 66 Конституції Японії передбачає: «Кабінет при здійсненні виконавчої влади несе колективну відповідальність перед Парламентом».

Проте парламентська відповідальність уряду далеко не завжди тягне за собою віднесення тієї чи іншої монархії до парламентарної системи правління. Як приклад, можна навести Йорданію, яка також закріплює виключно парламентську відповідальність уряду. Зокрема, стаття 51 Конституції Хашимітського Королівства Йорданії передбачає, що прем'єр-міністр та міністри повинні колективно відповідати перед Палатою депутатів стосовно загальної політики держави. Крім того, кожен міністр повинен відповідати перед Палатою депутатів за справи свого міністерства. Утім загальновідомим є той факт, що у листопаді 1974 року Національні збори були розпущені і до 1989 року уряд відповідав виключно перед королем, чого Конституція взагалі не передбачала.

Таким чином, парламентська відповідальність уряду далеко не завжди характеризує монархію як парламентарну, а тому набагато більше цю систему правління визначає наявність

інституту контрастигування. Так, наприклад, Нідерланди та Норвегію можна віднести до парламентарних в силу того, що будь-які рішення королів цих країн контрастигуються прем'єр-міністром. Зокрема стаття 48 Конституції Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 року вказує, що указ короля про призначення прем'єр-міністра, а також призначення чи звільнення з посад міністрів чи державних секретарів контрастигуються прем'єр-міністром. Необхідність контрастигування передбачається й у § 31 Конституції Норвезького Королівства від 17 травня 1814 року.

Виходячи з цього, В. Шатіло зробив висновок, що в парламентарних монархіях «...глава держави повинен здійснювати свої повноваження лише з дозволу Уряду»¹⁰³. Формально саме така залежність і встановлюється інститутом контрастигування (скріплення) актів глави держави підписами окремих міністрів. Так, у статті 106 Конституції Бельгії закріплено, що жоден акт короля не може мати сили, якщо його не контрастигровано міністром, який тим самим несе за нього відповідальність. В Іспанії рішення короля скріплюється підписом голови уряду і, за необхідністю, відповідних міністрів (ч. 1 статті 64 Конституції). І в Люксембурзі розпорядження Великого герцога повинні бути контрастигovanі членом відповідального уряду (стаття 45 Конституції).

Свою специфіку має Великобританія, яка не знає писаної конституції, але, з точки зору британських правознавців, цю конституцію складає статутне право, загальне право та угоди. Угоди – це правила та методи, що юридично не здійснюються, але які зате розцінюються як обов'язкові для роботи уряду; багато з них отримано з історичних подій, через які британська система еволюціонувала¹⁰⁴.

Крім того, значну роль в британській конституції відіграють звичаї. Саме внаслідок цього склалася система, яка виключає можливість монарха видавати акти без згоди прем'єр-міністра¹⁰⁵. І, нарешті, в англійській парламентській практиці уряд несе колективну відповідальність перед парламентом¹⁰⁶.

¹⁰³ Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256> – Заголовок з екрана.

¹⁰⁴ United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html> - Title from the screen.

¹⁰⁵ Иностранное конституционное право / [Алебастрова И.А., Андреева Г.Н., Кашкин С.Ю. и др.]; под ред. В.В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. – С. 55.

¹⁰⁶ Иностранное конституционное право / [Алебастрова И.А., Андреева Г.Н., Кашкин С.Ю. и др.]; под ред. В.В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. – С. 59.

Виходячи з цього, до парламентарних монархій можна віднести як держави в Європі, так і в Азії. Це – такі країни, як Андорра, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Йорданія, Камбоджа, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція та Японія.

Аналізуючи відмінність абсолютної монархії від парламентарної, слід наголосити, що в умовах останньої глава держави не відіграє істотної ролі в політичному житті держави, хоча й має «високий морально-політичний статус»¹⁰⁷. В Японії монарх – імператор оголошується символом нації та єдності народу. В Іспанії король – «...глава держави, символ її єдності та наступництва, арбітр та миротворець в повсякденній діяльності державних органів...»

Таким чином, в умовах *парламентарної* монархії *глава держави реалізує свої повноваження виключно у порядку контрасигнування.*

Але найбільш цікавою уявляється ситуація щодо дуалістичної монархії.

Історично ця система правління стала результатом процесів трансформації та певною мірою демократизації інституту абсолютного монарха. Порівняння усіх цих систем дозволяє нам стверджувати, що дуалістична монархія відрізняється як від абсолютної, так і від парламентарної.

Як відомо, інститут глави держави зародився у Франції. Саме вводячи у себе посаду глави держави, французькі та німецькі королі заклали фундамент для формування моделі, яку з упевненістю сьогодні можна назвати дуалістичною монархією.

Творці інституту глави держави створили не просто сильну, а й одноосібну монархічну владу, поєднавши в одній особі повноваження і глави держави, і голови уряду.

В монархіях дуалістичного типу зазвичай існує конституція (як правило, вона «дарується» народу монархом) та парламент, без участі якого закони не можуть прийматися. Крім того, парламент може впливати на уряд. Утім такий вплив є можливим лише за рахунок встановлення бюджету держави. І хоча цей важіль і є достатньо потужним, але може застосовуватися лише один раз на рік. Крім того, парламентарі, вступаючи у конфлікт з урядом (а значить – і з монархом) ризикують втратити місце внаслідок розпуску парламенту.

Хоча закони й приймаються парламентом, монарх користується правом абсолютного вето, тобто без його затвердження закон ніколи не набуде чинності. Крім того, монарх має право видавати надзвичайні декрети, що мають силу закону.

¹⁰⁷ Григонис Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 329.

Таким чином, фактично в дуалістичних монархіях в результаті впливу традицій, особистості монарха, різного роду релігійних чинників, влада монарха фактично є навіть більшою, аніж передбачена конституцією. Слід мати на увазі, що деякі дуалістичні монархії більше наближені до абсолютних (Катар), а деякі – до парламентарних (Люксембург). На нашу думку, це пов'язано як із виборним представницьким органом, що зближує дуалістичну монархію з парламентарною, так і наявністю сильної монархічної влади (як і в умовах абсолютної монархії).

Утім, на відміну від інших монархічних систем, визначення дуалістичної монархії все ще стикається з труднощами насамперед методологічного характеру, які не дозволяють відокремити її від абсолютної монархії. Зокрема, автором виявлено декілька підходів щодо цього.

Так, досить цікавою уявляється точка зору українських правознавців, які визначають дуалістичну монархію як таку, де носієм суверенітету є монарх, який формує уряд за наявності парламенту. При цьому в умовах абсолютної монархії парламент є відсутнім¹⁰⁸. Але ця точка зору не завжди відповідає дійсності. Як цілком слушно зазначав Е. Григоніс: «...існує і така точка зору, згідно з якою в дуалістичній монархії главу держави не можна визначати як носія виконавчої влади. Стверджується, що монарх має реальніші й значні прерогативи, а парламент є дорадчим органом при монархові. На наш погляд, така характеристика є більш прийнятною для абсолютної монархії»¹⁰⁹. Виходячи з точки зору Е. Григоніса, ми можемо зробити висновок, що і в умовах абсолютної монархії може існувати парламент, який дійсно здійснює дорадчі функції при монархові і здебільшого має назву консультативної ради. Це можна підтвердити Основним нізамом про владу (конституцією) Саудівської Аравії 1992 року, який встановив можливість існування представницького органу – Консультативної Ради (стаття 68).

Крім вищевказаної точки зору українських правознавців, існує ще декілька підходів щодо визначення дуалістичної монархії.

Перший підхід ґрунтується на характеристиці означеної монархії як такої, де обмежений у владі монарх зберігає «домінуючі» або «лідуючі» позиції. Зокрема, цю точку зору поділяють такі вчені, як І. Алебастрова, Ю. Лейбо та інші. Проте

¹⁰⁸ Основи правознавства України: Навчальний посібник. Видання п'яте / Ківалов С.В., Музиченко П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф.; Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія – Х.: Одісей, 2005. – С. 25.

¹⁰⁹ Григоніс Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григоніс // Григоніс Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григоніс Э.П., Григоніс В.П. – СПб., 2002. – С. 323.

зазначений підхід є не зовсім коректним з науково-методологічної точки зору, адже «домінування» або «лідерство» є оцінювальною і занадто суб'єктивною категорією. Фактично такий підхід дозволяє зарахувати до дуалістичних будь-яку з монархій, адже будь-хто з монархів є лідером своєї нації.

Другий підхід ґрунтується на спробі визначити суть дуалізму зазначеної монархії як такий, що означає поділ повноважень між двома владними структурами: монархом та парламентом. Зокрема, такий підхід сповідають такі вчені, як І. Алебастрова, А. Венгеров, А. Громико, М. Хмелінін, М. Чудаков, В. Шаповал та інші.

З цим підходом пов'язано підхід, що виходить з принципу поділу влади, який означає, що законодавча влада належить парламенту, а виконавча – монарху та його уряду. Зокрема такі погляди є характерними для таких вчених, як Е. Григоніс, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трохимова, В. Четвернін та інші.

Певною мірою цей підхід до дуалістичної монархії поділяє й автор монографії¹¹⁰. Тим більше, що це можна довести, якщо проаналізувати Конституцію Катару. Переважна більшість дослідників визначає означену державу як абсолютну монархію. Проте здебільшого цей погляд існує в джерелах, що вийшли до 29 квітня 2003 року, коли на референдумі була затверджена нині діюча Конституція Катару. Відповідно до статті 61 Конституції законодавча влада належить Консультативній Раді, а виконавча, відповідно до статті 62 – еміру Катару. І хоча емір, відповідно до статті 77 Конституції, призначає третину складу парламенту, проте сам він не має формального права видавати закони, як це існує, наприклад, у Кувейті чи Бахреїні, де монархи мають законодавчу владу. Саме тому Катар слід визначати як дуалістичну монархію.

Певною мірою до дуалістичних монархій можна також віднести й Велике Герцогство Люксембург, де стаття 33 Конституції закріплює той факт, що Великий герцог здійснює виконавчу владу. Законодавча ж влада, як це впливає зі статті 46 Конституції, належить Палаті депутатів, яка ухвалює кожен

¹¹⁰ Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник / В.В. Сухонос; Мін-во освіти і науки України, УАБС НБУ. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 216. Й о г о ж. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В.В. Сухонос // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наукової конференції (13-14 грудня 2002 р.) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України. – Харків: Право. – 2003. – С. 168. Й о г о ж. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В.В. Сухонос // Держава і право. – Збірник наукових праць: юридичні і політичні науки: Вип. 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 61.

закон. Той факт, що Великий герцог сам визначає організацію свого уряду (стаття 76 Конституції) і між членами уряду й Великим герцогом немає посередника (стаття 79 Конституції) у вигляді прем'єр-міністра, також вказує на дуалістичний характер монархії Люксембургу. Це підкреслюється і у праці Е. Григоніса «Форми держави у сучасному світі»¹¹¹.

Проте визначати дуалістичну монархію лише як таку, де глава держави є одночасно главою виконавчої влади, є некоректним, адже існує низка держав, які не є дуалістичними, проте їхні конституції закріплюють саме виконавчу владу глави держави. Так, в § 3 Конституції Норвезького Королівства закріплено: «Виконавча влада належить Королю чи Королеві». Проте, як ми визначили, Норвегія належить до парламентарних монархій, адже акти монарха потребують контрастигування з боку голови уряду чи відповідного міністра.

Однак існує ще один підхід до визначення дуалістичної монархії, який полягає в аналізі відповідальності уряду.

Як відомо, абсолютна більшість вчених визначає дуалістичною таку монархію, де уряд формується монархом і несе відповідальність лише перед ним. Зокрема така точка зору притаманна таким вченим, як І. Алебастрова, А. Венгеров, А. Громико, С. Кашкін, Ю Коломієць, Ю. Лейбо, А. Мішин, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трофимова, М. Хмелінін, В. Четвернін, В. Чиркін, М. Чудаков та інші.

Проте, є й інша точка зору, що, на нашу думку, більше відповідає дійсності і відображає суть дуалізму (подвійності). Ця точка зору вказує, що уряд несе відповідальність як перед монархом, так і перед парламентом. Зокрема, саме цю точку зору відстоюють такі вчені, як О. Дубина¹¹² та В. Шаповал¹¹³. До деякої міри ідею подвійності відповідальності уряду, як ознаки дуалістичної монархії, можна знайти у роботі С. Камінського «Інститут монархії в країнах Арабського Сходу», де, зокрема, зазначається: «Основним критерієм для класифікації різновидів монархічної форми правління виступає спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє поділити усі сучасні арабські

¹¹¹ Григоніс Е.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 323-324.

¹¹² Дубина О.К. Монархія / О.К. Дубина // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 758.

¹¹³ Шаповал В.М. Монархія конституційна / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 759.

монархічні держави на дві основні групи. Перша з них включає у себе абсолютні монархії, де уряд є відповідальним лише перед главою держави. Це – ОАЕ, Оман, Катар та Саудівська Аравія. До іншої групи – конституційних монархій – належать Кувейт, Бахрейн та Марокко, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом, а також Йорданія, де уряд, за конституцією, несе відповідальність лише перед парламентом»¹¹⁴.

Аналіз С. Камінського, зроблений наприкінці 70-х років, сьогодні потребує певного корегування. Зокрема слід наголосити, що сьогодні емір Катару не має законодавчої влади (стаття 61 Конституції, затвердженої на референдумі 29 квітня 2003 року), а у Бахреїні уряд несе відповідальність виключно перед королем (п. (с) статті 33 Конституції Королівства Бахреїну від 14 лютого 2002 року). Крім того, виходячи зі статті 58 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 року, уряд несе колективну відповідальність лише перед еміром Кувейту. Саме тому сучасні Бахрейн та Кувейт не повинні розглядатися як такі, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом.

Дослідження діючих конституцій передбачає лише декілька країн, що визнають дуалізм відповідальності уряду. Такі країни існують як у Європі (Ліхтенштейн), так і в Азії (Бутан), Африці (Марокко) та Океанії (Тонга).

Зокрема, ч. I статті 78 Конституції Князівства Ліхтенштейн закріплено, що «Уряд, як колегіальний орган, є відповідальним перед Князем та перед Ландтагом».

В Бутані поки що немає діючої конституції, хоча її проект вже обговорюється підданими королівства. Як відомо, 28 березня 2005 року правлячий тоді король Бутану Джигме Сингай Вангчук виступив з ініціативою демократичних перетворень, висунувши на обговорення проект конституції та розіславши його усім своїм підданим із напученням: «Суверенність, стабільність та добробут країни є найвищими з усього. Країна є важливішою за короля»¹¹⁵. Після обговорення проект було доопрацьовано і 18 серпня 2005 року підготовлено до референдуму, який планувався на кінець 2005 року. Референдум не відбувся, хоча процес демократизації не було зупинено. Виступаючи перед жителями містечка Траши-Янгце, яке знаходиться у трьох днях автомобільного пробігу від столиці Бутану Тимпу, король зазначив, що у 2008 році в країні відбудуться демократичні вибори, а трон перейде до сина

¹¹⁴ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 46-47.

¹¹⁵ Калинина А. Король добровольно расстается с абсолютной властью [Электронный ресурс] / Утро.ру, Политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2005/03/28/422137.shtml> – 28.03.2005 г. - Загл. с экрана.

монарха Джигме Хезара Намгуэля Вангчука. Зокрема було наголошено: «Я хочу, щоб наш народ знав, що перші національні вибори уряду за системою парламентської демократії відбудуться у 2008 році»¹¹⁶. І хоча референдуму щодо конституції проведено не було, але якщо означена подія мала б місце, то на голосування було б винесено проект від 18 серпня 2005 року, ч. 7 статті 20 якого передбачає, що Рада міністрів повинна колективно відповідати перед королем та парламентом¹¹⁷. 1 серпня 2007 року було підготовлено новий проект Конституції Бутану, який зберіг дуалістичний характер монархії Бутану і подвійний характер відповідальності уряду: відповідно до ч. 7 статті 20 нового законопроекту уряд несе відповідальність як перед королем, так і перед парламентом¹¹⁸.

В силу ж того, що зазначеного плебісциту не проводилось, слід мати на увазі що проект Верховної конституції Бутану на сьогодні формально конституцією не є і зараз в зазначеному королівстві писаної конституції немає.

В Марокко ч. I статті 60 Конституції передбачено, що уряд несе відповідальність перед королем та парламентом.

У Королівстві Тонга відповідальність уряду перед королем та Законодавчими зборами (парламентом) витікає зі статті 51 Конституційного Акта Тонга. На відміну від Ліхтенштейну, Бутану та Марокко, в Королівстві Тонга відповідальність уряду означає його звітування перед королем та подання відповідей на запити членів Законодавчих зборів.

Що ж стосується таких африканських держав, як Лесото та Свазіленд, то аналіз їхніх конституцій не дозволяє однозначно віднести їх до дуалістичних монархій. Так, зокрема, Конституція Свазіленду від 26 липня 2005 року передбачає парламентську відповідальність уряду (ч. 2 статті 69 Конституції Королівства Свазіленду), так само як і Конституція Королівства Лесото (ч. 2 статті 88 Конституції Лесото від 25 травня 1993 року).

Отже на сьогодні до дуалістичних монархій належать такі держави, як Ліхтенштейн та Люксембург в Європі, Катар в Азії, Марокко в Африці і Тонга в Океанії.

Таким чином, можна класифікувати усі монархії на абсолютні, дуалістичні та парламентарні. При цьому в умовах абсолютної монархії уряд несе відповідальність виключно перед

¹¹⁶ Король Бутана согласился на демократические выборы в 2008 году [Электронный ресурс] / Рамблер, MassMedia, Росбалт. – Режим доступа: <http://www.rambler.ru/db/news/print.html?mid=7042729> – 18.12.2005 г. – Загл. с экрана.

¹¹⁷ Constitution of Butan. Draft of Tsa Thrim Chhenmo as on 18th August 2005 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.bt/html/constitution/constitution.htm> - Title from the screen.

¹¹⁸ Draft of Tsa Thrim Chhenmo as on 1st August 2007 [Electronic resource] – Access mode: http://www.constitution.bt/draft_constitution_3rd_en.pdf - Title from the screen.

монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження у виключно дискреційному порядку. Парламентарна монархія передбачає контрасигнування будь-яких актів монарха головою уряду або відповідним міністром. І, нарешті, дуалістичною визнається монархія, яка не відноситься до абсолютної (нема якоїсь складової, передбаченої вищевказаною формулою) або до парламентарної (далеко не всі повноваження реалізуються в порядку контрасигнування).

Означена класифікація, на нашу думку, дозволяє більш чітко класифікувати монархію і уникнути суб'єктивізму при віднесенні певної країни до тієї чи іншої системи правління.

Інша класифікація передбачає поділ усіх монархій на династичні, теократичні, представницькі й виборні.

В умовах династичної монархії глава держави походить з певної династії (Вінзорська династія в Великобританії, династія Саудидів в Саудівській Аравії, династія короля Нородома в Камбоджі тощо) і одержує владу в порядку престолонаслідування. На сьогодні абсолютна більшість монархічних країн є династичними.

Теократична монархія передбачає, з одного боку, певний елемент спадкування, а з іншого – фактично глава держави завжди обирається. Як приклад, можна навести Ватикан. Як відомо, в Ватикані Папа обирається Священною колегією, куди входять кардинали римсько-католицької церкви. Цей порядок було затверджено ще Латеранським церковним собором 1059 року. Зокрема стаття 3 Декрету про папські вибори передбачає: «Щоб по смерті першосвященника римської вселенської церкви кардинали-єпископи перш за все, зібравшись разом, ретельно обміркували кандидатури і, негайно запросивши кардиналів-кліріків, провели вибори, а інше римське духовенство та миряни виявили б своє схвалення вибору нового папи»¹¹⁹. Нинішні ж жителі Риму сповіщаються про те, що Папу обрано через димові сигнали: як тільки-но закінчується підрахунок голосів, виборчі бюлетені кидаються у стару піч. Згораючи, бюлетені дають білий дим і це означає, що нового Папу обрано. Якщо ж кардинали не дійшли згоди, то, окрім бюлетенів, у полум'я кидається кипа тирси, змішана з каніфоллю, і тоді дим стає чорним. Це означає, що вибори ще будуть тривати.

Утім, не зважаючи на виборний характер влади Папи, він однозначно є монархом, хоча й таким, що має свою специфіку.

¹¹⁹ Декрет о папских выборах // История средних веков. Хрестоматия: пособие для учителя: в 2 ч. Ч. 1 (V-XV века) / Сост. В.Е. Степанова, А.Я. Шевеленко; Министерство просвещения СССР, Главное управление общего среднего образования. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – С. 195.

Остання ж полягає у тому, що глава Ватикану є представником династії не кривної, а духовної: династії святого Престолу, заснованої апостолом Петром. І. Юркович щодо династичного характеру влади Папи писав, що саме в останньому «зосереджено служіння, яке особливим чином довірене Господом Петру, першому з Апостолів, і підлягає передачі його спадкоємцям»¹²⁰.

Виборна монархія являє собою своєрідний симбіоз монархії та республіки (недаремно таку ситуацію низка державознавців визначає як змішану або гібридну форму правління). Зокрема, до таких країн належать Об'єднані Арабські Емірати та Малайзія. Проте, навіть формально і фактично виборний характер влади раїса та Янг Ді-Пертуан Агонга не дозволяє визначити їх як республіканських глав держави, адже, останній, згідно з ч. 1 статті 32 Конституції Малайзії, має абсолютний імунітет щодо притягнення до судової відповідальності, а також, згідно з додатком Третім до Конституції Малайзії, обирається виключно з числа султанів Малайзії. Щодо раїса, то його також обирають шейхи та еміри ОАЕ із свого числа (стаття 53 Конституції ОАЕ), а тому він також відноситься до монархів.

І, нарешті, представницька монархія передбачає, що монарх реалізує надані йому повноваження через своїх представників. До представницьких монархій належать формальні монархії британських домініонів (Канада, Австралія, Папуа-Нова Гвінея тощо), а також Принципат Андорра.

Так, наприклад, стаття 2 Конституції Нової Зеландії передбачає, що главою держави цієї країни є монарх (ч. 1) – королева Великобританії. Відповідно до ч. 2 означеної статті він (вона) призначає свого представника в Нову Зеландію. Цим представником є генерал-губернатор. Таким чином, в Новій Зеландії, так само як і в інших британських домініонах, є два глави держави: *номінальний* (королева Великобританії) та *реальний* (генерал-губернатор), якого призначають на посаду.

Теократична монархія	Виборна монархія	Представницька а монархія	Династична монархія
Ватикан	Малайзія ОАЕ	Австралія Андорра Канада	Бахрейн Бельгія Кувейт Японія

¹²⁰ Цит. за: Салыгин Е.Н. Теократическое государство. – М.: МОНФ, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.auditorium.ru/books/162/08.html> – Загл. с экрана.

1.2. Організаційний статус монарха

Аналізуючи співвідношення понять «інститут» та «статус», нам слід звернутися до вже напрацьованого досвіду українських та російських конституціоналістів. Зокрема, Н. Колобаєва у своїй дисертації згадує про доктора юридичних наук В. Суворова, який «розкриває конституційний статус Президента Російської Федерації саме через інститут Президента, ставлячи знак рівності між конституційним статусом Президента Російської Федерації та відповідним інститутом»¹²¹.

Як на нашу думку, то такий підхід є достатньо вірним. Але він, утім, потребує певного уточнення, яке здійснив доктор юридичних наук В. Малиновський. Зокрема, вчений цілком слушно, на нашу думку, зазначав: «Конституційний статус є змістом, що «червоною ниткою» пронизує усі норми й деталі відносин, що складаються на їх основі»¹²². Щодо інституту глави держави, то він наголошував на тому, що «...інститут завжди є формальним»¹²³.

Таким чином, на нашу думку, поєднуючи ідеї В. Малиновського та В. Суворова, ми можемо зробити висновок, що, на нашу думку, категорії «інститут» (інститут держави) та «статус» співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут розкривається через його статус.

Аналізуючи конституційно-правовий статус монарха, слід пам'ятати, що здебільшого він є одноособовим органом. Саме тому викликають інтерес ті роботи, що розробляють структуру конституційно-правового статусу, враховуючи саме цю специфіку. На наш погляд, цікавою у цьому плані є робота О. Марцеляка, який, аналізуючи конституційно-правовий статус омбудсмана, поділяє його структуру на основні та неосновні елементи. До основних елементів він відносить загальну правоздатність омбудсмана, його права, обов'язки та гарантії діяльності. До неосновних – форми і принципи його діяльності та відповідальність¹²⁴.

Проте така структура потребує певного корегування стосовно монарха, і тут, на нашу думку, доречно було б

¹²¹ Колобаєва Н.Е. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колобаева Наталья Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – С. 18-19.

¹²² Малиновский В.А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – С. 69.

¹²³ Малиновский В.А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – С. 61.

¹²⁴ Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.02: «Конституційне право» / Марцеляк Олег Володимирович. – Одеса, 2004. – С. 13.

звернутися до співвідношення категорій «конституційно-правовий статус глави держави» та «конституційно-правовий інститут глави держави».

Так, на сьогодні здебільшого закріпилася думка про те, що статус глави держави є частиною правового інституту глави держави. Таке положення вперше було подано на розгляд І. Хутинаєвим¹²⁵ і на сьогодні підтримано більшістю дослідників інституту президентства. Зокрема, А. Шир-огли Султанов, порівнюючи конституційно-правовий статус президентів Азербайджану та Росії, зазначав: «На відміну від правового статусу президента, нормативний обсяг інституту президента є більш ширшим. Він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не лише функціонування, а й обрання (призначення) президента»¹²⁶. Аналізуючи ж структуру інституту президента, учений включив до нього наступні субінститути (підінститути): порядок виборів президента (у тому числі й інавгурацію); положення президента у структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний підінститут); функції та повноваження президента (конституційний статус – функціональний підінститут); припинення виконання повноважень президента¹²⁷. Сам же інститут президента ним було визначено як «...сукупність конституційно-правових норм, що регулюють формування і функціонування президентської влади»¹²⁸. Утім, на нашу думку, такий розподіл на формування глави держави (не статус) та функціонування глави держави (статус) є дещо штучним, адже, як цілком слушно припускав у своїй дисертації доктор юридичних наук В. Кайнов: «...президент може мати певний статус лише після обрання та інавгурації»¹²⁹. Тим самим категорія статусу розширюється: до структурного (положення в системі органів) та функціонального (функції, повноваження та відповідальність) статусів додається організаційний статус (формування та припинення повноважень).

Усе вищезазначене є доречним і при розгляді статусів монарха, але з одним уточненням: організаційний статус монарха

¹²⁵ Хутинаев И.Д. Институт президента Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М., 1994. – С. 26-27.

¹²⁶ Султанов А. Шир-оглы. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации (опыт сравнительного исследования): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – С. 28.

¹²⁷ Султанов А. Шир-оглы. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации (опыт сравнительного исследования): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – С. 54-55.

¹²⁸ Султанов А. Шир-оглы. Конституционно-правовой статус Президентов Азербайджанской Республики и Российской Федерации (опыт сравнительного исследования): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – С. 54.

¹²⁹ Кайнов В.И. Институт президентства: конституционно-правовой статус: дис. ... докт. юрид. наук.: 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – С. 42.

виражається лише у його формуванні; припинення ж повноважень є малоактуальним, а тому не розглядається. Формування ж інституту монарха втілюється у трьох основних способах одержання трону: спадкуванні, виборах та узурпації.

Щодо спадкування, то зараз існує два підходи до системи престолонаслідування. Перша з них є загальноприйнятою і полягає у визначенні статі спадкоємця трону. Такими системами є салічна, кастильська та скандинавська.

Салічна система бере свій початок ще із Салічної правди, згідно з якою жінка не мала права спадкувати земельні ділянки. Згодом цей звичай у Франції змінився і став означати заборону жінці займати королівський трон. В умовах існування салічної системи пост глави держави може займати лише особа чоловічої статі. Така система характерна для більшості азіатських монархій, адже вона «...повністю виключає жінок як наступниць престолу»¹³⁰. Так, нинішня редакція статті 28 Конституції Йорданії від 8 січня 1952 року встановлює: «Трон Йорданського Хашимітського королівства спадкується в родині Короля Абдаллаха ібн-аль-Хусейна і переходить до його прямих нащадків чоловічої статі згідно з наступними постановами: а) Влада переходить від Короля, що займає трон, до його старшого за віком сина, потім до старшого сина цього старшого сина і надалі у порядку первородства. Якщо старший син помер ще до вступу на трон, влада переходить до його старшого сина, навіть якщо у померлого були брати. Однак король може обрати одного з братів у якості законного спадкоємця. У такому випадку право на трон повинно перейти до нього від вінценосця».

Кастильська система передбачає успадкування трону жінкою, якщо відсутніми є спадкоємці чоловічої статі. Такий порядок, наприклад, існує в Іспанії, Великобританії та Нідерландах. Так, п. 1 статті 57 Конституції Іспанії вказує: «Іспанська корона успадковується наступниками Його Величності Дона Хуана Карлоса де Бурбон, законного спадкоємця історичної династії. Спадкування трону відбувається у звичайному порядку первородства, причому перевага надається попередній гілці перед наступними, в цій же гілці – більш близьким ступенем споріднення, за тим же ступенем споріднення – чоловіку перед жінкою, а у випадку однакової статі – старшому перед молодшим». Як ми бачимо, зазначена стаття, у принципі, передбачає спадкування трону жінкою, якщо у короля є лише доньки. Існуючі ж при цьому племінники короля не мають права на трон.

¹³⁰ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 33.

Специфічним різновидом кастильської системи є австрійська система престолонаслідування, яка прямо передбачає можливість жінці наслідувати трон лише за умови відсутності спадкоємців чоловічої статі.

Скандинавська система передбачає отримання трону як принцом, так і принцесою у порядку старшинства. Ця система діє в Данії та Швеції. Так, п. 2 ч. I Конституції Королівства Данії встановлює: «Королівська влада успадковується представниками королівської династії чоловічої та жіночої статі згідно з положеннями Закону про престолонаслідування від 27 березня 1953 року». В законі ж було вказано: «Престол успадковують нащадки Короля Християна X та Королеви Олександрини».

Інший підхід полягає у визначенні суб'єкта (чи порядку), який здійснює визначення спадкоємця. З цієї точки зору можна виділити такі системи спадкування, як петровська, органічна та сетлементова.

Петровську систему спадкування запропонував відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков¹³¹. Вона полягає у тому, що кандидатура спадкоємця трону визначається правлячим монархом. Наприклад, у Катарі, відповідно до статті 9 Конституції 2003 року, законного спадкоємця призначає сам емір з числа членів правлячої династії чоловічої статі.

Органічна система спадкування передбачає створення спеціального органу, який визначатиме спадкоємця трону. Зокрема вказана система діє в Омані, Камбоджі та деяких інших. Так, у Камбоджі, відповідно до статті 13 Конституції, новий король обирається Королівською Тронною Радою у складі Голови Національних зборів, Голови сенату, їх заступників, Прем'єр-міністра та Патріархів буддійських общин Моханікай та Дхаммают не пізніше семи днів після смерті попереднього короля.

Основний закон Султанату Оман у статті 6 передбачив, що протягом трьох днів, коли трон султана стає вакантним, Правляча Сімейна Рада повинна визначити того, кому буде належати трон.

Досить цікавим є ситуація в Саудівській Аравії. Зокрема Ю. Коломієць, услід за В. Чиркіним¹³², наголошує на тому, що ця країна належить до систем наслідування, яку він визначає як мусульманську – коли трон успадковує по суті не визначена особа, а «шляхетна» правляча сім'я (частина династії), котра вже

¹³¹ Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие / Чудаков М.Ф.; Министерство образования Республики Беларусь, Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Мн.: Новое знание, 2001. – С. 408.

¹³² Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин; Министерство образования РФ, Академический правовой университет при Институте государства и права РАН. – М.: Юристъ, 1999. – С. 270.

сама вирішує, хто саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон¹³³, тобто Ю. Коломієць та В. Чиркін фактично говорять про органічну систему престолонаслідування, де у ролі органу, котрий визначає спадкоємця, виступає «шляхетна» правляча сім'я. Скоріше за все, віднесення Саудівської Аравії до «мусульманської» (тобто органічної) системи зазначені науковці обґрунтовують тим, що «шляхетна» правляча сім'я дійсно свого часу впливала на спадкування трону. Так, у березні 1958 року група принців-Саудидів на чолі з Фахдом ібн Абу аль-Азізом передала королю Сауду IV ультиматум, вимагаючи передати всю повноту влади його молодшому брату Файсалу. Спроба не вдалася, але останнього 31 березня 1958 року було призначено прем'єр-міністром. Вдруге така спроба була здійснена у березні 1964 року, коли 68 принців знову зажадали від короля передачі влади Файсалу. Сауд був змушений підкоритися і 4 листопада він зрікся трону. Королем став Файсал II. У 1975 році королем став Халід II, а з 1982 року – Фахд I. Саме цей король прийняв Основний нізам про владу, п. с статті 5 якого закріпив положення стосовно того, що законного спадкоємця вибирає сам король. Це положення фактично нівелювало на конституційному рівні роль «шляхетної» правлячої сім'ї. Якщо ж такий вплив залишився, то це існує виключно на рівні звичаїв. Отже, на нашу думку, Саудівську Аравію слід віднести до петровської системи престолонаслідування.

Щодо сетлементової системи, то вона передбачає, що спадкоємець трону визначається спеціальним законодавчим актом (Act of Settlement – Закон про престолонаслідування) – Конституцією або спеціальним Актом про престолонаслідування. Зокрема Конституцією закріплюється порядок визначення спадкоємця в таких країнах, як Іспанія, Тонга тощо. Спеціальний акт про престолонаслідування існує в Данії, Великобританії, Швеції та деяких інших країнах. Сетлементова система не встановлює особу чи орган, які визначають спадкоємця трону, а закріплюють порядок визначення спадкоємця у відповідному нормативному акті. Наприклад, досить детально регламентуються питання престолонаслідування в Конституційному акті Королівства Тонга (стаття 32). Зокрема передбачається, що права і титул короля Джорджа Тупоу I на «корону і трон»... будуть переходити до Девіда Уга, а потім – Веллінгтона Гу, а потім – до їх нащадків, що були народжені у шлюбі. У тому ж випадку, якщо у останнього нема нащадків, то право на «корону і трон» повинні

¹³³ Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – С. 64.

переходити у спадок згідно з наступним порядком наслідування: спадкоємці повинні бути народжені у шлюбі; жінки успадковують владу лише після повного вичерпання нащадків чоловічої статі; якщо усі нащадки не лише Девіда Уга та Веллінгтона Гу, а й Уільяма Тунги зникнуть, то представники знаті Законодавчих зборів (представники народу не мають права голосу з цього питання) повинні зібратися і затвердити публічне рішення короля щодо визначення спадкоємця; якщо ж цього не сталося, то право визначення спадкоємця трону переходить до прем'єр-міністра, який, за згодою представників знаті, публічно оголошує певну особу (з числа знаті) спадкоємцем трону.

Щодо виборної монархії, то здебільшого вона існує в умовах федерацій (ОАЕ, Малайзія) та так званої теократичної монархії (Ватикан або Тибет до його завоювання КНР).

Говорячи про Об'єднані Арабські Емірати, ми маємо справу із двома главами держави: колегіальний (Вища Рада Федерації) та одноосібний (раїс).

Щодо Вищої Ради Федерації, то вона повністю формується за рахунок салічної системи престолонаслідування: правитель (емір чи шейх) кожного емірату одержує своє місце в ВРФ автоматично як монарх відповідного суб'єкта федерації (на сьогодні їх сім: Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Рас-ель-Хайма, Аджман, Фуджейра та Умм-ель-Кайвайн).

Виборний же характер влади притаманний голові федерації – раїсу. Останній, згідно зі статтями 51 і 52 Конституції ОАЕ, обирається вказаною Вищою Радою семи правителів з числа своїх членів строком на п'ять років.

Ілюстрацією цього можуть служити події, що розпочалися 2 листопада 2004 року, коли на 87-му році життя помер раїс ОАЕ шейх Зеїд Бен Султан аль-Нахайян. Його обов'язки наслідував емір Дубай Мактум аль-Мактум. А 3 листопада новим раїсом ОАЕ було обрано шейха Халіфу Бен Зеїд аль-Нахайяна.

Щодо Тибету, то на сьогодні він є не державою, а особливим автономним районом у складі КНР. Якщо ж згадати Тибет до його захоплення Китаєм, то там існував специфічний різновид монархії. Далай-лама обирався не серед пересічних жителів Тибету, а серед новонароджених дітей, що народилися не раніше, ніж через 49 днів і не пізніше, ніж через рік після смерті попереднього Далай-лами. Це пов'язано з буддійськими традиціями, які закріплюють ідею сансари (переселення душ). Саме останнє положення фактично дозволяє тибетцям стверджувати, що дитина, яка народилася у вищевказаний термін,

є новим втіленням Далай-лами¹³⁴. Таким чином, державний Тибет був монархічною державою, яка також опиралася не на кровну, а на духовну династію перевтілень єдиного Далай-лами.

Що ж стосується узурпації, то вона не відкидається категорично арабськими традиціями. Досвід палацових переворотів в умовах арабських абсолютних монархій свідчить про те, що різкі зміни у керівництві країною часто дозволяють тут здійснити заходи не лише для підтримки режиму та ослаблення напруги у суспільстві, а й до зміни важливих суспільно-політичних процесів, не говорячи про зміцнення стабільності монархії та політичної системи шляхом появи більш популярного лідера. Як приклад, можна навести ситуацію в Абу-Дабі 1962-66 років. У 1962 році з цього емірату почали експортувати нафту. Проте правитель емірату – шейх Шахбут II, який, завдяки вказаному експорту, став мультимільйонером, навідріз відмовився витратити гроші на потреби своєї убогої країни. У 1966 році, за згодою англійців, Шахбута було усунуто від влади. Престол зайняв його брат Зеїд II. З приходом до влади цього енергійного та прозорливого правителя в Абу-Дабі розпочалася нова ера. Було затверджено новий п'ятирічний план економічного та соціального розвитку емірату, згідно з яким на реалізацію цілої низки проектів було асигновано 740 млн. дол. Рішучі кроки у зовнішній політиці дозволили Зеїду II створити Об'єднані Арабські Емірати і саме він став їх першим раїсом. В 1981 році ОАЕ націоналізували шляхом викупу усі нафтові родовища та інфраструктуру її збуту і на сьогодні вони мають найвищий рівень життя у світі¹³⁵...

Щоб стати монархом, спадкоємець трону повинен відповідати певним вимогам, які, утім, досить детально регламентуються діючими основними законами. Так, конституції практично усіх країн вимагають, щоб законний спадкоємець належав до підданих своєї країни. При цьому в багатьох країнах обов'язковою є *приналежність до правлячої династії*. Так, ч. I статті 85 Конституції Бельгії закріплює, що конституційні повноваження короля є спадкоємними у прямому, природному та законному потомстві Його Величності Леопольда-Георга-Християна-Фредеріка Саксен-Кобургського у порядку первородства. Фактично це означає, що лише сини короля мають право на трон. У сусідньому ж з Бельгією Люксембурзі для спадкоємця головним є *приналежність до родини Нассау* (стаття 3

¹³⁴ Салыгин Е.Н. Теократическое государство. – М.: МОНФ, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.auditorium.ru/books/162/08.html> – Загл. с экрана.

¹³⁵ Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV-XX вв. / К.В. Рыжов – М.: Вече, 2004. – С. 74-75.

Конституції), а тому на конституційному рівні не існує заборони займати трон дядькам та племінникам Великого герцога. В Камбоджі також головним визнається приналежність насамперед до правлячої династії (адже короля вибирає Королівська Тронна Рада): відповідно до ч. I статті 14 король Камбоджі повинен бути членом королівської родини та походити від короля Анг Дуонга, короля Нородома чи короля Сисовата. Водночас в Монако, згідно із ч. II статті 10 Конституції 1962 року, членами правлячої династії визнані також усиновлені діти Князя: положення, що існує ще з 1911 року, коли Князь Альберт Гримальді, з метою позбавити свою державу небезпеки династичної кризи, передбачив в першій конституції князівства цю норму¹³⁶.

З приналежністю до правлячої династії пов'язано існуючий офіційно чи неофіційно *ценз законнонароджуваності спадкоємця трону*. Така норма передбачена, зокрема, Конституцією Йорданії (п. е статті 28), Катару (стаття 9), Кувейту (ч. 5 статті 4), Оману (стаття 5), Тонга (ч. II статті 32) та ін. Серед європейських країн ценз законнонароджуваності закріплено Законом про престолонаслідування Королівства Данії, ч. I статті 5 якого лише діти, що народжені у законному шлюбі, мають право наслідувати престол.

В деяких країнах для спадкоємців трону введено *ценз законності шлюбу спадкоємця*. Так, у Бельгії ч. II статті 85 Конституції наголошує на тому, що позбавляється права на трон спадкоємець, що одружився без згоди короля або регента. Аналогічна норма передбачається конституціями Іспанії (ч. 4 статті 57), Нідерландів (ч. 2 статті 28), Норвегії (§ 36) і Тонга (стаття 33). Якщо ж в країнах існують акти про престолонаслідування, то вони також приділяють цьому увагу. Зокрема можна навести Акти про престолонаслідування Данії (ч. III статі 5) і Швеції (§ 5), які прямо наголошують, що у тому випадку, коли шлюб спадкоємця укладено без відома чи згоди короля, він втрачає право на престол.

Іншим цензом зазвичай є *психофізичний стан здоров'я* короля або спадкоємця. Зокрема в Бельгії стаття 93 Конституції наголошує, що у тому випадку, коли король виявляється не здатним здійснювати владу, то королівські міністри повинні негайно скликати засідання палат парламенту, які встановлюють опіку над королем та призначають регента. Аналогічні норми існують і в конституціях Нідерландів (ч. 1 статті 35) та Швеції (§ 5 глави 5). В Данії (стаття 9), Монако (ч. II статті 11) ця ситуація врегульовується спеціальними законами.

¹³⁶ Жадько Е.Г. 100 великих династій / Е.Г. Жадько. – М.: Вече, 2001. – С. 186.

В Іспанії, якщо король виявляється не здатним виконувати свої повноваження, то, згідно з ч. 2 статті 59 Конституції, ця нездатність визнається Генеральними кортесами і призначається регент. Регентство також передбачається й Конституцією Великого Герцогства Люксембург у випадку неспроможності Великого герцога здійснювати свої повноваження, а також в Норвегії (§ 41), Камбоджі (стаття 11), Таїланді (стаття 18).

З іншого боку, аналогічні норми існують в державах Азії та Африки. Так, п. е статті 28 Конституції Йорданії закріплює норму про те, що носій королівської влади повинен мати здоровий глузд. Аналогічні норми існують також у Кувейті (ч. 5 статті 4 Конституції) та Омані (стаття 5 Основного закону).

В Малайзії Рада Правителів може заперечити Правителю стати Янг ді-Пертуан Агонгом, якщо він страждає на психічні захворювання (п. 1с статті 1 додатку Третього до Конституції Малайзії).

В Королівстві ж Тонга стаття 35 Конституційного Акта прямо забороняє займати трон особам, що страждають на тяжкі психічні захворювання або вчинення ними злочину.

Серед вимог, що пред'являються до королів та їх спадкоємців, немаловажне значення має *приналежність до релігії*. В більшості країн світу монархи є людьми віруючими. Так, в Великобританії (англіканська церква)¹³⁷, Данії (євангелічна лютеранська церква)¹³⁸, Норвегії (євангелічна лютеранська релігія)¹³⁹, Таїланді (буддизм)¹⁴⁰ та Швеції (чиста євангелічна віра)¹⁴¹ усі монархи належать до відповідної державної релігії. У Ватикані, Іспанії та Монако, де більшість жителів сповідають римсько-католицьку апостольську релігію, монархи є також католиками, хоча прямо в конституціях такого обов'язку для них

¹³⁷ Акт о дальнейшем ограничении Короны и лучшем обеспечении прав и вольностей подданного (Act of Settlement, 1701) // Конституции буржуазных государств Европы / ред. Г.С. Гурвич; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 183.

¹³⁸ Конституция Королевства Дании от 5 июня 1953 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 303.

¹³⁹ Конституция Норвежского Королевства от 17 мая 1814 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 658.

¹⁴⁰ CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF THAILAND. Enacted on the 11th Day of October B.E. 2540; Being the 52nd Year of the Present Reign. Published in the Government Gazette, Vol. 114, Part 55a, dated 11th October B.E. 2540 (1997) [Electronic resource] – Access mode: <http://www.krisdika.go.th/lawHtmStaticContent01.jsp?frm=tmp&page=eng&lawType=law1&lawCode=%c306&lawID=%c306-10-2540-a0001> - Title from the screen.

¹⁴¹ Акт о престолонаследии Швеции от 26 сентября 1810 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 730.

не встановлено. Однак найбільше релігійний чинник стосовно монархії виявляються в ісламських державах. Так, частина II Конституції Брунею передбачила, що державною релігією султанату є іслам, а Його Величність Султан є главою віри¹⁴². В конституції Йорданії п. е статті 28 закріплюється положення, що носій королівської влади повинен бути мусульманином. Аналогічні норми існують також в Катарі (стаття 9 Конституції), Кувейті (ч. 5 статті 4 Конституції) та Омані (стаття 5 Основного закону). В Марокко, поряд з положенням щодо ісламу як державної релігії (стаття 6 Конституції), існує положення, передбачене статтею 19 Конституції, згідно з яким король «...слідкує за дотриманням ісламу». Те ж саме передбачене і в Саудівській Аравії, де король контролює застосування ісламського шариату (стаття 55).

Взагалі, саме Саудівська Аравія найбільше уваги приділяє релігійним обов'язкам та правам монарха. Так, відповідно до статті 5 Основного нізаму про владу королем Саудівської Аравії стає найбільш благочестивий, присягаючись на «Книзі Всевишнього Аллаха та сунні Його Пророка». Стаття 7 знову наголошує на тому, що влада в державі засновується на «Книзі Всевишнього Аллаха та сунні Його Пророка». Ці та інші положення прямо вказують на те, що король Саудівської Аравії повинен обов'язково бути мусульманином.

І, нарешті, в багатьох країнах для монархів та їх спадкоємців встановлено той чи інший *віковий ценз*. Найбільш поширеною є норма, згідно з якою монарх може стати повноправним главою держави після досягнення 18-річного віку. Такий віковий ценз для глави держави встановлено в Данії (стаття 7 Конституції), Йорданії (п. г статті 28), Катарі (стаття 16), Люксембурзі (ч. 1 статті 5), Марокко (стаття 21), Нідерландах (стаття 33) і Швеції (ч. I § 2 глави 5). Для короля Бельгії (ч. I статті 91) і князя Монако (ч. I статті 11) цей вік збільшено і складає 21 рік. В Камбоджі ж, відповідно до статті 14 Конституції, королем може стати лише особа, що досягла 30 років.

Також звертає на себе увагу й те, що в деяких країнах питання щодо повноліття монарха не врегульоване на конституційному рівні. І якщо в Саудівській Аравії та Таїланді це питання взагалі не існує на конституційному рівні, то в Іспанії (розділ 2), Кувейті (ч. 5 статті 4), Малайзії (п. 1а статті 1 додатку Третього до Конституції) та в Омані (стаття 5) конституції визначають, що монарх повинен бути повнолітнім.

¹⁴² The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gov.bn/government/contitut.htm> - Title from the screen.

Зазначимо також, що в державах, які не знають конституційного закріплення віку досягнення повноліття монархом, наприклад, в Ліхтенштейні (стаття 3) та в Норвегії (ч. I § 8), це питання зазвичай визначається спеціальним законом. Так, зокрема § 2 закону Норвезького Королівства від 13 травня 1921 року вік повнолітнього короля встановлюється в 18 років¹⁴³.

Після того, як будуть усунуті всі перешкоди для монарха стати главою держави, настає черга вступу монарха на престол. Зазвичай в умовах монархії ця процедура має назву коронації.

Аналізуючи останню, слід мати на увазі, що вона може як закріплюватись у конституційних актах, так і фіксуватись у певних правових звичаях.

Процедура коронації зазвичай є досить чіткою і її порушення може призвести до негативних наслідків. Так, досить відомим є той факт, що вбивство російського імператора Петра III було значно полегшено його зволіканнями із своєю коронацією. І навпаки, Катерина II після вбивства свого чоловіка не стала зволікати зі своєю коронацією, адже «...цей акт юридично закріплював її на російському троні»¹⁴⁴.

Те ж саме стосується Наполеона Бонапарта. У 1804 році довічний консул Бонапарт став імператором Франції Наполеоном I. Коронація Наполеона відбулася з численними порушеннями. Так, коронувати Наполеона повинен був римський Папа Пій VII. Заарештованого Папу привезли до Парижа і під час коронації Наполеон вирвав з рук Папи корону і зі словами: «Я короную себе сам», надів її собі на голову. Цей крок став фатальним для імператора, адже саме він, поміж іншого, призвів до обвинувачення Наполеона в узурпації. Таким чином, не слід недооцінювати процедурні питання щодо вступу на пост глави держави.

Однак, іноді проблеми з коронацією викликають і інші проблеми із владою. Так, досить відомим є той факт, що коронація французького короля Карла VII у Реймському соборі відбулася за активної підтримки Жанни д'Арк. Її осудження святою інквізицією як чародійки викликало підозру французів у нелегітимності короля Карла. Саме тому у 1449 році він наказав розпочати розслідування про обставини процесу, адже «...з гідністю короля Франції був не сумісним той факт, що він був

¹⁴³ Могунова М.А. Примечание к ч. I § 8 Конституции Норвежского Королевства от 17 мая 1814 года / М.А. Могунова // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 659.

¹⁴⁴ Пикуль В.С. Фаворит: Роман-хроника времён Екатерины II: в 2 т. Т. 1 / В.С. Пикуль – Рига: Лиесма, 1985. – С. 143.

зобов'язаний тронем засудженій та спаленій Церквою чародійці»¹⁴⁵. Ця справа стала тим поштовхом, що у 1456 році призвів до реабілітації Жанни д'Арк, а в 1920 – до її канонізації.

В сучасних конституціях повний порядок коронації здебільшого не приводиться, хоча деякі спроби сформулювати порядок вступу на пост монарха були як у минулому, так і зараз. Зокрема, розділом 5 Конституції Королівства Нідерландів 1887 року було закріплено порядок вступу короля на престол. Поміж іншого, закріплювалося, що король проголошувався таким, хто вступив на престол лише після прийняття ним присяги у м. Амстердам на публічному засіданні Генеральних Штатів. При цьому, саме останні в особі їх Голови проголошували спадкоємця трону королем.

Необхідність присяги була передбачена і в конституціях деяких практично необмежених монархій. Так, стаття 21 Конституції Ефіопської імперії передбачала необхідність присяги імператора.

Традиції конституційного закріплення вступу монарха на престол залишилися і в нині діючих основних законах. Так, ч. II статті 91 Конституції Бельгії встановлює, що «...Король вступає на трон після урочистого принесення перед зібранням обох палат наступної присяги: «Клянуся дотримуватись Конституції та законів бельгійського народу, забезпечувати національну незалежність та територіальну цілісність». Аналогічні положення щодо присяг містяться і в Конституції Іспанії (п. 1 статті 61), і в Конституції Великого Герцогства Люксембург (стаття 5), і в Конституції Норвезького Королівства (§ 9). Більш детально описує вступ монарха на престол Конституція королівства Данії. Так, зокрема, п. 7 вказаної Конституції зазначає, що «...Король вступає у права престолонаслідування по досягненні 18-річного віку», а п. 8 вказує наступне: «Король до вступу на престол приносить урочисту Присягу і підписує її перед Державною радою, приймаючи на себе обов'язок неухильно виконувати Конституцію. Підписуються два ідентичні тексти Присяги, один з яких віддається Фолькетингу і зберігається в його архівах, а інший передається на зберігання в Державний архів. Якщо король є відсутнім або в силу якихось інших причин не може підписати вказану Присягу безпосередньо перед вступом на трон, то правління до підписання Присяги здійснюється Державною радою, якщо законом не встановлено інше. У тому ж випадку, коли король прийняв вказану Присягу як спадкоємець трону, він вступає на престол негайно, як тільки-но престол стає

¹⁴⁵ Ли Генри-Чарлс. История инквизиции в Средние века: в 2 кн. Кн. 2 / Генри-Чарльз Ли – СПб.: Издание «Брокгауз-Ефронъ», 1912. – С. 416.

вакантним». Як ми бачимо, зазвичай конституції монархічних держав вказують не стільки на порядок вступу на трон, скільки на тексти присяги, які приносить монарх, отримуючи владу.

Сам же церемоніал коронацій зазвичай конституціями не встановлювався. Так, Конституцією Ефіопської імперії передбачалося лише, що «...правила та подробиці коронування визначені коронаційним церемоніалом Ефіопської православної церкви 2 листопада 1930 року»¹⁴⁶.

Іноді такі процедури є досить красивими. Ось, наприклад, як описує коронацію імператора Ефіопії Хайле Селассіє I відомий дослідник та письменник І. Во: «Церемонія передбачалася неймовірно довгою, навіть якщо судити за першим варіантом плану-розпорядку, але святі отці з успіхом розтягли її ще на півтори години. Наступних шість святкових днів були в основному віддані на відкуп військовим, але день коронації цілком належав Церкві, і священники старалися з усіх сил. Псалми, розспіви і молитви впливали нескінченним рядом, зачитувалися довгі уривки з Писання, і все це на стародавній священній мові, на гіз. Одна за одною запалювалися свічки; вимовлялися і приймалися престольні клятви; дипломати хвилювалися на своїх позолочених кріслах, а при вході у намет раз по раз розпалювалися гучні сварки між імператорською гвардією і свитами місцевих вождів. Професор У., відомий по обидві сторони Атлантики фахівець з коптського обряду, час від часу коментував, що відбувається: «От, почали літургію», «Це була проскомідія», «Ні, здається, я помилився, це було освячення дарунків», «Ні, я помилився, це, напевно, була таємна заповідь», «Ні, скоріше за все, це було з Послань», «М-да, як дивно, а це, здається, і зовсім була не літургія», «А тепер вони починають літургію...» і далі в тому ж дусі. Але ось священники заметушилися біля капелюшних коробок – інвеститура почалася. Імператорові вручили мантию, потім, витримуючи кожного разу довгу паузу, – державу, шпори, спис і, нарешті, корону. Гримнув артилерійський салют, маси людей, що зовні заповнили весь можливий простір, вибухнули привітальними криками; імператорські коні зайшлися курбетами, збивши позолоту з передка карети й обірвавши постромки. Кучер зіскочив з передка і з безпечної відстані став бити коней батоном. У наметі також панували радість і полегшення; все вдалося на славу, дуже вражає, а тепер би запалити цигарку, і чого-небудь випити, і зняти із себе цю збрую. Але не тут то було. На черзі значилися коронації імператриці і спадкоємця престолу; ще один салют, і грума-абіссінця, що

¹⁴⁶ Конституция Эфиопской империи от 4 ноября 1955 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 529.

намагався розпрягти імператорських коней, віднесли з переломом двох ребер. Ми знову взяли було рукавички і капелюхи. Але коптський хор співав не перестаючи; єпископи з належними молитвами, речитативами і розспівами стали повертати регалії на місце»¹⁴⁷.

В сучасних монархіях проблемам церемоніалу також надається значна увага. Так, королева Великобританії Єлизавета II пройшла всі основні етапи цього церемоніалу, аби зайняти трон Сполученого Королівства. 2 червня 1953 року принцеса Єлизавета була коронована на трон королівства. Спочатку вона, одягнувши коронаційний одяг з білого сатину, що був розшитий перлинами та зображеннями кольорів, які вважалися символами Англії, Шотландії та Ірландії, а також країн-членів Британської співдружності, на спеціально підготовленому *кортежі* прибула у Вестмінстерське абатство. Саме там відбулося *визнання*, коли архієпископ Кентерберійський попросив присутніх визнати нову королеву. Наступним етапом була *присяга*, коли Єлизавета дала слово дотримуватись законів та звичаїв Сполученого Королівства та захищати англіканську церкву. Після присяги слідувало *помазання*, коли архієпископ елеєм намалював хрест на лобі королеви. І завершувало цей процес *власне коронування*, результатом якого було одягання королеви у державну мантію, облаштувану хутром горностаю, вручення їй королівських регалій. Саме після цього архієпископ Кентерберійський надів на голову Єлизавети корону короля Едуарда¹⁴⁸.

У тому випадку, коли монарх не може безпосередньо займатися державними справами (неповноліття, хвороба тощо), його функції здійснює його заступник або регент.

Зокрема, правом призначити собі заступника володіють Великий герцог Люксембургу (стаття 42), імператор Японії (ч. II статті 4) та деякі інші. В ОАЕ практика призначення заступника монарха регулюється звичаями, а на рівні всієї Федерації – главою II розділу IV Конституції ОАЕ.

Існує принаймні три варіанти конституційного закріплення інституту монарших заступників.

Перший варіант передбачає, що заступник (або намісник чи регент) обов'язково повинен мати відношення до правлячої

¹⁴⁷ Во Ивлин. Коронация 1930 года. Глава из книги «Когда не ездить было – грех»; пер. с англ. А. Михайлина // Иностранная литература. – 1999. – № 2 [Электронный ресурс] / Русский журнал, рабочие тетради. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/2/vo.html> – 11.08.2009 г. – Загл. с экрана.

¹⁴⁸ Уингейт Ф. Короли и королевы / Ф. Уитгейт. – М.: Махаон, 2000. – С. 4 и 27. Открылась выставка, посвящённая 50-летию коронации королевы Великобритании [Электронный ресурс] / Упех Ру. – Режим доступа: http://www.unex.ru/news/5/2955_1.html – 01.08.2003 г. - Загл. с экрана.

родини. Зокрема стаття 42 Конституції Люксембургу передбачає, що Великий герцог може призначити своїм представником кровного принца, котрий носитиме звання «Намісника Великого герцога». Дуже часто такі заступники згодом стають правлячими монархами. Як приклад, можна навести Саудівську Аравію. Так, у 1975 році на трон зійшов Халед II, який відповідним указом призначив свого молодшого брата Фахда законним спадкоємцем. Утім, страждаючи невиліковною хворобою, король мало займався державними справами, і фактично усі роки його правління (1975-1982) Фахд керував країною замість нього. У 1982 році Фахд сам зійшов на престол і конституційно закріпив (у статті 65 Основного нізаму про владу 1992 року) положення про те, що король може делегувати частину своїх прерогатив законному спадкоємцю. Саме цією нормою король скористався у 1996 році, коли, внаслідок тяжкого недугу, був змушений відійти від справ і передати повноваження щодо управління країною своєму молодшому брату наслідному принцу Абдаллаху. Аналогічні норми діють і в Катарі та Тонга. Так, стаття 13 Конституції Катару закріплює положення про те, що заступник еміра обов'язково повинен належати до правлячої родини. У Тонга ж сама посада заступника короля звучить як «Принц-регент» (статті 42 і 43 Конституційного Акта). До деякої міри положення щодо заступника монарха як такого, що належить до правлячої родини, діють і в Малайзії. Річ у тім, що заступник верховного глави Федерації (Тімбалан Янг ді-Пертуан Агонг), так само як і верховний правитель, обирається із середовища султанів – згідно зі статтею 7 додатку Третього до Конституції Малайзії, виключних суб'єктів обрання Янг ді-Пертуан Агонга.

Другий варіант закріплює положення щодо можливості призначення не члена правлячої династії (але чітко визначену категорію осіб) заступником монарха. Це положення діє в Бахреїні та Кувейті. Зокрема Конституція Бахреїну своєю статтею 34 (п. b) передбачає, що заступник короля може бути міністром (згідно з п. d статті 33 призначається королем за поданням призначеного ним прем'єр-міністра), членом Консультативної ради (згідно зі статтею 52 призначається королем) або Палати депутатів (згідно зі статтею 56 обирається на загальних виборах таємним голосуванням). У Кувейті заступник еміра, згідно зі статтею 62 Конституції, може також бути міністром (згідно з ч. 1 статті 56 призначається міністром за поданням прем'єр-міністра, призначеним монархом після «традиційних консультацій») або членом Національних зборів

(формуються відповідно до ч. 1 статті 80 на загальних прямих виборах таємним голосуванням).

Третій варіант передбачає можливість призначення монаршим заступником будь-якої особи. Зокрема Конституція Таїланду закріплює положення про те, що король призначає регента у випадку відсутності монарха в королівстві. Утім Конституція не передбачає список осіб, що можуть бути заступниками короля.

Найчастіше заступником монарха виступає регент. В різних країнах регенти мають різні функції і повноваження, і навіть кількісний їхній склад є неоднаковим. Так, в Бельгії (ч. II статті 90), Іспанії (стаття 59), Ліхтенштейні (стаття 13¹ Конституції), Люксембурзі (стаття 8), Нідерландах (стаття 37), Таїланді (стаття 18), Тонга (стаття 42), Швеції (§ 3 глави 5) існує інститут одноосібного регента. Водночас у Данії (стаття 8 Конституції) та Норвегії (§ 40) функції регента здійснює колегіальний орган – Державна рада, у Ватикані регентські повноваження може здійснювати, відповідно до ч. 2 статті 1 Основного закону, колегія кардиналів, а в Марокко – спеціально сформована регентська рада у складі чотирнадцяти осіб (стаття 21 Конституції): «Перший Голова Верховного Суду головує у цій раді. Крім нього, до ради входять Голова палати Представників, Голова Палати Радників, Голова Рабату та ради Улемів, а також десять сановників, призначених Королем на власний розсуд». Аналогічний орган існує і в Катарі (стаття 16), але його чисельний склад чітко не визначено: відомо лише, що він складається з Голови та членів (від трьох до п'яти). В Камбоджі ж, згідно зі статтею 11 Конституції, функції регента виконують голови Національних зборів та сенату.

Не визначеним є також кількісний склад інституту регентства і в Йорданії та Монако. Так, зокрема в Йорданії, відповідно до п. г статті 28, якщо трон переходить до особи, котра ще не досягла 18 років, то верховна влада здійснюється регентом або регентською радою. Те ж саме існує і в Монако, стаття 11 Конституції якого не визначає взагалі кількісний склад регентства, віддаючи вирішення питання щодо цього на волю князя.

Рівень повноважень регента також різниться в різних державах. Так, в деяких з них регент (або регентська рада) може здійснювати будь-які повноваження глави держави. Так, конституція Катару передбачає для регентської ради можливість управляти державою весь період неповноліття законного спадкоємця (стаття 16). Аналогічна норма існує в Королівстві

Тонга (стаття 43): принц-регент повинен управляти справами королівства від імені короля. В інших же державах все ж таки встановлюються певні обмеження повноважень регента. Ці обмеження можуть носити як абстрактний, так і конкретний характер. Так, у Марокко, відповідно до ч. I статті 21 Конституції, регентська рада спроможна вирішувати будь-які повноваження глави держави, окрім повноважень, що стосуються перегляду конституції.

З урахуванням означених винятків, регент здійснює всю повноту влади, що належить монарху. Однак, незважаючи на колосальні повноваження регента, право державної влади належить монархові: регент лише здійснює її від імені монарха. Відповідно до цього він не є носієм монаршого титулу і не визнається як «Його Величність». Свого часу відомий дореволюційний юрист М. Коркунов цілком вірно з цього приводу вказав, назвавши регента правителем: «Так як Основні закони не встановлюють для правителя особливого титулу, то він повинен користуватися особисто йому приналежним за народженням або попередньому службовому становищу титулом»¹⁴⁹.

Таким чином, регент є свого роду «виконувачем обов'язки» глави держави, а не самим главою держави.

¹⁴⁹ Коркунов Н.М. Русское государственное право: в 2 т. Т. 1: Введение и общая часть / Н.М. Коркунов. – СПб.: Типография М.М. Стасюлинича, 1899. – С. 244.

1.3. Монархічна державність у політико-правовій думці минулого

Регіонально стародавній світ розглядається крізь призму дослідження стародавньої історії країн Близького, Середнього та Далекого Сходу (історія Стародавнього Сходу), стародавніх полісів Еллади (історія Стародавньої Греції) та Стародавнього Риму.

У свою чергу країни Стародавнього Сходу регіонально поділяються на три регіони: країни Близького та Середнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Персія), Індія і Китай. Практично усі вони виникли як результат вирішення спільних справ і, перш за все, як результат спільного спорудження іригаційних систем. Як цілком слушно висловився з цього приводу один з основоположників марксизму Ф. Енгельс: «Скільки б не було в Персії та Індії деспотій, що послідовно розквітали, а потім загинули, кожна з них знала дуже добре, що вона насамперед є сукупним підприємцем у справі зрошування дельти річок, без чого там неможливо будь-яке землеробство»¹⁵⁰. Результатом такого вирішення спільних справ стало абсолютне домінування держави в житті східних суспільств: державі належала і вода, і земля, і, як це не парадоксально, раби. Таке становище вело до того, що жодна із держав Стародавнього Сходу «...ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. За будь-яких обставин вона зберігала його за собою, хоча б у формі верховної власності, що практично не відокремлювалася від державного суверенітету. Правитель був «господарем» усього, що знаходилося в його власності – «деспотом» у буквальному значенні цього слова»¹⁵¹. Фактично це означало, що політико-правова думка Стародавнього Сходу так чи інакше висвітлювала роль одноосібного правителя держави – царя, тобто монарха.

Так, у Стародавньому Єгипті гераклеопольський цар X династії Ахтой III, написавши своєрідний заповіт своєму сину Мерикара, прямо зазначив: «Гарна посада – царська влада»¹⁵². Торкаючись основних функцій царя, Ахтой вказав на те, що однією з них є гарантування державної влади. Саме задля цього

¹⁵⁰ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс; ЦК КПСС, Институт марксизма-ленинизма. – М.: Политиздат, 1966. – С. 180.

¹⁵¹ Иванов Н.А. Введение / Н.А. Иванов, Л.С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 13.

¹⁵² Поучение гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: в 2-х ч. Ч. 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Канцельсон, В.И. Кузищин. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 35.

слід боротися з заколотами та їх ватажками. Зокрема він писав: «Шкідлива людина – це підбурювач. Знищ його, вбий... зітри ім'я його, згуби прихильників його»¹⁵³.

На відміну від Єгипту, в Стародавній Персії формування Східної деспотії стало результатом трансформаційних процесів у релігійному житті країни. Як відомо, в цій державі закріпилася така релігія, як зороастризм (маздеїзм), зокрема його моністичний варіант – зурванізм. На думку узбецьких вчених, його монізм виявляється у тому, що вихідною основою у ньому було проголошено не єдиного Бога-творця і не двох деміургів, що борються між собою, а єдину, абстрактно-метафізичну основу – Безкінечний Час (Зурван Акарано). Зурванізм користувався підтримкою іранських Сасанідів. Так, зокрема, перший Сасанід Ардашир використав цю релігію, намагаючись залучитися підтримкою усіх своїх підданих. Зокрема він говорив: «У цій великій державі, що дали мені боги, я буду творити добро і здійснювати справедливий суд. І зроблю чистою зороастрийську релігію, і буду ставитися до підданих, як до своїх синів. Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління сімома кешварами і, як належне, оцінив»¹⁵⁴. Через завойовницьку політику Сасанідів зороастризм отримав могутню підтримку світської влади.

На відміну від обожнених монархів-деспотів Єгипту та Персії (між їхніми статусами є певна різниця, але про це буде сказано нижче), Стародавня Індія від самого початку складалася як певна традиціоналістична монархія, де влада князя-раджі від самого початку обмежувалася існуванням сильного жрецтва – брахманів.

Таке становище не могло не викликати певного незадоволення варни кшатріїв (воїнів), з якої походили раджі. Внаслідок цього в Індії виникає перший еретичний трактат, що заперечував канонічний брахманізм (Закони Ману, що віддавали перевагу варні брахманів над іншими варнами: кшатріями, вайш'я і, звісно, шудрами) – Артхашастра (наука політики). Поміж іншим, цей трактат торкнувся і правового статусу царя. Зокрема, стосовно необхідності нагляду царя за своїми підданими відомий філософ Вішнагупта Каутилья у трактаті «Артхашастра» писав: «Встановивши нагляд за головними посадовими особами, хай цар створить нагляд за городянами та сільськими жителями»¹⁵⁵.

¹⁵³ Поучение гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: в 2-х ч. Ч. 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Канцельсон, В.И. Кузищин. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 31.

¹⁵⁴ Цит. за: Саидов А.Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовых учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А.Х. Саидов, Е.В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 97-98.

¹⁵⁵ Артхашастра // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 35.

Проте, найбільш вдало серед країн Азії ідеологія царської влади була розроблена у стародавньому Китаї у працях Конфуція, Лао-цзи, Мо-ді, Шан Яна, Хань Фея та інших.

Так, відомий китайський філософ Конфуцій у своїй праці «Луньюй» наголошував на необхідності високих моральних якостей правителя: «Правитель, що поклався на добро, є подібним Полярній зірці, що замерла на своєму місці серед інших сузір'їв, що крутяться навколо неї»¹⁵⁶. Велике значення також філософ приділяв правовому закріпленню статусу правителя, зокрема його процесуальній діяльності, себто ритуалу: «Якщо правити за допомогою закону, врегульовувати покараннями, то народ застережеться, але не буде знати сорому. Якщо ж правити на основі добра і врегульовувати за ритуалом, народ не лише засоромиться, але й виявить покору»¹⁵⁷. Були й поради правителю в управлінні справами. Так, на питання одного з князів: «Як привести народ до покори?», Конфуцій відповів: «Якщо звеличувати та поставити чесних над безчесними, то народ прийде до покори. Якщо ж звеличувати безчесних, ставлячи їх над чесними, то народ не підкориться»¹⁵⁸. Інша ж порада стосовно того, щоб народ був шанобливим, відданим та натхненним звучала так: «Будь з ним серйозним, і він тебе вшанує; дотримуй борг сина та батька, і він буде відданим; звелич здібних, навчи невдах, і він стане натхненним»¹⁵⁹.

Деякі інші ідеї пропагував сучасник Конфуція Лао-цзи у своєму трактаті «Дао де цзин». І якщо уособленням усіх чеснот у Конфуція є шляхетна людина, а усіх вад – мала людина, то Лао-цзи вважає, що усі чесноти зосереджуються у так званому «досконало мудрому». Сам трактат перекладається «Слово про дао і де». При цьому дао означає шлях, який повинна пройти людина, щоб досягти абсолюту. Людина, що не порушує дао, є «досконало мудрою». Що ж стосується «де», то ця категорія пояснюється так: «Створювати та виховувати; створюючи, не володіти; приводячи у рух, не докладати до цього зусиль; керуючи, не вважати себе владарем – ось що вважається найглибшим де»¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Конфуцій. Луньюй / Конфуцій; пер. с древнекит. И.И. Семенов // Уроки мудрости: Сочинения / сост. М.А. Блюменкранц – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 20.

¹⁵⁷ Конфуцій. Луньюй / Конфуцій; пер. с древнекит. И.И. Семенов // Уроки мудрости: Сочинения / сост. М.А. Блюменкранц – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 20-21.

¹⁵⁸ Конфуцій. Луньюй / Конфуцій; пер. с древнекит. И.И. Семенов // Уроки мудрости: Сочинения / сост. М.А. Блюменкранц – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 23-24.

¹⁵⁹ Конфуцій. Луньюй / Конфуцій; пер. с древнекит. И.И. Семенов // Уроки мудрости: Сочинения / сост. М.А. Блюменкранц – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 24.

¹⁶⁰ Лао-цзы. Дао дэ цзин / Лао-цзы; пер. с древнекит. Ян Хин-шуна // Дао: гармония мира – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 12.

Щодо царя, то Лао-цзи наголошував на такому: «Найкращим правителем є той, про якого народ знає лише те, що він існує. Дещо гіршими є ті правителі, які вимагають від народу їх любити та звеличувати. Ще гіршими – ті правителі, яких народ боїться, і найгіршими з правителів є ті, котрих народ зневажає»¹⁶¹. Зневажає ж народ того, хто, згідно з «Дао де цзин», зневажає сам народ¹⁶². Прикладом же найкращого правителя є «мудрий цар», якого інший основоположник даосизму Чжуанцзи характеризував так: «Коли правив мудрий цар, успіхи поширювалися на всю Піднебесну, а не вважалися його особистими; перетворення доходили до кожного, а народ не опирався [на царя]; ніхто не називав його імені, і кожен радів по-своєму. [Сам же цар] знаходився у безначальному і подорожував у небутті»¹⁶³.

Про необхідність використання правителем в управлінні державою мудреців наголошував один з перших основоположників казарменого соціалізму Мо-ді. Так, зокрема, він зазначав: «Немає нічого кращого, аніж взяти за зразок небо. Дії неба об'ємні і безкорисливі. Воно щире і [не чванливе], воно сяє довго і неослабно. Саме тому досконало мудрі вани наслідували йому, тобто брали за зразок. Готуючись до дій, слід порівнювати свої вчинки з [бажаннями] неба. Того, чого небо прагне, роби, а чого небо не хоче, заборони робити. Однак, чого ж небо прагне, а чого не хоче? Небо обов'язково прагне, щоб люди любили одне одного і приносили одне одному користь, але небу неприємно, якщо люди несуть одне одному зло, оманюючи одне одного». І ще: «...якщо благородні та мудреці керують нерозумними та низькими, то домінує порядок. Якщо ж нерозумні та низькі керують благородними та мудрецами, то буде смута. Завдяки цьому, ми знаємо, що шанування мудрості є основа управління країною»¹⁶⁴.

Крім видатних філософів, Китай знаменитий і своїми юристами (легістами). На відміну від Конфуція та Лао-цзи, які наголошували на перевазі моралі та традицій над законами, китайські легісти завжди говорили зворотне. Так, відомий легіст

¹⁶¹ Лао-цзи. Дао дэ цзин / Лао-цзи; пер. с древнекит. Ян Хин-шуна // Дао: гармония мира. – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 14.

¹⁶² Лао-цзи. Дао дэ цзин / Лао-цзи; пер. с древнекит. Ян Хин-шуна // Дао: гармония мира. – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 32.

¹⁶³ Чжуанцзи. Достойный быт предком и царём / Чжуанцзи; пер. с древнекит. Л. Позднеевой // Дао: гармония мира. – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 196-197.

¹⁶⁴ Мо-ди. Мо-цзи / Мо-ди; пер. с древнекит. М.А. Титаренко // Хрестоматия по истории философии: Учебное пособие для вузов в 3 ч. Ч. 1.: Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение / [Башкалова В.А., Пружинина О.Б., Яшин Б.Л. и др.]; под ред. Л.А. Микешинной; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московский Педагогический Государственный Университет. – [2-е изд., доп.] – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 39.

Шан Ян наголошував на тому, що закон є виразом «...любові до народу»¹⁶⁵, тоді як ритуали «...сприяють розпусті»¹⁶⁶.

Звертаючись до правителя, Шан Ян наголошує: «Повелителю, скоріше дійдіть до думки про зміну законів, і вам не слід брати до уваги те, що Піднебесна може засудити вас за це. Адже той, кому властиві вчинки видатної людини, неминуче відчуває протидію з боку [звичайних людей] свого віку; той, кому властиві міркування [людини] незалежної, завжди буде засуджуватися людьми... Той, хто розмірковує про найвищі чесноти, не стане узгоджувати [свої думки] з домінуючими уявами; той, хто досягає великого успіху, не повинен радитися з натовпом»¹⁶⁷.

Досить цікавими є погляди іншого китайського легіста Хань Фей, який наголошував: «Мистецтво управління полягає у тому, щоб на чиновницькі посади призначати за здібностями, вимагати [від чиновника] старанності відповідно до назви [його посади], тримати в руках ручку життя та смерті, вивчати можливості чиновництва – усе це тримають в руках правителі. А [принцип] закону полягає у тому, що укладення та накази видаються державними установами, а народ в своєму серці добре пам'ятає про покарання, нагороджуються ті, хто стережеться закону, караються ж ті, хто порушує накази, – це керівництво для підданих. Якщо ж правитель не володіє мистецтвом управляти, то у верхах виникають зловживання; якщо піддані не слідуєть закону, то низи приходять до смуту, і тут не можна відмовитись від чогось одного, обидві ці речі є необхідними для царів»¹⁶⁸.

Небезпеку для правителя Хань Фей вбачає не лише у традиціях та ритуалах, а й у радниках. Так, зокрема, він пише: «[Якщо] справа провалена і [нікого за це] не було покарано, то як же радникам-мандрівникам не використовувати вістря своїх порад і не домагатися результатів від них? Тому руйнують державу і заважають правителя тим, що слухають лепет легковажних радників. Чому ж так буває? Тому, що правитель не зрозумів суспільної та приватної вигоди, не розуміється на

¹⁶⁵ Шан Ян. Шан цзюнь шу / Шан Ян; пер. с кит. Л.С. Переломова. – [2-е изд., доп.] – М.: Ладомир, 1993. – С. 140.

¹⁶⁶ Шан Ян. Шан цзюнь шу / Шан Ян; пер. с кит. Л.С. Переломова. – [2-е изд., доп.] – М.: Ладомир, 1993. – С. 151.

¹⁶⁷ Шан Ян. Шан цзюнь шу / Шан Ян; пер. с кит. Л.С. Переломова. – [2-е изд., доп.] – М.: Ладомир, 1993. – С. 139-140.

¹⁶⁸ Хань Фэй. Хань Фэй-цзы / Хань Фэй; пер. с древнекит. Е.П. Синицина // Хрестоматия по истории философии: Учебное пособие для вузов в 3 ч. Ч. 1.: Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение / [Башкалова В.А., Пружинина О.Б., Яшин Б.Л. и др.]; под ред. Л.А. Микешинной; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московский Педагогический Государственный Университет. – [2-е изд., доп.] – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 42.

правильних та нікчемних розмовах, а покарання та кара не обов'язково стають наслідком таких речей»¹⁶⁹.

Утім, незважаючи на велику кількість доктрин, що існували у Стародавньому Китаї, слід зазначити, що сакральна концепція монархії ставила царя вище за будь-яке релігійно-етичне вчення. Як цілком слушно зазначав з цього приводу доктор філософських наук А. Буровський: «В Азії... усі були підданими царя. У будь-якої людини влада могла відібрати її власність, а з нею вчинити як завгодно»¹⁷⁰.

На відміну від країн Стародавнього Сходу, в античному світі (Еллада і Рим) існував інститут громадянства і певних прав людини. Більше того, в одному з центрів античного світу – Аттіці низи (демос) одержали громадянські права і виникла демократія – влада народу (а вірніше, це слід було б визначити як владу низів).

Ідеологом демократії був давньогрецький матеріаліст Демокрит, який вважав, що бідності в демократичній державі слід віддати перевагу перед багатством в монархічній¹⁷¹. Що ж стосується державців, то філософ зазначав: «За нині існуючої форми управління немає жодного засобу завадити, щоб правителі, якщо навіть вони й є достатньо добрими, не вчиняли несправедливо. Адже не пристало, щоб правитель був відповідальним перед кимось ще, окрім самого себе, і неможе тому, хто панує над іншими, самому підпадати через рік під владу інших»¹⁷². І ще: «Державний муж не зневажатиме справжнього вшанування та виявленої до нього прихильності, заснованій на любові та гарному відношенні до нього тих, хто шанує, і не зневажатиме думкою суспільства про себе, водночас уникаючи "подобатися близьким"»¹⁷³.

Утім далеко не всі філософи підтримували демократію, що також знайшло своє відображення у давньогрецькій політико-правовій думці. Так, зокрема, у своєму діалозі «Держава» Платон, звертаючись до свого брата Главкона, зазначає: «Доки у державах не будуть царювати філософи, або ж так звані нинішні

¹⁶⁹ Хань Фэй. Хань Фэй-цзы / Хань Фэй; пер. с древнекит. Е.П. Синицина // Хрестоматия по истории философии: Учебное пособие для вузов в 3 ч. Ч. 1.: Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение / [Башкалова В.А., Пружинина О.Б., Яшин Б.Л. и др.]; под ред. Л.А. Микешиной; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московский Педагогический Государственный Университет. – [2-е изд., доп.] – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 43

¹⁷⁰ Бушков А.А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование / Бушков А.А., Буровский А.М. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 114.

¹⁷¹ Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К.: Знання України, 2006. – С. 28.

¹⁷² Демокрит. Фрагменты / Демокрит // Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К.: Знання України, 2006. – С. 29.

¹⁷³ Демокрит. Фрагменты / Демокрит // Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К.: Знання України, 2006. – С. 29.

царі та владки не стануть шляхетно та ґрунтовано філософствувати і це не зіллється воєдино – державна влада й філософія, і поки не будуть обов'язково усунуті від влади ті люди – а їх багато, – котрі нині прагнуть окремо або до влади, або до філософії, до тих пір, дорогий Главконе, державам не позбавитись зла...»¹⁷⁴. Усі інші форми держави Платон вважав негативними, неправильними, хоча і розрізняв ті форми, що взагалі є неприйнятними, і ті форми, що деякої мірою є вдалими, хоча й не ідеальними. До неправильних форм він відносив тімократію, олігархію, демократію і тиранію. Так, характеризуючи тімократію, Платон наголошував, що в її умовах існує лише «...суперництво і честолюбство внаслідок того, що там панує ярий дух»¹⁷⁵. Олігархія, з його точки зору, заснована на майновому цензі, а біднота там не має права голосу. Демократія ж, на його погляд, здійснюється тоді, коли біднота, «...одержавши перемогу, деяких із своїх супротивників знищує, інших виганяє, а решту зрівнює у громадянських правах та в заміщенні державних посад, що в умовах демократичного ладу зазвичай відбувається за жеребом»¹⁷⁶. Щодо тиранії, то вона виникає внаслідок того, що нічим не обмежена демократія веде до появи тирана і «...народ із покори вільним людям потрапляє у служіння до деспотичної влади»¹⁷⁷.

Досить цікавою також уявляється спроба Платона розмежувати форми правління за метою діяльності правителя. Так, у діалозі «Політик» він вказує на те, що існує три форми державного правління: монархія, влада небагатьох та влада більшості. При цьому Платон розділяв монархію на царську владу і тиранію, владу небагатьох – на аристократію і олігархію, владу ж більшості – на демократію, обмежену законом, та протизаконну демократію. Залишаючись супротивником демократії, Платон, однак, віддаючи їй належне, писав: «...якщо усі види державного устрою засновані на законності, цей вид виявляється найгіршим; якщо ж усі вони є беззаконними, він виявляється найкращим; річ у тім, що, якщо у всіх них царює розпуста, демократичний уклад життя отримує перемогу; якщо ж повсюди царює порядок, то життя в умовах демократії виявляється найгіршим, а найкращим – в умовах монархії...»¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Платон. Государство / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 3 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 328.

¹⁷⁵ Платон. Государство / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 3 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 333.

¹⁷⁶ Платон. Государство / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 3 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 343.

¹⁷⁷ Платон. Государство / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 3 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 359.

¹⁷⁸ Платон. Политик / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 4 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 59.

Ще далі у такому підході пішов учень Платона Аристотель Стагірит. Так, у своїй роботі «Політика», він пише: «Державний устрій означає те ж, що і порядок державного управління, останнє ж уособлюється верховною владою у державі, і верховна влада обов'язково знаходиться або в руках одного, або в руках небагатьох, або ж у руках більшості. І коли чи то одна людина, чи то небагато або ж більшість править, керуючись суспільною користю, природно, такі види державного устрою є правильними, а ті, які насамперед мають на увазі вигоди або однієї особи, або небагатьох, або ж більшості, є відхиленнями. Адже слід визнати одне з двох: або люди, що беруть участь у державному спілкуванні, не є громадянами, або усі вони повинні бути залучені до загальної користі. Монархічне правління, що має на увазі загальну користь, ми зазвичай називаємо царською владою; владу небагатьох, але більше ніж одного – аристократією (або тому, що правлять кращі, або тому, що мається на увазі вище благо держави та тих, хто в нього входить); а коли ж заради загальної користі керує більшість, тоді ми вживаємо визначення, що є загальним для усіх видів державного устрою, – політія. І таке розмежування виявляється логічно правильним: одна людина або декілька можуть виділятися своїми чеснотами, але мати безліч чеснот для більшості – справа усе ж таки є досить важкою, хоча й найлегшим варіантом є військова доблесть, так як остання зустрічається саме у народній масі. Ось чому у такій політії верховна влада зосереджується в руках воїнів, що озброюються за власний рахунок. Відхиленнями від вказаних устроїв є наступні: від царської влади – тиранія, від аристократії – олігархія, від політії – демократія. Тиранія – це та ж сама монархічна влада, що має за мету задоволення вигод одного правителя; олігархія захищає вигоди багатих громадян; демократія – вигоди бідноти; загальної ж користі жоден з цих видів не передбачає»¹⁷⁹.

Аналізуючи форми державного устрою, Аристотель наголошував: якщо правителі «...мають за мету загальне благо», то такий устрій є правильним, а якщо «лише благо правлячих», – помилковим¹⁸⁰.

Аристотель, як відомо, був вихователем Олександра Македонського. Останній, завоювавши Персію та її сателітів, створив передумови для поширення ідей давньогрецьких філософів на завойовані території. Таким чином розпочиналася епоха еллінізму, яка істотно вплинула також на римських ораторів, юристів та імператорів.

¹⁷⁹ Аристотель. Політика / Аристотель // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4 / Аристотель; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1983. – С. 457.

¹⁸⁰ Аристотель. Політика / Аристотель // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4 / Аристотель; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1983. – С. 456.

Так, зокрема, видатний римський оратор Марк Тулій Цицерон у своїй роботі «Про державу» вказує на те, що найкращим державним устроєм є такий, що містить суміш царської влади, влади оптиматів і влади народу. Це мислитель пояснює тим, що кожен з державних устроїв має певні вади, адже «...з названих видів державного ладу нема жодного, який би не вів по крутому і слизькому шляху до того чи того нещастя»¹⁸¹. Щоб запобігти цьому, і потрібна змішана форма державного устрою, адже, з його точки зору, передбачити всі підводні мілини майже неможливо: «Якщо знати їх – справа мудрого, то передбачити їхню загрозу, перебуваючи біля керма держави, спрямовуючи її рух і утримуючи її у своїй владі, – справа, так би мовити, великого громадянина і, либонь, богами натхненого мужа»¹⁸². На друге місце, після змішаної форми правління, Цицерон ставить царську владу, коли цар піклується про своїх підданих. В іншому випадку, як зазначає оратор, все це «...легко перетворюються на свою хибну протилежність, внаслідок чого цар стає тираном, оптимати – клікою, народ – мінливим натовпом»¹⁸³.

У I столітті н.е. в Римі зародилося християнство. На відміну від інших релігій (окрім буддизму), що здебільшого мали характер місцевих чи родових вірувань, християнство стало другою (після буддизму) світовою релігією, основним джерелом якої стала Біблія.

На цілком слушну думку відомого радянського історика Л. Гумильова, сучасна Біблія остаточно оформилася у 180-190 рр. н.е., коли об'єднала у собі Старий Завіт (юдейську Тору) та Новий Завіт (безпосередньо ідеї Ісуса Христа, викладені його апостолами)¹⁸⁴. Саме тому, при аналізі християнської думки часів її становлення, слід аналізувати насамперед Новий Завіт. Ця частина Біблії вперше спробувала відокремити владу світських правителів від влади Бога. Так, зокрема, в Євангелії від Луки описувалася ситуація, коли юдейські первосвященники намагалися знайти компромат на Христа: «І надзираючи над ним, вони послали підглядачів, що з себе праведних удавали, щоб його піймати на слові й видати начальству і владі намісника. І ті спитали його: „Учителю, ми знаємо, що ти говориш і навчаєш правильно, і не дивишся на обличчя, але навчаєш Божої путі по

¹⁸¹ Цицерон Марк Тулій. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Цицерон; Пер. з латин. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998. – С. 51.

¹⁸² Цицерон Марк Тулій. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Цицерон; Пер. з латин. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998. – С. 51-52.

¹⁸³ Цицерон Марк Тулій. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Цицерон; Пер. з латин. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998. – С. 65.

¹⁸⁴ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – С. 91.

правді. Чи вільно нам давати кесареві податок чи ні?» Він же, побачивши їх лукавство, промовив до них: „Покажіть мені динарій. Чий на ньому образ і напис?» Ті відповіли: „Кесарів”. І він сказав їм: „Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові”. І не могли піймати його перед людьми на слові та, дивувавшись його відповіді, замовкли»¹⁸⁵.

І якщо спочатку християнство було дещо революційною релігією, що заперечувало божественність імператорів¹⁸⁶, то згодом воно стало вчити покорі цим імператорам. Так, у I Соборному посланні святого апостола Петра говорилося: «Коріться ради Господа кожній людській установі: чи то цареві, верховному володареві чи то правителям, ним посланим на кару лиходія́м і похвалу добродія́м. Така бо воля Божа, щоб ви, добро творивши, змусили мовчати неуцтво безглуздох. Поводьтесь як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злочи́н, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте»¹⁸⁷.

Переслідування християн римськими імператорами Траяном, Діоклетіаном та іншими не зломали дух прихильників цієї релігії, і за часів Костянтина Великого християнство було визнане державною релігією Римської імперії. Проте такий крок викликав необхідність перегляду Біблії. Церковні собори, проаналізувавши різні тексти Святого Письма, одні з них визнали канонічними, а інші – апокрифічними. Останні церква вважала такими, що не відповідають дійсності. Однак це ж викликало зворотну реакцію у вигляді перших християнських ересей: монтономістів, гностиків (юдо-християн) та агоністиків. На відміну від канонічного християнства, еретики визнавали й деякі апокрифи. Так, зокрема, проповідуючи перевагу багатства над грубою силою, яку уособлювала імперія, вони спиралися на слова Ісуса, що той сказав апостолу Фомі: «Той, хто зробився багатим, хай царює, і той, у кого сила, хай зречеться»¹⁸⁸.

Що ж стосується інших ідей, то тут більш цікавими уявляються слова відомого попередника гностиків Екклізіаста на царя та князів: «Горе тобі, земле, коли цар твій отрок, і коли князі твої їдять рано! Благо тобі, земле, коли цар у тебе з шляхетного роду, і князі твої їдять вчасно, для споживання, а не для насичення!»¹⁸⁹. Проте, утім, сам Екклізіаст чітко розумів

¹⁸⁵ Лук. 20, 20-26.

¹⁸⁶ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – С. 84.

¹⁸⁷ I Пет. 2, 13-17.

¹⁸⁸ Евангелие от Фомы, 82 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 110.

¹⁸⁹ Эклизиаст, 10, 16–17 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 248.

можливості царів щодо контролю над підданими, а тому застерігав: «Навіть в думках своїх не говори зле про царя, і в спальній кімнаті своїй не кажи зле про багатого; тому що птах небесний може перенести слово твоє, а крилатий – розказати промову твою»¹⁹⁰.

Не менш цікавими були й інші думки гностиків. Так, в Книзі Премудрості Соломона, цар Соломон робить своєрідний заповіт судити справедливо: «Отже, слухайте, царі, і розумійте, навчайтеся, судді кінців землі! Слухайте уважно, володарі багатьох, і ви, ті, хто пишається перед народами! Від Господа дана вам держава, і сила – від Всевишнього, Котрий дослідить наші справи і випробує намір. Адже ви, будучи служителями Його царства, не судили справедливо, не дотримували закону, і не вчиняли за Божою волею. Страшно і скоро Він з'явиться перед вами, – і суворим буде суд над керуючими, адже менший заслуговує на помилування, а сильні сильно будуть віддані тортурам. Господь усіх не боїться особи і не нажахасться величі, адже Він створив малого і великого і однаково думає про всіх; але керуючим в майбутньому буде суворе випробування. Отже, до вас, царі, слова мої, щоб ви навчилися премудрості і не падали»¹⁹¹.

Як відомо, гностики наріжним каменем свого вчення вважали знання – премудрість. Соломон наголошував, що початком премудрості є «...щире прагнення вчитися, а піклування про навчання – любов, любов же – зберігання законів її, спостереження законів – записка безсмертя, а безсмертя наближає нас до Бога; тому прагнення премудрості призводить до царства. Отже, владарі народів, якщо ви насолоджуєтесь престолами та скіпетрами, то шануйте премудрість, щоб вам царювати вічно»¹⁹².

Ще далі йде Ісус – син Сірахів. Зокрема він, наголошуючи на ролі правителя у житті суспільства, говорить: «Мудрий правитель навчить народ свій, і правління розумного буде добрим. Який правитель у народу, такими є й ті, хто служить при ньому; і яким є керуючий містом, такими є й усі, хто живе в ньому. Цар ненавчений згубить народ свій, а при розважливості сильних, влаштується й місто»¹⁹³.

¹⁹⁰ Экклизиаст, 10, 20 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 248.

¹⁹¹ Премудрости Соломона, 6, 1–9 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 264.

¹⁹² Премудрости Соломона, 6, 17–21 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 264–265.

¹⁹³ Премудрости Иисуса Сирахова, 10, 1–3 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 286.

Боротьба гностиків проти церкви закінчилася їх поразкою. Це дозволило церкві зосередитись на питаннях релігійного життя Римської імперії.

З часу визнання християнства державною релігією на території імперії поступово затверджується теократична доктрина підпорядкування світської влади імператорів владі духовній. Зокрема такі погляди проповідував гіпонський єпископ Аврелій Августин, якого католицька церква вважає Святим, а православна – Блаженним. Так, у своєму трактаті «Про Град Божий», він наголошує на тому, що у граді земному «...панує збочення панування, яке керує і правителями його, і підлеглими йому народами»¹⁹⁴. При цьому жителі Граду земного повинні бути віддані на «...вічне покарання разом із дияволом»¹⁹⁵.

Після падіння Західної Римської імперії в Європі розпочалася доба, що отримала назву Середніх (між стародавньою античністю Еллади і Риму та Відродженням античності у XVI столітті) віків.

Проте, незважаючи на абсолютне домінування релігійного (теологічного) світогляду в часи Середньовіччя, античні ідеї не були відкинуті повністю. Зокрема, загальновідомим є той факт, що ідеї Аристотеля розвивав відомий богослов-схоласт Фома Аквінський, який, утім, віддавав перевагу саме одноосібному правлінню – царській владі.

На відміну від Західної Європи, мусульманська держава виникла не як результат розвитку античного світу (Римська і Візантійська імперії), а насамперед внаслідок діяльності купця з Мекки Магомета. Як відомо, спочатку іслам був єдиним. Лише потім він, подібно християнству, розійшовся на дві течії: шиїзм та сунізм. Шиїти визнавали джерелом ісламу лише її святую книгу – Коран (висловлювання пророка Магомета). Суніти ж до Корану додавали Суну (святий заповіт), що була побудована на розповідях людей, які нібито знали пророка¹⁹⁶. Однак, незважаючи на ці відмінності, і шиїзм, і сунізм першоджерелом своєї релігії визнають Коран, де у сурі 67 «Влада» прямо записано: «Благословенний той, хто має владу»¹⁹⁷. Проте здебільшого Коран не аналізував, як саме формується і функціонує державець. Саме тому шиїти та суніти спробували

¹⁹⁴ Аврелій Августин. О Граде Божьем [Электронный ресурс] / Теория Империи, Книги. – Режим доступа: <http://www.imperiya.by/library/books.html?id=29&get=1> – Загл. с экрана.

¹⁹⁵ Аврелій Августин. О Граде Божьем [Электронный ресурс] / Теория Империи, Книги. – Режим доступа: <http://www.imperiya.by/library/books.html?id=29&get=1> – Загл. с экрана.

¹⁹⁶ Личук Л.І. Ислам / Л.І. Личук // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2: Д-Й / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 724.

¹⁹⁷ Коран. – М.: Волокнор, 1990. – С. 464.

вирішити це питання самостійно. Так, шіїтська концепція держави передбачала те, що імам (правитель держави) наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату, до IX століття мали силу закону. На відміну від шіїтів, суніти вважали, що влада державного правителя обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки, а його повноваження не носять божественного характеру.

Взагалі, ісламська цивілізація епохи Середньовіччя була більш розвиненою, аніж західноєвропейська. Це можна пояснити як абсолютним домінуванням теології в середньовічній Європі, так і розвитком античної філософії в роботах мусульманських авторів. Так, зокрема, відомий тлумач Платона Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Рушд у своєму коментарі до «Держави» Платона детально розглядає якості, якими повинен володіти ідеальний державець. Правителя, зазначав він, слід обирати з військового стану. Щоб процес такого обрання не призвів до розброду, особи, відповідальні за його проведення, зобов'язані розтлумачити громадянам, що всі вони – брати і сестри, сини і дочки єдиної матері-землі, що одних доля наділила темпераментом золота, інших – срібла, третіх – міді. Що ж стосується тих, чий темперамент відповідає сріблу та міді, то в них можуть народитися діти, здатні стати людьми з темпераментом, який відповідає більш благородному металу. Правитель обирається з категорії громадян з темпераментом золота. Він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, красномовним, рішучим, проникливим, мати добру пам'ять і відстоювати правду. Крім цих, таких собі «природжених», якостей, він повинен мати ще одну – набуту – властивість, а саме – не мати нічого такого, щоб виділяло його із середовища співгромадян.

Державець, за ібн-Рушдом, повинен вміти тлумачити закон шаріату, однак це вміння є менш важливим порівняно з практичним розумом правителя. Ібн-Рушд не наділяє останнього ніякими релігійними, жрецькими функціями¹⁹⁸.

Інший ісламський філософ Мухаммад аль-Бухарі в одному з розділів своєї праці (хадісі) «Сахіх», що мав назву «Книга настанов», також досліджував проблему взаємодії правителів та підданих. Так, зокрема, стосовно покори підданих він наголошував: «Корися (своєму правителю) навіть якщо

¹⁹⁸ Світова класична думка про державу і право. Навч. посібник / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 39.

поставлять над вами ефіопського раба»¹⁹⁹. Проте, слід мати на увазі, що така покора має свої межі. Так, у главі 3 «Книги настанов» аль-Бухарі наголошує: «Якщо Аллах доручить комусь із рабів піклуватися про підданих, а той не стане сердечно до них ставитись, то йому нізащо не відчутти аромату раю», або: «Аллах обов'язково зробить рай забороненим для будь-якого правителя, котрий буде правити мусульманами і помре, омануючи їх»²⁰⁰.

«Книга настанов» встановлювала й два варіанти присяги підданих своїм правителям. Перший звучав так: «Ми поклялися посланнику Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його, у тому, що будемо слухатися та підкорятися, будемо діяльними і не станемо виявляти недбалості у легкому чи важкому, і не станемо робити спроб позбавити влади тих, кому вона буде належати за правом, і що будемо стояти за істину (або: казати істину), де б ми не були, не боячись докорів того, хто докоряє заради Аллаха»²⁰¹. Інший же варіант був менш довгим: «Коли ми клялися посланнику Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його, слухатися та підкорятися, він зазвичай говорив нам: «У тому, що буде вам по силах»²⁰².

«Сахих» був видатною пам'яткою ісламської культури. Саме він закріпив вперше ідею сунізму про можливість виборності халіфів. Як сказано у «Книзі настанов»: «Одного разу Умара спитали: «Чи не призначиш ти собі спадкоємця?» – на що він сказав: «Якщо я призначу його, то так зробив і той, хто є кращим за мене (а саме –) Абу Бакр, а якщо ж я не зроблю цього, то відмовлявся від цього й той, хто був кращим за мене (а саме –) посланник Аллаха, хай благословить його Аллах та привітає його»²⁰³. В силу ж того, що «посланник Аллаха» – пророк Муххамед стоїть вище, аніж його заступник (халіф) Абу Бакр, то й виборність халіфів була визнана більш вірним способом формування правителя держави, аніж його призначення попередником.

Не менш цікавою уявляється думка про державу, її форму та державця не лише філософів, а й окремих правителів.

Найвидатнішим серед них був емір середньовічного Мавераннахру (Середньої Азії) Тимур, який протягом свого життя створив колосальну імперію, об'єднавши всю Середню

¹⁹⁹ аль-Бухарі Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухарі // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М.: Умма, 2003. – С. 826.

²⁰⁰ аль-Бухарі Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухарі // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М.: Умма, 2003. – С. 826.

²⁰¹ аль-Бухарі Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухарі // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М.: Умма, 2003. – С. 827-828.

²⁰² аль-Бухарі Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухарі // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М.: Умма, 2003. – С. 828.

²⁰³ аль-Бухарі Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухарі // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди. – М.: Умма, 2003. – С. 828.

Азію, північну Індію, окремі території Поволжя. Часи його правління (1370-1405 рр.) були періодом неабиякого розвитку ісламської культури, а столиця імперії Самарканд стала другим (після Мекки) святим містом мусульман. Не вміючи ні читати, ні писати, Тимур (або Тамерлан), однак, був одним з найосвіченіших правителів свого часу. В своїй «Автобіографії» він це пояснював так: «Я завжди ставився з повагою до сеїдів, шанував улемів та шейхів. Ці особи завжди брали участь у моїй раді і все, що ними вказувалося щодо справ віри, я завжди вислуховував з увагою і виконував з точністю»²⁰⁴.

Взагалі «Автобіографія» є цінною насамперед тим, які саме якості правителя Тимур вважав найнеобхіднішими. Так, зокрема, він наголошував на тому, що його успіх став результатом дотримання дванадцяти основних моральних якостей (див. додаток 1).

Проте більш істотним у справах управління державою були поради, дані в «Укладенні Тимура». Досить привести дві цитати, щоб зрозуміти, як цей правитель піклувався про своїх нащадків і вимагав, щоб ті дотримували певних правил, адже лише це дозволить їм зберегти трон. Так, в «Постанові для розширення моєї могутності» Тимур, застерігаючи від надмірної довіри до радників, вказував: «...суттєво необхідним є те, щоб монарх, слідуючи порадам та прикладу іншого, не посадив його поряд із собою на трон; змушений приймати від усіх добрі пропозиції, монарх не повинен підпадати під їхній вплив до такої міри, щоб вони могли вважати себе рівними йому і, нарешті, бути вищими його у справах управління»²⁰⁵. Майже те ж саме Тимур пропонує царю у випадку зради міністрів: «Якщо який-небудь міністр виявиться зрадником або задумає повалити вищу владу, навіть і тоді не слід надто поспішно виносити йому смертний вирок. Зібравши найповніші довідки про обвинувачів, слід ще раз перевірити справедливість самих звинувачень. Тому що часто буває так, що злі люди та заздрісники, спокушені своїми дурними якостями, удавано надають брехні вигляд істини. Зустрічаються низькі зрадники, які підбурюють ворогів проти влади і роблять усі можливі кроки, аби згубити вірних слуг. Часто своїми підступними діями вони підривають спокій держави»²⁰⁶.

Саме в часи Середньовіччя в країнах мусульманської цивілізації на інтуїтивному рівні була закладена органічна теорія

²⁰⁴ Автобиография Тамерлана // Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост. Р. Рахманалиева. – М.: ГУРАШ, 1992. – С. 47.

²⁰⁵ Уложение Тимура // Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост. Р. Рахманалиева. – М.: ГУРАШ, 1992. – С. 122.

²⁰⁶ Уложение Тимура // Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост. Р. Рахманалиева. – М.: ГУРАШ, 1992. – С. 127.

держави, яка вчила, що правитель є главою держави або главою країни. Останнє можна пояснити тим, що тоді державу розуміли не стільки як певний механізм, скільки як країну. Саме тому в казках, анекдотах, притчах та інших витворах фольклору правитель уявлявся як глава країни (див. додаток 1).

Все вище викладене дозволяє стверджувати, що на мусульманському Сході поступово починає регламентуватися статус монарха.

У 1453 році турки-османи узяли штурмом Константинополь – столицю православної Візантійської імперії і останній осередок стародавньої античності. Місто було перейменоване на Стамбул і стало столицею новонародженої ісламської Османської імперії. Далеко не всіх візантійців така ситуація задовольнила і значна їхня частка була змушена емігрувати на Північ – на землі православних руських князівств, та на Захід – до Італії. Та частина емігрантів, що прибула до Італії, принесла з собою античну спадщину. Саме з цього періоду відроджується загальний інтерес до античності і згодом сама ця епоха одержала назву Ренесансу – Відродження (античності).

Результатом Відродження стала світоглядна революція – на місце теологічному світогляду (усе від Бога) прийшов світогляд гуманістичний (людина є мірою всіх речей). Крім того, саме тоді зароджується автократичний напрямок державної ідеології, представлений такими іменами, як Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ж. де Местр та ін. Але першим філософом автократії доби Відродження, безсумнівно, був Ніколо Макіавеллі – автор «Державця», «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія», трактату «Про військове мистецтво» тощо. В своїх працях філософ визнавав два головні устрої (форми держави) – республіку та монархію, відкидаючи змішані форми, тому що держава, на його думку, може бути сильною тільки тоді, якщо є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, – вважав Макіавеллі. Однак його владар не вміщується в образ монархії – це, скоріше, авторитарний принципат. Суть держави полягає у забезпеченні підданам безпеки і миру: у внутрішніх справах – це захист власності і безпеки особи громадянина, у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міць держави залежить від рівня розвитку єдиної мови, одних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянські добродієвості, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки таке суспільство може існувати

в республіці, де громадяни не лише користуються свободою, а й самі управляють.

Наприкінці першої книги «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія» Макіавеллі твердить про переваги республіканського ладу навіть над найкращим правлінням аристократів. Однак важливою умовою існування республіки є домінування загальнодержавних інтересів громадян над приватними, партикулярними.

Якщо ж громада не розуміє необхідності єдності, зайнята власними, дрібними інтересами, панує егоїзм, відсутній патріотизм, то актуальними стають авторитаризм та примус – лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищості спільних державних інтересів. Тому людина, яка втілює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною і рішучою, адже «...люди поводяться добре лише у разі потреби; але, якщо їм надається вибір і якщо вони можуть діяти абияк, негайно виникають усілякі смути і безпорядки. От чому й кажуть, що голод і нестаток роблять людей митцями, а закони – добрими. Де справи добрі самі собою, без будь-якого закону, там закон не потрібний; але якщо немає доброї волі, необхідним є закон»²⁰⁷.

У доктрині Макіавеллі немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації. Сильним у його теорії є, власне, конкретно-історичний підхід: все залежить від певної ситуації у певному суспільстві. Так, якщо майже вся перша книга «Міркувань» присвячена обґрунтуванню переваг республіканського ладу, то «Державець» – це приклад звеличування авторитарного режиму влади, одновладдя. Державу цей володар формує за власним бажанням у подібності собі. Тільки відкинувши закон і принципи моралі, правова авторитарна диктатура «Великого перетворювача» може висунути революційну функцію перетворення суспільства та об'єднання держави. При цьому «...найбільш...головне для державця – поводитися з підданими так, щоб ніяка подія – ні добра, ні погана – не змушувала його змінити свого ставлення до них, тому що, якщо трапиться лихо, зло робити пізно, а добро даремно, тому що його будуть вважати вимушеним і не віддадуть за нього шани»²⁰⁸. Таким чином, у трактаті «Державець» Макіавеллі досить яскраво малює модель такого абсолютного монарха, який за допомогою будь-яких засобів – жорстокості і обдурювання, демагогії і підступності,

²⁰⁷ Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сборник / Н. Макиавелли; пер. с ит. Н. Курочкина – Мн.: Попурри, 1998. – С. 139.

²⁰⁸ Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сборник / Н. Макиавелли; пер. с ит. Н. Курочкина – Мн.: Попурри, 1998. – С. 53.

хитрості і наклепу – об'єднує і перетворює суспільство, незважаючи на протидію ворогів. Як зазначається в трактаті: «Слід знати, що з ворогами можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб притаманний людині, другий – звіру; однак так як першого часто недостатньо, то доводиться застосовувати другий. Саме тому державець повинен засвоїти те, що закладено в природі і людини, і звіра... З усіх же звірів хай державець стане подібним двом: левові та лисиці. Лев боїться пасток, а лисиця – вовків, отже, слід походити на лева, щоб налякати вовків, і на лисицю, щоб не потрапити до пастки. Той, хто завжди є подібним леву, може не побачити пастку. Отже розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це зашкоджує його інтересам і якщо відпали причини, що змусили його щось пообіцяти»²⁰⁹.

Такі ідеї дуже не подобалися як іншим філософам, так і окремим правителям. Так, критикуючи Н. Макиавеллі, король Пруссії Фрідріх II Великий у своїй роботі «Анти-Макиавеллі» наголошував на необхідності чесності державця у зовнішній політиці, адже чесність «...схожа на просту та природну їжу, яка є корисною для будь-якого організму, адже вона зміцнює тіло, не розпалюючи його. Державцю, чесність якого відома кожному, без сумніву, буде довіряти вся Європа. Він без омани буде щасливим та могутнім – лише завдяки своїй доброчесності»²¹⁰.

Розмірковуючи на тему ідеального правителя, Фрідріх II зазначав: «Для державця існує два способи піднятися, один – це завоювання земель, якщо той, хто воює, збільшує межі своїх володінь силою зброї, інший же – гарне управління, якщо працівник у своїй державі підтримує мистецтва та науки, які роблять її могутньою та доброю»²¹¹. І далі: «Найнеобхідніші та найкорисніші для життя людей науки – це землеробство, торгівля та мануфактура. Науки ж, що роблять честь людському розуму, – це геометрія, філософія, астрономія, риторика, поезія, живопис, музика та скульптура, тобто все те, що відноситься до вільного мистецтва. Але оскільки усі держави дуже розрізняються між собою, то у одній розвиненим є землеробство, в іншій – виноградарство, в одній – мануфактура, а в іншій – торгівля, в

²⁰⁹ Макиавеллі Н. Государь / Н. Макиавеллі // Макиавеллі Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сборник / Н. Макиавеллі; пер. с ит. Н. Курочкина – Мн.: Попурри, 1998. – С. 84–85.

²¹⁰ Фридрих Великий. Анти-Макиавеллі / Фридрих Великий // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 411.

²¹¹ Фридрих Великий. Анти-Макиавеллі / Фридрих Великий // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 385.

деяких же державах усі вони знаходяться у квітучому стані. Державець, який прагне для свого підвищення обрати цей спокійний та привабливий спосіб, повинен обов'язково знати в деталях свою державу, щоб зрозуміти, які з цих мистецтв краще в ній можуть розвиватися і, відповідно, що йому слід робити для їх заохочення»²¹².

Приділяв король увагу й вірним помічникам державця: «Розумні державці для управління державними справами всередині країни вибирали людей, які мали чесне серце, і, навпаки, тим, хто славився гострим розумом, доручали вести переговори з представниками іноземних держав. Адже всередині держави не потрібно нічого, окрім порядку та правосуддя, і для управління потрібною є лише чесна людина, але якщо потрібно спонукати до чогось сусідні держави, то тут доречним є не стільки чесність, скільки хитрість та дотепність. Мені здається, що державець, як би не старався, не в змозі винагородити достатньою мірою тих, хто служить йому вірно та з осердям. Користь державця, так само як і інших знатних осіб, полягає в тому, що вони повинні являти свою великодушність в нагородах та покараннях. Адже якщо міністри зрозуміють, що доброчесність відкриває для них шлях до благополуччя, то вони не звернуть з дороги благочестя, але віддадуть перевагу благодіянням свого владики перед підкупом чужого двору»²¹³.

Іншим відомим критиком Н. Макіавеллі можна вважати французького мислителя Жана Бодена, який вважав, що державець повинен бути зв'язаним певними правилами, які сам філософ називав законами Бога та природи. «Однак, – як наголошував він у своєму трактаті «Шість книг про державу», – необхідно, щоб суверени не підлягали вказівкам інших людей і щоб вони могли давати закони підданим та відмінити, позбавляти сили непотрібні закони, замінюючи їх іншими, чого не може вчинити той, хто підпорядкований законам та людям, що мають право давати йому вказівки»²¹⁴.

Але найбільшого свого апогею ці автократичні концепції досягли в Росії. Так, ще в добу існування Московського царства великого значення мали так звані «похвали цареві». Як приклад,

²¹² Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 385-386.

²¹³ Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 391-392.

²¹⁴ Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой философии: в 4 т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М.: Мысль, 1970. – С. 146.

можна навести концепцію «Москва – Третій Рим», у якій старець (за іншими даними вчений інок) Філофей з Єлізаровського монастиря писав: «І хай буде твоя держава, благочестивий царю, немов усі царства православної християнської віри зійшлися в твоє єдине царство: лише ти є у всьому піднебессі християнам цар. Слід тобі, царю, це тримати у страху Божому, Бога бійся, що дав тобі це; і не уповай на злато й багатство та славу: адже все це існує тут; тут на землі й залишиться»²¹⁵.

Похвали цареві, а особливо його обожнення, остаточно стали нормою після воцаріння Івана IV, який увійшов до історії під іменем Івана Грозного.

Як відомо, опричнина, яка існувала в часи його правління, призвела до того, що майже було знищено вище боярство. Більшість з них були піддані тортурам і страчено. Саме про це писав князь Андрій Курбський, який вказував цареві, що той «...одноплемінних князів з роду великого Володимира різними смертями уморив»²¹⁶.

Цар же у своєму першому посланні до Андрія Курбського наголошував на обґрунтованості такої політики адже «...царям слід бути обережними: іноді лагідними, іноді жорстокими, для добрих бути милосердними та лагідними, для злих – жорстокість та розправи. Якщо ж цього немає, то він – не цар, адже цар змушує тремтіти не тих, хто творить добро, а зло. Хочеш не боятися влади? Роби добро; а якщо робиш зло – бійся, адже цар недаремно меча носить – для остраху злодіям та похвали добродіям»²¹⁷. Іван Грозний наголошував на верховному характері своєї влади: «Нічим я не пишаюся та не похваляюся, і нічим мені хизуватися, адже я виконую свій царський обов'язок і нікого не вважаю вищим за себе»²¹⁸.

Цар вважався уособленням мудрості й сили. З цього приводу найкраще сказав Іван Пересветов, звертаючись до царя: «...від великої грози твоєї мудрості немов від сну прокинуться царські

²¹⁵ Послание старца псковского Елизарова монастыря Филофея к великому князю Василию Ивановичу // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 75-76.

²¹⁶ Краткое отвещание князя Андрея Курбского на зело широкую епистолею великаго князя московского // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 74.

²¹⁷ Иван IV Грозный. Первое послание А.М. Курбскому / Иван IV Грозный. // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 66.

²¹⁸ Иван IV Грозный. Первое послание А.М. Курбскому / Иван IV Грозный. // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 69.

лукаві слуги, щоб засоромитись своїх лукавих справ, і самі будуть збентежені, що обирали нескінченно»²¹⁹. Ототожнюючи царські можливості з божественними, Пересветов пише: «Ти, грізний та мудрий державцю, приведеш до каяття грішників, введеш у своєму царстві справедливість, а Богу надаси сердечної радості»²²⁰.

Порівнюючи Івана Грозного з Октавіаном Августом та Олександром Македонським, які завжди щедро винагороджували своїх прихильників за інформацію, Пересветов жаліється: «А ось я, холоп твій, Івашка Пересветов, одинадцять років потому, як пробитися до тебе не можу, повелителю благовірний, царю та великий князю. Кому не подам записки, а вони, вельможі твої, до тебе, правителю мій, і не донесуть»²²¹.

Фактично саме з часів Івана Грозного починає складатися ідеологія, згідно з якою суспільство Московії розколюється на три частини: народ, вельможі й цар. При цьому народ працює й страждає, але цар цього не знає, адже вельможі приховують від нього правду. «Велика чолобитна» Івана Пересветова вся побудована на потребі донести царю ідею недовіри своїм слугам і вельможам.

Після смерті Івана Грозного та його синів Федора і Дмитра закінчилася династія Рюриковичів. У 1598 році Земський Собор обрав царем Бориса Годунова. В 1613 році цей же орган обрав царем Михайла Романова. Період між смертю Бориса Годунова та обранням Михайла Романова отримав назву «Смутний час».

Після смерті царя Михайла трон відійшов до його сина Олексія Михайловича. Під час його правління Московія досягла неабиякого рівня розвитку. Були захоплені нові території. Розпочався процес приєднання українських земель. В історії російської політико-правової думки прославилися такі імена, як Ю. Крижанич, Б. Морозов, А. Матвеев та ін. Особливо цікавими були ідеї хорвата московського підданства Юрія Крижанича. У своєму трактаті «Руська держава у половині XVII століття» він наголошує на ідеї об'єднання усіх слов'ян під скіпетром

²¹⁹ Пересветов И. Большая челобитная по Щукинскому списку неполной редакции / И. Пересветов // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 56-57.

²²⁰ Пересветов И. Большая челобитная по Щукинскому списку неполной редакции / И. Пересветов // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 57.

²²¹ Пересветов И. Большая челобитная по Щукинскому списку неполной редакции / И. Пересветов // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 57.

Московського царства. Саме Ю. Крижанич був першим російським ідеологом «просвітницького абсолютизму». У вступі другому до своєї праці він писав: «Улюбленим вірним нашим підданим усіх станів та багатств, всьому народу руському здоров'я та спасіння вам від Бога, від нас же милості. Перша та найперша з усіх привілеїв є – правосуддя. Цю привілею ми прагнемо дати вам усім і встановити так, як немає вище та краще у жодній іншій державі»²²².

Розмірковуючи на теми царського життя, Крижанич пише, що «Нам самим, цареві, не можна вести життя марного, але повинні ми пильнувати денно і нічно під тягарем царських обов'язків»²²³. І ще: «Обов'язок царя – робити благополучним народ свій. Тому нашим царським обов'язком та обов'язком наших нащадків ми оголошуємо, – піклуйся про віру, правосуддя, захист і добробут народу, наскільки дозволяє це країна. Адже саме у цьому полягає добробут народу, і піклуватися про це й надалі ми вам свято за себе обіцяємо, а стосовно наших нащадків встановлюємо ми, щоб вони обіцяли це при вступі на трон і затверджували б клятвою. Але яким же чином ми зможемо зробити народ благополучним? Звісно, ми не можемо наказати ані землі, щоб вона зрошувала плоди, ані морю, щоб у ньому була риба. Але ми можемо створювати добрі закони, ці зняряддя доброго та благополучного життя, без яких жоден народ не може бути щасливим. Де добрі закони, там благодать божа, добра слава людська, і все добро, можливе для відповідного народу і для відповідної країни. А де немає добрих законів, там обов'язково повинно бути різного роду суспільне зло, повинні бути несправедливості та лиха. І для того ми, з милості всемогутнього бога, хочемо створити для вас добрі закони і зробити вас щасливими»²²⁴.

Вважаючи, що найвища влада належить цареві, Крижанич, утім, розмірковує і над її недоліками. Зокрема він пише: «Ніщо настільки вірно й легко не вивертає царську владу, як якщо державні посади робляться довічними або спадковими; і загальному народному благу ніщо ще не протидіє більше, аніж це

²²² Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Вступление второе / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 114.

²²³ Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Вступление второе / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 116.

²²⁴ Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Продолжение царской беседы к народу / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 118.

наси́льницьке присвоєння посад. Адже там, де цар не може усунути з посади тих, хто погано керує та виявляється негідними звання уряду, там, звісно, цар не має повної влади, необхідної для створення та дотримання загального народного блага»²²⁵.

Після смерті Олексія Михайловича влада перейшла до його дітей, з яких найвидатнішим вважається перший російський імператор Петро I. Як відомо, він був зятим прихильником ідей регулярності державного ладу, які проповідували Г. Гроцій, С. Пуфендорф, К. Лейбніц та Х. Вольф.

Але не слід вважати, що політико-правова думка того часу втілювалася виключно у цих філософах. Серед інших визначних мислителів того часу слід, насамперед, назвати імена Ф. Прокоповича, В. Татищева та І. Посошкова.

Так, колишній ректор Київської академії, а згодом обер-прокурор Священного Синоду Феофан Прокопович, якого можна було б назвати головним ідеологом російської імперської думки, у своїй знаменитій «Правді волі монаршої» чітко наголошує на легітимності саме монархічної форми правління, незалежно від того, чи є монархія виборна, чи вона є спадковою. Зокрема, торкаючись легітимності виборної монархії, Прокопович зазначає: «...усі хочемо, звертається народ до першого Монарха, щоб ти володів нами задля загальної нашої користі *доки живим будеш*, і ми усі з'єднуємо волі наші, і тобі коримося...»²²⁶. Стосовно ж спадкової монархії, то народ, звертаючись до монарха, каже: «Усі ми спільно хочемо, щоб ти задля нашої спільної користі володіючи над нами вічно, оскільки ж ти є смертним, то *повинен ти залишити нам наслідного владаря...*»²²⁷.

У своєму ж іншому творі «Слово в тиждень квітучий про владу й честь царську...» Феофан Прокопович наголошує на тому, що «влада є найпершою та найвищою вітчизною, адже на неї спирається не якась одна людина, не один дім, але всього великого народу життя, цілість і безпека»²²⁸.

²²⁵ Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Об трех племенитых стенах / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 119.

²²⁶ Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державы своей... / Феофан Прокопович. – М.: Московская типография, 1722. – С. 29.

²²⁷ Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державы своей... / Феофан Прокопович. – М.: Московская типография, 1722. – С. 30.

²²⁸ Прокопович Ф. Слово в неделю цветную о власти и чести царской, Яко от самага Бога в мире учинена есть, и како почитати Царей, и оным повиноватися людие должныствуют; кто же суть, и коликий имеют грех противляющийся им проповеданное в Царствующем Санктпетербурге апреля в 6 день 1718 года / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 144.

28 квітня 1734 року Ф. Прокопович висловив промову в день коронації Анни Іоанівни, де ще раз підтвердив свої монархічні уподобання: «Росія монаршою рукою, а не багатьма розслабленими руками, не тільки скинула з себе іго вороже, а й своє ярмо на шию ворогів своїх накинута. Та хіба лише це? Коли Росія багатостраждальна на різні частини була розколота, тоді Росію знайти в Росії було важко, а коли частини свої союзом нововладдя в одну державу зібрала, і немов зрослася в одне тіло, тоді не лише вищезгаданих тиранів своїх під ноги свої кинула, але зверх того великі й далекі царства та князівства прийняла під крила свої»²²⁹.

Прокопович завжди наголошував на провідній ролі монарха. Так, звертаючись до такого собі абстрактного іноземця, він зазначає: «Коли б того від нас вимагав якийсь новий гість, що з далеких країн з Японії, чи з Ефіопії, або з тієї довго невідомої Америки прибув до нас, хіба б тому слід казати та й то коротко, ясно, і вказуючи на небачене раніше загального нам добра достатку, такими чи подібними речами: дивись, гість дорогий, чин, хоробрість та мистецтво воїнства Російського, так і знай, що все це нове, а раніше було не так, дивись на багаті міста та фортеці, дивись на морський та великий і сильний флот. Що ж ти думаєш про зміцнення кордонів наших, які ти бачив, коли їхав сюди? Що думаєш про ці новозавойовані провінції? Дивись: у нас чудесні рудокопні заводи, різні майстерності й мистецтва, виправлене й примножене купецтво, кораблі, що постійно приходять та відходять. Що ж ти думаєш і про ці регламенти й статuti, котрими суддівські та урядові місця виправлені? Сподіваємось, що не будеш ганьбити й житлових будинків наших, не лише для проживання, а й для розваг придатних; знай і те, що багато з іноземних народів, що раніше нас не вельми шанували, зараз прагнуть до союзу та дружби з нами, а ворожі стали боятися нас. Усі ж ці користі і блага наші від самодержавних владарів дані нам»²³⁰.

Інший російський мислитель, відомий історик Василь Татищев також наголошував на необхідності існування одноосібного правителя, який вирішує всі основні питання державності. Так, у своїй книзі «Розмова двох приятелів про

²²⁹ Прокопович Ф. Слово в день воспоминания коронации Государыни Императрицы Анны Иоанновны проведенное апреля 28 дня 1734 года / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 149.

²³⁰ Прокопович Ф. Самодержцев наших пользы всенародныя / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 149.

користь науки та училищ» історик наголошує на тому, що одноосібне правління необмеженого монарха сприяє розвитку науки. Зокрема він наводить приклади Франції та Росії, де науки розвиваються. Так, стосовно Франції часів її розквіту, він пише: «В силу того, що Франція є державою самовладною і більше, ніж Італія, Іспанія, Німеччина та Польща, керується владою державця, однак же поширенню наук не лише не перешкоджає, а й любов'ю та мудрістю державців і старанністю підданих науки примножуються та розквітають»²³¹.

Стосовно ж Росії він також вказує на те, що «...в нашій державі правління з деяких причин змінювалося: спочатку монархічне, потім аристократичне, і, нарешті, демократичне або загальнонародне, і як в цих правліннях науки змінювались, то достатньо визнаєш, що в умовах власне монархічного чи одноосібного правління науки поширювались. А нарешті безспірною істиною визнаєш, що до Петра Великого такого одноосібного правління у нас не було, так і про науки в Росії ніхто не чув, які при ньому знали, і ця користь з честю та славою безсмертного його імені залишилась усій Росії»²³².

При цьому Татищев виступає проти обмеженої монархії, яка, на його думку, взагалі не може сприяти розвитку науки. Як приклад, історик наводить ситуацію в Німеччині, де «...добрий цезар Карл Великий і багато при ньому над поширенням наук працювали, але відсутність старанності підданих необхідним плодам, а тим більше існуюче там папське ярмо запобігло»²³³.

На відміну від Прокоповича, який вважав можливість вдалого існування як виборної, так і спадкової монархії, Татищев наполягає, що лише спадкова самовладна монархія сприяє збереженню держави. Як приклад, він порівнює Францію з Німеччиною: «Великі та від сусідів небезпечні держави без самовладного державця існувати та у цілості зберегтися не можуть, як ми це бачимо на прикладах, коли Франція самовладдям державців усіх корисних результатів, будь-то сила, честь, багатство, наука тощо, досягла. Навпаки ж, Німеччина внаслідок незгоди обраних правителів, тобто курфюрстів та

²³¹ Татищев В.Н. Разговор дву приятелей о пользе науки и училищах / В.Н. Татищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 383.

²³² Татищев В.Н. Разговор дву приятелей о пользе науки и училищах / В.Н. Татищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 384.

²³³ Татищев В.Н. Разговор двух приятелей о пользе науки и училищах / В.Н. Татищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 383.

князів, безперервно в усьому умяляється, і якби не власна сила цезаря та допомога інших держав її захищала, то вони давно французам чи то туркам підданими були б»²³⁴.

Досить цікавими були й погляди російського купця Івана Посошкова. У своїй роботі «Книга про бідність та багатство» він, звертаючись до Петра I, називає його батьком вітчизни²³⁵. Більше того: якщо царська влада ще з часів Івана III визначалася такою, що має божественний характер, то вже в часи правління Петра I ситуація змінилася, про що пише Посошков: «І ще великий наш монарх Петро Олексійович, за даною йому богом благодаті та за самодержавною своєю владою, усі нижче наведені мною пропозиції реальністю накаже зробити, то, на мою думку, і без звичних поборів надмірно царська казна збагатиться. І лише на бога уповаємо, якщо і існуючих поборів з селян знімуть».

На мою думку, ця справа є невеликою та досить неважкою, якщо царська казна збагатиться, якщо ж цар, немов бог, захоче ще, то в цій сфері ще можна щось зробити»²³⁶. Як ми бачимо, Посошков не лише вважає, що влада царя має божественний характер, а й самого царя вважає Богом.

Після смерті Петра I розпочалася епоха гвардійських палацевих переворотів, що припинилася із воцарінням Катерини II, яка у 1787 році наказала розробити проект «Фундаментальних законів Російської імперії», який складався з трьох частин: «Маніфесту», «Про Сенат» та «Наказ Сенату». Саме у семи главах розділу «Наказ Сенату» визначалися основні повноваження та прерогативи необмеженої самодержавної влади російських монархів, порядок престолонаслідування, становище Ради при імператорі, інші непорушні принципи державного права імперії, гарантом яких повинен був стати сенат.

У своєму «Наказі», що був даний комісії, котра займалася створенням проекту нового Укладення, Катерина II вказувала, що в силу колосальних розмірів російської держави:

«9. Державець є самодержавним, адже ніяка інша, аніж об'єднана в його особі влада, не може діяти відповідно до просторів настільки великої держави.

10. Велика за просторами держава передбачає самодержавну владу у тій особі, яка нею править. Потрібно, щоб швидкість у

²³⁴ Татищев В.Н. Разговор дву приятелей о пользе науки и училищах / В.Н. Татищев // Государство все нам держати. Век XV: Балашов Д.М. Марфа-посадница. Роман с сокращениями. Современники о Новгороде XV века. Кто и как изучал историю Новгорода Великого / Сост., предисл. и коммент. А.С. Хорошева. – М.: Молодая гвардия, 1985. – С. 471.

²³⁵ Посошков И.Т. Доношение и вступление к «Книге о скудости и богатстве» / И.Т. Посошков // Вслед подвигам Петровым...: Сборник / Сост., коммент., сопроводит. текст Г.И. Герасимовой. Предисл. Л.Г. Кислягиной – М.: Молодая гвардия, 1988 – С. 406.

²³⁶ Посошков И.Т. Доношение и вступление к «Книге о скудости и богатстве» / И.Т. Посошков // Вслед подвигам Петровым...: Сборник / Сост., коммент., сопроводит. текст Г.И. Герасимовой. Предисл. Л.Г. Кислягиной – М.: Молодая гвардия, 1988 – С. 409.

веденні справ, які надсилаються з далеких країв, винагороджувала повільність, що причиняється внаслідок віддаленості місця.

11. Будь-яке інше правління не тільки було б для Росії шкідливим, а й вкрай витратним.

12. Інша причина полягає у тому, що краще коритися законам під одним володарем, аніж догоджати багатьом.

13. Який привід самодержавного правління? Не той, щоб у людей забрати їх природну свободу, а щоб спрямувати їхні дії для досягнення найбільшого з усіх добра.

14. І так правління, що на сьогодні є найкращим серед інших, і при цьому таке, що найменш обмежує природні свободи, є таким, що найкраще співвідноситься з намірами, які передбачаються у розумних тварин, і відповідає меті, на яку в установах громадянських суспільств дивляться безперервно.

15. Наміром та метою самодержавних правлінь є слава громадян, держави та Державця.

16. Але від цієї слави з'являється у народі, що одноосібно керується, розум свободи, який в цих державах може зробити стільки ж великих справ, і стільки ж сприяти добробуту підданих, як і сама свобода»²³⁷.

Залежність форми правління від території держави, яка була покладена в основу «Наказу», знаменита фраза Катерини II, що «...велич та простір Російської імперії вимагає, щоб правитель її був самодержавним»²³⁸, багато у чому була втіленням ідей Ш.Л. Монтеск'є на визначеність територією деспотичного правління: «Великі розміри імперії – передумова для деспотичного управління»²³⁹. Стосовно ж монарії Монтеск'є зазначав: «Монархічна держава повинна бути середньої величини»²⁴⁰. При цьому монархічним філософ визнавав образ правління, за якого «управляє одна людина, але шляхом встановлення незмінних законів; тоді як у деспотичному все поза будь-яких законів і правил рухається волею та свавіллям однієї особи»²⁴¹.

Захищаючи погляди Монтеск'є, Катерина II також наводила в приклад розмір території Росії: «Така велика імперія, як Росія,

²³⁷ Наказ Екатерины II, данный комиссии о сочинении нового Уложения // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафегуз. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 465.

²³⁸ Екатерина Вторая. О величии России / Екатерина Вторая // Записки императрицы Екатерины Второй [Репринтное издание 1907 года]. – М.: Орбита, 1989. – С. 644.

²³⁹ Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 265.

²⁴⁰ Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 264.

²⁴¹ Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 169.

неминуче загинула б, якби у ній було встановлено інший образ правління, аніж деспотичний, тому що лише він один в змозі з необхідною швидкістю пособити в потребах окремих губерній, тоді як будь-яка інша форма паралізує своєю тяганиною діяльність, що дає усьому життю»²⁴². Погляди Катерини II відображали модну у XVIII столітті доктрину «просвітницької монархії». Означеній доктрині свого часу віддали належне і Ш.Л. Монтеск'є, і Вольтер, і Д. Дідро. В Росії ж ідея «просвітницької монархії» простежувалася у працях С. Десницького, О. Радищева та ін. Зокрема останній спочатку був прихильником монархії, про що свідчать його праці «Бесіда про те, що є син Вітчизни» та «Досвід законодавства», і лише згодом у своїй знаменитій «Подорожі з Петербурга до Москви» він починає відстоювати республікансько-демократичні ідеї. Така еволюція поглядів пояснюється тим, що Радищев ніколи не був прихильником необмеженої монархії. Проте спочатку він дещо ідеалізував цю форму правління, говорячи, що сином Вітчизни є син монархії: «Цим хай почне прикрашати він величне найменування сина вітчизни, монархії»²⁴³, а монарха він називає державцем, що «...є батьком народу»²⁴⁴. Більше того, благородних синів вітчизни, на думку Радищева, можуть створити лише просвітницькі монархи, яких він називає «богомудрими монархами»²⁴⁵.

Ідея «просвітницької монархії» фактично була нівельована з закінченням епохи Просвітництва. Епоха ж від початку Відродження (XVI ст.) і до завершення Просвітництва (XVIII ст.), на нашу думку, може визначатися як епоха Революцій.

XIX століття вперше серйозно почало розглядати монархію як протилежність республіці. Фактично саме в цей період здебільшого розпочинається широка філософська дискусія щодо переваг тієї чи іншої форми правління. Так, один з основоположників авторитарних теорій Ж. де Местр, віддаючи належне певним республіканським ідеям, усе ж таки наполягає на

²⁴² Екатерина Вторая. В защиту Монтескье – заметка на книгу Струбе де-Пирмана, ананимную: *Lettres Russinnes. MDCCCLX* / Екатерина Вторая // Записки императрицы Екатерины Второй [Репринтное издание 1907 года]. – М.: Орбита, 1989. – С. 686.

²⁴³ Радищев А.Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А.Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 574.

²⁴⁴ Радищев А.Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А.Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 575-576.

²⁴⁵ Радищев А.Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А.Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 577.

перевагах монархії: «...навіть якщо приблизно більшість у Франції виступають за Республіку (а це безсумнівно є брехнею), то яке це має значення? Коли з'явиться Король, очевидно, що не будуть підраховувати голоси, і ніхто не зрушить з місця; перш за все з тієї причини, що навіть той, хто віддає перевагу республіці над монархією, усе ж таки цінує спокій вище за республіку; і ще тому, що волі, які є протилежними королівській владі, не зможуть об'єднатися»²⁴⁶.

У ХХ столітті з'явилися праці І. Ільїна та Л. Тихомирова, які, як вже зазначалося вище, відстоювали ідею відповідальності монарха виключно перед Богом.

Початок ХХІ століття ознаменувався появою доктрини неомонархізму, яка намагалася висвітити роль монарха в нових геополітичних умовах.

Таким чином, політико-правова ідеологія усе ще не відкидає монархію як свого роду ідеальну форму правління, адже, як цілком слушно зазначав з цього приводу вустами одного із своїх героїв відомий російський письменник-фантаст С. Фрумкін: «В основі держави знаходилась і повинна знаходитись влада однієї людини, що заперечує деструктивне суперництво правителів, організацій та партій»²⁴⁷.

²⁴⁶ Местр Ж. де. Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с фр. Г.А. Абрамова, Т.В. Шмачковой. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 130-131.

²⁴⁷ Фрумкин С.А. Новый Король Галактики: Фантастический роман / С.А. Фрумкин. – М.: АРМАДА, 2001. – С. 20.

РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ МОНАРХІЧНОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Багато, дуже багато
краси у життя
вносив монархічний лад.
М. Алданов.

2.1. Архаїчна монархія у державно-правовому контексті

Історія монархічної державності знає два періоди: архаїчний та усталений.

В архаїчний період монархія здебільшого розглядалася у класичному вигляді, тобто як єдиновладдя. Проте багато питань щодо формування і функціонування інституту монарха залишалось невирішеним. Зокрема, не був зрозумілим порядок одержання влади (найбільш поширеними способами були вибори, спадкування влади чи узурпація). Повноваження монархів фіксувалися не стільки в законодавчих актах, скільки в етичних чи релігійних доктринах. Саме тому цей період існування монархічної державності можна визначити як архаїчний.

Щодо усталеного періоду, то саме він вніс певний порядок як у формування інституту монарха (наприклад, Салічною правдою було врегульовано певні питання щодо спадкування трону), так і в його функціонування (наприклад, дедалі частіше починають з'являтися як законодавчі акти, так і нормативні договори, в яких регламентувалися окремі повноваження монархів).

Історія архаїчного періоду існування монархічної державності знає дві основні системи монархічного правління: необмежену (здебільшого існувала у вигляді деспотії) та обмежену. У останньому випадку влада монарха обмежувалася низкою традицій, а тому таку монархію можна визначити як традиціоналістичну.

Історія традиціоналістичної монархії розпочинається в період утворення первинних держав в результаті соціального розшарування суспільства. Як відомо, саме традиціями істотно обмежувалась влада монархів, що не могло не викликати у останніх спроби знищити означені звичаї. Як приклад, можна навести ситуацію в Шумерській конфедерації, коли до влади в Шумері прийшло місто Лагаш, правитель якого (патесі) Еанатума спробував знищити старі традиції. Це викликало масове обурення

серед жителів держави, адже тепер «бики богів повинні були на городі патесі виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувалися патесі. Зерно жерців діставали воїни патесі як нагороду»²⁴⁸. І ще: «В палаці патесі управлялися поля бога Нінгірсу, в домі дружини патесі управлялися поля богині Бау, а в домі дітей патесі управлялися поля храму дітей Нінгірсу... Якщо воїн на високому пагорбі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду»²⁴⁹.

Результатом обурення став державний переворот, який привів до влади царя Урукагіну. Ситуація змінилася: «Від приношень, що їх повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядачів. В палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їх царя. В домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їхню господиню. В домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їх царя»²⁵⁰. Сам Урукагіна з приводу означених реформ зазначав, що сам бог Нінгірсу наказав йому «відновити старі порядки»²⁵¹, тобто традиції.

Зрозуміло, що традиції мали як світський, так і релігійний характер, а тому могли дотримуватись лише у випадку існування певної опозиції до царя. Такою опозицією могли бути як жрецтво (якщо традиції мали релігійне забарвлення), так і певні державні органи, наприклад, сенат у стародавньому Римі епохи принципату. Утім і в тому, і в іншому випадку наявність опозиції далеко не завжди могла призвести до традиціоналістичної монархії. Наприклад, в Стародавньому Єгипті наявність сильного жрецтва не призвела до появи традиціоналістичної монархії. Більше того: саме Єгипет залишився в історії людства як класичний приклад деспотичної монархії – Східної деспотії. Водночас в євреїв (юдеї чи ізраїльтяни) та індо-аріїв сильне жрецтво змогло обмежити владу царя і створило саме традиціоналістичну монархію. Здебільшого це склалося тому, що ці народи мали відповідного гаранта, яким виступала існуюча в них система виховання царів.

²⁴⁸ Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира: в 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] / Древний мир Ру, Древний Восток. – Режим доступа: <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>. – Загл. с экрана.

²⁴⁹ Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира: в 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] / Древний мир Ру, Древний Восток. – Режим доступа: <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>. – Загл. с экрана.

²⁵⁰ Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира: в 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] / Древний мир Ру, Древний Восток. – Режим доступа: <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>. – Загл. с экрана.

²⁵¹ Цит. за: Элфорд А.Ф. Боги нового тысячелетия / А.Ф. Элфорд; пер. с англ. Ю. Лисовского. – М.: Вече, 1998. – С. 160.

Зокрема в Юдеї цар повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов'язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов'язаний усі ці закони-обмеження досконало вивчити: «А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священників-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб учився боятися Господа, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи»²⁵².

Ставши царем, юдейсько-ізраїльський правитель зазвичай укладав договір з народними представниками (старійшинами). Основними функціями царя були: функції воєначальника, вождя, захисника; функції пастиря, пастуха, годувальника народу Ізраїлю.

Проте далеко не відразу ідея формування царської влади отримала своє закріплення у святих книгах юдеїв. Так, як відомо із Тори, одного разу народ звернувся до голови колін (племен) Ізраїлю Самуїлу з проханням дати їм царя, який би керував ними, як і в інших народів. Це прохання викликало гнів самого Бога Яхве, який заявив Самуїлу: «...не тебе вони відкинули, ні, вони Мене відкинули, щоб Я не царював над ними»²⁵³.

Юдейсько-ізраїльський цар ніколи не вважався богом, адже сама Тора вказувала на той факт, що царя юдеям дав саме Бог Яхве: «Коли прийдеш у землю, що її Господь, Бог твій, хоче тобі дати, і зайнявши її та оселившись у ній, ти скажеш: Поставлю над собою царя, як це у всіх народів, які довкола мене, то можна тобі наставити над собою царя, що його вибере Господь, Бог твій; з-поміж твоїх братів поставиш над собою царя»²⁵⁴.

Практично аналогічною була ситуація в Індії, де царська влада не лише обмежувалася сильним жрецтвом, а й була регламентована в «Законах Ману». Ману вважався першолюдиною, таким собі прабатьком сучасних людей, якого було створено богами. Як відомо, означеними законами закріплювався варновий устрій Стародавньої Індії. Зокрема в них говорилося про створення богом Брахмою варн: «А для процвітання світів він створив із своїх уст, рук, стегон і ступень брахмана, кшатрія, вайш'ю і шудру... А для збереження всього цього всесвіту він, найясніший для створених з його уст, рук,

²⁵² Втор. 17, 18-19.

²⁵³ I Сам. 8, 7.

²⁵⁴ Втор. 17, 14-15.

стегон та ступнів, встановив особливі заняття. Так, навчання Вед і вивчення їх, принесення жертв за себе та інших, а також дачу і одержання він встановив для брахманів. Охорону підданих, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед і помірність у втіхах він вказав для кшатріїв. Пасіння худоби, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед, торгівлю та лихварство – для вайш'ї. Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри – обслуговування цих варн з покорю»²⁵⁵.

«Закони Ману» детально регламентували діяльність царя, як своєрідного гаранта суспільного і державного ладу. Зокрема в них говорилося: «Для всіх, хто неухильно слідує притаманній йому дхармі, для варн та різноманітних ашрам цар є охоронцем»²⁵⁶.

Одним з основних завдань для виконання цієї функції є необхідність створення широкої шпигунсько-наглядової системи. Зокрема «Закони Ману» передбачають, що у кожному місті слід призначити одного, що буде думати про всі справи, високого за становищем, грізного на вигляд, подібного планеті серед зірок. Саме на нього покладається виконання завдання щодо нагляду за державними службовцями: «...поведінку їх у сільській місцевості хай перевіряє належним чином за допомогою шпигунів»²⁵⁷.

Крім того, цар розглядався з декількох позицій. По-перше, «Закони Ману» закріплювали описування царя та деякої мірою порядок формування царської влади: «Кшатрій, що дістав, як годиться, посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього [світу] згідно з законом»²⁵⁸. Основними обов'язками царя, згідно із «Законами Ману», була податкова, військова та суддівська діяльність. Так, згідно з п. 128 розділу VII, на царя було покладено наступне: «Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувалися і цар, і виробник»²⁵⁹. Що ж стосується військової справи, то п. 97 розділу VII закріплював: «А для царя повинна бути дана (воїнам) найкраща частина [здобичі], так вимагають

²⁵⁵ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁵⁶ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁵⁷ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁵⁸ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁵⁹ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

ведичні тексти; завойоване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам»²⁶⁰.

Існували й суддівські повноваження царя. Зокрема пунктами 1–7 розділу VIII «Законів Ману» передбачалося наступне: «Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен у належному вигляді прийти до суду, разом із брахманами та досвідченими радниками. Там, сидячи чи стоячи, піднявши праву руку, у скромному одязі та прикрасах, він повинен розглянути справу сторін, що сперечаються. Щорічно вирішуючи одна за одною справи з приводу перерахованих нижче вісімнадцяти видів, на підставі місцевих звичаїв та настановлень священного закону»²⁶¹. До цих видів належали: несплата податків; заклад та закладна; продаж чужого; справи між членами компанії; дарування; несплата заробітку; порушення договорів; відміна купівлі та продажу; суперечки між господарями (худоби) та слугами (пастухами); суперечки про межі; образа діями; наклеп; крадіжка; розбій та насильство; перелюб; обов'язки чоловіка та дружини; поділ майна; азартні ігри та парі...

Іншим гарантом дотримання традицій, на думку деяких дослідників, є «озброєний народ». Зокрема відомий вчений Т. Маколей з цього приводу зазначав: «В Азії були й є монархії, де владу державця стримують певні основоположні настановлення. Хоча законодавчого органу, що слідкує за їх дотриманням, і не існує, гарантом поваги до них служить думка суспільства, у якому кожен є воїном»²⁶².

Зокрема саме така ситуація існувала в рамках так званої «розвиненої військової демократії», яка складалася з трьох основних елементів: військового вождя (наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), ради вождів та народних зборів. Саме такий тип держави існував у стародавніх хетів, скіфів, сарматів, яванців та ін. Наявність «озброєного народу» змушувала царів не лише йти йому на поступки, а й суворо дотримуватись існуючих традицій. Як приклад, можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Згідно з даними «батька історії», у царя Аріапіта було багато синів, але його спадкоємцем був син еллінки Скіл, мати якого

²⁶⁰ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁶¹ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

²⁶² Цит. за: Кулланда С.В. Древнеяванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С.В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / Отв. ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 381.

навчила сина грецькій мові та грамоті. Полюбляючи еллінські звичаї, молодий цар часто відвідував Ольвію. Військо ж, яке супроводжувало його, Скіл залишав біля воріт міста, а саму браму вимагав замикати, щоб його піддані не довідались як цар проводить свій час. В Ольвії ж Скіл жив немов еллін: одягався в грецьке вбрання, приносив жертви грецьким богам тощо. Коли ж Скіл став прихильником пияцького бога Діоніса, один з жителів міста провів до царя декого із скіфів. Побачивши, що цар віддає перевагу чужим звичаям, скіфи збунтувалися, усунули Скіла від влади і зробили царем його брата. Скіл був змушений тікати за Дунай до царя фракійців. Новий скіфський цар рушив війська на Фракію. Неподалік від Дунаю зішлись війська фракійців і скіфів. Але битви не сталося: царі обох народів домовилися між собою. Результатом цього стала страта Скіла. Як зазначав з цього приводу Геродот: «Так скіфи бережуть свої звичаї і так суворо карають тих, хто переймає чуже»²⁶³.

В Стародавньому Римі також певний час існувала традиціоналістична монархія у вигляді так званого «принципату».

Як відомо, основи принципату були закладені реформами першого римського імператора Октавіана Августа, метою яких було відновлення політичної та соціальної стабільності за допомогою сильної центральної влади, не ігноруючи при цьому усе ще сильні республіканські традиції. Август та його спадкоємці, будучи принцепсами (першими громадянами, чи то першими сенаторами, тобто сенаторами, які відкривають засідання сенату), водночас зосереджували в своїх руках найвищу військову, цивільну та жрецьку владу. При цьому цивільну владу вони зосереджували в своїх руках як народні трибуни, а військову – як імператори.

Щоб пояснити останнє, слід мати на увазі, що ще за часів Октавіана Августа слово «імператор» вперше стало частиною імені, а згодом перетворилося на спадкове звання глави держави. Однак, довгий час цей титул асоціювався виключно з війною. Так, наприклад, імператор Тиберій, ототожнюючи титул імператора з титулом воєначальника-переможця²⁶⁴, говорив: «Я є повелителем своїм рабам, воєначальником воїнам та Глава усім іншим громадянам»²⁶⁵.

²⁶³ Цит. за: Бонгард-Левин Г.М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г.М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский. – М.: Мысль, 1983. – С. 21.

²⁶⁴ Кревьє Ж.Б.Л. История о римских императорах с Августа по Константина. / Жан Батист Луи Кревьє; [пер. с фр. В.К. Третьяковского]. – СПб.: Изд-во при морском шляхетском Кадетском корпусе, 1767–1769. – Т. 2: Тиберий. – 1767. – С. 25.

²⁶⁵ Кревьє Ж.Б.Л. История о римских императорах с Августа по Константина. / Жан Батист Луи Кревьє; [пер. с фр. В.К. Третьяковского]. – СПб.: Изд-во при морском шляхетском Кадетском корпусе, 1767–1769. – Т. 2: Тиберий. – 1767. – С. 26.

Що ж стосується принципату, то юридично його було оформлено як сукупність низки традиційних республіканських магістратур (крім цензорів) та повноважень, якими наділяли імператора сенат та коміції (народні збори), і вони не вважалися спадковими. Зокрема, такі імператори, як Нерва, Траян, Марк Аврелій одержували трон шляхом виборів, а не у спадок. І хоча вони правили авторитарно, але не втрачали самоконтролю і постійно радилися з сенатом. Як слушно зазначав з цього приводу Л. Тихомиров: «По суті, це була все ж таки народна влада, лише передана Кесареві, щоправда, без будь-яких умов та без будь-якого строку, але все ж таки делегована»²⁶⁶.

Таке становище неодноразово порушувалося. Зокрема, за спробу абсолютизації своєї влади були вбиті такі імператори, як Калігула, Нерон і Доміціан.

Водночас державний апарат доби принципату був більш організованим та ефективним, аніж за часів Республіки: на перше місце висувалося конституційне правління, тоді як принцепс своєю владою вирішував усі організаційні негаразди цієї системи.

Отже, традиціоналістична монархія могла існувати лише за умови поєднання опозиційних до царя сил (жрецтво, сенат) з силою, що гарантує дотримання традицій (заснована на релігійних догматах система виховання царів, озброєний народ чи налаштовані на дотримання республіканських традицій збройні сили).

На противагу традиціоналістичній, деспотична монархія є необмеженою.

Існує принаймні два міфи про природу деспотичної монархії. Перший з них визначає деспотичну монархію виключно як явище, що притаманне країнам Сходу. Зокрема, нинішнє бачення історії взагалі відкидає деспотичні елементи в умовах стародавніх європейських монархій. Сучасні європофіли намагаються заперечити будь-який натяк на існування «Західної деспотії», залишаючи деспотичне правління виключно народам Сходу.

Так, відомий публіцист-богоборець О. Ніконов намагається подати історію європейської цивілізації як історію частини людства, що сама вирішувала свою долю без будь-якого натяку на деспотизм: «Демократія, Закон і неодмінний Суспільний Договір про межі припустимих вилучень (податків) є тими головними рисами, що передалися у спадок від античності європейській цивілізації»²⁶⁷. Проте, як і будь-хто, хто живе за принципом

²⁶⁶ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров – М.: Айрис-Пресс, 2006. – С. 108.

²⁶⁷ Никонов А.П. Судьба цивилизатора. Теория и практика гибели империй / А.П. Никонов. – М.: ЭНАС; СПб.: Питер, 2008. – С. 57.

«гарно там, де нас нема», цей ідеалізатор Європи припускає помилку: в історії Античності були не лише «Демократія, Закон та Суспільний Договір», а й деспотичне правління, яке доречно було б назвати «Західною деспотією». Це можна зрозуміти, якщо згадати імена таких імператорів, як Калігула, який спочатку оголосив себе Цезарем благим та величнішим, а потім наказав обожнити себе за життя, для чого побудував собі храм і призначив жерців.

Більше того, окрім принципату, історія Римської імперії знає ще один етап – домінат, в умовах якого імператор очолював складний військово-бюрократичний апарат, видавав закони, що підлягали безвідмовному виконанню, був володарем життя і смерті своїх підданих. Це, фактично, призвело до того, що, за виразом Л. Тихомирова, «ідея римського абсолютизму перейшла в ідею східного самовладдя, за якого усе процвітання держави і саме її існування залежить майже виключно від того, чи то розумна та добра людина захопить владу, чи то неспроможна та свавільна»²⁶⁸.

Як відомо, епоха домінату розпочалася в Римі в результаті реформ імператора Діоклетіана. Саме він, за висловом давньоримського історика Євтропія, був першим, хто «...римській імперії дав видимість, скоріше згідно зі звичаями царів, аніж з римською свободою», і він наказав поклонятися собі, тоді як до нього усіх [імператорів] вітали; і він надів одяг і взуття, оздоблюване дорогоцінним камінням, тоді як раніше знаком імператорської влади була пурпурова хламида, а інше, як у решти»²⁶⁹. Фактично те ж саме зазначав Л. Тихомиров, називаючи Діоклетіана чисто східним деспотом, який «розпоряджався імперією як особистим маєтком» та визнавався одним з богів. Це можна зрозуміти, якщо згадати, що до імператора доби домінату зверталися згідно з титулом «Повелитель і Бог» (*Dominus et Deus*), а сам Діоклетіан узяв собі епітет Іовій (той, хто походить від Іо), що прямо вказував на бога Юпітера²⁷⁰, адже згідно з давньогрецькою міфологією Іо була коханкою Зевса (в Римі – Юпітера).

Проте, якщо в умовах Східної деспотії деспотична монархія була обумовлена релігійними віруваннями, що природно обожнювали монарха, то за умов «Західної деспотії» деспотична

²⁶⁸ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров – М.: Айрис-Пресс, 2006. – С. 111.

²⁶⁹ Евтропий. Краткое изложение римской истории / Евтропий // Хрестоматия по истории Древнего Рима / [ред. С.Л. Утченко]. – М: Соцэргиз, 1962. – С. 614.

²⁷⁰ Доминат [Электронный ресурс] / Энциклопедия Он-лайн «Кругосвет», История. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/DOMINAT.html> – Загл. с экрана.

монархія була установою виключно людською, «справою Сенату і народу», який надавав імператору божественного статусу нарівні з іншими богами.

Таким чином, в стародавні часи мала місце не лише «Східна», а й «Західна» деспотія, яка передбачала божественний статус монарха. Головна ж відмінність між цими деспотіями полягає у тому, що в умовах «Східної деспотії» монарх одержує божественний статус внаслідок певних релігійних догматів, тоді як «Західна деспотія» передбачає запровадження божественного статусу імператорів виключно як результат людського (народного чи елітарного) волевиявлення. І якщо до проголошення християнства державною релігією Римської імперії імператор просто обожнювався як особистість, то з часів Костянтина Великого імператор правив *dei gratia* (милістю Божою), ставши священним знаряддям божественної влади²⁷¹.

При цьому і Східна, і Західна деспотії у своїх проявах були ідентичними: правлячий монарх мав усю повноту державної влади і повністю відав питаннями життя та смерті своїх підданих.

Другий міф пов'язано з «арійською проблематикою», коли здійснюється спроба ототожнити Східну деспотію з проблемою розселення індоєвропейських (арійських) народів.

Зокрема доктор філософських наук (і, одночасно, кандидат історичних наук) А. Буровський наголошує на тому, що Східна деспотія не була характерною для «арійських» народів, зокрема персів; проте вона була притаманна «семітським» народам: «В усіх семітських державах цар був абсолютним, нічим не обмеженим владикою. Законним державцем, але таким, хто стоїть над будь-якими законами». І водночас: «...в Персії царя оточували родичі і маги. Зовсім не був священною особою Дарій, обраний за жеребом. Зовсім не вважав царську владу божественною Гобрій, який відмовився від корони»²⁷². Мова йде про ситуацію, що склалася напередодні, під час і після вбивства жерця Гаумати, який назвався братом перського царя Камбіза – Бардією. Ось як сам А. Буровський описує цю ситуацію: «На шляху з Єгипту Камбіз зненацька помер, і владу в Персії захопила загадкова людина на ім'я Гаумата. Гаумату називали і магом – тобто жерцем. І рабом-втікачем. Позашлюбним сином царя Камбіза. Ми досі не знаємо, ким він був. Відомо, що Гаумата видавав себе за брата Камбіза Бардію. Це не зовсім зрозуміло – адже Бардію багато-хто знав особисто. Утім, справжній Бардія загинув, а Гаумата з'явився, лише закривши обличчя пов'язкою.

²⁷¹ Доминат [Электронный ресурс] / Энциклопедия Он-лайн «Кругосвет», История. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/DOMINAT.html> – Загл. с экрана.

²⁷² Буровский А. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / А. Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – С. 52.

Можливо й таке: спочатку повстав проти Камбіза справжній Бардія, але він помер (чи йому «допомогли?»), а Гаумата сховав труп і хитро зайняв його місце. У даному випадку ще можна зрозуміти, як Гаумата умудрився довго удавати з себе Бардію: розповів про свою хворобу і під цим приводом з'являвся лише у пов'язці, яка приховувала його обличчя. Різні оповіді по-різному розповідають про те, як Гаумату позбавляли трону. Одна з оповідей зазначає, що до свого гарему Гаумата приходив тільки під покровом темноти, там також ніхто ніколи не бачив його обличчя. Але хитрий знатний перс Гобрія підмовив одну з жінок «царя»-самозванця: коли той засне, обмацати його голову... Жінка послухалася, а доторкнувшись до голови Гаумати, здригнулася: у її «чоловіка» виявилися відрізними вуха. Вуха ж відрізали лише рабам-втікачам... Знатні перси переконалися, що престол захопив злочинець-утікач, і вночі напали на «Бардію»-Гаумату. Восени 522 року до Народження Христа вони вбили самозванця і стали вирішувати, хто тепер повинен стати царем. Адже сини Кіра померли бездітними. Кожен із змовників мав право на престол, як родич Кіра. Спочатку корону запропонували Гобрії...

– Ні! – відмовився Гобрія. – Я занадто розумний. Цар не повинен бути розумним, він повинен бути сміливим і сильним!

Перси згодилися з такою логікою і кинули жереб. Жереб припав на далекого родича Кіра, також нащадка Ахемена – Дарія Гістаспа²⁷³.

Вищевикладене дозволяє припустити, що нібито «арійці» не мали схильності до деспотичної монархії, адже не вважали владу царя священною, а «семіти» – навпаки: були схильними до деспотії, адже вважали постать царя священною, такою, що стоїть над будь-якими законами.

Реальність же є дещо іншою. Так, звісно, серед арійських племен були характерними спроби обмеження влади царя певними звичаями та прецедентами, а іноді – й правовими нормами. Зокрема, можна знову згадати знамениті «Закони Ману» в Стародавній Індії – єдиній країні, яка використовувала в своїй історії саму назву «арії». Зокрема, статтями 111-112 розділу VII Законів Ману передбачалося: «Цар, який, не розуміючи цього, безтурботно знущається із своєї країни, негайно позбавляється разом з родичами країни і життя. Як від знущань над тілом гине життя людей, так від знущань над країною гине життя царів»²⁷⁴. Водночас, далеко не завжди арійські (вірніше їх було б визначати

²⁷³ Буровский А. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / А. Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – С. 39-40.

²⁷⁴ Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

як індоєвропейські) народи відкидали божественність царів. Досить відомим є той факт, що перський цар Ксеркс вчинив практично «божеське» діяння: у відповідь на морський шторм, що зруйнував понтонний міст, цар наказав висікти море і нікого такий крок не збентежив. Згодом, запідозривши свого брата у спробі захопити царську владу, цар наказав знищити усю сім'ю свого брата без будь-якого натяку на законність. Отже, незважаючи на «арійський» характер Перського царства, влада його царів мала деспотичний характер.

Що ж до того, що Гобрія «не вважав царську владу божественною..., відмовившись від корони», то слід згадати, що Гаумату змовники вбили лише *після того*, як переконалися у тому, що перед ними не Бардія, не справжній цар – нащадок Кіра Великого.

Щодо семітських царств, то, звісно, в знаменитих «Законах Хаммурапі» підкреслювалось: «Я, Хаммурапі, ...бог царів, що відає мудрість»²⁷⁵.

Водночас загальновідомими є факти вбивства єгипетських фараонів. Зокрема, у 1367 році до н.е., в результаті змови було вбито єгипетського фараона Ехнатона, який, скориставшись тим, що пил від вибуху вулкана Санторин закрити Сонце, провів в країні релігійну реформу, повернувши вірування у бік монотеїзму – поклонінню єдиному богові сонячного диску – Атону...

Щодо «семізму», то найбільш відомий з семітських народів – євреї, навіть в період існування давньоєврейських держав – Юдеї та Ізраїлю, не знали деспотичної монархії: для них була характерна монархія традиціоналістична, яка була описана вище.

Таким чином, деспотична система монархічного правління у жодному разі не залежить від мовного походження: до семітської чи індоєвропейської (арійської) мовної групи належить народ, який утворює ту чи іншу державу.

Якщо ж порівнювати саме явище Східної деспотії у різних народів, то між її перським та вавилонським різновидами є певна відмінність. Так, зокрема, в Вавилоні цар вважався «живим Богом» внаслідок волі богів (Шамаша, Мардука та ін.): «Я — цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би її. В Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо»²⁷⁶, тоді як в Персії

²⁷⁵ Законы вавилонского царя Хаммурапи [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Библиотека электронных ресурсов. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm>. – 27.02.2009 г. – Загл. с экрана.

²⁷⁶ Законы вавилонского царя Хаммурапи [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Библиотека электронных ресурсов. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm>. – 27.02.2009 г. – Загл. с экрана.

цар одержує божественний статус в силу його особливої відповідальності, котра покладена на нього головним релігійним першоджерелом – Авестою.

Щоб зрозуміти це, слід звернутися до однієї з частин Авести, що називається Відеват, де згадується про першу людину – Йіму, який на прохання бога Ахурамазди (Ормузда) стати головним релігійним лідером, відповів, що не знає як це робити. Однак на прохання приумножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світа захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті»²⁷⁷. Зрозуміло, що перські царі сприйняли цей обов'язок, про що свідчать слова першого Сасаніда Ардашир: «Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління»²⁷⁸. Як ми бачимо, з точки зору Сасанідів (іранська правляча династія, що використала зороастризм, першоджерелом якої була Авеста, у якості державної релігії) Ахурамазда створив світ і доручив справи управління перським царям. Можна припустити, що перські царі вбачали свій обов'язок у тому, щоб, подібно Йімі, примножувати і зрощувати світ, виступати його захисником, хранителем та наставником. Для цього їм потрібно було уподібнитися богам, стати ними. Саме тому, на нашу думку, Гобрія, після вбивства Гаумати, говорить про те, щоб цар був не лише сміливим (сміливий цар поведе персів до перемог), але й сильним (лише у сильного царя вистачить сил виконувати обов'язки Йіми).

Таким чином, деспотія Вавилону дещо відрізнялася від перської, але й там і там цар вважався «живим Богом».

Феномен Східної деспотії найбільш детально загалом проаналізували М. Іванов та Л. Васильєв. Зокрема вони, дослідивши морально-ідеологічну основу державної влади деспота, наголосили на тому, що заради ідеї «...десятки та сотні людей можуть бути готовими поступитися природним спонуканням своєї душі, жертвувати ними та йти за вождем – батьком та вчителем народу, його духовним керівником. У цьому полягає ще одна відмінність східного деспота від монарха. Влада азіатського тирана майже завжди освящалася не лише зверху, а й знизу. Деспот втілював їх заповітні мрії, їх жадобу до ситого та

²⁷⁷ Авеста «Видевдат» 2.5 / Перевод И.М. Стеблин-Каменского // Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост. И.В. Рака. – СПб.: Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 77.

²⁷⁸ Цит. за Саидов А.Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовых учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А.Х. Саидов, Е.В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 97-98.

безтурботного життя. Ця вічна та непохитна утопія не лише рухала історію, а й підтримувала владу великих завойовників та тиранів»²⁷⁹. І ще: «В усіх деспотіях Сходу страх перед верховною владою, як це не виглядало чудернацьким, поєднувався з безмежною вірою у її носіїв. Ця парадоксальна, начебто, ситуація досить логічно пояснювалась феноменом «люблячого страху», який загалом досліджувався відомим російським мислителем та публіцистом К.М. Леонтьєвим (1831-1891). Піддані, зазначав він, жахаються та вірують одночасно. Вони покладають на носія верховної влади, навіть якщо він є кривавим та безжалісним тираном, надію на відновлення знехтуваної справедливості. Тиран, у їхній уяві, стає грізним захисником народу, що карає зло й несправедливість, які правлять на усіх шаблях продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплелися у певну нерозривну єдність. Вона була органічною та досить характерною для будь-якого деспотичного суспільства»²⁸⁰.

Утім, своєрідність Східної деспотії полягає не лише у «любові та страху». На цілком слушну думку З. Черніловського, вона «...створюється, насамперед, її соціальною базою – сільською общиною, міцно пов'язаною із своєю іригаційною системою та від неї залежною»²⁸¹. Річ у тім, що на Сході перехід від первісного суспільства до цивілізації супроводжувався розвитком іригаційного землеробства. Створення іригаційних систем потребувало організації колективної праці великої кількості людей, зусиль усієї країни в цілому. Крім того, досить важко було підтримувати у порядку системи каналів. Уся ця робота була неможливою без жорсткої організації та без сильної централізованої влади. Крім того, цьому сприяла сільська община, яка, завдяки своєму консерватизму та відчуженню від зовнішнього світу, не бажала втручатися у справи вищої політики. Саме в результаті цього в усіх давньосхідних цивілізаціях склався особливий різновид держави – Східна деспотія – «монархія особливого типу, система державного управління, за якої абсолютна влада правителя – це традиція, рамками якої деспотія, однак, не обмежена: індивідуальні особливості кожної держави окремо дозволяють контролювати владу чи то за рахунок іригаційного землеробства, чи то за рахунок зовнішніх війн, а

²⁷⁹ Иванов Н.А. Введение / Н.А. Иванов, Л.С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 11-12.

²⁸⁰ Иванов Н.А. Введение / Н.А. Иванов, Л.С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 13.

²⁸¹ Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права [Электронный ресурс] / Vuzlib, Экономика-правовая библиотека. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/18355/18368/> - Загл. с экрана.

тому сильної армії. Причина ж її сталості полягає у тому, що, за дотримання вікових традицій, вона не зустрічає жодної протидії з боку населення»²⁸².

В рамках різних цивілізацій вона могла дещо відрізнитися, але суть її була єдиною: на чолі держави стояв правитель, що володів усією повнотою влади і вважався власником усієї землі та води, що був тією ланкою, котра пов'язувала між собою роботу трьох основних державних відомств – військового (армія), фінансового (податки) та публічної роботи (будівництво та підтримання у належному стані іригаційних систем, доріг тощо).

Зрозуміло, що в умовах деспотичної монархії царі займали виняткове становище. Зокрема, цар вважався (хоча б формально) не лише єдиним власником землі і води, але й під час війн саме він стояв на чолі армії, був найвищою судовою інстанцією, саме до нього йшли податки, він організовував іригаційні роботи та був верховним жерцем, який мав доступ до усіх таємниць. Крім того, стабільність деспотій підтримувалася і за рахунок віри у божественність царя. Як цілком слушно зазначав з цього приводу В. Авдєєв: «Ідейним підґрунтям давньосхідної деспотії була релігія, – згідно з догматами якої цар був земним божеством. Ця ідеологія обожнення царя та царської влади мала на меті зміцнити авторитет деспота, деспотичної державності...»²⁸³.

Наприклад, у Єгипті фараон називався не лише Владикою Обох Земель, тобто Північного та Південного Єгипту, але й живим втіленням бога Гора – повелителя небес. Згодом це змінилося: фараон став називатися сином бога Сонця – сином Ра. При цьому його палац вважався храмом, а його ім'я заборонялося називати, адже, як вважалося, вона мало особливу магічну силу, яку не можна було даремно витратити.

В Китаї імператора називали Сином Неба – верховного божества. При цьому, як свідчать джерела династії Цинь, влада правителя над простором розглядалася або у вселенському масштабі, або стосовно території своєї країни – природного середовища проживання його підданих: «Все, що знаходиться в шести напрямках – це землі імператора. На заході [ці землі] доходять до плинних пісків, на півдні охоплюють Бейху, на сході досягають Східного моря, а на півночі переходять через Дася... Нині імператор об'єднав усі землі в межах чотирьох морів, розділивши їх на області та повіти»²⁸⁴.

²⁸² Смирнитский С.А. Древневосточная деспотия [Электронный ресурс] / Журнал «Самиздат»: С. – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/s/smirnitskij_s_a/history3.shtml – 06.06.2001г. – Загл. с экрана.

²⁸³ Авдиев В.И. Военная история Древнего Египта: в 2 т. Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI-XV вв. до н.э. / В.И. Авдиев. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 82.

²⁸⁴ Цит. за: Бокщанин А.А. Очерк истории государственных институтов Китайской империи / А.А. Бокщанин // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 274.

Щодо категорії «шести напрямків», то під ними розумілися не лише чотири сторони світу (південь, північ, захід та схід), а й взагалі Небо (повітря) та Земля (надра).

Слід водночас мати на увазі, що в Китаї навіть набагато пізніше не існувало поняття земельної власності. Саме тому будь-які записи стосовно землі не мали відношення до землі як до засобу виробництва. Влада правителя, в основному, була зорієнтована на людей: «Під усім великим Небом (імператор) оволодів серцями людей та об'єднав їх помисли... І всюди, куди дійшла людська нога, немає таких, хто не був би його підданим»²⁸⁵.

Обожнення царя існувало навіть в Стародавній добрахманістській Індії, де в одній із Вед було написано, що царя створено з частин тіл різних богів, а «тому він своїм блиском затьмарює усіх істот. Немов те сонце, він обпікає очі й серце, і ніхто на землі не може дивитися на нього. За своєю [надприродною] могутністю він є вогнем і вітром, сонцем і місяцем, він – повелитель правосуддя»²⁸⁶.

Таким чином, монархія архаїчної доби могла бути як обмеженою, так і необмеженою. При цьому обмежена монархія була традиціоналістичною, а не релігійною, адже традиції релігійного плану далеко не завжди обмежували владу монарха. Іноді вони носили світський характер, і тоді обмежувачем виступала воля людей (народу, знаті, військових), які залишалися вірними саме традиціям обмеження влади царів. Водночас деспотична монархія встановлювалась або волею богів (фактично – жерців), і тоді ми маємо справу із Східною деспотією, або волею людей (народу, знаті, військових), і тоді ми маємо справу із Західною деспотією.

²⁸⁵ Цит. за: Бокшанин А.А. Очерк истории государственных институтов Китайской империи / А.А. Бокшанин // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 274.

²⁸⁶ Деспотии в Древних Восточных цивилизациях [Электронный ресурс] / BestReferat.ru, Рефераты по культуре и искусству. – Режим доступа: <http://www.bestreferat.ru/referat-39765.html> - 21.07.2005г. - Загл. с экрана.

2.2. Усталена монархія від архаїчно-законодавчої до конституційної доби

З початком «Великого переселення народів», коли Римська імперія припинила своє існування, «...Захід розпався на окремі королівства, в яких правила германські династії»²⁸⁷. В своїй діяльності означені династії керувалися так званими «варварськими правдами». Аналіз цих документів свідчить, що деякі з них певною мірою закріплювали правовий статус державного правителя (короля чи імператора). Як приклад, можна навести Саксонську правду, яка пунктом XIV закріплювала наступне: «Хто надумає нанести шкоду королівству франків або задумає смерть короля франків чи його синів, платить життям»²⁸⁸.

З утворенням Франкської держави з'явилися акти королів, що певним чином регулювали окремі аспекти статусу правителя. Так, зокрема, намагаючись врегулювати питання соціально-економічної основи його влади, глава франкської імперії Карл Великий у своєму капітулярії про помістя зазначав: «Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям. Щоб з людьми нашими добре поводитись і щоб ніхто не доводив їх до розорення. Щоб не сміли управителі ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них панщини, рубання [лісового] матеріалу та інших робіт на свою користь»²⁸⁹.

З розпадом імперії Карла Великого на три частини: Францію, Німеччину та Італію, законодавство цього правителя істотно доповнилося новими актами. Найбільш цікавими, на нашу думку, уявляються акти, що діяли на території Франції та Німеччини.

Так, на території Франції правовий статус державного правителя регулювався великою кількістю актів та звичаїв. Найвідомішими серед них були Кутюми Бовезі 1283 року, ордонанс Людовика XII про судочинство у королівстві 1498 року та едикт про заборону парламентам втручатися в державні справи і адміністрацію 1641 року.

Так, у збірнику звичаїв, укладеному Філіпом де Бомануара, що отримав назву «Кутюми Бовезі», глава 34 була присвячена суверену. При цьому вказувалося: «В усіх містах, де король не

²⁸⁷ Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок; пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – С. 384.

²⁸⁸ Саксонская правда [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

²⁸⁹ О поместьях. Капитулярий Карла Великого (около 800 г.) [Электронный ресурс] / Генеалогия дворян Европы, разные статьи по истории. – Режим доступа: <http://nobles.narod.ru/capitul.htm>. – 03.02.2004 г. – Загл. с экрана.

називається, ми розуміємо тих, хто тримає баронство, так як кожен з баронів є сувереном у своєму баронстві. Слід розуміти, що король є сувереном над усіма і на підставі свого права зберігає усе своє королівство, в силу чого він може утворювати будь-які установи, що йому потрібні для загальної користі, і те, що він встановлює, повинно дотримуватись. І нема над ним нікого, такого ж великого, щоб він міг прийти до його двору (вершити суд) про правопорушення або за скаргами на неправильне рішення з усіх справ, що стосуються короля. І так як він є сувереном, що стоїть вище за усіх, ми його називаємо лише тоді, коли ми говоримо про будь-яке суверенне право, яке йому належить особисто»²⁹⁰.

В ордонансі Людовика XII про судочинство наголошувалось на виключному праві королів милувати засуджених: «Тільки нам і нащадкам нашим, королям Франції, поряд з деякими іншими особливими правами й перевагами, присвоєними нам і нащадкам нашим, королям Франції, на знак верховної влади, належить право помилування і прощення»²⁹¹.

У лютому 1641 року Людовик XIV видав едикт про заборону парламентам (вищим судовим органам Франції) втручатися в державні справи і адміністрацію: «...ми якнайсуворіше забороняємо їм надалі не тільки брати у своє відання справи, подібні до тих, які згадано вище, але й взагалі всі справи, які можуть стосуватися держави, адміністрації і уряду; ці справи ми залишаємо виключно за нами і нашими наступниками»²⁹².

Майже аналогічною була ситуація і в Німеччині, де особливості правового статусу державного правителя – імператора або римського короля регулювалися такими видатними збірками актів та звичаїв, як «Саксонське зерцало» та «Золота булла». Так, у статті 1 Книги першої «Земського права» «Саксонського зерцала» була закріплена знаменита теорія двох мечів, один із яких знаходиться в руках імператора: «Два мечі дає Бог земному царству для захисту християнства. Папі

²⁹⁰ Бомануар Филипп дэ. Кутюмы Бовези [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/France/XIII/1280-1300/Kutyymi_Bovezi/text.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

²⁹¹ О суде и охране порядка в королевстве. Ордонанс короля Людовика XII, изданный в марте 1498 г. // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / ред. В.М. Корецкий. – М., 1961 [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/LudovikXII.shtml>. – Загл. с экрана.

²⁹² Эдикт, запрещающий парламентам вмешиваться в государственные дела и администрацию (февраль 1641 г.) [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVII/1640-1660/Ludovic_XIII/edikt_gegen_parlament_admin_02_1641.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

призначається духовний, імператору – світський. Папі призначено їздити верхи у встановлений час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло. Це означає: хто опирається папі і не може бути примушений церковним судом, того імператор повинен примусити за допомогою світського суду, щоб той корився папі. Точнісінько так само й духовна влада повинна допомагати світському суду, якщо той потребує цієї допомоги»²⁹³.

У Книзі третій закріплювалися окремі положення як щодо королівських прав, так і щодо прав імператора. Так, зокрема передбачалися певні суддівські повноваження королів: «Король є всюди загальним суддею» (§ 1 статті 26) або: «Кожен має право суду у короля» (§ 1 статті 33).

Саме «Саксонським зерцалом» спочатку регулювалися відмінності між королем та імператором: „Німці повинні обирати короля по праву. Коли він освячується тими єпископами, що були для цього призначені, і вступає на трон [коронується] в Аахені, тоді він отримує королівську владу і королівський титул. Коли ж його освячує папа, тоді він отримує і імператорську владу, і імператорський титул». Однак § 2 статті 52 Книги третьої «Земського права» «Саксонського зерцала» практично ототожнював короля і імператора: «Короля обирають суддею над земельною власністю, і леном, і над життям кожного. Однак імператор не може бути усюди і судити усі злочини в будь-який час; тому він передає князям графство і графам шультгейство».

«Саксонське зерцало» приділило увагу й особливостям виборів короля та імператора. Так, зокрема, §§ 2-4 статті 54 Книги третьої «Земського права» передбачає наступне: «Коли обирають короля, він повинен принести присягу вірності державі у тому, що він буде зміцнювати правду, і карати неправду, і захищати інтереси імперії, як тільки-но це буде в його силах. Після цього він вже ніколи не повинен присягатися, хіба що його звинуватить папа в тому, що він має сумнів у істинній вірі. Потім він повинен стати свідком в усіх справах, в яких на нього посилаються, прохаючи його королівської милості; обіцянку він повинен давати замість присяги, коли встановлюється мир. Кульгавий та прокажений або той, кого правомірно папа відлучив від церкви, не може обирати короля. Король повинен бути вільним та законнонародженим і повинен зберігати своє право народження [походження]. Король повинен володіти франкським правом після обрання, незалежно від того, до якого племені він належав до

²⁹³ ЭЙКЕ ИЗ РЕПКОВА. САКСОНСКОЕ ЗЕРЦАЛО (SACHSENSPIEGEL) [Электронный ресурс] / Учиться – это легко, библиотека. – Режим доступа: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/igp_not_ru/zakony.htm – Загл. с экрана.

обрання. Адже як франк не може бути позбавленим життя, якщо тільки його не схопили на місці злочину або якщо його не було позбавлено свого франкського права, так само й ніхто не може винести смертний вирок королю, якщо перед цим він не буде правомірно позбавлений королівства». Щодо імператорських прерогатив, то § 1 статті 57 Третьої книги закріплював: «Імператора не може ані папа, ані будь-хто інший відлучити від церкви з того моменту, як його було освячено, окрім трьох випадків: якщо він сумнівається у істинній вірі, або якщо він залишає свою законну дружину, або ж якщо він руйнує храм божий». Порядок же виборів імператора закріплювався § 2 цієї ж статті: «При виборах імператора перший голос належить єпископу Майнца, другий – Тріра, третій – Кельна. Серед світських першим при виборах є пфальцграф рейнський – імперський стольник, другим – герцог саксонський – маршал, третім – маркграф бранденбурзький – імперський камерарій. Імперський шенк, король богемський, не має права обрання, оскільки він не є німцем. Потім обирають усі німецькі князі, духовні та світські. Ті, кого першим було названо при обранні, повинні голосувати не на власний розсуд, а повинні першими голосувати за того, кого усі князі оберуть імператором».

«Земське право» «Саксонського зерцала» передбачало три основні категорії прерогатив короля-імператора. Першою з них була взаємодія правителя-сюзерена зі своїми васалами. Другою – можливість чеканки монети. Третьою – суддівські повноваження.

Що стосується взаємодії короля-імператора зі своїми васалами в рамках ленних відносин, то згідно зі статтею 58 Книги третьої: «Імперські князі не повинні мати жодного іншого володаря, окрім короля. Немає такого знаменитого лєну, за допомогою якого будь-хто міг стати імперським князем, якщо тільки він не отримував лєн від короля». § 1 статті 60 Книги першої передбачав: «Імператор передає у лєн усі духовні княжі лєни за допомогою скіпетра, усі ж світські знамениті лєни він передає за допомогою прапора».

§ 2 статті 60 закріплював право державця на чеканку монети та на мито: «В яке б місто не прибув король, для нього вільною є [чеканка] монети та мито».

Щодо суддівських повноважень короля, то передбачалося, що король повинен «...судити за правом земельної власності не за правом особи, а за правом тієї країни, де вона знаходиться» (§ 5 статті 33 Книги третьої Земельного права). І ще: «Якщо... король приїде до країни вперше, йому повинні будуть представлені усі протиправно [без суду] заарештовані, і вони повинні будуть приведені до нього і згідно з судом викриті або звільнені, як

тільки-но їх можна буде прислати після того, як їх зажадають король або його посланці від тієї людини, або з того двору, чи з того дому (замку), де вони знаходяться чи були ув'язненими. Якщо ж ухиляються від того, щоб привести після того, як вони були викликані для суду, і це може бути доведено перед королівським посланцем, то негайно оголошуються такими, що є в опалі усі ті, які їх заарештували, дім [замок] та люди, що їх протиправно [без суду] затримують». Крім того, відповідно до § 1 статті 78 Книги третьої, король мав право «...вирішувати про шию та руку, та про успадковане майно кожного із своїх людей та їхньої рідні, і цим він не діє проти свого обов'язку вірності».

Особливістю «Саксонського зерцала» було передбачене § 2 статті 78 Книги третьої «Земського права» право на опір королям: «Кожен може чинити опір протиправним діям свого короля».

Практично аналогічним було становище і в Англії. Так, вже в найстародавнійшій пам'ятці права Англії – збірнику законів кентського короля Етельберта (560-616 рр.) декілька пунктів стосувалися правового статусу правителя. Так, зокрема, в п. 2 вказується на те, що «коли король викликає до себе людей і хто-небудь спричинить їм шкоду під час цього, [винуватий] повинен надолжити це у подвійному розмірі і [сплатити] королю 50 шилінгів»²⁹⁴. П. 3 законів Етельберта закріплював: «Якщо король бенкетує у чиємусь домі і там в цей час хтось вчинить злочин, [винуватий повинен] сплатити подвійний штраф». П. 4: «Якщо вільна людина вкраде у короля, то вона повинна надолжити це у 9-кратному розмірі». Усі інші положення (пункти 5-13) також містили покарання у вигляді своєрідних штрафів за діяльність проти людей короля.

Законотворчу діяльність короля Етельберта продовжили й інші кентські королі: Хлотарь (673-685 рр.), Едрік (685-686 рр.) та Уїтред. І хоча, здебільшого, ця діяльність була спрямована на врегулювання питань кримінального права, проте окремі положення їхніх законів закріплювали особливості статусу правителя. Так, зокрема, в законах Хлотаря та Едріка п. 9 закріплювалось: «...Якщо хтось відмовиться [виставити] поручителя, то він повинен буде сплатити королю 12 шилінгів»²⁹⁵. Таке положення фактично вказувало на певні суддівські прерогативи кентських королів. В законах же Уїтрета, що

²⁹⁴ Правда Етельберта // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl02.html. – 12.10.2008 г. – Загл.с экрана.

²⁹⁵ Законы Хлотаря и Эдрика [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/hlotar.shtml>. – Загл. с экрана.

з'явилися в 695 році, п. 19 закріплював, що слово короля «...є безсумнівним і без присяги»²⁹⁶.

Після англосаксонського завоювання Англії з'явилися нові акти, що пов'язані з іменами саксонських королів Іне (688-726), Альфреда Великого (871-899), Едуарда Старшого (899-925), Етельстана (925-939), Кнута (1016-1035) та ін.

Так, законами короля Іне детально регламентувалися релігійні питання, але частково були врегульовані й питання щодо державного правителя. Зокрема, п. 15.2 було закріплено, що «злодій, після того, як його було взято під варту королем, втрачає своє право очиститись [від звинувачень]»²⁹⁷.

Деякі питання щодо статусу правителя були врегульовані законами короля Альфреда Великого. Так, зокрема, п. 4 передбачав: «Якщо хтось замислює зле проти життя короля особисто сам або шляхом надання притулку вигнанцю, чи одному із його людей, то він заплатить своїм життям та усім, чим він володіє»²⁹⁸. П. 7 закріплював: «Якщо хто-небудь буде битися у домі короля або ж витягне свою зброю і його заарештують, то від волі короля залежить його смерть або життя, якщо він захоче йому пробачити».

Певним чином регулювалися питання влади правителя і законами короля Етельстана. Так, зокрема §§ 2 і 3 п. 8 виданого королем Судебника міста Лондона фіксувалося: «І якщо станеться так, що який-небудь рід стане настільки могутнім і таким великим – в межах території або поза території – з людей з вергельдом у 1200 шилінгів або з людей з вергельдом у 200 шилінгів, що вони будуть відмовляти нам у дотриманні наших прав та виступати на захист злодія, тоді ми усі разом приїдемо до того графа, у окрузі якого все це відбулося. І також пошлемо в обидві сторони за графами та з їхньою допомогою викличемо стільки людей, скільки нам здаватиметься за потрібне для даного випадку, щоб ці винуватці відчули сильний жах перед нашим зборищем, і ми усі з'їдемося та відплатимо за збитки і вб'ємо злодія та тих, хто бився разом з ним, якщо тільки вони не захочуть від нього відокремитись»²⁹⁹.

²⁹⁶ Законы Уитреда, короля кентцев [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/witred.shtml>. – Загл. с экрана.

²⁹⁷ Правда Инэ [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/VII/680-700/Ine/Pravda/text.phtml?id=4769>. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

²⁹⁸ Правда (Судебник) Альфреда // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl06.html. – 12.10.2008 г. – Загл. с экрана.

²⁹⁹ Судебник города Лондона // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] /

Закони Кнута також зачіпали прерогативи монарха. Так, зокрема, § 1 п. 69 передбачалося, що король має право на частину продуктів своїх васалів: «Я наказую своїм графам, щоб вони у своїх власних володіннях правильно вели господарство і надсилали мені продукти»³⁰⁰.

Як ми бачимо, і англійські, і німецькі, і французькі королі займалися ефективною законотворчою діяльністю. Остання ж опиралася на сильне ідеологічне підґрунтя: священний характер королівської влади був осяяний християнською (римо-католицькою) церквою. Крім того, слід мати на увазі, що західноєвропейські правителі доби Середньовіччя полюбили простежувати свою генеалогію до богів так само, як і римські імператори жили колись, осяяні божественним німбом. Саме від цього королі феодальної ери виводили священний характер своєї влади. Християнство її санкціонувало, запозичивши з Біблії стародавній ритуал прищестя. У державах, що стали наступницями імперії Каролінгів, в Англії та Астурії королі, вступаючи на престол, не тільки одержували від прелатів традиційні регалії свого сану – перстень, меч та корону, яку вони повинні були завжди носити під час урочистих подій, а й освячувались священнослужителями за допомогою миропомазання, коли єпископ змащував різні частини їхнього тіла освяченим миром. Саме цим обрядом людина переводилася з категорії звичайної в категорію священну. Недарма жоден з великих феодалів, якими б могутніми вони не були, ніколи не смів поширити свої претензії на сферу святості, тобто миропомазання. Як слушно зазначав М. Блок: «Окрім середовища священнослужителів, «Христосів Господа» можна було знайти тільки серед королів»³⁰¹.

В уявленні мас цей священний характер не втілювався лише в понятті права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади утворився цілий набір легенд та міфів. І хоча остаточно він оформився лише у XII-XIII століттях, проте вже з кінця IX століття архієпископи реймські проголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись принесла королю Хлодвігу голубка з неба. Тим самим ці прелати заволоділи у Франції монополією на висвячення королів, а самі французькі королі заявили, що їх помазує на трон саме Небо.

Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl09.html. – 12.10.2008 г. – Загл.с экрана.

³⁰⁰ Законы Кнута: Законы светские // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl13.html. – 12.10.2008 г. – Загл.с экрана.

³⁰¹ Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок; пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – С. 389.

Крім того, народні маси стали вважати, що королі Франції після Філіпа I або після Роберта Благочестивого та королі Англії після Генріха I мали силу лікувати певні хвороби простим накладанням рук. Саме тому, коли у 1081 році відлучений від церкви імператор Генріх IV їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч і намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей дотик забезпечить їм добрий врожай.

Майже так само, як і в Західній Європі, в Японії священною особою був імператор. Проте існували й відмінності.

Так, в Японії він де-юре залишався сувереном усього народу. Ієрархія ж васалів замикалася на сьогодні, який на довгі століття зосередив у своїх руках усю реальну владу. На противагу цьому, в Європі королі самі посідали місце на самій верхівці феодальної ієрархії (феодальних сходів), тобто, будучи керівниками народу в усій його сукупності, королі одночасно були верховними сеньйорами безлічі васалів, а через них – ще більш незліченої кількості дрібних людей. Ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де король вже не міг командувати як правитель, він міг принаймні застосувати васальне право, яке живилося тоді найсильнішим почуттям, що панувало у сфері людських стосунків. М. Блок, характеризуючи це явище, звертається до знаменитого твору раннього Середньовіччя «Пісні про Роланда». Зокрема він говорить: «...за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена тому, що той є водночас і його сеньйором»³⁰².

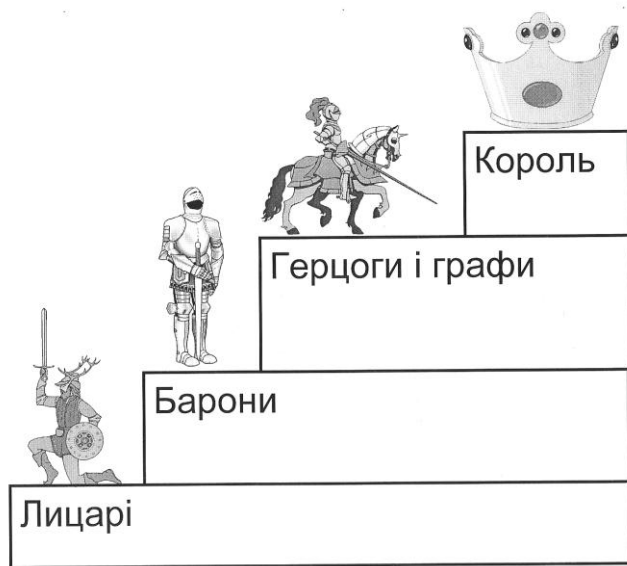

Рис. 1. Феодальні сходи.

³⁰² Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок; пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – С. 392.

Як ми бачимо, навіть в епоху становлення феодалізму так чи інакше регламентувався правовий статус монарха. І хоча зазначена регламентація здебільшого мала разовий характер (права та обов'язки монархів регламентувалися поряд з іншими суспільними відносинами: відносинами з приводу приватної власності, відносинами з приводу кримінального покарання тощо), але водночас з'являвся сам принцип, що дозволяв закріплювати права та обов'язки монархів. Умовно цей період розвитку законодавства про вищі державні органи можна визначити як *архаїчно-законодавчий*. В наступну ж епоху права і обов'язки монархів почали більш детально регламентуватися. Ця епоха може бути визначена як *договірна*. Вона, на нашу думку, розпочалася у 1215 року, коли в Англії між королем Іоанном Безземельним (принц Джон в баладах про Робін Гуда) та його васалами була укладена Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати як свого роду конституційний договір між королем та його баронами, адже «була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів, у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани»³⁰³. Згідно з цією хартією король брав на себе наступні зобов'язання: не брати лісу для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише «...людей, які знають закон Королівства і прагнуть добросовісно його виконувати»³⁰⁴ тощо.

Гарантом же дотримання хартії король зробив групу з двадцяти п'яти баронів, які отримували право на повстання проти короля: «Якщо ми, наш головний суддя, наші чиновники, або хто-небудь з слуг наших у чому-небудь проти кого-небудь погіршимо або яку-небудь з статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам з вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас – або, в нашу відсутність за межами Королівства, звернуться до головного судді – щоб вказати про це і зажадати негайного задоволення своєї скарги. І якщо ми не виправимо порушення, або, якщо ми будемо за межами Королівства, головний суддя не виправить порушення протягом сорока днів від дня заяви нам або йому про образу, то чотири барони доповідать про це решті з двадцяти п'яти баронів, які можуть накласти арешт або вчинити насильство над нами будь-яким чином, за підтримки усіх жителів Королівства,

³⁰³ Великая хартия вольностей // Конституции зарубежных стран / Сост. Дубровин В.Н. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 15.

³⁰⁴ Великая хартия вольностей // Конституции зарубежных стран / Сост. Дубровин В.Н. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 13.

захоплюючи наші замки, володіння, і все, що ми мали особисто, а також те, що належить королеві та нашим дітям, доти, поки вони не отримають задоволення своїх вимог. Отримавши ж відшкодування, вони можуть потім відновити свою нормальну службу нам»³⁰⁵.

В Німеччині ж договірний етап слід відраховувати з 1356 року, коли, всупереч положенням «Саксонського зеркала», германським імператором (і одночасно богемським королем) Карлом IV була видана «Золота булла». Вказане ж порушення полягало у тому, що «Саксонське зеркало» прямо забороняло королям Богемії ставати імператорами. Однак таке порушення, на нашу думку, стало можливим завдяки мовчазній згоді більшості німецьких князів. «Золота булла» змінила окремі положення і про вибори правителя держави – імператора.

Так, зокрема, у главі 2, що була присвячена обранню римського короля – імператора, у п. 4 закріплювалось, що той, кого буде обрано римським королем, «...відразу ж після закінчення обрання, ще до того, як він, у силу влади Священної імперії, візьметься за інші справи та починання, повинен всім разом та кожному окремо князям-виборцям, духовним та світським, котрі вважаються найближчими членами Священної імперії, негайно та беззаперечно підтвердити та ухвалити своїми грамотами та печатками усі їхні привілеї, грамоти, права, вольності, пожалування, старовинні звичаї, а також почесні сани та усе, що вони від імперії отримали і що мали практично до дня виборів, і все перераховане повторити їм ще раз, після того, як буде коронований імператорською короною»³⁰⁶.

В Польщі договірний етап еволюції законодавства про статус правителя розпочався у 1505 році, коли з'явилася так звана «Родомська конституція». Згідно з нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. Родомська конституція закріпила також *liberum veto* (принцип загальної згоди), право рокошу та конфедерації. Принцип *liberum veto* означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти: якщо хоча б один шляхтич проголосував проти, закон не приймався. Рокош та конфедерація також були спрямовані проти королівської влади: рокошем називався офіційний заколот проти короля, а конфедерацією – офіційний союз шляхтичів проти короля.

³⁰⁵ Великая хартия вольностей // Конституции зарубежных стран / Сост. Дубровин В.Н. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 14.

³⁰⁶ Золотая булла 1356 г. [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/Gold_Bulla.shtml – Загл. с экрана.

Досить цікавою була ситуація в Росії та в Україні.

Так, в Україні спроба регламентувати діяльність гетьмана пов'язана з діяльністю «гетьмана у вигнанні» Пилипа Орлика – автора документа «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького». На думку окремих вчених, означений документ є конституцією³⁰⁷. Проте, на нашу думку, означений документ здебільшого є конституційним договором, який було укладено «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким», прийнятий публічно ухвалою обох сторін і підтверджений на «вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»³⁰⁸. У силу ж того, що означений документ не набув чинності, Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту державного правителя.

Щодо Росії, то ще в Московському царстві 4 лютого 1610 року під Смоленськом група осіб на чолі з боярином М. Салтиковим (т.зв. «семибоярщина») уклала угоду з королем Речі Посполитої Сигізмундом про те, що Московія визнає царем польського королевича Владислава, але останній погоджується на обмеження своєї влади. Зокрема: людей великих чинів безвинно не понижувати; низькі чини звеличуються виключно за своїми заслугами та ін. На думку доктора філософських наук П. Симуша, вказана угода була першою конституцією Росії³⁰⁹. Друга ж «конституція» – це спроба обмежити самодержавство, яку організували члени Верховної таємної ради, змусивши підписати імператрицю Анну Іоанівну так звані «кондиції». Тим самим фактично була здійснена спроба утворити в Росії обмежену договірну монархію. Згідно з «кондиціями» імператриця не мала права без згоди Верховної таємної ради: ні з ким не воювати; миру не укладати; вірних підданих ніякими новими податками не обкладати; у знатні чини, як в статські, так і в військові, сухопутні та морські, вище за полковника не зводити, нижче до серйозних

³⁰⁷ Кресін О.В. Конституція Пилипа Орлика / О.В. Кресін // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 297-298.

³⁰⁸ Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 8.

³⁰⁹ Политология на российском фоне / ред. П.И. Симуш. – М.: Луч, 1993. – С. 76.

справ нікого не допускати і гвардії та іншим полкам бути під контролем Верховної таємної ради; у шляхетства живота та маєтку, і честі без суду не відбирати; вотчини та села не надавати; у придворні чини, як росіян, так і іноземців, без згоди Верховної таємної ради не зводити; державні прибутки не розтрачувати³¹⁰.

На нашу думку, і угода «семибоярщини» на чолі з М. Салтиковим, і «кондиції» верховників є прикладом саме конституційних договорів, що не набули юридичної сили внаслідок історичних чинників: воцаріння в Московському царстві династії Романових та розірвання «кондицій» Анною Іоанівною. Якби ж такі угоди-кондиції набули чинності, то можна було б сказати, що Росія пережила в цей період саме договірний (але не конституційний) етап розвитку інституту державного правителя.

Наприкінці епохи Просвітництва (XVIII ст.) розпочинається сучасний етап розвитку законодавства про статус вищих органів держави – конституційний. Цей етап розпочинається у 1787 році, коли була прийнята перша конституція сучасної цивілізації – Конституція США. Щодо монархії, то конституційний етап її розвитку розпочинається 3 вересня 1791 року, коли у Франції відбулася Велика Французька буржуазна революція і в державі була закріплена конституційна монархія, представником якої був Людовик XVI з династії Бурбонів.

Сучасне державознавство здебільшого визнає конституційну монархію як обмежену систему монархічного правління, за якого влада монарха обмежена законом, перш за все основним законом – конституцією³¹¹. Такий підхід довгий час був домінуючим як у радянській, так і у вітчизняній юриспруденції.

На нашу думку, така ситуація склалася внаслідок запозичення праць дореволюційних російських юристів: О. Алексеєва («До питання про юридичну природу влади монарха в конституційній державі»), С. Котляревського («Конституційна держава: досвід політико-морфологічного огляду») та ін. Практично те ж саме відбувалося й на Заході. Як цілком слушно зазначив з цього приводу основоположник оригінальної доктрини п'яти влад доктор Сунь Ятсен: «За останні десять-двадцять років розвиток політичної думки в світі йшов у бік конституційного правління»³¹². При цьому ідея конституційної державності в Росії

³¹⁰ Буровский А.М. Несостоявшаяся империя: Историческое расследование / А.М. Буровский. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 157.

³¹¹ Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс. / Алексеев С.С. - [3-е изд., перераб. и доп.] – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 41.

³¹² Сунь Ятсен. Конституция пяти властей / Сунь Ятсен // Сунь Ятсен. Избранные произведения / Сунь Ятсен; ред. С.Л. Тихвинский; пер. с кит. – [2-е изд.] – М.: Наука, 1985. – С. 641.

протиставлялася домінуючому тоді російському абсолютизму. Як слушно зазначав С. Котляревський: «...лише в конституційній державі обов'язок влади стосовно громадян оформлюється в чітко юридичну форму, а не залишається суто проявом пануючого в конкретному історичному середовищі морального рівня»³¹³.

Таким чином, конституційна державність на початку ХХ століття уявлялася таким собі ідеалом, за якого влада в державі була змушена обмежуватись законом. З цього випливала й ідея конституційної монархії, коли влада монарха обмежувалася конституцією. Саме тому в радянському та пострадянському державознавстві стала домінуючою думка про те, що «в конституційних монархіях... влада монарха *обмежена* не лише у сфері законодавства, а й у сфері державного управління та контролю над урядом»³¹⁴ та «влада монарха *обмежена* конституцією, він не може прямо впливати на склад та політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому»³¹⁵.

Дійсно, на початку ХХ століття конституційна монархія уявлялася такою, що заперечує всевладдя монархії абсолютної перш за все тим, що саме вона, встановлюючи права і прерогативи монарха, фактично немов би обмежувала його суверенну волю.

Проте з часом монархи почали «дарувати конституції». При цьому виник своєрідний парадокс, коли в державах існували «Основні закони» – «конституції», але держави не визнавалися конституційними. Так, зокрема, в ФРН діє «Основний закон» 1949 року і сучасна Німеччина визнається конституційною державою, тоді як Ватикан, у якому діє «Основний закон» 2002 року (замінив «Основний закон» 1921 року), конституційною державою не визнається. Така практика «подвійних стандартів» до різних держав почала заводити сучасне державознавство у глухий кут. Саме тому постала потреба в його модернізації, яку й здійснили В. Шаповал та О. Скакун.

Так, зокрема, професор В. Шаповал, розмірковуючи на тему конституційної монархії, вперше висунув ідею того, що влада монарха не лише обмежується, а й *встановлюється* конституцією³¹⁶. Такий підхід, на нашу думку, може дати нам

³¹³ Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С.А. Котляревский. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – С. 10.

³¹⁴ Громько А.Л. Политические режимы / А.Л. Громько. – М.: Общество «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1994. – С. 22.

³¹⁵ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник / О.Ф. Скакун; Министерство внутренних дел, Университет внутренних дел. – Харьков: Консум, Университет внутренних дел, 2000. – С. 80.

³¹⁶ Шаповал В.М. Монархія конституційна / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 759.

можливість говорити не стільки про обмеження влади монарха в умовах конституційної монархії, стільки про те, що порядок формування та функціонування монаршої влади встановлюється (*визначається*) конституцією. Саме тому на сьогодні до конституційних монархій доречно було б залучити практично будь-яку монархічну країну, окрім Бутану (остання все ще не має своєї конституції).

Щодо вкладу О. Скакун, то вона свого часу запропонувала ідею поступального розвитку монархічної державності: «Протягом історії виникали різні види монархій:

- 1) *східна деспотія*, заснована на азійському способі виробництва;
- 2) *антична* (рабовласницька);
- 3) *феодална*:
 - а) *ранньофеодална* – характеризується більшим ступенем децентралізації;
 - б) *станово-представницька* – влада монарха поєднується з наявністю станово-представницького органу (Іспанія – кортеси, Франція – генеральні штати, Англія – парламент);
 - в) *абсолютна*;
- 4) *конституційна*³¹⁷.

Таким чином, професор О. Скакун абсолютно вірно, на нашу думку, вперше визначила конституційну монархію як *етап* розвитку монархічної державності, який розпочався у 1791 році.

Аналізуючи ж Конституцію Франції 1791 року, ми бачимо, що «Вища виконавча влада зосереджується виключно в руках короля»³¹⁸. Після повалення королівської влади та страти монарха в країні було запроваджено режим так званої Першої Республіки, який тривав до 18 травня 1804 року, коли органічним сенатус-консультом у Франції відродилася монархія, а Наполеон Бонапарт, згідно зі статтею 2 цього акта, став «...імператором французів»³¹⁹.

Після падіння Першої імперії Наполеона I Бонапарта у Франції до влади повернулася династія Бурбонів. Саме їм людство зобов'язане юридичному закріпленню інституту глави держави.

³¹⁷ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник / О.Ф. Скакун; Министерство внутренних дел, Университет внутренних дел. – Харьков: Консум, Университет внутренних дел, 2000. – С. 80.

³¹⁸ Конституция Франции от 3 сентября 1791 г. [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1791.htm>. – Загл. с экрана.

³¹⁹ Органический сенатус-консулт 18 мая 1804 г. // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Сост. Н.А. Крашенинникова. – М.: Зерцало, 1999 [Электронный ресурс] / Башкирский государственный университет – Институт права, История государства и права зарубежных стран, Хрестоматия: Новое и Новейшее время. – Режим доступа: <http://ufalaw.narod.ru/1/igpzs/xrestomatiya2/6.htm> – Загл. с экрана.

Як відомо, 4 квітня 1814 року сенат Франції розробив проект нової конституції країни. Ця конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, що матиме титул короля.

Ідея такого «запрошення» викликала обурення короля Людовика XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому «Божою милістю». Це й наголошувалось на засіданні законодавчих зборів 4 червня 1814 року як у промові канцлера Дамбре (король зобов'язаний владою Богів та своїм предкам), так і у вступі до знаменитої Конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля (король повертається у свої володіння з дозволу «благого Провидіння»³²⁰, а ніяк не з дозволу народу). Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 4 червня 1814 року король Людовик XVIII добровільно своїм указом видав Конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що «освітила» падіння феодалізму і встановлення свободи совісті³²¹. Саме стаття 14 означеної Хартії закріплювала: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами, сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави»³²².

Виходячи з духу й тексту Хартії, главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її за участю палат. Лише король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промульгації.

Щодо виконавчої влади, то вона не лише повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступають насамперед як слуги короля, що самостійної

³²⁰ Конституционная Хартия от 4 июня 1814 года // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / ред. П.Н. Галанза. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 438.

³²¹ Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранное сочинение в 2 т. Т. 2 / Сен-Симон; пер. с фр. Л.С. Цетлина – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 47.

³²² Конституционная Хартия от 4 июня 1814 года // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / ред. П.Н. Галанза. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 441.

влади не мають. Але через те, що урядові акти є насамперед актами монарха, то вони не потребують контрасигнування.

Судова ж влада виходить від короля, вона відправляється його іменем суддями, котрих призначає сам глава держави.

Таким чином, Людовик XVIII, оголосивши себе «верховним главою держави», залишився «самодержавним та необмеженим владикою», що, дарувавши Хартію, міг взяти її назад як єдиний носій суверенної влади.

В німецьких же землях термін «глава держави» вперше був зафіксований у проекті Вюртембергської конституції, запропонованому 3 березня 1817 року королем Вільгельмом I органу станового представництва. Так, зокрема § 4 цього проекту проголошував: «Король – глава держави, поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, встановленими конституцією»³²³.

При обговоренні Баварської конституції, виданої 26 травня 1818 року, один з учасників конференції з обговорення цього проекту запропонував внести в неї формулу вюртенбергського проекту для того, щоб, як він заявив, «краще відтінити становище монарха стосовно станового представництва»³²⁴. У принципі погоджуючись з такою ідеєю, інший учасник конференції утім наголосив, що § 4 вюртенбергського проекту є не зовсім повним: він не вказує на короля як на джерело конституції; саме тому необхідно доповнити проект указівкою на те, що король своєю владою дарував конституцію, і що ті прерогативи, на підставі яких він буде здійснювати свою суверенну владу, виходять від нього, а не від станів. Саме тому означена норма була перероблена і отримала іншу редакцію. Так, у § 1 другого титулу Баварської конституції від 26 травня 1818 року було вказано: «Король – глава держави, поєднує у собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, які виходять від нього і які встановлені даною конституцією»³²⁵. 8 червня 1820 року загальними зборами уповноважених держав Германського Союзу було видано постанову § 57, якою наголошувалося: «Так як германський союз, за винятком вільних міст, складається з суверенних князів, то згідно з встановленим цим основним поняттям (тобто поняттям суверенітету монархів) вся повнота влади повинна залишатися об'єднаною у главі держави і суверен

³²³ Цит. за: Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – С. 10.

³²⁴ Цит. за: Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – С. 10.

³²⁵ Цит. за: Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – С. 10.

може обмежуватись згодою земських чинів лише при здійсненні ним відповідних функцій»³²⁶.

Прикладу Франції та означених німецьких князівств наслідували різні країни. Зокрема, серед європейських монархій інститут глави держави було закріплено в окремих королівствах Італії. Зокрема, 4 березня 1848 року король Сардинії, Кіпру та Єрусалиму Карл Альберт у статуті свого королівства закріпив, що король «...є верховним главою держави», що «командує усіма сухопутними та морськими силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торговельні та інші, оповіщає про них палати, наскільки інтереси та безпека держави цього дозволяють, і супроводжує їх необхідними роз'ясненнями» (ч. II статті 5 Статуту)³²⁷. Серед азіатських країн ідеї щодо юридичного закріплення монарха у якості глави держави підтримала, зокрема, Японія. Так, у статті 4 Конституції Японської імперії передбачалося: «Імператор – глава держави, він володіє верховною владою...»³²⁸. Аналогічні дії були вчинені і серед африканських монархій. Зокрема, у першій конституції Тунісу – так званому «Декреті про заснування регентства» від 15 шавваля 1277 року (26 квітня 1861 року) глава II закріплювала повноваження саме глави держави: наприклад, стаття 12 передбачала, що «глава держави керує політичними справами Королівства за допомогою міністрів»³²⁹.

Щодо Франції, то династія Бурбонів була повалена і було встановлено режим Другої Республіки, президентом якої став Луї Наполеон, який, здійснивши узурпацію влади, став імператором Наполеоном III (Друга імперія). З поразкою Франції у франко-пруській війні у 1871 році Друга імперія була повалена і у Франції остаточно була закріплена республіканська форма правління.

В Німеччині монархія проіснувала до 1918 року, коли в результаті Першої світової війни імператора було усунуто з посади. В Італії це відбулося після Другої світової війни, а в Тунісі – у 1957 році.

³²⁶ Цит. за: Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – С. 11.

³²⁷ Статут Королевства Сардинии, Кипра и Иерусалима и пр. от 4 марта 1848 года // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / ред. П.Н. Галанза. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 468.

³²⁸ Конституция Японской империи от 11 февраля 1889 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://files.lseptember.ru/festival/articles/418432/Pril1.doc> – Загл. с экрана.

³²⁹ Об учреждении регентства. Декрет от 15 шавваля 1277 г. (26 апреля 1861 г.) // Хрестоматия по новой истории: в 3 т. Т. II: 1815-1870 / Ред. А.А. Губер, А.В. Ефимов, С.С. Шустерман, А.М. Дубинский; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1965. – С. 476.

2.3. Монархічна державність на землях сучасної України

Історія державності на території України триває протягом тисячоліть. Умовно її можна поділити на наступні періоди: доантичний (держави й цивілізації аріїв, Аратта-Трипілля тощо), античний (грецькі поліси, держави скіфів, сарматів, роксоланів та ін.), давньоруський (Київська Русь та князівства після її розпаду), польсько-литовський (Велике князівство Литовське, Річ Посполита), козацький (Гетьманат та Запоріжжя), посткозацький (залежність від Російської, Австрійської імперій тощо), першоукраїнський (існування УНР та ЗУНР на початку ХХ століття), радянський (існування УРСР) та пострадянський (сучасний період).

У свою чергу монархічна державність існувала на території сучасної України аж до першоукраїнського періоду. При цьому до польсько-литовського періоду українські землі, так чи інакше, мали власну державу і власного монарха, але, після остаточного занепаду Київської Русі, держава і монарх набули для жителів України виключно зовнішнього характеру.

Щодо доантичного періоду існування української державності, то він практично не розроблений сучасними істориками. Здебільшого його популяризують талановиті дилетанти. Як приклад, можна назвати Ю. Канигіна (здійснив спробу описати першу в світі цивілізацію, яка виникла на землях сучасної України і отримала назву Аратта) та М. Чугуєнка (навів численні приклади існування арійської державності на території сучасної України, зокрема в низині Дніпра).

Що стосується Аратти, то таку назву начебто мала територія поширення Трипільської культури. Існує декілька точок зору на Трипілля. Так, відомий письменник О. Шарварок стверджує, що в Трипіллі «...держави просто не було»³³⁰. Цю точку зору поділяє доктор соціологічних наук С. Макеєв, який наполягає на надзвичайному розгалуженні трипільського суспільства³³¹, що, без сумніву, не сприяє утворенню держави. Відомий дослідник М. Чугуєнко також заперечує державність Трипілля, вважаючи, що, внаслідок індивідуалізму трипільців, на території Трипільської культури утворилося «...«середньомасштабне суспільство», яке передбачає альтернативу і вождівству, і державі»³³².

На відміну від вчених, що заперечують існування державності в Трипіллі, О. Асов та Ю. Шилов наполягають на

³³⁰ Шарварок О. Чинник солоної води в житті праукраїнців / О. Шарварок // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 125.

³³¹ Макеєв С. До питання про соціальну структуру трипільського суспільства / С. Макеєв // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 117.

³³² Чугуєнко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуєнко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 44.

протилежному. Так, відомий український історик Ю. Шилов доводить, що на території Трипілья існувала перша в світі держава під назвою Аратта, вища влада в якій належала жерцям, що мали назву «брахмани-правителі». Як пише вчений: «Священнослужителі, а не воїни правили нею»³³³. Водночас влада жерців не була довічною. З їхньої точки зору, існувало три рівні жертвовності: мала (дарування Богові худоби), середня та велика (спалення усього майна аратів, у тому числі міста та села і переселення на інше місце). Щодо середньої жертвовності, то нею була самопожертва людини, а особливо брахмана-правителя: «Кожен здатен знімати вселенські протиріччя аж до буття-і-небуття, вилучаючи з тіла «людини»-пуруші її безсмертну віраж-«сяяння», або ж «душу». Тому не бояться брахмани – «ті, хто молиться» – ступати у ритуальний вогонь: доки вони є сильними – виходять з полум'я неушкодженими, коли ж слабшають – відлітають у полум'ї до богоподібних предків»³³⁴.

На тому ж самому акцентує нашу увагу відомий російський публіцист О. Асов, який зазначає, що «...на початку людської історії ремесло правителя було не настільки приємним, як зараз. Судячи з усього, після закінчення правління, яке здебільшого тривало менше року, правитель повинен був принести себе у жертву богам (і так символічно самому стати богом) задля процвітання країни.

Скоріше за все, такий відхід до богів трактувався як благо для усього суспільства, з чим, відверто кажучи, можна й погодитись. Справді, за таких звичаїв правителями ставали лише з власного переконання, і за рік правління цар таких високих моральних якостей повинен був максимально викластися і робити те, що інші роблять протягом усього життя. В цілому таке правління включало дворові інтриги, боротьбу за трон, зловживання владою»³³⁵.

Таким чином, аналіз двох останніх джерел, у принципі, дозволяє нам стверджувати, що на території сучасної України державність могла існувати ще з часів Трипільської культури. Водночас, якщо Ю. Шилов в основному наголошує на правлячій верхівці Аратти (жерці-брахмани), то О. Асов надає нам уявлення про існування в цій державі царя.

На відміну від Аратти, стародавні арії мали чітко вождівську структуру влади. На цьому, зокрема, наголошує Ю. Шилов³³⁶.

³³³ Шилов Ю. Начало начал / Ю. Шилов. – К.: София, 2002. – С. 30.

³³⁴ Шилов Ю. Начало начал / Ю. Шилов. – К.: София, 2002. – С. 31.

³³⁵ Асов А.И. Атланты, арии, славяне: История и вера / А.И. Асов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 382-383.

³³⁶ Шилов Ю. Начало начал / Ю. Шилов. – К.: София, 2002. – С. 20.

Проте і «українські» арії, і Аратта поки що є лише науковою гіпотезою, яка ще потребує свого доведення. Більш дослідженим на сьогодні є античний період існування державності на території сучасної України, зокрема грецьких полісів Ольвії, Херсонеса та ін., Боспорського царства (столиця Боспорського царства місто Пантікапей знаходиться на місці нинішньої Керчі в Україні, а отже, на нашу думку, незважаючи на той факт, що ця держава існувала як на Керченському, так і на Таманському півостровах, вона все ж таки повинна аналізуватися в рамках розвитку державності на території України, а не Росії), степових цивілізацій киммерійців, скіфів та сарматів тощо.

Аналізуючи державний лад грецьких полісів північного Причорномор'я, слід мати на увазі, що він практично дублював інші поліси Еллади. Саме тому можна вважати, що в них існував колективний правитель держави у вигляді колегії архонтів на чолі з першим архонтом, який, до того ж, командував військами поліса. Як вказував доктор юридичних наук В. Гончаренко: «Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності народні збори»³³⁷.

Щодо Боспорського царства, то спочатку, на думку українських вчених, це був союз грецьких полісів, «...кожний із яких зберігав певну частку самостійності у внутрішніх справах»³³⁸. Саме тому характер перших правителів Боспору (маються на увазі Археанактиди) був досить своєрідним: всі вони вважалися архонтами Пантікапею і усього Боспору. Але якщо в грецьких містах-державах посада архонта мала тимчасовий характер, то в Боспорському царстві вона набула ознаки спадковості.

З приходом до влади нової династії (Спартоکیدів) характер влади Боспорських правителів змінюється. Тепер вони стали вважатися архонтами Боспору і, одночасно, царями підвладних туземних племен. Після приєднання до Боспору Феодосії правитель Левкон I обрав для себе титул «архонта Боспору і Феодосії, який царює над сіндами, торетами, дандаріями та псесами»³³⁹.

З IV ст. до н.е. у Боспорі виникає територіальна діархія, коли Левкон I став правителем європейського Боспору, а його

³³⁷ Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 24.

³³⁸ Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 31.

³³⁹ Цит. за: Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 31.

співправитель Горгіпп – азіатського. Цю традицію продовжили Спарток II та його співправитель Перісад I.

Поєднання архонта і царя зберігалось аж до III століття, коли Спарток III став називати себе «царем Боспору». Цей титул зберігався аж до початку нашої ери, коли цар Боспору став необмеженим правителем держави, що розпоряджається усіма матеріальними та людськими ресурсами царства. В його руках зосереджується вища законодавча, виконавча і військова влада, а також прерогативи вищого жерця. Царі були верховними власниками та розпорядниками земель, міст та поселень. Вони призначають посадових осіб, їм підкоряються судові органи. Царі Боспору стають найбагатшими торговцями та власниками майстерень і промислів. Вони починають називати себе «царями царів».

На початку I століття до н.е. Боспор опинився під владою Понтійського царя Митридата IV Євпатора і тимчасово припинив своє існування як самостійна держава. Після того ж, як проти Митридата повстав його син Фарнак і цар загинув від руки одного з Фарнакових воїнів, підставивши «...під його ніж своє горло»³⁴⁰, Боспор потрапив у залежність від Митридатового суперника – Римської держави. З цього моменту правителі Боспору отримали офіційний титул «друга кесаря та друга римлян»³⁴¹. Це пояснюється тим, що саме від кесаря (римського імператора) боспорські царі отримували регалії своєї влади – курильне крісло, скіпетри тощо.

Боспорське царство занепало після Великого переселення народів під ударами готів та гунів. Фактично ж воно припинило своє існування у VI ст. н.е., коли увійшло до складу Візантійської імперії як її безпосереднє володіння.

Якщо Боспорське царство спочатку виникло як аналог Еллади (конфедерації давньогрецьких полісів) Північного Причорномор'я, а потім перетворилося на «класичну» Східну деспотію, то народи так званої «номадичної цивілізації» (за визначенням Ю. Канигіна³⁴²) оминули цей тип держави. Так само, як і євреї, хети та яванці, народи Північного Причорномор'я (кіммерійці, скіфи, сармати) опиралися на озброєний народ. Саме це дозволило їм уникнути утворення на своїй території деспотичних монархій.

³⁴⁰ Легенди Крима / Сост. М.С. Филатова. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – С. 122.

³⁴¹ Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 32.

³⁴² Каныгин Ю.М. Пояс Мира (Украина – Казахстан: фундамент Евразийского единства) / Ю. М. Каныгин. – К.: МАУП, 2001. – С. 22-23.

До нас не дійшло письмових джерел безпосередньо цих народів. Саме тому слід опиратися на свідчення еллінів. Так, ми можемо судити про відсутність існування центральної влади царів у кіммерійців саме за свідченням давньогрецького історика Геродота. Згідно з його «Історією», кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитись, що їм робити. З точки зору більшості було краще не опиратися ворогу. Водночас царі вирішили воювати до останнього, але не коритися завойовникам. Результатом конфлікту між царями та їхніми підданими стала битва, у якій царі зазнали поразки. Всіх, хто загинув, кіммерійці поховали біля річки Тирас. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну безлюдною і зайняли її.

У наведеному прикладі царями кімерійців не слід вважати якихось правителів. На цілком слушну думку одного з дослідників етнічної історії С. Наливайка, кімерійські царі є своєрідним аналогом загальновідомих царських скіфів³⁴³. Утім історія донесла до нас імена окремих кімерійських вождів: Мадій, Тугдамме, Сандакшатра, Теушпа.

У скіфів же правителем був цар, влада якого передавалася у спадщину. На той час вже склалося уявлення про божественний характер царської влади. Саме тому у багатьох випадках правитель сам виконував обов'язки жерця. Крім того, цар виконував також функції верховного воєначальника та судові функції: «Вождь на війні був суддею у мирний час»³⁴⁴.

На думку доктора юридичних наук В. Гончаренка: «Влада царя нічим не була обмежена у проведенні внутрішньої політики. Відомо, що цар Атей одноосібно вирішував багато важливих питань, карбував свою монету. Владними правителями Скіфського царства з центром у Криму у II ст. до н.е. були Скілур і його син Палак, а в другій половині I ст. н.е. – Фарзой та Інісмей, які зосередили у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом. Самостійно здійснювалася скіфськими правителями і зовнішня політика. Так, дипломатичні переговори Атея з македонським царем Філіпом II свідчили про те, що скіфський цар відчував себе не менш могутнім і сильним, ніж македонець»³⁴⁵.

Однак, не заперечуючи значення вищевказаного прикладу як ілюстрації могутності скіфських царів, ми водночас не можемо

³⁴³ Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – С. 169. – (Першотвір).

³⁴⁴ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 1 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – С. 80.

³⁴⁵ Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – С. 15-16.

погодитись з думкою про необмежений характер їхньої влади. Вказані приклади, на нашу думку, ілюструють можливості скіфських царів. Проте і їхня влада знала обмеження, тобто звичаї.

Як приклад, можна знову згадати долю царя Скіла, якому його піддані відтяли голову, що ще раз доводить факт обмеженості влади скіфських царів. Саме тому, на нашу думку, в Скіфії існувала так звана традиціоналістична монархія.

Держава скіфів була знищена сарматами, які, утім, не утворили власної держави. Їхня владна система нагадувала вождівство, хоча й мала одну якісну особливість: вождями, зазвичай, були жінки. На цьому наголошували як дореволюційні історичні джерела³⁴⁶, так і сучасні³⁴⁷. Зокрема українські історики прямо вказують на те, що сармати були «керовані жінками»³⁴⁸.

У свою чергу, сармати були знищені готсько-гунською навалою. Саме це, в свою чергу, дозволило піднятися східнослов'янському етносу, який створив власну імперію – Київську Русь.

В своєму розвитку вона пройшла, умовно, три етапи: зародження, розквіту та занепаду.

На етапі зародження державності слов'яни жили в умовах первісної демократії. Як слушно вказував з цього приводу Прокопій Кесарійський у своїй праці «Про готичну війну»: «Ці народи, слов'яни та анти, не підлягають одnodержавній владі, але з самого початку живуть під загальнонародним повелінням»³⁴⁹.

Інший дослідник – географ Масуді у своєму творі «Золоті луки» писав у X ст. про східних слов'ян, що одне із слов'янських племен, корінне між ними, колись панувало над іншими, верховний цар був у нього, і цьому цареві підкорялися усі інші царі; але потім розпочався розбрат між їхніми племенами, їхній союз було зруйновано, вони розділилися на окремі коліна, і кожне плем'я обирало собі окремого царя³⁵⁰.

Як ми бачимо, на етапі зародження давньоруської державності існував саме виборний принцип формування влади

³⁴⁶ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 1 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – С. 82.

³⁴⁷ Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 89.

³⁴⁸ Кормич Л.І. Історія України: підручник / Л.І. Кормич, В.В. Багацький; Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія. – К.: Алерта, 2004. – С. 40.

³⁴⁹ Цит. за: Ломоносов М.В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины Великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года / М.В. Ломоносов // Ломоносов М.В. Записки по русской истории / М.В. Ломоносов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 39.

³⁵⁰ Див.: Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 123.

князів. Саме цей варіант підтримувала й політико-правова ідеологія дохристиянської Русі. Так, зокрема, у «Велесовій книзі», цій збірці «...епічних історико-релігійних творів дохристиянського періоду в Україні»³⁵¹, автори виступають проти спадкування влади князем. На думку одного з коментарів «Велесової книги» Д. Дудка, її політичний ідеал полягає у вічовій, родоплемінній демократії, коли вища влада належить вічеві, а князі регулярно обираються вічем та є йому підзвітними. Спадкова ж княжа влада осуджується як джерело смут, знесилення народу та втрати незалежності. «У ті часи, – зазначається у «Велесовій книзі», – після Кия князів обирали багато батьків, і князів особливих, і будь-яких, так що ті, хто після княжіння був усунутий вічем від влади, ставав звичайним чоловіком та землю орав. І так князям було наказано піклуватися про людей і хліб отримувати, і їжу, і будь-які пожитки від людей своїх. Нині ж бачимо зовсім інше: і полюддя князі беруть, і синам владу передають – від батька до сина і аж до правнука»³⁵².

Велику роль у ліквідації вічового укладу відіграли варязькі набіги. Так, у 859 році варяги зненацька вдерлися на землі слов'ян та наклали на них данину. Через десять років після цього слов'яни повстали й вигнали варягів. Літописець Нестор описує ситуацію після цього так: «Влітку 6370 року вигнали варягів за море і не дали їм данини, і почали самі собою володіти. І не було серед них правди, і повстав рід на рід, і були між ними усобиці, і почали воювати між собою. І сказали вони собі: «Пошукаємо собі князя, який би володів нами та судив би нас за правом». І пішли за море до варягів, до русі, адже саме так називалися ті варяги – Русь, як інші називаються шведами, інші ж норманами, англи, інші готи, ці ж – так. Сказали русі чудь, слов'яни, кривичі усі: «Земля наша велика і багата, але порядку в ній нема. Приходьте княжити та володіти нами». І зібралися три брати з родами своїми, і узяли з собою усю Русь, і спочатку прийшли до слов'ян, і зрубили місто Ладогу, і сів у Ладозі старіший Рюрик, і інший – Синьовус – на Білім озері, а третій – Трувор – у Ізборську. І від тих варягів назвалася руська земля. Новгородці ж, люди новгородські – від варязького роду, насамперед, слов'яни. Два років потому помер Синьовус та брат його Трувор. І взяв усю владу один Рюрик, і пішов до Ільменю, і зрубив містечко під Волховом, і назвав його Новгородом, і сів тут княжити, роздаючи волості та міста рубити

³⁵¹ Луць Л.А. Велесова книга / Л.А. Луць // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 320.

³⁵² Велесова книга // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 121.

– тому Полоцьк, іншому Ростов, цьому Білоозеро. І по тим містам варяги – прибульці, а спочатку населення у Новгороді – словени, у Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – вісь, в Муромі – мурома, і всім цим володів Рюрик»³⁵³.

Ці події отримали назву «призвання варягів на Русь».

Трохи інакше описує цю ситуацію «Іоакимів літопис». За словами автора літопису новгородського єпископа Іоакіма Корсунянина, князь Гостомисл, спочатку розгромивши варягів, наприкінці життя не зміг знайти собі спадкоємця. Одного разу, прокинувшись і «...бачачи кінець життя свого, зібрав старійшин землі від слов'ян, русі, чуді, весі, мері, кривичів та дреговичів, розповів їм про своє сновидіння і направив обранців до варягів прохати князя. І прийшли після смерті Гостомисла Рюрик з братами його та родичі їх»³⁵⁴.

Як ми бачимо, з точки зору «Іоакимова літопису» «призвання варягів на Русь» було не якоюсь глобальною подією, що призвела до появи давньоруської державності, а звичайним актом призвання князя на трон, адже і самого Гостомисла було спочатку запрошено князувати³⁵⁵.

Те ж саме стосується першого відомого з літописів князя-християнина Аскольда, який став князем за наказом Рюрика після того, як поляни «...прислали до Рюрика знатних мужів прохати, щоб надіслав він до них сина чи іншого князя князувати. Він же дав їм Аскольда та воїнів з ним відпустив. Аскольд же, коли прийшов, заволодів Києвом»³⁵⁶.

Процес же формування великокняжої влади «Іоакимів літопис» подає наступним чином: «Рюрик після смерті братів заволодів усією землею, не маючи ні з ким війни. На четверте літо свого княжіння переселився із старого у Новий град до Ільменю, піклуючись про управління та правосуддя, як і дід його. І щоб усюди суд та розправа не зменшились, посадив в усіх містах князів із варягів та слов'ян, сам же назвався князем великим, грецькою «архікратор» чи «василевс», а вони – князями підручними»³⁵⁷.

Після смерті Рюрика його шурин Олег разом із сином Рюрика Ігорем пішли разом з військом до Києва, вбили Аскольда

³⁵³ Повесть временных лет [Электронный ресурс] / Древнерусская литература, Антология, XI век. – Режим доступа: <http://old-rus.narod.ru/02-main.html> – Загл. с экрана.

³⁵⁴ Иоакимовская летопись // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 318.

³⁵⁵ Иоакимовская летопись // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 317.

³⁵⁶ Иоакимовская летопись // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 319.

³⁵⁷ Иоакимовская летопись // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 318-319.

і захопили місто. Таким чином почала формуватися Київська Русь, де князі вже з часів Ігоря та його дружини Ольги або отримували владу в спадщину, або узурпували її.

На думку відомого історика М. Карамзіна, влада князя того періоду носила обмежений характер. Це обмеження відбувалося внаслідок особливої ролі княжої дружини. Зокрема історик пише: «Князі привели із собою багатьох незалежних Варягів, які вважали їх більше за своїх товаришів, аніж за Державців, і йшли на Росію владарювати, а не підкорятися. Ці Варяги були першими чиновниками, знаменитими воїнами та громадянами; склали відбірну Дружину та верховну раду, з якими Державець був змушений ділитися владою»³⁵⁸.

В період зародження давньоруської держави статус правителя був невизначеним. Був невизначеним і його титул. Та, хоча одні автори використовували назву «великого князя» (наприклад, вищезгаданий «Іоакимів літопис»), існували й інші терміни. Так, сподвижника князя Аскольда на ім'я Дір називали царем³⁵⁹. Надаючи хвалебну шану князю Володимирі Великому, Київський митрополит Іларіон в одній із проповідей, збірник яких отримав назву «Слово про Закон і Благодать», використовує термін «каган»: «Похвалім же і ми, по силі наших, малими похвалами, що великі і дивні діла доконав, нашого учителя й наставника великого кагана землі нашої Володимира»³⁶⁰.

Не було усталеним і формування монархічної влади. Так, на початку зародження давньоруської держави існувало два основних способи формування державця: спадкування та вибори. При цьому спадкування могло відбуватися як у вигляді прямої передачі влади (від Святослава до Ярополка), так і у вигляді узурпації (від Ярополка до Володимира Великого). Щодо виборів, то обирати могли як представника народу-виборця (князь Кий), так і представника іншого народу (Гостомисл, Рюрик, Аскольд).

На нашу думку, остаточно Київська Русь сформувалася після приходу до влади Ярослава Мудрого, коли було створено порядок княжого володіння Руською землею. На думку В. Ключевського: «Досить важко сказати, який порядок княжого володіння існував на Русі при попередниках Ярослава, і навіть чи існував будь-який певний порядок»³⁶¹.

³⁵⁸ Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. Т. 1: История государства Российского. Комментарии и приложения / Н.М. Карамзин; ред. А.Н. Сахаров. – М.: Наука, 1989. – С. 163.

³⁵⁹ Див.: Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – С. 137.

³⁶⁰ Іларіон Київський. Про Закон і Благодать / Іларіон – Митрополит Київський // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 150.

³⁶¹ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 179.

Цей порядок було встановлено на підставі низки статутів. Так, в Статуті князя Ярослава Мудрого про церковні суди він сам, як правитель держави, офіційно називає себе «великим князем»³⁶². При цьому слово «великий», на цілком слушну думку В. Ключевського, означає «старший». Саме цим терміном князь Київський відрізнявся від молодших князів – володарів наділів³⁶³.

Проте більше значення має заповіт князя Ярослава, даний ним своїм синам: «Ось я покидаю цей світ, діти мої! Любіть одне одного, тому що ви – рідні брати, від одного батька та від однієї матері. Якщо будете жити у злагоді між собою, то бог буде з вами. Він підкорить вам усіх ворогів, і будете жити в мирі; якщо ж станете ненавидіти одне одного, сваритися, то й самі загинете і знищите землю батьків й дідів ваших, яку вони отримали трудом своїм великим. Так живіть же мирно, слухайтесь одне одного; свій стіл – Київ я доручаю замість себе старшому сину своєму та брату вашому Ізяславу; слухайтесь його, як мене слухались: хай він буде вам замість мене»³⁶⁴. Самому ж Ізяславу Ярослав наказав: «Якщо хто захоче скривдити брата, то допомагай скривдженому»³⁶⁵.

Таким чином, в результаті була встановлена система ототожнення держави з родом, з династією, де великий князь був не стільки правителем, скільки названим батьком для інших князів. Причому, якщо В. Ключевський відносить це явище до Володимира Великого³⁶⁶, то С. Соловйов – лише до Ярослава Мудрого³⁶⁷. На нашу думку, правим є останній історик, адже саме з часів Ярослава було затверджено порядок спадкування влади, чого не було раніше.

Проте з В. Ключевським слід погодитись у тому, що на Русі вже не було «...ані одноосібної верховної влади, ані особистого наступництва за заповітом»³⁶⁸.

³⁶² Устав князя Ярослава о церковных судах. Краткая редакция // Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 168.

³⁶³ Ключевский В.О. Терминология русской истории / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. VI: Специальные курсы / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин. – М.: Мысль, 1989. – С. 101.

³⁶⁴ Цит. за: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 2 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – С. 333–334.

³⁶⁵ Див.: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 2 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – С. 334.

³⁶⁶ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 185.

³⁶⁷ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 2 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – С. 333.

³⁶⁸ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 185.

І хоча значення великого князя була достатньо високим, а його повноваження мали більшу сферу дії (зокрема він розподіляв володіння між молодшими родичами, «наділяв» їх, розбирав їхні суперечки та судив їх, піклувався про сиріт, був «найвищим піклувальником землі Руської», «думав та гадав про Руську землю», про честь свою та своїх родичів³⁶⁹), але керуючи Київською Руссю та своїми родичами, у більш важливих випадках діяв не один, а збирав князів на загальну раду. Фактично при цьому він, піклуючись про виконання постанов цієї родичівської ради, взагалі діяв як представник та виконавець волі усього державного княжого роду. Таким чином, можна стверджувати, що в Київській Русі після смерті Ярослава Мудрого встановилася колегіальна форма глави держави, виразником якої був Великий князь Київський.

На цілком слушну думку О. Бушкова, саме ця родичівська система, яка спрацьовувала раніше, в часи пізніх Рюриковичів призвела до занепаду Київської Русі, адже представників вказаної династії виявилось більше, аніж було наділів³⁷⁰.

Деяку спробу ліквідувати колективне правління державою здійснив Володимир Мономах. Насамперед це стосувалося його спроб, після обміркування певних питань на нараді, вирішувати усі справи самому. В «Повчанні» він з цього приводу вказував: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тівуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод»³⁷¹.

Після смерті Володимира Мономаха розпочався занепад Київської Русі. Важливу роль при цьому відіграли, на нашу думку, саме династичні проблеми, адже протягом давньоруської історії в державі п'ять разів змінювалися не лише правителі, а й правлячі доми (Аскольд, Ольговичі, Рюриковичі, Ярославичі, Мономаховичі).

Від свого занепаду руська держава стала ареною запеклих міжусобних війн, метою яких, на цілком слушну думку М. Чугуєнка, було відродження імперії³⁷².

Врешті-решт Київська Русь перетворилася на конгломерат невеликих (порівняно з давньоруською імперією) князівств,

³⁶⁹ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 185.

³⁷⁰ Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А.А. Бушков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – С. 138.

³⁷¹ Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 162.

³⁷² Чугуєнко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуєнко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 189.

найвідомішими з яких стали Володимиро-Суздальське (на нашу думку, основа сучасної російської державності) та Галицько-Волинське (з нашої точки зору – основа сучасної української державності).

Історія останнього являє нам гостру боротьбу між боярами та князями. Причому останні далеко не завжди мали можливість диктувати свою волю аристократії. Так, свого часу князь Ярослав Володимирович Осмомисл був змушений уступити боярам навіть у сфері свого приватного життя: запрягтися на Біблії, що він виконає свій подружній обов'язок з некоханою дружиною Ольгою Юріівною.

Водночас були й князі, що мали незалежність від бояр. Так, Роман Мстиславович Волинський свого часу сказавши: «Не можна їсти безпечно мед, не знищивши бджіл; не буде пахнути корінь, якщо його не потовчеш»³⁷³, знищив багатьох з представників боярства.

Проте, найцікавішим для нашої теми є його син Данило Романович, який 1253 році став королем. Ця подія стала можливою внаслідок того, що легат папи Інокентія IV, прибувши з Рима, поклав на Данила королівську корону. Його син Лев Данилович, підписуючись під документами, називав себе Королем Руським³⁷⁴. Таким чином, по суті, на території Галицько-Волинського князівства існувала королівська влада. Утім вказаний титул короля, незважаючи на його визнання у світі, всередині країни не користувався особливою популярністю, що змушувало того ж Льва Даниловича назвати себе Великим князем Володимиро-Волинським, Київським, Галицьким, Луцьким, Дорогочинським³⁷⁵.

Великий князь був правителем Галицько-Волинського князівства. Йому належала верховна влада. Князь міг приймати законодавчі акти та здійснювати поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства. Князі Галицько-Волинської землі мали судові повноваження. Вони очолювали також усю військову організацію князівства. Князю належало також право збирання податків, чеканки монет та розпорядження казною, визначення розміру та порядку стягнення митних платежів. Прерогативою великокняжої влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Крім того, великі князі прагнули впливати й на церковну організацію,

³⁷³ Цит. за: Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 193.

³⁷⁴ Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич; ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 7.

³⁷⁵ Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич; ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 7.

використовуючи її у своїх інтересах. Саме за згодою Великого князя призначалися єпископи, які лише потім зводилися у сан київським митрополитом. Це, без сумніву, сприяло звеличенню влади князя.

Діяльність великих князів Галицько-Волинського королівства, яка була спрямована на об'єднання руських земель, не мала успіху. Цьому передували як внутрішні, так і зовнішні чинники. Так, до внутрішніх чинників належав факт існування в країні сильної опозиції в уособленні бояр та міст, які, за висловом В. Ключевського, «...звикли втручатися у княжі відносини»³⁷⁶. Зовнішніми ж чинниками була агресія з боку Польщі, Литви, Угорщини та Молдавії. Як відомо, в середині XIV століття територія Галицько-Волинського королівства була поділена між Польщею, Литвою та Молдавією.

Інші ж центри південної, західної та південно-західної Київської Русі також зазнали істотного впливу зовнішніх ворогів і врешті-решт увійшли до складу держави, яка мала офіційну назву «Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське». При цьому, з нашої точки зору, Литва того часу об'єднувала у собі землі нинішньої Білорусі, Жемантія чи Жмудь – Литви, а «Руська земля» – України.

Вказана держава утворилася здебільшого як добровільне приєднання до Литви багатьох руських князівств. В силу ж того, що до середини XVI століття литовці не мали власної писемності, давньоруська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського, на якій велось діловодство та писалися літописи, а сам Великий князь Литовський Гедимін називав себе не інакше як «королем руських»³⁷⁷.

Проте після смерті Гедиміна ситуація змінилася.

У 1385 році Велике князівство Литовське уклало союзний договір з Польським королівством (так звана Кревська унія), за яким литовський князь Ягайло обирався польським королем і, зобов'язуючись прийняти католицизм, зробив цю релігію державною для Литви. В результаті цього розпочалося об'єднання Польщі та Литви у єдину державу. У 1401 році цей процес було перервано внаслідок укладення Віленської угоди. Проте вже в 1413 році була укладена унія у місті Городлі, яка надала можливість польсько-литовській владі знищити залишки давньоруської державності, що існувала в рамках Великого

³⁷⁶ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – С. 344.

³⁷⁷ Бушков А.А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование / Бушков А.А., Буровский А.М. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 143.

князівства Литовського. У 1452 році Волинське князівство було ліквідовано і перетворилося на звичайну литовську провінцію. У 1471 році великий князь Литовський Казимир після смерті останнього з київських князів Олельковичів призначив своїм намісником у Києві католика Мартина Гештовта. Таким чином, руська державність в рамках Великого князівства Литовського, Руського та Жемантійського була ліквідована.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна зробити висновок: Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське не можна вважати прямим попередником сучасної України, а тому її правителя, якого Статут Великого князівства Литовського, прийнятий у 1529 році назвав Господарем, присвятивши розділ перший «Про персону Господарську» (див. додаток 1), некоректно вважати українським монархом. Фактично інститут правителя держави на українських землях починає зникати після приєднання руських земель до Литви, а остаточно – після 1471 року.

У 1569 році Люблінська унія об'єднала Польське королівство та Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське у єдину державу Річ Посполиту. Її основним законом стала так звана «Родомська конституція», яка діяла на всій території цієї імперії і істотно обмежувала прерогативи короля.

Ідею ж такого обмеження підтримували не лише представники польсько-литовської шляхти, а й представники української філософської еліти.

Так, у XVI столітті відомий український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан писав королю Сигізмунду II Августу: «Отже, коли тебе запитують: хто ти? – відповідай побожно і правдиво так: я король – вуста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон скаже»³⁷⁸.

Поділяв ідею обмеженості королівської влади і православний теолог Іван Вишенський, який передбачав «...вічну загибель королю, якщо він з доброї людини перетвориться на тирана»³⁷⁹.

Обмеженість королівської влади призвела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не

³⁷⁸ Оріховський С. Напучення польському королеві / С. Оріховський // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 184.

³⁷⁹ Вышенский И. Краткословный ответ Петру Скарге / И. Вышенский // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII век включительно). / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: КГУ, 1959. – С. 239.

лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство, про яке буде сказано нижче.

Трохи іншою була ситуація з іншим державним утворенням на території України – Кримським ханством.

Як відомо, засновник ханства Хаджі утворив його у м. Вільно, що засвідчило васальну залежність цього новоутворення від Великого князівства Литовського. У 1454 році Хаджі уклав договір з Османською імперією, а вже його син Манглі-Гірей був змушений визнати протекторат останньої над своєю батьківщиною. І хоча кримський хан мав у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, однак той факт, що його призначали у Стамбулі турецькі султани, доводить, що правителем держави він не був, адже Кримське ханство не мало суверенітету – однієї з найважливіших ознак держави.

В результаті російсько-турецьких війн другої половини XVIII століття Кримське ханство увійшло до складу Російської імперії. Як було вказано у відповідному Маніфесті: «І у силу обов'язку нашого турбуватися про благо та велич вітчизни, прагнучи користь та безпеку її затвердити, а значить вважаючи засобом, який назавжди віддалить неприємні причини, що загрожують вічному миру, який укладено між імперіями Всеросійською та Оттоманською, який ми назавжди зберігати щиро прагнемо, не менше ж і в заміну та надолуження збитків наших, вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський»³⁸⁰.

Щодо українських земель, які знаходилися в Речі Посполитій, то, як відомо, наявність там декількох «центрів сили» (король, магнати і шляхта, міста, козаки), а також релігійний розкол (католики, уніати, православні) призвели до того, що ця держава врешті-решт припинила своє існування, а українські землі увійшли до складу двох монархічних імперій: Австрійської та Російської. При цьому глави цих держав стали монархами українських земель. Наприклад, австрійський імператор носив титул «Король Галіції і Ладомерії, герцог Буковини», а російський імператор був, поміж іншим, самодержцем Київським, царем Херсонеса Таврійського, Великим князем Волинським, Подільським та Чернігівським.

³⁸⁰ Присоединение Крыма к России. Манифест от 8 апреля 1783 года // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафегуз. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 531.

Щодо власних монархічних держав, то на території сучасної України їх більше ніколи не було, хоча ідеї щодо відродження саме цієї форми правління на теренах нашої країни іноді виникали. Наприклад, М. Драгоманов у своєму проекті «Вільна спілка» не відкидав можливості існування в Україні спадкової монархії. Так, зокрема, у примітках до розділу III він писав: «Главою держави може бути спадковий Імператор.... ...за його дії повинні нести відповідальність його міністри, у порядку, вказаному у §§ 15 та 21»³⁸¹.

Проте більшість українських мислителів негативно ставилися до інституту спадкової монархічної влади, і на сьогодні Україна чітко закріпила свій республіканський статус.

³⁸¹ Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» / М. Драгоманов // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 72.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС МОНАРХА З ТОЧКИ ЗОРУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ КАМПАРАТИВІСТИКИ

Монархія – це красиво.
Ця краса так чи інакше
припадає на владу,
у ній з'являється щось
священне, беззаперечне.
Красиву владу простіше сприймаєш,
аніж владу нинішніх політиків
в ніяких костюмчиках.
Д. Бекхем.

3.1. Повноваження монарха у сфері законодавчої влади

Монарх може взаємодіяти з представницькими органами, які в деяких країнах визнаються органами законодавчої влади.

Співвідношення ж повноважень законодавчої і виконавчої влади є однією з основних характеристик будь-якого державно-політичного режиму. І якщо в умовах демократії спостерігається певний баланс між владами, то інші режими такого балансу позбавлені. Так, в умовах ліберального режиму повноваження законодавчої влади значно посилені за рахунок притиску прерогатив виконавчої. В умовах же авторитаризму спостерігається зворотний процес: там повноваження виконавчої влади навпаки значно посилені за рахунок влади законодавчої. В умовах же тоталітаризму більшість парламентів позбавлені реальної самостійності і перетворені на органи, що жорстко контролюються виконавчими державними органами.

Утім, навіть в тих країнах, де конституційно закріплено баланс повноважень законодавчої та виконавчої влади, що передбачає їхню незалежність одна від одної і водночас взаємний контроль, досить часто відбувається перевищення повноважень то з боку уряду, то з боку парламенту. Обидві гілки влади досить ревниво ставляться до захисту своїх власних прерогатив і при цьому часто виходять за правові рамки, що розмежують їхні повноваження. На думку М. Сахарова: «Таке явище скоріше є не винятком, а характерною рисою сучасної державності в багатьох демократичних державах, незважаючи на те, що в конституціях цих країн закріплено принцип поділу влади»³⁸². Проте, на нашу думку, в цих державах здійснюється не американський, а

³⁸² Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. / Н.А. Сахаров – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 105.

європейський варіант поділу влади, який веде до поділу влади не на законодавчу і виконавчу, а на партійну й адміністративну гілки. Відомий правознавець В. Четвернин так пише про це: «Термін «партійна» зовсім не означає, що апарат якоїсь політичної партії підміняє собою державну владу. «Партійну» гілку влади складають парламентська більшість (іноді коаліція) та утворений нею уряд. «Партійна» влада – це не «влада партії», а така сфера здійснення державної влади, у якій діє політична партія (коаліція партій), що перемогла на виборах. Адміністративну владу здійснює позапартійна професійна бюрократія, організована в систему органів (інститутів) виконавчої влади. Склад функціонерів адміністративної влади не змінюється залежно від того, яка партія приходить до влади і формує уряд»³⁸³.

Таким чином, в умовах парламентської системи правління вищі державні рішення, насамперед законодавчі, хоча й приймаються номінальним законодавцем (парламентом), але фактично зумовлені урядом. Виконуються ж ці рішення бюрократичним державним апаратом, котрий складає адміністративну владу, апаратом, котрим уряд («партійна» влада, правляча партія) не може розпоряджатися на власний розсуд. Фактично це означає, що в парламентарних системах функцію законодавчої влади виконує не лише парламент, але й уряд, що інституціональним чином відокремлений від парламенту, але функціонально виступає «продовженням» нижньої палати парламенту, парламентської більшості. Разом із тим уряд виконує й функцію виконавчої влади.

Таким чином, у взаємовідносинах між монархом та парламентом визначальну роль відіграє тип системи державного правління. Так, в умовах абсолютної монархії парламент виконує дорадчі функції при монархові. Зокрема в еміратах ОАЕ та в федерації в цілому конституція передбачає існування представницьких органів. Так, в Абу-Дабі 1 липня 1971 року шейх Зеїд Бен Султан аль-Нахайян видав закон про створення Національної консультативної ради. Виступаючи з цього приводу, правитель зазначив, що закон про Національну консультативну раду повинен сприяти встановленню «співробітництва народу країни та її аристократії та їх взаємній допомозі в питаннях керівництва державою і при здійсненні управління нею»³⁸⁴. Закон про Раду передбачав, що її члени будуть призначатися правителем «з числа знатних та почесних громадян країни і тих,

³⁸³ Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов [Варламова Н.В., Соколова Н.С., Четвернин В.А. и др.]; под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 601-602.

³⁸⁴ Цит. за: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 103.

хто має певні заслуги перед нею»³⁸⁵. Щодо повноважень зазначеної Ради, то вказаним законом визначалося наступне: «Національна рада обговорює законопроекти, що надаються їй Радою міністрів для підготовки подання законопроекту правителеві задля затвердження, яке буде здійснюватись шляхом видання відповідного декрету. Закони, що були прийняті в період між сесіями Національної консультативної ради, подаються на її розгляд на найближчій сесії»³⁸⁶.

Після утворення федерації ОАЕ у грудні 1971 року була прийнята тимчасова Конституція (у 1996 році вона стала постійно діючою³⁸⁷), якою передбачалося утворення Федеральних національних зборів, що мають право, згідно із статтею 89, «затверджувати, змінювати або відхиляти законопроекти».

Стаття 68 Конституції регулювала норми представництва еміратів в цьому органі. Зокрема, Абу-Дабі та Дубай отримали 8 місць, Шарджа та Рас-ель-Хайма – 6 місць, Аджман, Умм-ель-Кайвайн та Фуджейра – по 4 місця.

Проте, в силу надмірної ролі глави держави, в ОАЕ не була створена парламентська система. Вказана роль визначалася статтями 69 та 110 Конституції. Так, стаття 69 передбачала, що кожен емірат самостійно визначає спосіб відбору своїх депутатів у Федеральні національні збори. Практично це обернулося тим, що кожен емір самостійно призначав вказаних депутатів. Стаття ж 110 закріплювала, що «у випадку внесення Федеральними національними зборами якої-небудь поправки до законопроекту, що не задовольняють голову Федерації або Вищу раду, а також у випадку відхилення законопроекту Федеральними національними зборами, глава Федерації або Вища рада повертають законопроект до Федеральних національних зборів. Якщо ж останні знову внесуть поправки чи вдруге відкинуть законопроект, глава Федерації може видати закон після його затвердження Вищою радою».

На відміну від абсолютної, за дуалістичної системи глава держави й уряду безпосередньо втягується в цілий комплекс взаємовідносин з вищим законодавчим органом. Парламентарна ж модель надає монархові можливість лише опосередковано впливати на діяльність парламенту.

Слід мати на увазі, що кожній з систем монархічного правління притаманний свій комплекс прерогатив вищих органів

³⁸⁵ Цит. за: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 104.

³⁸⁶ Цит. за: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 104.

³⁸⁷ Варламова Т.К. Политики и правители / Т.К. Варламова – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – С. 366.

влади. Тому необхідно окремо розглянути вказані повноваження монарха й парламенту стосовно тієї чи іншої системи правління, а також з урахуванням їхньої реалізації в умовах різних державно-політичних режимів.

Як відомо, в сучасну епоху принцип поділу влади, що передбачає, зокрема, відокремлення виконавчої влади від законодавчої, декларовано в конституціях багатьох країн. Щоправда, сама по собі ця норма автоматично не забезпечує реального поділу влади, однак в основних законах більшості країн проголошено, що законодавча влада належить парламентові. Водночас при описанні форми держави деяких країн використовується формула про те, що законодавча влада належить і монарху, і парламенту. Крім того, характеризуючи монарші повноваження, часто згадують про його роль у процесі правотворчості. Саме тому виникає питання про те, наскільки такі твердження відповідають монаршим прерогативам не лише як глави держави, а й як глави виконавчої влади?

Положення про те, що законодавча влада належить як парламенту, так і монарху, без будь-яких зауважень, існує, зокрема, в такій країні, як Бахрейн. П. в статті 32 Конституції цього королівства наголошує: «Законодавча влада належить Королю та Національним зборам відповідно до Конституції». Стаття ж 70 цієї Конституції визначає, що «...жоден закон не може бути оголошеним та ухваленим як Консультативною Радою, так і палатою Депутатів, або ж Національними Зборами без його ратифікації Королем». Таким чином, в Бахрейні король, за Конституцією, має і виконавчу, і законодавчу владу. В свою чергу Національні збори Королівства Бахрейн позбавлені права незалежно від монарха здійснювати свої законодавчі повноваження. Правове положення парламенту Бахрейну у його взаємовідносинах з виконавчою владою здебільшого є характерним для ісламських дуалістичних монархій.

Європейська ж державність заснована на абсолютно інших принципах. Зокрема, в Монако однопалатний парламент (Національна рада) складається виключно з виборних депутатів (ч. I статті 53 Конституції). Разом з тим стаття 4 Конституції цієї країни встановлює: «Законодавча влада здійснюється Князем та Національною радою». Використовуючи саме цю формулу, творці конституції князівства наділили монарха низкою прерогатив у сфері законодавства. Насамперед він має право законодавчої ініціативи (ч. II статті 66). Крім того, будь-який закон, прийнятий Національною радою, вважається таким, що набрав чинності лише після того, як він буде підписаний та опублікований князем

(ч. IV статті 66). І, нарешті, князь Монако, згідно зі статтею 68 Конституції, має право видавати ордонанси, що мають статус підзаконних актів і стосуються, головним чином, виконання прийнятих парламентом законів.

Як ми бачимо, Конституція Монако під поняттям «законодавча влада Князя» розуміє певне коло його повноважень, що стосується законодавчої сфери.

Слід мати на увазі, що між законодавчими повноваженнями монарха і законодавчими повноваженнями парламенту існують певні відмінності.

Насамперед це стосується монаршого *права законодавчої ініціативи*. Таким правом, зокрема, володіють глави держав в більшості дуалістичних монархій. Типовою в цьому відношенні є наступна конституційна норма в Люксембурзі: «Великий герцог звертається до палати з пропозиціями і законопроектами, які він бажає подати на їх ухвалення» (ч. I статті 47). При цьому, хоча палата депутатів і має право пропонувати Великому герцогу законопроекти (ч. II статті 47), однак лише монарх може подати такий законопроект на розгляд парламенту Люксембургу. Фактично ж це означає, що палата депутатів не має права на власний розсуд висувати на свій розгляд законопроекти, а вся повнота законодавчої ініціативи зосереджена в руках монарха – Великого герцога.

В ісламських же дуалістичних монархіях законодавча ініціатива як прерогатива глави держави існує в Бахреїні, Кувейті і Марокко.

Так, законодавча ініціатива в Кувейті належить еміру та депутатам (стаття 65 Конституції). Однак законопроекти, що вносяться еміром до Національних зборів, мають перевагу перед законопроектами парламенту, оскільки останні, у випадку їх відхилення Зборами, не підлягають повторному розгляду на тій же сесії (стаття 109); стосовно ж законопроектів еміра таке обмеження не передбачене. Крім того, перевага ініціативи монарха виявляється ще й у тому, що він має право висувати зміни до Конституції від свого імені, тоді як окремі члени Національних зборів такого права позбавлені; законопроект, що містить поправки до Конституції, може бути внесений не менш ніж третиною депутатів (стаття 174).

Особливою формою прояву законодавчої ініціативи є тронна промова, якою емір відкриває щорічну сесію Національних зборів. У цій промові (право виступу з якою монарх може делегувати прем'єр-міністру) глава держави аналізує становище в країні та основні події, що відбулися протягом року, а також

пропонує плани та реформи на наступний рік. Національні збори зобов'язані дати еміру письмову відповідь, що містить думки та побажання депутатів стосовно тронної промови (статті 104 і 105 Конституції).

Принципи реалізації права законодавчої ініціативи в Бахреїні практично повністю співпадають з кувейтською моделлю.

В Марокко законодавча ініціатива належить прем'єр-міністру і парламентарям (стаття 57 Конституції), однак з ініціативою перегляду Конституції може виступати й король (стаття 103). Крім того, його наділено правом звертатися до парламенту з посланнями, зміст яких не може бути предметом якого-небудь обговорення.

Такі послання і тронні промови, на нашу думку, є завуальованою формою законодавчої ініціативи. Вони існують також і в умовах парламентарної монархії. Зокрема стаття 18 Конституції Камбоджі говорить про право короля звертатися до Національних зборів з посланнями, що не обговорюються парламентом.

Пряма ж законодавча ініціатива за парламентської системи правління практично не існує: монарх, як правило, не має навіть обмеженого права на законодавчу ініціативу. Винятком з цього правила є Бельгія, Данія і Нідерланди.

Так, згідно з ч. 1 статті 75 Конституції Бельгії право законодавчої «...ініціативи належить кожній з гілок федеральної законодавчої влади». Згідно ж зі статтею 36 Конституції, «Федеральна законодавча влада здійснюється спільно королем, Палатою представників і Сенатом». Виходячи з цього, король Бельгії має право на законодавчу ініціативу.

В Данії стаття 21 Конституції надає королю «...право вносити законопроекти та проекти інших актів на розгляд Фолькетингу».

В Нідерландах право законодавчої ініціативи короля передбачено ч. 1 статті 82 Конституції: «Законопроекти можуть вноситися Королем або від імені Короля».

У тісному зв'язку з правом законодавчої ініціативи монарха знаходиться *право затвердження ним і промульгації законів*.

Ці повноваження монарха належать до його основних прерогатив. Характерно, що вони притаманні монархові за будь-якої системи правління. Маючи ці повноваження, монарх завершує процес прийняття закону, надаючи йому силу нормативно-правового акта, обов'язкового для виконання усіма підданими держави. В тому, що парламент приймає закон, а

монарх його затверджує, у черговий раз виявляється внутрішня єдність державної влади.

В різних країнах існують свої процедури монаршого затвердження законів, ухвалених вищим законодавчим органом. В Данії, згідно зі статтею 22 Конституції, король ухвалює закони, прийняті Фолькетингом, протягом місячного терміну від дня їх прийняття. В Кувейті еміру також надається 30 днів для затвердження наданих йому Національними зборами законів, але цей строк розраховується від дня їх подання главі держави, а не від дня їх прийняття. В Іспанії королю для даної процедури надається 15 днів (стаття 91). Набагато більше часу для цього надається Великому герцогу Люксембургу: «Великий герцог затверджує та обнародує закони. Він сповіщає про своє рішення протягом трьох місяців після голосування у палаті» (стаття 34). Аналогічний термін надається королю Таїланду (стаття 94) та еміру Катару (ч. 2 статті 106). Але найбільший строк цієї процедури передбачено у Бахреїні. Відповідно до п. в статті 35 Конституції, закон вважається підписаним і король повинен оголосити про це, якщо від дати подання (без урахування часу, протягом якого законопроект повертався Консультативній раді і Палаті депутатів для повторного розгляду) минуло шість місяців.

В більшості монархічних країн глава держави одноосібно підписує надані йому парламентом законопроекти. Проте є й винятки. Так, в Нідерландах законопроекти підписуються королем та декількома міністрами або державними секретарями (стаття 47). В Таїланді усі закони, що стосуються державних справ, повинні затверджуватись підписом міністра.

Отримавши від парламенту закон, монарх може затвердити чи не затвердити його, якщо він має *право вето*. На сьогодні відомими є три види вето: абсолютне, відносне чи вибіркове. Абсолютне чи резолютивне вето полягає у тому, що відмова глави держави затвердити прийнятий парламентом законопроект є остаточним та безсумнівним і подолати його неможливо. Відносне або відкладне вето являє собою заборону, що накладається главою держави на законопроект, який або може долатися парламентом, або носить тимчасовий характер. Вибіркове вето дозволяє главі держави опротестувувати лише окремі статті, ухвалюючи законопроект у цілому.

На сьогодні право абсолютного вето існує у Великобританії. Однак, як і більшість прерогатив британського монарха, ці повноваження належать до так званих «сплячих прерогатив». Деякою мірою абсолютне вето існує в Королівстві Тонга, де стаття 68 Конституційного Акта закріплює положення про те, що

закон, не ухвалений королем, не повинен обговорюватись на тій же сесії Законодавчих зборів.

В більшості ж країн існує відносне вето. Зокрема в Бахреїні, Йорданії, Катарі, Кувейті, Марокко, Норвегії монарх має право відкладного вето стосовно законів, прийнятих парламентом. Так, у Бахреїні воно регулюється статтею 35 Конституції, за якою король повертає законопроект на новий розгляд Національними зборами із вказівкою, чи слід розглядати цей проект на діючій чи на наступній сесіях. Якщо ж законопроект повторно приймається більшістю у 2/3 голосів, король повинен підписати його та оголосити протягом одного місяця своєю повторною ухвалою.

Аналогічна форма права відкладного вето передбачається й конституціями Кувейту (стаття 66) і Таїланду (стаття 94).

В Марокко право вето короля доповнюється його правом, згідно зі статтею 69 Конституції, виносити законопроект на референдум у тому випадку, якщо при повторному читанні законопроект не буде прийнято або ж буде відхилено 2/3 голосів кожної з обох палат. Останнє положення є важливою новелою нині діючої конституції, адже, як відомо, попередні конституції королівства не пов'язували право винесення законопроекту на референдум з необхідністю його попереднього обговорення у парламенті. Як приклад, можна навести статтю 72 Конституції Королівства Марокко від 7 грудня 1962 року: «Король може за допомогою королівського декрету передати будь-який законопроект або законодавчу пропозицію на ухвалу шляхом референдуму».

Правом відкладного вето володіє і Король Йорданії. Законопроект, що викликає його заперечення, монарх повертає до Національних зборів не пізніше шести місяців після його подання з викладенням мотивів відмови. Для подолання королівського вето потребується повторне прийняття законопроекту більшістю у 2/3 голосів членів кожної з обох палат Зборів. Якщо ж законопроект не буде ухвалено кваліфікованою більшістю, він не може знову розглядатися на тій же сесії (стаття 93). Аналогічні положення діють як на Арабському Сході (як приклад, можна навести статтю 106 Конституції Катару), так і в Європі (ч. II § 78 Конституції Норвегії).

Утім законодавчий процес включає в себе не лише прийняття парламентом законів, а й *видання главою держави законів, а також указів, декретів, постанов*, що мають силу закону чи підзаконного акта. Обсяг цього права залежить як від системи правління, так і від існуючого в країні державно-політичного режиму.

Так, можливість видання законів передбачається в окремих еміратах ОАЕ. Зокрема, в Дубаї у 1965 році, після відповідних консультацій, еміром Рашидом II особисто було видано Закон про компенсацію робітникам³⁸⁸.

Щодо самих ОАЕ, то стаття 110 Конституції вказує: якщо Федеральні Національні збори внесуть поправки або відхилять законопроект повторно, то «голова Федерації може видати закон після його затвердження Вищою радою».

Крім того, Конституцією ОАЕ передбачається право глави держави затверджувати та проголошувати закони. Зокрема, право участі глави держави у створенні законів (декретів-законів) передбачається статтею 113 Конституції ОАЕ, яка передбачає, що декрети-закони уряду можуть набути законної сили лише у випадку їх ухвали Вищою радою Федерації.

В Омані султан, відповідно до статті 42 Основного закону, має право видавати і ратифікувати закони.

Однак здебільшого монархи самостійно видають не закони, а акти, що мають характер закону чи підзаконного акта. Зокрема, в Марокко, король, відповідно до ч. I статті 29 Конституції, має право видавати дахіри – королівські декрети³⁸⁹. В Йорданії ж король, згідно зі статтею 40 Конституції, видає королівські укази – іраде³⁹⁰. І хоча і дахіри (ч. II статті 29), і іраде (стаття 40) обов'язково контрасигнуються головою уряду, це не відмінняє можливості застосування королем надзвичайних заходів, що віддають йому всю повноту влади. Як приклад, можна навести нещодавнє минуле Йорданії. У жовтні 1956 року в королівстві відбулися парламентські вибори, у яких взяли участь декілька партій, у тому числі й лівих (Національний фронт, Національно-соціалістична, Комуністична та Соціалістична партії), що врешті-решт й отримали перемогу. На підставі цього було сформовано уряд на чолі з лідером Національно-соціалістичної партії Ан-Набулсі. Ці події відповідно викликали гнів короля Хусейна, який звернувся до своїх підданих із словами: «Досі я правив вами як хлопчик; тепер же буду правити як мужчина». Слідуючи цьому постулату, Хусейн усунув законно-створений уряд від влади і заборонив діяльність Йорданської Комуністичної партії. З вересня ж 1970 року в королівстві були заборонені усі політичні партії, окрім Арабського національного союзу. 23 листопада 1974

³⁸⁸ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 100.

³⁸⁹ The Constitution adopted on September 13th, 1996 [Electronic resource] – Access mode: http://www.mincom.gov.ma/english/generalities/state_st/constitution.htm - Title from the screen.

³⁹⁰ The Constitution of The Hashemite Kingdom of Jordan / January 1, 1952. [Electronic resource] – Access mode: http://www.kinghussein.gov.jo/const_ch4.html#CHAPTER%20FOUR - Title from the screen.

року Хусейн взагалі розпускає обидві палати парламенту і концентрує в своїх руках всю повноту влади. І хоча у квітні 1978 року в Йорданії було створено Національну консультативну раду, що деякою мірою нагадувала парламент, проте її призначуваний та дорадчий характер дозволяє нам стверджувати, що вона у жодному разі не обмежувала існуючого королівського повновладдя. Таким чином, незважаючи на формально парламентарний характер системи державного правління в Йорданії, домінування в країні авторитарного державно-політичного режиму підривало як конституційні, так і інші правові норми.

В умовах же демократичного режиму і реалізації принципу поділу влади монархи вже наділяються правом видавати укази, постанови і приймати інші рішення в межах своїх повноважень. Однак, по-перше, багато з монарших актів мають не силу закону, а є підзаконними за своїм статусом. По-друге, сфера дії монарших актів має обмежений характер, і вони взагалі не підміняють собою законодавство, а тим більше конституційні норми.

Істотними також уявляються інші правотворчі повноваження монархів. Зокрема, емір Кувейту та король Бахрейну мають однакові права у сфері власної правотворчості. Так, емір Кувейту, з урахуванням положень діючого законодавства, затверджує правила застосування законів. В статті 72 Конституції говориться, що «закон може передбачити менш формальний механізм, аніж декрет, який містить правила його застосування». Крім того, Емір видає декрети, «необхідні у сфері громадського порядку, охорони здоров'я, а також для організації суспільних служб та адміністрації» (стаття 73). Король Бахрейну також видає декрети, пов'язані з організацією роботи державних установ та адміністрації (стаття 39).

В період між сесіями Національних зборів або у випадку їхнього розпуску, якщо виникає потреба в уживанні невідкладних заходів, монархи обох країн можуть видавати декрети, що мають силу закону, але не суперечать конституції (стаття 39 Конституції Бахрейну та стаття 71 Конституції Кувейту). Утім є різниця в термінах. Так, відповідно до ч. 2 статті 38 Конституції Бахрейну король повинен надіслати Національним зборам означені декрети на затвердження протягом одного місяця, тоді як у Кувейті цей строк дорівнює п'ятнадцяти дням (ч. 2 статті 71). Якщо ж цього не буде зроблено, то декрет автоматично втрачає силу закону. Те ж саме відбувається і в тому випадку, коли Національні збори відмовляються затвердити означений декрет.

В таких монархіях з демократичним режимом, як Ліхтенштейн, Люксембург і Монако, а також в Марокко, монарх також має право видавати власні акти, але усі вони носять виключно підзаконний, адміністративний характер. Крім того, здебільшого монарші укази можуть набути чинності лише при наявності другого підпису прем'єр-міністра чи міністра, у веденні якого знаходиться сфера застосування указу або після обговорення означеного указу в уряді. Зокрема стаття 45 Конституції Люксембургу передбачає, що розпорядження Великого герцога повинні бути контрасигнованими членом відповідального уряду. У Ліхтенштейні глава уряду, відповідно до статті 85 Конституції, контрасигнує декрети та укази, що видаються князем або регентом. В Монако конституція не передбачає контрасигнування княжих ордонансів прем'єр-міністром або іншими міністрами, але, за спеціальним винятком, передбаченим статтею 46 Конституції, усі ордонанси обов'язково повинні розглядатися на Раді уряду і подаватися князю державним міністром (прем'єр-міністром) Князівства (стаття 45 Конституції). Винятком з цього правила є лише ордонанси, що, наприклад, стосуються розпуску Національної ради, нагородження почесними відзнаками тощо.

В парламентарних монархіях можливість глави держави впливати на законодавчий процес шляхом видання указів зведена до мінімуму. Щоправда, Конституція Данії передбачає: «Король має право в умовах надзвичайного стану, коли Фолькетинг не може зібратися, приймати тимчасові закони, за умови, що вони не будуть суперечити Конституції і будуть негайно передані Фолькетингу, як тільки-но його буде скликано, для ухвалення або відхилення» (стаття 23). Це означає, що король Данії має право видавати тимчасові закони під час перерв у роботі парламенту. Однак це право на видання подібних актів носить формальний та обмежений характер. Та ж Конституція країни (ч. 2 статті 17) визначає, що усі законопроекти та важливі урядові акти підлягають обговоренню в Державній раді. До того ж такі закони мають тимчасові рамки, оскільки вони повинні бути подані на затвердження Фолькетингу (парламенту) Данії на його найближчій сесії. В свою чергу цей законодавчий орган має право як затвердити, так і відмінити будь-який закон, що видав король.

В таких же парламентарних монархіях, як Японія та Іспанія, право глави держави на видання указів є ще більш обмеженим. Ці акти стосуються, головним чином, питань призначення, нагородження, помилування тощо. Крім того, в Іспанії рішення короля, згідно зі статтею 64 Конституції, контрасигнуються

відповідним підписом голови уряду та, при необхідності, відповідних міністрів. В Японії ж акти, що видаються імператором, здійснюються за порадою та згодою Кабінету (стаття 7). В цілому ж акти, що видаються монархами Іспанії та Японії, за своєю правовою силою не є тотожними законам і є винятково адміністративними актами.

Утім виключно участю в законодавчій діяльності прерогативи монарха щодо парламенту не вичерпуються. Не менш важливими є повноваження глави держави щодо формування та функціонування вищих представницьких органів законодавчої влади.

Перш за все це передбачає монарше *право формувати парламент цілком, його частину або ж лише одну з палат*. Ці прерогативи існують за будь-якої системи монархічного правління. Так, право формувати парламент цілком належить монархам Брунею, Оману та Саудівської Аравії. Однак такі парламенти можна визначити як своєрідні квазіпарламенти – органи, що беруть участь у законотворчості, але виконують винятково дорадчі функції при монархові. Ці органи мають різні назви: Законодавча рада в Брунеї, Рада Шури в Омані (стаття 58), Консультативна Рада в Саудівській Аравії (стаття 68), і їхній статус практично не визначається на рівні Основного закону і вимагає закону спеціального.

Саме тому здебільшого говориться про часткове формування монархом парламенту. Ця частковість передбачає як формування частини однопалатного парламенту, або ж формування однієї з палат двопалатного парламенту. Перший варіант реалізується в такій державі, як Катар, король якої, відповідно до статті 77 Конституції, призначає третину складу Консультативної ради (всього Консультативна рада складається з 45 членів). Другий же варіант на сьогодні реалізовано в таких державах, як Бахрейн, Великобританія та Йорданія. Зокрема у Бахреїні, де законодавча влада належить королю та парламенту (Національним зборам), останній складається з двох палат: Консультативної ради та Палати депутатів (стаття 51 Конституції). При цьому, згідно зі статтею 52 Консультативна рада складається з сорока членів, що призначаються королівським наказом. В Йорданії ж законодавча влада, відповідно до статті 26 Конституції, здійснюється королем та Національними зборами, які складаються з сенату (палати нотаблів) та палати депутатів. При цьому, згідно зі статтею 36 Конституції королівства, король призначає сенаторів.

Проте і Бахрейн, і Йорданія є досить «молодими» державами у сфері парламентаризму. Саме тому слід розглянути ситуацію на

батьківщині цього явища, тобто у Великобританії. Як відомо, парламент цієї країни має три складові: королеву, палату лордів та палату громад³⁹¹. Утім, британський монарх далеко не завжди є присутнім на засіданні парламенту. Саме тому здебільшого говориться про дві палати британського парламенту: лордів та громад. І якщо палата громад завжди формувалася виборцями, то палата лордів мала змішаний склад: переважну більшість палати лордів становили так звані спадкові лорди (пери): вони передавали свої титули герцогів, маркізів, графів і віконтів у спадок разом з місцем у палаті. Динамічним же елементом складу палати були довічні лорди (пери), яких було близько 350. Саме вони, по суті, забезпечували збереження палати як реального державного інституту. Сам титул довічного лорда надавався монархом за поданням прем'єр-міністра³⁹². У 1999 році було прийнято Акт про палату лордів, стаття 1 якого передбачала: «Ніхто не повинен бути членом палати лордів в силу спадкового перства». Саме з цього періоду палата лордів починає складатися виключно з довічних перів, яких, відповідно до ч. 1 статті 1 Акта про довічних перів 1958 року, призначає британський монарх: «Не торкаючись права Її Величності призначати лордів за апеляцією, Її Величність матиме повноваження жалувати шляхом видання жалуваної грамоти будь-якій особі звання довічного пера».

Іншою, не менш важливою прерогативою монарха є його *право на скликання сесії парламенту*, адже, будучи не лише вищим законодавчим інститутом, а й вищим представницьким органом суспільства, парламент є постійно діючою політичною інституцією. Свій статус парламент зберігає навіть тоді, коли в його сесіях відбувається перерва або ж коли парламент розпущено внаслідок нових парламентських виборів. В багатьох країнах у парламенту є право збиратися на позачергову чи надзвичайну сесію та приймати рішення, обов'язкові для усіх підданих, посадових осіб та органів державної влади. Скликання парламенту відбувається, як правило, після парламентських виборів, коли новий склад депутатського корпусу приступає до своїх обов'язків. При цьому в багатьох країнах склалася політична традиція, що стала конституційною нормою, згідно з

³⁹¹ United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html> - Title from the screen.

³⁹² Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – С. 43.

якою черговою сесією парламенту відкриває монарх. Цей акт символізує легітимність вищого представницького органу та взаємодію законодавчої й виконавчої влади.

Досить цікавим у цьому відношенні є Великобританія. Як відомо, монарх є складовою частиною парламенту, який щорічно відкриває сесію парламенту, виступаючи з тронною промовою на спеціальному засіданні палат. У цій промові викладається програма дій на наступний рік.

В Катарі король, згідно зі статтею 86 Конституції, має право скликати на перше засідання членів новоствореної Консультативної ради. Разом з тим в означеній статті закріплюється, що перше засідання відбувається протягом одного місяця після виборів. Таким чином, катарський монарх скликає нову сесію парламенту не на власний розсуд, а в межах терміну, обумовленого датою попередніх парламентських виборів.

В Швеції дата чергової сесії риксдагу ніяк не пов'язана з будь-яким монаршим актом. Так, Форма правління (ч. I § 5 глави 3) встановлює наступну норму: «Знову обраний Риксдаг збирається на п'ятнадцятий день після дня виборів, але не раніше, ніж на четвертий день після оголошення їх результатів». Деякою мірою це доповнюється Актом про риксдаг від 28 лютого 1974 року, ч. II § 2 глави 1: «У рік, коли не проводяться чергові вибори, Риксдаг збирається на нову сесію в той день вересня, який Риксдаг встановить на попередній сесії за пропозицією конференції при тальмані». Таким чином, в Швеції вищий законодавчий орган не залежить від короля в регламентуванні своєї діяльності, в тому числі й дати відкриття та закриття сесії риксдагу.

Окрім чергової сесії, монарх отримує *право скликати позачергові (надзвичайні) сесії парламенту*. Це право належить главі держави практично в усіх монархічних системах, розпочинаючи з дуалістичної і закінчуючи парламентарною. Важливо зазначити, що дані повноваження не є дискретними, тобто монарх не може самостійно, на власний розсуд, прийняти таке рішення без будь-яких узгоджень з урядовцями чи парламентарями. Наприклад, в Конституції Кувейту передбачається, що емір може скликати своїм декретом надзвичайну сесію парламенту (стаття 88). З іншого боку, більшість членів Національних зборів також може зажадати від еміра такого скликання.

Правом скликання надзвичайної сесії володіє також емір Катару. При цьому Консультативна рада не має права обговорювати будь-які питання, що виходять за рамки причин

скликання сесії (стаття 88). В Бельгії ж право на скликання позачергових сесій належить виключно королю. Саме так можна зрозуміти ч. I статті 44 Конституції королівства: «Палати збираються щорічно, у другий вівторок жовтня, якщо тільки Король не скликатиме їх раніше». У даному випадку серед суб'єктів скликання позачергової сесії вказується лише король.

В Камбоджі Національні збори можуть скликатися на позачергові сесії на прохання короля. Водночас право на скликання цих сесій належить не королю, а спеціальному Постійному Комітету Національних зборів (ч. II статті 83 Конституції). В цілому ж право на скликання позачергових та надзвичайних сесій парламенту є одним з найважливіших засобів впливу монарха на вищий представницький законодавчий орган країни в тих випадках, коли глава держави хоче домогтися ужиття екстрених законодавчих заходів і до того ж мобілізувати громадську думку країни на користь своїх ініціатив.

Не менш важливим при цьому є монарше *право на розпуск парламенту*, адже парламентаризм передбачає не лише недоторканність парламенту як вищого законодавчого та представницького органу, а й право виконавчої влади на його розпуск. У тому випадку, коли це право реалізується у суворому дотриманні правових норм і за розпуском парламенту негайно слідує нові парламентські вибори, сам по собі розпуск не підриває правового статусу цього політичного інституту. У сучасній практиці парламентаризму виконавча влада доволі часто за допомогою монарха використовує можливість розпуску парламенту, що тягне за собою позачергові парламентські вибори та обрання парламенту нового складу. Замах же на суверенітет парламенту відбувається лише тоді, коли услід за його розпуском взагалі на невизначений термін перервана робота цього законодавчого органу, і тоді розпуск парламенту монархом по суті означає розігнання цього органу державної влади. Такі ситуації можуть час від часу відбуватися в країнах Азії, Африки та Океанії, але вони практично є неможливими в Японії та європейських країнах, а у Швеції глава держави взагалі не має права на розпуск риксдагу.

У Великобританії ж, прем'єр-міністр, опираючись на парламентську більшість, може в будь-який момент виступити з ініціативою розпуску палат громад. За цією пропозицією британський монарх розпускає означену палату та оголошує дострокові парламентські вибори. Таким же правом володіють глави більшості монархічних держав. Там монарше право розпуску парламенту врівноважується правом парламенту

висловити уряду вотум недовіри. У тому випадку, коли парламент складається з двох палат, монарх зазвичай може розпустити лише нижню палату, а верхня палата не підлягає розпуску, продовжуючи здійснювати свої повноваження. Крім того, в деяких країнах монарх не має права розпускати парламент в періоди, коли запроваджено режим надзвичайного стану.

Можна назвати три варіанти умов, за яких монарх реалізує своє право на розпуск палат парламенту. По-перше, монарх може розпустити парламент чи одну з його палат тоді, коли дійде до висновку про те, що політична ситуація в країні або у відносинах між законодавчою та виконавчою гілками досягли піку кризи. Як приклад, можна навести ч. II статті 78 Конституції Камбоджі, яка вказує, що Національні збори не можуть розпускатися достроково, окрім випадків, коли королівський уряд двічі відсторонений від влади протягом 12 місяців. У цьому випадку, за поданням прем'єр-міністра та за згодою голови Зборів, король повинен розпустити парламент. По-друге, монарх може використати своє право розпуску, коли парламент виражає недовіру уряду, що знаходиться при владі. Так, п. 1⁰ ч. I статті 46 Конституції Бельгії закріплює положення про те, що король має право розпустити палату представників, якщо тільки остання абсолютною більшістю голосів «...приймає вотум недовіри Федеральному уряду і одночасно не пропонує Королю кандидатуру наступника Прем'єр-міністра». І, по-третє, глава держави володіє цим правом у тому випадку, коли після декількох турів голосування кандидат на пост голови уряду не набере парламентської більшості, необхідної для затвердження. Так, зокрема, ч. 5 статті 99 Конституції Іспанії закріплює положення: «Якщо по закінченні двомісячного терміну з моменту першого голосування про призначення Голови Уряду жоден з кандидатів не отримає вотуму довіри, Король розпускає обидві палати і починає нові вибори за згодою голови Конгресу».

Необмежене право на розпуск Національних зборів має емір Кувейту. Таке право надають йому статті 102 і 107 Конституції. Щоправда, конституційна норма щодо розпуску передбачає, що емір може розпустити парламент своїм декретом, де повинен вказати причину такого розпуску. Однак таку причину досить легко вигадати і Конституція не визначає, яка причина є поважною, а яка ні. Крім того, емір може розпустити Національні збори у тому випадку, коли вони не можуть співпрацювати з прем'єр-міністром. Саме ця причина стала основою для розпуску кувейтського парламенту у 1976 році. Прийнявши відставку уряду шейха Джабера аль-Ахмада ас-Сабаха, емір Сабах III доручив йому ж сформувавати новий уряд. Причиною ж відставки

уряду шейха стала саме «відсутність співробітництва з боку Національних Зборів». 30 серпня 1976 року багдадська газета «Тарик аш-шааб» написала, що з точки зору еміра та шейха «уряд зазнає нападів з боку Національних зборів», «Національні збори чинять перепони усім планам уряду». Коментуючи ці заяви, газета наступного дня зазначала: «опозиція, користуючись своїм впливом, домоглася здійснення низки прогресивних економічних кроків в інтересах трудящих, а також уживання заходів на підтримку національного визвольного руху»³⁹³. Формування ж шейхом Джабером уряду викликало незадоволення Національних зборів і вони знову висловили йому недовіру. Скориставшись цим, емір Сабах розпустив парламент, який, з його точки зору, не міг взаємодіяти з прем'єр-міністром. С. Камінський з цього приводу цілком слушно зазначав: «...сформувавши уряд заново у попередньому складі, глава держави розпустив Національні збори. В результаті влада еміра отримала пріоритет над виборчим корпусом»³⁹⁴. І хоча 18 лютого 1981 року робота Національних зборів була відновлена Еміром Джабіром III³⁹⁵, але формально прерогативи глави держави щодо розпуску парламенту залишаються незмінні.

Аналогічним, по суті необмеженим правом розпуску парламенту, володіє й король Йорданії. Як вже зазначалося, правління короля Хусейна характеризувалося багатьма кризовими явищами. У листопаді 1974 року парламент ухвалив поправку до статті 73 Конституції Йорданії, дозволивши королю відкладати парламентські вибори на термін, що не перевищує одного року. Скориставшись цим, король Хусейн через два тижні 23 листопада 1974 року здійснив державний переворот, розпустивши обидві палати парламенту. У лютому 1976 року палата депутатів була скликана у своєму старому складі, щоб знову прийняти поправку до статті 73 Конституції. Зокрема король отримав право відкладати парламентські вибори на невизначений термін і скликати розпущену палату лише для голосування стосовно поправок до Конституції. Так, зберігаючи видимість парламентаризму, король позбавився від будь-якого парламентського контролю.

Щодо права розпуску двох палат, то таке право існує в меншій кількості монархій. При цьому, в одних випадках це здійснюється автоматично, а в іншому – за окремим рішенням

³⁹³ Цит. за: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 129.

³⁹⁴ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 129.

³⁹⁵ Родригес А.М. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век: в 3 ч. Ч. 3: 1945-2000 [Электронный ресурс] / Ближний Восток: информационный центр. – Режим доступа: <http://middleeast.org.ua/modern/k2.htm> – Загл. с экрана.

монарха. Так, ч. III статті 46 Конституції Бельгії встановлює, що розпуск палати представників тягне за собою розпуск сенату. Фактично це означає, що король, розпускаючи нижню палату, автоматично розпускає й верхню. В Йорданії ж з 1974 року поправкою до статті 34 (ч. 4) Конституції королівства було закріплено монарше право на розпуск сенату окремо від палати депутатів. У зв'язку з чим можна згадати той факт, що одночасно з розпуском палати депутатів у 1974 році було розпущено й сенат.

Конституції ряду країн передбачають низку істотних обмежень монаршого права на розпуск парламенту. Зокрема король Марокко може розпустити парламент лише після консультації з головами обох палат та Конституційної ради (стаття 71). У Королівстві Камбоджа парламент можна розпустити виключно за пропозицією прем'єр-міністра та за згодою голови Зборів (ч. II статті 78). В Іспанії ж такий розпуск, згідно з ч. 1 статті 115 Конституції, здійснюється виключно за пропозицією голови уряду. В Конституції Монако визначено, що парламент (Національна рада) не може бути розпущено без відповідної пропозиції Ради Корони (стаття 74). Утім деякі країни не потребують якоїсь узгодженості цього питання. Так, Конституційний Акт Тонга (стаття 77) дозволяє королю розпускати Законодавчі збори на власний розсуд.

Досить цікавими є також інші обмеження монаршого права розпуску парламенту. Так, в Марокко, відповідно до статті 73 Конституції, зазначена процедура не повинна повторюватись протягом року після виборів нової палати. В Іспанії забороняється здійснювати означену процедуру під час розгляду резолюції осудження (ч. 2 статті 115), а також протягом року після попереднього розпуску (ч. 3 статті 115). Конституцією Таїланду закріплено положення про те, що в декреті про розпуск парламенту обов'язково визначається дата наступних виборів (ч. II статті 116).

Але найбільш цікавим є становище в Бахреїні, де п. а статті 64 передбачає, що нові парламентські вибори повинні відбутися не пізніше чотирьох місяців після розпуску Національних зборів. У противному разі по закінченню вказаного терміну Національні збори відновлюють свою роботу у старому складі.

Важливо зазначити, що конституції Катару (стаття 92), Кувейту (стаття 107), Таїланду (ч. III статті 116) та низки інших країн забороняють монархові розпускати парламент з тієї ж причини, що глава держави використовував при розпуску попередніх представницьких органів законодавчої влади.

В цілому ж реалізація монаршого права на розпуск парламенту надає главі держави реальну можливість активно сприяти подоланню низки тупикових ситуацій, які можуть виникати при взаємовідносинах між парламентом та урядом.

3.2. Взаємодія монарха з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування

Коли ми говоримо про поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, то здебільшого опираємось на праці видатного французького філософа Шарля Луї Монтеск'є. Зокрема, саме він у своїй праці наголосив, що влада повинна бути поділена на ці три гілки, причому «виконавча влада повинна перебувати в руках монарха, оскільки цей бік правління, що майже завжди вимагає швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма»³⁹⁶. Практично саме це призвело до того, що в більшості монархічних держав виконавча влада почала зосереджуватись в руках глави держави. Проте фактично філософ не мав до цього жодного відношення, адже під виконавчою владою в державі розумів виключно ту виконавчу владу, «що відає питаннями міжнародного права» і за допомогою якої державець «оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашестю»³⁹⁷. Практично це означає, що в руках у монарха повинні були б зосередитись зовнішньополітичні прерогативи – аналог «федеративної влади» Дж. Лока як сфери використання «права війни та миру»³⁹⁸.

Зараз же, коли ми говоримо про сферу виконавчої влади, здебільшого маємо на увазі не стільки зовнішньополітичні прерогативи глави держави, скільки усю «сукупність повноважень і функцій по управлінню державою»³⁹⁹, що втілюються в системі державних органів та посадових осіб, які здійснюють ці повноваження і функції, тобто втілюються у державному апараті.

Отримавши владу, монарх так чи інакше починає впливати на формування та функціонування державного апарату. Роль, місце та повноваження монарха в управлінні держапаратом визначаються здебільшого існуючою системою правління та формою державно-територіального устрою.

³⁹⁶ Монтеск'є Ш. Л. О духе законів / Ш. Л. Монтеск'є // Монтеск'є Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтеск'є; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 295.

³⁹⁷ Монтеск'є Ш. Л. О духе законів / Ш. Л. Монтеск'є // Монтеск'є Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтеск'є; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 290.

³⁹⁸ Лок Джон. Два трактати про врядування: Пер. з англ.. О. Терех, Р. Димирець. / Джон Лок – К.: Основи, 2001. – С. 208.

³⁹⁹ Шаповал В.М. Виконавча влада / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 386.

Так, говорячи про систему правління, слід мати на увазі, що в умовах абсолютної монархії глава держави повністю формує та очолює роботу державного апарату. За дуалістичної монархії глава держави є главою виконавчої влади, котрий безпосередньо або через призначеного ним прем'єр-міністра керує урядом. В умовах же парламентарної системи монарх фактично не має права втручатися в діяльність уряду.

За дуалістичної монархії глава держави, будучи главою уряду, особисто керує діями вищої виконавчої влади. Він має усю повноту повноважень в сфері керівництва урядом – від призначення на урядові посади до одноосібного прийняття урядових рішень. Сам монарх не в змозі особисто керувати колосальним бюрократичним апаратом уряду, але він здійснює загальний контроль, делегуючи значну частину своїх повноважень різним посадовим особам. При цьому кабінет міністрів має статус дорадчого органу при монархові, а його рішення не підлягають обговоренню у процесі розробки та здійснення урядової політики. Якщо хтось із членів уряду та інших відомств виконавчої влади не згоден з монаршою політикою, то або він сам подає у відставку, або ж його звільняє глава держави.

Велика роль у забезпеченні монаршого контролю над урядом в умовах дуалістичної монархії відіграє реалізація главою держави його конституційних повноважень щодо призначення посадових осіб у різні органи виконавчої влади. Ці повноваження належать виключно монархові, і вищий законодавчий орган за жодних обставин не має права висувати власні кандидатури в органи виконавчої та судової влади. Таким чином, у монарха є реальна можливість у здійсненні своєї кадрової політики щодо формування прийняттого для нього складу уряду.

Так, у Великому Герцогстві Люксембург Великий герцог не лише самостійно визначає організацію свого уряду (стаття 76 Конституції), а й призначає та звільняє його членів (стаття 77).

В умовах абсолютної монархії глава держави наділяється усією повнотою влади щодо формування уряду. Абсолютні монархи самі визначають склад своїх урядів, а представницькі органи виконують виключно дорадчі функції і не мають жодної можливості протистояти монаршій волі. При цьому в Брунеї та Саудівській Аравії (стаття 56) монархи, як правило, особисто керують кабінетами міністрів та головують на їх засіданнях. В Омані ж монарх призначає з числа міністрів (або здебільшого із своїх родичів) адміністративного прем'єр-міністра.

На противагу абсолютній, в умовах парламентарної монархії, право монарха щодо формування уряду носить здебільшого формальний характер. Це обумовлено тим, що, поперше, конституції парламентарних монархій, що передбачають пост прем'єр-міністра, виключають можливість для глави держави очолювати уряд. По-друге, монарх може особисто призначити лише голову уряду, та й то з урахуванням парламентської точки зору. Так, в Японії імператор, відповідно до ч. 1 статті 6, призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту.

Разом з тим іноді виникають такі ситуації, коли навіть обмежені повноваження глави держави в умовах парламентарної монархії відіграють істотну роль у призначенні голови уряду. Так, у 1957 році в Великобританії, після відставки прем'єр-міністра Е. Ідена, викликаній невдалою спробою отримати право на Суецький канал, в Консервативній партії виявилися два рівнозначних претенденти на посаду прем'єр-міністра – Г. Макміллан та У. Батлер. Королева, отримавши право вибору, за порадою У. Черчилля та лорда Дж. Солсбері, віддала перевагу Дж. Макміллану, призначивши його головою уряду.

Що ж стосується призначення міністрів та інших вищих урядовців, то в усіх країнах із парламентарною монархією це право глави держави може бути реалізовано лише за погодженням з прем'єр-міністром. Так, в Конституції Іспанії стаття 101 передбачає: «За поданням голови Уряду Король призначає на посаду та звільняє з посади інших членів Уряду». Аналогічна норма існує і в Йорданії (стаття 35): «Король... призначає міністрів, усуває їх з посад та приймає їхню відставку за поданням Голови Ради міністрів») та основних законах деяких інших держав. Практично ж це означає, що кабінет міністрів та інші вищі органи виконавчої влади формуються за участю монарха, але провідна роль у доборі вищих кадрів належить прем'єр-міністру. І це, на нашу думку, є абсолютно виправданим, адже саме він здійснює безпосереднє керівництво урядом і йому потрібна єдина та високопрофесійна команда.

Таке положення дозволяє голові уряду мати певну незалежність від волі монарха і водночас постійно взаємодіяти з ним.

В Нідерландах король має право призначати міністрів та прем'єр-міністра (стаття 43 Конституції). При цьому неухильно діє й інша конституційна норма: «Указ Короля про призначення Прем'єр-міністра контрасигнуються Прем'єр-міністром. Укази Короля про призначення та звільнення з посад міністрів і державних секретарів контрасигнуються Прем'єр-міністром». Як

ми бачимо, на відміну від абсолютних та дуалістичних систем, в європейських парламентарних монархіях для монарших призначень обов'язковою є згода уряду.

Міністри, глави різних виконавчих відомств та інші високі посадовці утворюють найближче політичне оточення монарха, на яке він спирається при проведенні свого курсу. Однак вони являють собою лише незначну частину численного державного апарату, від ступеня ефективності якого врешті-решт залежить і вся урядова політика. Призначення усіх інших посадовців відбувається відповідно до норм і процедур, передбачених для системи державної служби, що на Заході отримала назву «цивільна служба». Якщо політичних високих посадовців монарх має право звільнити (за пропозицією прем'єр-міністра чи самостійно), то цивільних службовців можна звільнити лише за умови, що вони вчинили якісь службові проступки. Утім це не стосується абсолютних монархій, де глава держави має всю повноту влади.

В цілому ж можливість звільнення урядовців багато у чому залежить від системи правління. Так, з точки зору рівня розвитку самих органів виконавчої влади, всі монархічні країни можна поділити на декілька груп. *Першу* групу монархій утворюють держави, що взагалі не мають урядових структур на постійній основі. Така ситуація свого часу існувала в Аджмані, Брунеї, Дубаї, Умм-ель-Кайвайні та Фуджейрі. Єдиним інститутом, на який покладалися функції формування державної політики, тут визнавалися дивани – органи призначуваних правителем радників.

В Брунеї нині діюча конституція була прийнята у 1959 році. Відповідно до неї султан оголошувався главою держави з усією повнотою виконавчої влади. Султану допомагали і надавали інформацію п'ять рад – Релігійна рада, Таємна рада, Рада міністрів, Законодавча рада та Рада із справ спадкоємства. При цьому на Релігійну раду покладался обов'язок допомагати султану у справах релігії (ісламу), Законодавча рада надавала допомогу у справах законотворчості, а Рада з питань спадкоємства визначала наступність спадкоємців на трон. Щодо міністрів, то існувала посада головного міністра, який був радником султана з усіх питань внутрішньої та фінансової політики. Утім вже у 1984 році в Брунеї було створено перший постійно діючий уряд (кабінет міністрів), що замінив собою зазначену систему рад⁴⁰⁰. Щодо інших зазначених держав, то

⁴⁰⁰ The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gov.bn/government/contitut.htm> - Title from the screen.

вони, разом із Абу-Дабі, Шарджа та Рас-ель-Хайми, утворили федеративну державу ОАЕ, винісши питання щодо уряду на федеральний рівень. Варіант же уряду, що діяв у Брунеї до 1984 року, можна визначити як «уряд – консультативне правління».

Друга група передбачає існування постійно діючого уряду, який утім є лише допоміжним органом, що виконує дорадчі функції при монархові. Таке становище сьогодні існує в Омані, Брунеї та Саудівській Аравії. Так, в Султанаті Оман перший уряд було сформовано султаном Кабусом відразу після його приходу до влади – 15 серпня 1970 року. Дядько султана Тарик Бен Теймур, призначений прем'єр-міністром, сформував кабінет, до якого увійшли ще чотири міністри: юстиції, охорони здоров'я, освіти та внутрішніх справ. Щодо міністра закордонних справ, то цю посаду султан залишив собі, а пост міністра оборони залишився за британським генералом. У січні 1973 року Кабус реорганізував уряд: він взяв собі функції прем'єр-міністра, створив нові міністерства, частково об'єднав та ліквідував старі. Сучасна структура уряду перевищує десять міністерств, а також включає декілька відомств, пов'язаних з різними галузями економічного планування. Султан став здійснювати, поряд з функціями прем'єр-міністра, безпосереднє керівництво міністерствами фінансів та оборони. Щодо Брунею, то в цій державі у 1971 році відбулася реорганізація державного апарату: питання зовнішньої політики були залишені у віданні Великобританії, під протекторатом якої залишався Бруней, тоді як питання оборони стало спільним обов'язком Великобританії та Брунею. У 1984 році Бруней отримав повну політичну незалежність. Султан взяв собі посаду міністра фінансів та міністра домашніх справ. У жовтні 1986 році він залишив посади міністра фінансів та домашніх справ і взяв собі портфель міністра оборони. На сьогодні кабінет міністрів складається із 13 членів і кожен з них підлягає султану⁴⁰¹.

Історія ж формування єдиного уряду Саудівської Аравії розпочалася у 1902 році, коли після смерті еміра Ер-Ріада Мухаммада ібн Файсал ал-Муттаві новим правителем став Абд аль-Азіз II. В середині 20-х років він повністю підкорив своїй владі Султанат Неджд. 29 серпня 1926 року сусіднє Королівство Хіджаз у своєму Основному законі (стаття 5) проголосило, що все управління Хіджазським королівством знаходиться в руках «Його Величності Короля Абд аль-Азіза, сина Абд ар-Разман аль-Файсал аль-Сауд». 29 січня 1927 року султан Неджду і одночасно

⁴⁰¹ The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gov.bn/government/contitut.htm> - Title from the screen.

король Хіджазу Абд аль-Азіз II своїм указом оголошує Султанат Неджд Королівством, а себе королем «Хіджазу, Неджду та залежних територій»⁴⁰². 29 грудня 1931 року король Абд аль-Азіз II видав королівський декрет про утворення загальносаудівського уряду. І хоча Саудівської Аравії як єдиної держави ще не існувало, а в Хіджазі існував свій Основний закон, проте зазначений акт став першим документом, який, представляючи та реалізуючи насамперед інтереси короля, виступав як об'єднуюче начало у справі утворення єдиної саудівської держави. Зазначена держава була утворена 18 вересня 1932 року відповідним королівським указом, стаття 1 якого передбачала: «Назви королівств Хіджазу, Неджд та залежних територій змінюються на Арабське Саудівське Королівство, і наш титул віднині буде король Арабського Саудівського Королівства»⁴⁰³. В силу ж того, що поряд із загальносаудівським урядом існували інші урядові установи місцевого значення: Генеральне намісництво Хіджазу, дорадчі збори Мекки, адміністративні збори Медини та Джидди, декрет 1931 року все більшою мірою переставав задовольняти короля. Саме тому 17 березня 1954 року своїм декретом король Абд аль-Азіз затвердив положення про Раду міністрів та установ Арабського Саудівського Королівства, що при ній знаходяться. За цим актом Рада міністрів діяла під керівництвом короля; міністри призначалися королем і несли відповідальність виключно перед ним. Стаття ж 8 Положення передбачала, що жодне рішення уряду не може вважатися дійсним до затвердження його королем. З прийняттям королем Фахдом Основного нізаму про владу, положення щодо підлеглого становища уряду відносно монарха було закріплено й на конституційному рівні. Зокрема стаття 56 передбачила: «Король – глава Ради міністрів». Згодом змінилося і все інше законодавство про вищі державні органи, у тому числі й про Раду міністрів (див. додаток 2).

Уряд, який на сьогодні існує в Брунеї, Омані та Саудівській Аравії, можна визначати як «уряд – постійно діючий монарший орган законодавчої і виконавчої влади».

Третя група передбачає існування уряду як виключно монаршого органу виконавчої влади. Цей варіант уряду з'являється лише після здійснення на практиці принципу поділу

⁴⁰² Об учреждении Королевства Неджд и его объединении с Хиджазом. Указ Короля Абд аль-Азиза от 29 января 1927 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 436.

⁴⁰³ Об основании Арабского Саудовского Королевства. Королевский указ от 18 сентября 1932 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 437.

влади та паралельного йому збільшення обсягу державно-правового законодавства. З цього моменту уряд набуває набагато більшу самостійність в питаннях виконавчої влади (що зовсім не виключало його фактичну й юридичну залежності від монарха). Такі уряди на сьогодні існують у Катарі й Люксембурзі.

Так, стаття 62 Конституції Катару наголошує на тому, що «виконавча влада здійснюється Еміром за допомогою Кабінету міністрів». Формування ж кабінету міністрів після 2003 року пережило певну модернізацію. Так, якщо до 2003 року емір повністю призначав весь склад уряду⁴⁰⁴, що свідчило про абсолютний характер його влади, то після затвердження на референдумі 29 квітня 2003 року нової конституції ситуація дещо змінилася: відповідно до статті 118 уряд формується відповідним указом еміра, але за поданням прем'єр-міністра. І хоча останнього емір має право призначати самостійно⁴⁰⁵, але сама можливість врахування думки прем'єр-міністра при формуванні уряду наводить нас на думку про дещо обмежений характер влади еміра.

У Люксембурзі стаття 33 Конституції наголошує на тому, що Великий герцог один здійснює виконавчу владу. На відміну від Катару, де емір здійснює призначення міністрів, Великий герцог Люксембургу не лише призначає та звільняє членів уряду (стаття 77), а й визначає організацію *свого* уряду (а не уряду Люксембургу).

Таким чином, в Катарі та Люксембурзі уряди, що існують в умовах виділення самостійних законотворчих органів (Консультативна рада Катару та Палата депутатів Люксембургу), зберігають міцний зв'язок із монархом, заснований на відносинах юридичного підпорядкування, що забезпечують їхню єдність. Адже відповідно до статті 67 Конституції Катару емір не лише формує загальну політику держави за допомогою Кабінету, але й, скликаючи засідання уряду кожного разу, коли цього потребують інтереси суспільства, головує на його засіданнях. Конституція ж Люксембургу (стаття 79) взагалі не передбачає існування посади прем'єр-міністра, адже між членами уряду та Великим герцогом не існує жодного посередницького органу влади.

Четверта група передбачає закріплення уряду як виконавчого органу монарха, що, практично пристосувавшись до нових умов, забезпечив собі домінуючу роль при здійсненні державної влади⁴⁰⁶. До таких держав належать Кувейт, Бахрейн, Йорданія і Марокко.

⁴⁰⁴ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 89.

⁴⁰⁵ Articles of the Constitution of Qatar [Electronic resource] – Access mode: http://www.constitution.org/cons/qatar/constit_2003.htm - Title from the screen.

⁴⁰⁶ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 88.

Так, конституції Бахрейну і Кувейту передбачають однаковий порядок формування уряду: емір Кувейту, відповідно до ч. 1 статті 56 Конституції, та король Бахрейну, згідно з п. d статті 33 Конституції, призначають прем'єр-міністрів урядів своїх держав і за рекомендацією останніх – інших міністрів. При цьому, формуючи уряд, монарх повинен враховувати думку Національних зборів, адже, згідно з Конституцією (стаття 67 Конституції Бахрейну або стаття 102 Конституції Кувейту) вони мають право винести уряду вотум недовіри шляхом порушення питання про неможливість співробітництва з даним прем'єр-міністром. Це фактично означає, що конституційний порядок формування уряду в Бахреїні та Кувейті відображає компроміс між монархом та парламентарями.

В Марокко ж, відповідно до статті 24 Конституції, король призначає прем'єр-міністра та, за поданням останнього, міністрів. Уряд, відповідно до ч. I статті 60, несе подвійну відповідальність, однак існування в Марокко розвиненої багатопартійної системи в умовах надання палатам права відправити у відставку уряд (стаття 75 і 76) більш жорстко, на нашу думку, обтяжує короля Марокко при формуванні уряду.

Специфіка ж взаємодії монарха з урядом в Йорданії полягає насамперед у парламентській відповідальності уряду (стаття 51 Конституції).

П'ята група передбачає закріплення уряду як виконавчого органу конституційно обмеженого монарха. На сьогодні до таких держав належать Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Малайзія, Нідерланди та деякі інші.

Так, у Бельгії король, відповідно до ч. I статті 96 Конституції, має право призначати та звільняти своїх міністрів. Водночас діяльність у сфері виконавчої влади є дещо обмеженою внаслідок статті 106 Конституції: «Жоден акт Короля не може мати сили, якщо він не є контрасигнованим міністром, який тим самим несе за нього відповідальність».

У Великобританії королева (чи король), згідно з ч. 1 статті 1 Акта про міністрів Корони 1975 року, може своїм наказом у Раді реорганізувати уряд: доручити відповідному міністру займатися справами іншого міністра (п. а), ліквідувати відомство, яким керував певний міністр, передаючи його повноваження іншим міністрам (п. б), а також вказати, що функції якогось міністра Корони будуть виконуватись спільно з іншим міністром або ж взагалі припинити реалізацію окремих урядових функцій (п. с). Водночас прийняття такого рішення Наказом в Таємній Раді означає певне обмеження, адже згідно з Актом про

престолонаслідування 1701 року «...усі справи, що мають відношення до належного управління Королівством і входять, за законами та звичаями Королівства, до кола ведення Таємної Ради, будуть у ній розглядатися, і всі її рішення будуть засвідчуватись тими членами Ради, з поради та згоди яких вони прийняті»⁴⁰⁷. Отже в Великобританії монарх не має права приймати рішення стосовно кадрової реорганізації свого Кабінету без попередньої згоди членів Таємної Ради.

В Данії виконавча влада, згідно зі статтею 3 Конституції, здійснюється королем. Крім того, виконавчий характер влади короля підкреслюється і статтею 12 Конституції, яка наголошує на тому, що король здійснює свою «...верховну владу через міністрів». Відповідно до статті 14 монарх має право призначати та відправляти у відставку як прем'єр-міністра, так і окремих міністрів. Він вирішує питання щодо загальної кількості міністрів та розподіляє функції поміж ними. Проте влада короля має обмежений характер, адже підпис короля під резолюцією, що стосується законодавства та управління, має силу лише за умови його контрасигнування: «надає вказаним резолюціям силу лише за умови, що поряд із підписом Короля ставиться підпис чи підписи одного або декількох міністрів».

Обов'язкове контрасигнування актів короля передбачене й конституціями Іспанії та Нідерландів. Причому, якщо в Іспанії призначення голови уряду, відповідно до ч. 1 статті 64, скріплюється підписом голови Конгресу депутатів (однієї з палат Генеральних Кортесів – парламенту Іспанії), то в Нідерландах указ короля про призначення прем'єр-міністра контрасигнується самим прем'єр-міністром (стаття 48).

В Малайзії виконавча влада, згідно зі статтею 39 Конституції, належить Янг ді-Пертуан Агонгу, але парламент може своїм законом покласти функції виконавчої влади на інших осіб. Щодо формування уряду, то Верховний глава Федерації самостійно може лише призначити прем'єр-міністра (п. а ч. 2 статті 40 Конституції), але з числа парламентарів, що користуються найбільшою підтримкою Палати представників (п. а ч. 2 статті 43). Інших же міністрів він може призначити виключно за поданням прем'єр-міністра (п. б ч. 2 статті 43 Конституції). Сформувавши ж Кабінет міністрів, основною функцією якого є надання Янг ді-Пертуан Агонгу порад при здійсненні ним його функцій (ч. 1 статті 43), Верховний правитель Федерації, згідно з ч. 1 статті 40, повинен діяти виключно за вказаними порадами.

⁴⁰⁷ Акт о дальнейшем ограничении Короны и лучшем обеспечении прав и вольностей подданного (Act of Settlement, 1701) // Конституции буржуазных государств Европы / ред. Г.С. Гурвич; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 183-184.

Аналогічною є ситуація в Лесото, де прем'єр-міністр, згідно зі статтею 87 Конституції, призначається королем за порадою Державної ради (ч. 1) з числа членів Національних зборів (ч. 2). Міністри ж призначаються главою держави виключно за поданням прем'єр-міністра (ч. 4). Щодо Кабінету міністрів, то, згідно з ч. 2 статті 88 Конституції, його основною функцією є надання порад королю в управлінні Лесото. Саме за ці поради Кабінет несе колективну відповідальність перед обома палатами парламенту.

Шоста група передбачає закріплення уряду як вищого виконавчого органу державної влади. За цієї системи монарха практично позбавлено повноважень впливати на формування й функціонування уряду. Найбільш відомими державами, що входять до шостої групи, є Камбоджа, Швеція та Японія.

Так, у Камбоджі стаття 119 Конституції передбачає, що король визначає кандидатуру прем'єр-міністра лише за рекомендацією голови Національних зборів та за згодою обох його заступників виключно з представників партії, що перемогла на парламентських виборах. Членів же уряду визначають парламентські фракції. І лише після винесення уряду вотуму довіри король повинен видати декрет, яким призначає повний склад членів уряду. Зазначене положення повністю відповідає принципу, закріпленому в ч. 1 статті 7 Конституції Камбоджі: «Король Камбоджі повинен царювати, але не повинен правити».

Щодо Японії, то у вітчизняній науковій думці закріпилася точка зору про те, що імператор взагалі не бере участі в діяльності виконавчої влади. Так, відомий дослідник Л. Павлішина вказує на те, що відповідно до «...Конституції Японії 1947 р., яка реалізує принципи непрямой або представницької демократії, безпосередньо обраний народом Парламент призначає прем'єр-міністра»⁴⁰⁸. Цю точку зору також сповідує відомий японський науковець С. Тамура: «Японська політична система – це система Кабінету міністрів, що обирається парламентом»⁴⁰⁹. До деякої міри ця ідея поділяється й доктором юридичних наук В. Шаповалом, що з цього приводу вказує: «В Японії главу уряду призначає (обирає) парламент без участі імператора, після чого сам же глава уряду призначає інших його членів»⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Павлішина Л.Ф. Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації / Л.Ф. Павлішина // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнародної наукової конференції (17-20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 49.

⁴⁰⁹ Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнародної наукової конференції (17-20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 47.

⁴¹⁰ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія / В.М. Шаповал – К.: Юридична фірма «Салком», «Юрінком Інтер», 2005. – С. 176-177.

Зазначені погляди дозволяють зробити висновок, що імператор не має відношення до формування уряду. Однак, на нашу думку, це не зовсім так, адже саме імператор, згідно з ч. 1 статті 6 Конституції, призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту.

Як на нашу думку, і король Камбоджі, і імператор Японії виконують чисто технічну роль щодо призначення голови уряду. Але сама можливість останнього слова, сказаного монархом стосовно прем'єр-міністра, дозволяє нам стверджувати: роль монарха, навіть в умовах зосередженості вищої виконавчої влади в руках уряду, є істотною, адже без цього останнього слова голову уряду не буде призначено, а тому Кабінет міністрів не буде сформовано.

Щодо Швеції, то такої можливості впливати на формування уряду король цієї держави взагалі не має. Відповідно до § 1 глави 5 Форми правління глава держави (король Швеції) лише інформується головою уряду щодо державних справ, а також, знаходячись на засіданнях уряду, має право головувати. Формування ж уряду доручається виключно парламенту (Риксдагу).

Щодо впливу на формування й функціонування уряду форми державно-територіального устрою, то його специфіка найбільш розкривається на прикладі федеративної монархії – Об'єднаних Арабських Еміратів. Так, в Абу-Дабі Законом № 1 1971 року закріплювалось положення, що уряд виконує свої функції під керівництвом правителя⁴¹¹. В самій же Конституції ОАЕ стаття 60 передбачає, що «Рада міністрів є вищим виконавчим органом ОАЕ, який діє під контролем голови Федерації та Вищої Ради».

Що ж стосується конкретних повноважень глави держави у сфері виконавчої влади, то насамперед вони виявляються у сфері кадрової політики. І тут ситуація в ОАЕ також є досить специфічною, адже там існує подвійна система органів виконавчої влади. Так, на федеральному рівні голова федерації, згідно з п. 5 статті 54 Конституції, за згодою Вищої ради призначає прем'єр-міністра і, за рекомендацією останнього, міністрів.

В самих же еміратах ситуація є дещо іншою. Зокрема, в Аджмані, Фуджейрі, Умм-ель-Кайвайні та Дубаї постійного уряду не існує. Єдиний інститут, який займається виконанням указівок правителів є диван – орган призначуванних правителем радників. Діяльність дивану полягає у забезпеченні симбіозу інтересів

⁴¹¹ Див.: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 92.

самого правителя з інтересами правлячої династії, провідних племен, відомих суспільних діячів, що не належать до правлячої династії, провідних комерсантів та релігійних лідерів⁴¹².

На відміну від вищевказаних еміратів, в Абу-Дабі шейх Зеїд бен Султан аль-Нахайян, ще з часів припинення англійського протекторату над своєю країною, вирішив створити систему центральних органів влади. У 1971 році він видав Закон № 1, яким визначив повноваження уряду та способи здійснення ним функцій під керівництвом правителя, а також встановив, що кількість міністрів не повинна перевищувати 18 осіб⁴¹³. І якщо в Рас-ель-Хаймі та в Шарджі усі міністри та інші члени уряду призначаються безпосередньо монархом, то в Абу-Дабі ситуація є дещо іншою. Зокрема, Законом № 1 правитель призначає прем'єр-міністра, а за рекомендацією останнього – міністрів⁴¹⁴. 8 грудня 2007 року новий раїс ОАЕ шейх Халіфа аль-Нахайян реорганізував структуру уряду Абу-Дабі, результатом чого стало злиття та перейменування декількох урядових департаментів.

Зрозуміло, що у структурі вищих виконавчих органів питома вага роботи стосовно державного управління за будь-яких моделей влади незмінно припадає на уряд. В свою чергу співвідношення повноважень між монархом та органами виконавчої влади також визначається тією чи іншою системою правління.

Основні закони закріплюють права монархів призначати цивільних та військових службовців. Як приклад, можна навести Бахрейн (стаття 40), Бельгію (стаття 107), Данію (стаття 27), Іспанію (п. f статті 62), Катар (п. 4 статті 67), Кувейт (ч. 1 статті 74), Ліхтенштейн (стаття 11), Люксембург (ч. I статті 35), Малайзію (ч. 2 статті 132), Марокко (ч. II статті 30), Норвегію (§ 21), ОАЕ (п. 6 статті 54), Оман (стаття 42), Саудівську Аравію (стаття 58), Таїланд (стаття 227) та Японію (стаття 7).

При цьому в Японії імператор за порадою та згодою Кабінету може лише підтвердити призначення та відставку посадових осіб. В Данії, за загальним правилом, державні службовці призначаються відповідно до закону. Призначення ж їх королем є лише одним із способів такого призначення. В ОАЕ державних службовців призначає голова Федерації.

В деяких країнах монархові взагалі не надається право призначати державних службовців. Як приклад, можна навести Йорданію, Великобританію, Нідерланди та ін.

⁴¹² Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 81.

⁴¹³ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 84.

⁴¹⁴ Див.: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 89.

Утім, навіть не маючи формального права призначати та звільняти державних службовців, монархи опосередковано впливають на цей процес формування, адже все робиться урядом, хоча й від імені монарха.

При цьому в державах, що надають своїм монархам право самостійно призначати чиновників, існує небезпека бюрократизації державного апарату.

Щоб це зрозуміти, слід зробити певний відступ, пояснивши суть бюрократії. Бюрократія (*франц.* Bureau – контора, канцелярія) – це державна технологія, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує. В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація ж перетворюється на гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві. Бюрократія тяжіє до стабільності і прагне, уніфікувавши все державне життя, стабілізувати ситуацію в країні. В цих умовах існує небезпека стагнації. В умовах же, коли держава знаходиться у так званій «точці біфуркації» – періоді глобальної нестабільності, бюрократія, прагнучи стабілізувати ситуацію, перетворюється на бюрократизм – хворобу суспільства, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, владу державного апарату, повністю відірваного від народу. Фактично ж це означає, що чиновники «не встигають» відстежити зміни в ситуації. Щоб цього не сталося, можна піти декількома шляхами. Перший з них найпростіший: збільшити кількість чиновників, тобто діяти в рамках виключно бюрократичної державної технології. Саме таким шляхом пішов Султанат Оман, адже загальновідомим є той факт, що, якщо у 1970 році в його державному апараті працювало 1750 державних службовців, то в 1973 році – 9 тис., в 1974 р. – 12 тис., а в 1977 році – всі 17 тис.⁴¹⁵. Більш складний шлях передбачає зміну домінуючої державної технології. Зокрема в Великобританії почали широко застосовувати технології адхократії (створення Вищої державної служби) та електронного урядування. Це дозволило значно скоротити чиновницький апарат: в період з 1979 по 1983 рік чисельність державних службовців була скорочена на 14 %, а потім ще на 6 %⁴¹⁶.

⁴¹⁵ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 95.

⁴¹⁶ Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Н. Мэннинг, Н. Парисон; Всемирный Банк; Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2003. – С. 118.

Призначенням державних службовців та формуванням уряду не обмежуються повноваження монархів у сфері співпраці з державним апаратом. Досить відомими є права монархів очолювати різні монарші державні та суспільно-державні органи. Усі вони мають консультативно-дорадчий статус і підлягають безпосередньо монархові. Так, у Марокко стаття 32 Конституції визначає, що під безпосереднім керівництвом короля знаходиться Вища рада магістратури, Вища рада з питань освіти та Вища рада національного розвитку і плану. Виділення цих відомств з загальної міністерської структури та їх пряме підпорядкування королю забезпечує уживання негайних заходів щодо формування судової гілки влади, розвитку освіти (що є особливо цінним в умовах переходу світової цивілізації до постіндустріального суспільства) та планування розвитку країни.

Можна також навести Кувейт, де під безпосереднім керівництвом Джабіра III знаходилися Вища рада в справах нафти та Вища рада з питань планування. Емір та уряд досить розумно розпоряджалися прибутками від нафти, надаючи практично кожному кувейтцю відчуття їхню силу. Сьогодні ж емірат займає друге-третє місце з прибутків населення на душу і найкращу систему соціального забезпечення, про що вже зазначалося вище.

Крім того, навіть в умовах, коли монарх не керує безпосередньо якимись органами державної влади, він може звертатися до них з відповідними запитами, а означені органи повинні надати відповідь на такі запити. Так, відповідно до статті 102 Конституційного Акта Тонга головний суддя повинен щорічно звітувати королю про статистику злочинності та необхідні закони, що слід прийняти для покращання ситуації. Королівство Швеція також передбачає обов'язковість урядових відповідей на запити монарха.

На відміну від абсолютних та дуалістичних монархій, в умовах парламентарної системи монархи, як правило, не звертаються конкретно до якогось певного державного відомства, а їх заяви адресовані до всіх політичних інститутів та широких верств громадськості.

Іноді такі звернення мають досить широкий резонанс.

Як приклад, можна навести події лютого 1981 року в Іспанії, коли була розкрита й придушена змова генерала М. дель Боска. Як відомо, в ніч на 23 лютого, коли депутати обирали нового прем'єр-міністра, змовники і близько 200 бійців Цивільної гвардії на чолі з полковником Техеро вдерлися до парламенту і силою оволоділи ним. Потім від імені короля Хуана Карлоса I Бурбона командувач військовим округом Валенсія генерал Міланс дель Боска видав маніфест, яким оголосив військовий стан у Валенсії і

спробував залучити на свою сторону інших командувачів військовими округами. Проте через те, що Міланс домагався підтримки військових від імені короля, монарх особисто телефонував генералам і казав їм, що його ім'я згадується без будь-яких на те підстав. Потім король звернувся до народу по телебаченню і розпочалося розплутування усього заклоту. Після розгрому останнього Хуан Карлос запросив політичних лідерів і фактично запропонував їм подорослішати та припинити нескінчену запеклу сварку. Він доводив, що система не зможе вціліти, якщо від монарха вимагатиметься втручання у справи уряду⁴¹⁷. Цій ідеї король залишився вірним і лише один раз дозволив собі втрутитися в урядові справи. Професор Р. Агранофф зазначав про це з гумором: «За іронією долі, наступного разу король безпосередньо втрутився у питання, що розглядалося урядом, майже десятиріччям пізніше, коли цей високий (близько 2 метрів) чоловік виступив з відкритою підтримкою законопроекту, де йшлося про те, щоб усі нові ліжка у готелях робилися довшими»⁴¹⁸.

В процесі управління часто виникає потреба у вдосконаленні державного апарату. Кадрові повноваження монарха при цьому відіграють не останню роль. Можливість призначення главою держави голови уряду, міністрів та державних службовців дуже часто стає основою для вказаної модернізації.

Говорячи ж про відносини між монархом та регіонально-місцевими органами влади, управління й самоврядування, слід зауважити, що вони є органічним елементом комплексу взаємовідносин між центральною та місцевою владою. Характер цих відносин багато у чому залежить від того, чи є ця державою унітарною, регіоналістичною або федеративною, демократичною чи авторитарною, а також до якої системи монархічного правління вона належить: абсолютної, дуалістичної чи парламентарної. Так, для усіх демократичних держав, незалежно від форми їх державно-територіального устрою та системи правління, характерними є висока ступінь автономії і значні права місцевих виборних органів влади та місцевого самоврядування. Водночас авторитарні державно-політичні режими тяжіють до жорсткого контролю центру над місцевою владою та обмеження прав місцевого самоврядування. Під впливом усіх цих чинників і

⁴¹⁷ Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К.: Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 67-68.

⁴¹⁸ Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К.: Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 68.

формується монарші повноваження стосовно органів місцевого самоврядування.

Насамперед слід з'ясувати питання про те, чи є прямий зв'язок між формою державно-територіального устрою та системою правління. На сьогодні у світі нараховується близько 20 держав, що оголошують себе федеративними⁴¹⁹. З них лише Бельгія, Малайзія і ОАЕ належать до монархічної форми правління. При цьому в ОАЕ інститут глави держави здебільшого є колегіальним. Щодо Бельгії та Малайзії, то вони належать до парламентарної монархії. Свою специфіку мають такі держави, як Іспанія, Великобританія та Ватикан. Так, Іспанію цілком імовірно можна віднести до так званої регіоналістичної держави, адже, згідно зі статтею 137 Конституції, муніципії провінції та автономні співтовариства користуються автономією. Щодо Великобританії, то, на цілком слушну думку Е. Григоніса, вона належить до сучасних уній⁴²⁰. Відносно ж Ватикану, то ще 7 червня 1921 року його статус було закріплено як «Державо-місто»⁴²¹. З іншого ж боку, більшість монархічних держав є унітарними. Зокрема це Бахрейн, Данія, Йорданія, Камбоджа, Катар, Кувейт, Ліхтенштейн, Люксембург, Норвегія, Марокко, Монако, Оман, Нідерланди, Саудівська Аравія, Таїланд, Тонга, Швеція, Японія. Вони поділяються між собою на абсолютні, дуалістичні та парламентарні. Звідси можна зробити висновок про відсутність у сучасному світі прямої залежності між системою правління та формою державно-територіального устрою. Разом із тим, федеративна форма державно-територіального устрою передбачає більшу обмеженість повноважень монарха, аніж в умовах унітарної держави. Однак ще більш важливу роль відіграє загальне співвідношення влади монарха і місцевої (регіональної та муніципальної) влади у політичній системі тієї чи іншої держави в цілому.

Особливо чітко це виявляється у обсязі монарших повноважень в сфері призначень посадових осіб різних рівнів місцевої влади. В Бельгії та Малайзії одним з ключових атрибутів суверенітету суб'єктів федерації є виборність усіх органів місцевого самоврядування. Так в Малайзії у кожній державі Правитель (монарх) отримує владу в спадок від попередників, або

⁴¹⁹ Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. / Н.А. Сахаров – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 99.

⁴²⁰ Григонис Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 384-386.

⁴²¹ Основной закон Государства – Города Ватикан от 7 июня 1921 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 1 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 460.

у якості губернатора обирається місцевими жителями і несе відповідальність насамперед перед своїми виборцями. Виборна монархія в Малайзії передбачає як наявність сильної монаршої влади в особі Янг ді-Пертуан Агонга, так і децентралізацію владних повноважень виконавчих органів малайської федерації. При цьому слід пам'ятати, що, як відомо, децентралізація – це «розширення функцій і компетенції органів місцевого самоврядування і, відповідно, обмеження повноважень центральних органів державного управління», а деконцентрація «передбачає перенесення повноважень з прийняття рішень на нижчестоящі рівні центрального державного управління»⁴²². Інакше кажучи, децентралізація передбачає, наприклад, передачу державних функцій органам місцевого самоврядування, а деконцентрація – передачу державою своїх повноважень своїм органам на місцях. Саме тому в рамках процесів децентралізації владні структури держав мають великі повноваження та реальну незалежність від центру, хоча вони й повинні дотримуватись федеральної конституції та федеральних законів. При цьому в кожній державі розміщено майно, що належить до федеральної власності та управляється федеральними чиновниками. Водночас в Малайзії є відсутніми представники Верховного правителя в державах.

Більш жорсткий контроль за виборною місцевою владою здійснює король Бельгії, який, відповідно до ч. III § 1 статті 165 Конституції, затверджує результати виборів голови виконавчої колегії – виконавчого органу федерації комун.

В ОАЕ відбувається два взаємовиключні процеси: централізація та децентралізація. Так, ще після утворення федерації у грудні 1971 року, Конституцією передбачалося утворення Федеральних національних зборів, що мають право, згідно зі статтею 89, «затверджувати, змінювати або відхиляти законопроекти».

Стаття 68 Конституції регулювала норми представництва еміратів в цьому органі. Зокрема, Абу-Дабі та Дубай отримали 8 місць, Шарджа та Рас-ель-Хайма – 6 місць, Аджман, Умм-ель-Кайвайн та Фуджейра – по 4 місця. При цьому кожен емірат самостійно визначає спосіб відбору своїх депутатів у Федеральні національні збори (стаття 69), що практично обернулося можливістю еміра самостійно призначати вказаних представників. Стаття ж 110 закріплювала, що «у випадку внесення Федеральними національними зборами якої-небудь

⁴²² Фадеєв В.А. Муниципальное право России / В.А. Фадеєв; О.Е. Кутафин. – М.: Юрист, 1994. – С. 24.

поправки до законопроекту, що не задовольняють голову Федерації або Вищу раду, а також у випадку відхилення законопроекту Федеральними національними зборами, глава Федерації або Вища рада повертають законопроект до Федеральних національних зборів. Якщо ж останні знову внесуть поправки чи вдруге відкинуть законопроект, глава Федерації може видати закон після його затвердження Вищою радою».

Аналогічна ситуація спостерігається і у сфері оборони: в країні, з одного боку, існують збройні сили Федерації, а з іншого – місцеві збройні сили.

Щодо сфери судочинства та судоустрою, то в ОАЕ з 1974 року спостерігаються процеси централізації, про що буде сказано нижче.

На відміну від федерацій, в унітарних та регіоналістичних державах губернатори адміністративно-територіальних одиниць (АТО) зазвичай не обираються місцевим населенням, а призначаються монархом. Щоправда, при здійсненні цих та інших повноважень монарх узгоджує свої дії з прем'єр-міністром. Так, в Королівстві Тонга король, за згодою Кабінету, призначає губернаторів на острови Хаапай та Вавау.

Проте найбільш відомим є опосередкований вплив монарха на органи місцевого самоврядування. Як приклад, можна навести Великобританію. Так, система місцевого самоврядування та місцевого державного управління регулюється низкою актів, найбільш відомими з яких є Акт про місцеве управління 1972 року, Акт про місцеве управління 1999 року та Акт про місцеве управління 2000 року. При цьому ч. 4 статті 3 Акта про місцеве управління 1972 року було визначено, що голова ради округу є старшим в окрузі, але не має право обмежувати прерогативи Його Величності (ч. 4 статті 3). Акт про місцеве управління 1999 року у своєму § 5 (ч. 4) передбачив, що державний секретар може своїм наказом визначити коло питань, які орган управління повинен включити до переліку своїх обов'язків. Актом же про місцеве самоврядування від 28 липня 2000 року, спрямованого на досягнення економічного, соціального та екологічного добробуту, державному секретареві, відповідно до ч. 3 статті 3, було надано право забороняти органам місцевої влади вчиняти будь-які дії, що порушували б принцип зазначеного добробуту.

Утім у законодавстві про місцеве управління та самоврядування не вказується принцип формування державного секретаря. Саме тому слід звернутися до думки щодо цієї посади вчених-юристів. Так, на думку С. Кашкіна, державними секретарями в Великобританії є «...більшість так званих старих

міністрів (найзначніших, тих, хто входить до Кабінету)»⁴²³. Відповідно ж до аналізу, проведеному керівником Секретаріату з питань модернізації державного управління при Секретаріаті Кабінету міністрів Великобританії Дж. Коупером, єдиним членом Кабінету міністрів Великобританії, що має відношення до питань місцевої влади, є міністр транспорту, місцевого самоврядування та у справах регіонів⁴²⁴. Таким чином, можна зробити висновок, що означений міністр може істотно впливати на функціонування органів місцевої влади й управління. При цьому, за загальним правилом, означеного міністра призначає або прем'єр-міністр, якого, в свою чергу, призначає монарх, про що вказувалося вище, або ж безпосередньо сама королева⁴²⁵. Таким чином, можна зазначити, що монарх в Великобританії може опосередковано (через свій уряд) впливати на формування і функціонування органів місцевого управління та самоврядування.

В більшості європейських монархій глава держави безпосередньо не втручається в поточну діяльність органів місцевої влади. Однак в них вищі законодавчі, виконавчі та судові органи здійснюють контроль над діями органів місцевого самоврядування. При цьому вищі судові інстанції слідкують за тим, щоб місцеві органи влади не порушували Основний закон та інше загальнонаціональне законодавство.

У процесі ж формування державної політики на місцевому рівні значна роль належить монархові, якщо він очолює уряд або ж якщо він має конституційні повноваження вплинути на діяльність вищих виконавчих органів. Від монарха та уряду багато у чому залежить, чи буде прийнята парламентом державна програма допомоги розвитку того чи іншого регіону чи територіальної громади. У розробці цих програм найактивнішу участь беруть як регіональні та муніципальні лідери, так і інші провідні представники місцевих органів законодавчої та виконавчої влади, що взаємодіють з монархом та урядом.

Без такої взаємодії жоден монарх не може розраховувати на успіх свого політичного курсу. При визначенні цього курсу монарх обов'язково повинен враховувати інтереси та позиції різних регіонів і населених пунктів. Лише у цьому випадку монарша програма матиме загальнонаціональну підтримку, а сам

⁴²³ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4 т. Т 1–2: Общая часть / [Кашкин С.Ю., Маклаков В.В., Осавельюк А.М. и др.]; под ред. Б.А.Страшуна. – М.: БЕК, 1995. – С. 601.

⁴²⁴ Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Н. Мэннинг, Н. Парисон; Всемирный Банк; Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2003. – С. 239.

⁴²⁵ The Public General Acts and General Synod Measures, 1975. – London, 1976. – Part 2. – Pp.1119-1126. [Electronic resource] – Access mode: <http://ultrarest.ru/plug.php?e=browser&m=dl&id=60> - Title from the screen.

він зможе отримати масову соціальну підтримку свого політичного курсу.

Як приклад, можна навести «Білу революцію» в Ірані 1963-1979 рр. Загальновідомо, що у січні 1963 року шах Ірану Мухаммад Реза опублікував «Шість пунктів білої революції», які згодом були затверджені на референдумі. Вони включали: знищення феодальної системи, земельну реформу, націоналізацію земель та пасовиськ, приватизацію державних підприємств з одночасним викупом акцій робітниками, введення загального виборчого права (у тому числі для жінок), боротьбу з неграмотністю⁴²⁶. В середині 1970-х років, шах, розвиваючи положення «Білої революції», написав, що іранське суспільство повинно здійснити «стрибок через століття», «перейти з середньовіччя до ядерного віку», перетворити країну в «п'яту індустріальну державу світу», здійснити марш-кидок до «великої цивілізації»⁴²⁷. Наслідки цих дій виявилися фатальними для режиму. Наявні сили іранської економіки виявилися не в змозі їх подолати і 7 січня 1978 року, у відповідь на наклепницьку статтю про аятолу Р.М. Хомейні, в Ірані розпочалася революція, котра завершилася вигнанням шаха з країни та встановленням тоталітарного режиму релігійного типу на чолі з імамом Хомейні. А. Умнов з цього приводу цілком слушно зазначав: «Досвід Ірану наглядно демонструє, як курс на швидку та всебічну модернізацію, котра не має широкої та стабільної підтримки знизу та не враховує місцевих традицій, породжує гострі соціальні протиріччя і призводить не лише до відторгнення суспільством державної політики, але й до зміни однієї форми авторитаризму іншою, набагато більш консервативною»⁴²⁸.

⁴²⁶ Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV-XX вв. / К.В. Рыжов – М.: Вече, 2004. – С. 333-334.

⁴²⁷ Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV-XX вв. / К.В. Рыжов – М.: Вече, 2004. – С. 335.

⁴²⁸ Умнов А.Ю. Срыв «Белой революции» / А.Ю. Умнов // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г.И., Майданик К.Л., Ворожейкина Т.Е. и др.]; под ред. В.Г. Хороса; РАН, Институт мировой экономики и международных отношений; Российский гуманитарный научный фонд. – М.: Наука, 1996. – С. 79.

3.3. Роль монарха у забезпеченні національної безпеки

Окрім взаємодії монарха з органами законодавчої, виконавчої та судової влади, особливий правовий статус глави держави за цієї форми правління полягає у тому, що саме йому належать істотні прерогативи у питаннях війни та миру. Фактично це означає, що будь-який монарх тією чи іншою мірою має певні повноваження як у зовнішньополітичній сфері, так і у сфері оборони.

Крім того, забезпечення національної безпеки передбачає можливість застосування монархом надзвичайних повноважень у випадку кризи чи іншої трагедії. Саме тому йому надається низка повноважень, які дозволяють йому долати кризові ситуації.

Що ж до зовнішньої політики, то ця сфера належить до найважливіших напрямків у діяльності держави, а тому в ній роль глави держави істотно зростає. Вже за своїм конституційним статусом монарх є представником держави у сфері міжнародних відносин і наділяється відповідними повноваженнями.

Показово, що глава держави має важливі зовнішньополітичні прерогативи не лише в умовах абсолютної монархії. За дуалістичної та парламентарної системи монархічного правління, за яких функції глави держави у внутрішній політиці є певною мірою обмеженими, його зовнішньополітичні прерогативи залишаються досить істотними. Відомий російський конституціоналіст М. Сахаров нарахує десять основних повноважень президента у сфері зовнішньої політики: здійснення загального керівництва зовнішньою політикою; ведення міжнародних переговорів; укладання міждержавних договорів; вирішення питань війни та миру; витрати на власний розсуд бюджетних коштів на зовнішньополітичні акції; керівництво зовнішньою політикою; призначення послів та інших представників за кордон; прийняття вірчих грамот у акредитованих при ньому послів; вирішення питання щодо встановлення дипломатичних відносин з іншими державами або вступу до міжнародної організації; відповідно до дипломатичного протоколу зустрічає та проводить глав держав інших країн, що відвідують його країну з офіційним візитом⁴²⁹. Практично усі означені повноваження є характерними й для монархії.

Так, говорячи про *загальне керівництво зовнішньою політикою*, слід розрізняти повноваження глави держави в умовах абсолютної, дуалістичної та парламентарної монархії. Зокрема, в абсолютистській системі зовнішньополітичні повноваження

⁴²⁹ Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. / Н.А. Сахаров – М.: Юридическая литература, 1994. – С. 143-144.

монарха є найістотнішими. Саме монарх, опираючись як на свої власні переконання, так і на рекомендації своїх офіційних та неофіційних радників, а також на розробки різних зовнішньополітичних відомств, безпосередньо визначає зовнішньополітичні пріоритети держави. Серед абсолютних монархій на сьогодні найбільш активно займається зовнішньою політикою Ватикан, глава держави якого – Папа, відповідно до статті 2 Основного закону, несе відповідальність за представництво Держави Ватикан відносно зв'язків з закордоном та іншими міжнародно-правовими суб'єктами. Крім того, згідно з ч. 1 статті 1 Папа, як глава Держави Ватикан, очолює законодавчу, виконавчу та судову влади в державі. Фактично ж це означає, що саме Папа здійснює загальне керівництво зовнішньою політикою та визначає зовнішньополітичні цілі Ватикану як держави, що декларує християнські цінності у зовнішньополітичній сфері. Показовим у цьому плані є висловлювання Папи Івана Павла II, який, враховуючи нові реалії пострадянського світу, незмінно віддавав перевагу гуманізації зовнішньої політики і якось висловився: «Ні більше війни, що знищує життя невинних, що вчить вбивати і також руйнує життя тих, хто вбиває, що врешті-решт залишає образи й ненависть, ще більше ускладнюючи справедливе вирішення проблем, котрі їх викликали»⁴³⁰.

У кожній державі виконання зовнішньополітичних функцій здійснює міністерство закордонних справ та інші відомства. Разом з тим, за абсолютної та, деякою мірою, дуалістичної системи морально-політичну відповідальність за усі дії державних органів в зовнішньополітичній сфері несе насамперед глава держави – монарх. Він повинен бути постійно обізнаним в області різноманітних акцій, що здійснюють зовнішньополітичні відомства, та здійснювати ефективний контроль за їхньою роботою. Однак основна прерогатива, що покладається на монарха, полягає в тому, що в умовах абсолютистської і, частково, дуалістичної системи лише він приймає остаточне рішення стосовно зовнішньополітичних акцій свого уряду. Незважаючи на велику кількість високопосадовців, що відповідають за ті чи інші напрямки зовнішньої політики, жоден з них не має права уживати будь-яких заходів або робити будь-які офіційні заяви без монаршої санкції. Таким чином, абсолютна монархія передбачає, що керівництво зовнішньою політикою сконцентровано в руках глави держави і ці повноваження не

⁴³⁰ Энциклика Его Святейшества Папы Иоанна Павла II «Centesimus Annus» («Сотой Годовщине») // Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт праксеологии, 1993. – С. 267.

можуть бути делеговані жодному з його підлеглих у державному апараті. З іншого боку, за абсолютистської та, частково, дуалістичної системи правління ніхто з урядовців не поділяє з монархом прерогативи стосовно керівництва зовнішньою політикою і не заперечує його повноважень найвищої посадової особи в цій та інших сферах державної політики.

В умовах дуалістичної монархії зовнішньополітичні повноваження глави держави також відрізняються особливою значущістю. В країнах, що належать до такої системи, склалася політична традиція, що віддає перевагу у сфері зовнішньої політики главі держави, а не голові уряду. Щоправда, у тому випадку, коли прем'єр-міністр сповідує погляди, котрі відрізняються від монарших, між ними можливими є певні розбіжності і, навіть, протиріччя щодо тих чи інших напрямків зовнішньої політики. Проте у будь-якому випадку в руках монарха залишаються права на зовнішньополітичні ініціативи, а також реальні можливості уживати важливих заходів у сфері міжнародних відносин, незалежно від позиції уряду. Зокрема, саме таким чином в 90-х роках король Марокко Хасан II зумів приєднати до своєї держави колишню іспанську колонію Західна Сахара.

І все ж зовнішньополітичні повноваження монарха за дуалістичної системи обмежені прерогативами парламенту, який, певною мірою, впливає на зовнішню політику держави, що буде проаналізовано нижче.

Однак найбільш обмеженими є права монарха у сфері зовнішньої політики спостерігаються в умовах парламентарної системи правління. Це пояснюється насамперед тим, що в умовах парламентарної монархії діє інститут контрасигнування. Так, конституціями Бельгії (стаття 106), Іспанії (ч. 1 статті 64), Нідерландів (стаття 47), Норвегії (§ 31) і Таїланду (стаття 231) закріплюється обов'язкове контрасигнування актів монарха відповідними міністрами або ж головою уряду. Фактично це означає, що будь-які зовнішньополітичні акції королівської влади потребують контрасигнування представника вищого виконавчого органу.

В Данії ж королівська влада здійснюється через міністрів (стаття 12). І хоча, відповідно до ч. 1 статті 19, король виступає від імені королівства у міжнародних справах, проте, реалізуючи цю прерогативу через міністрів, він передає останнім і фактичну роботу у сфері міжнародної політики.

Крім того, монарх, здійснюючи загальне керівництво зовнішньою політикою через своїх міністрів, істотно обмежується

парламентом. Це обмеження насамперед здійснюється за допомогою парламентського контролю над бюджетом.

Щодо *ведення міжнародних переговорів*, то в умовах абсолютної монархії вони здійснюються монархом на найвищому рівні. Так, зокрема, відповідно до статті 63 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії, яка передбачає, що король приймає монархів та глав держав, король Абдаллах І зустрівся з діючим тоді Президентом РФ В. Путіним, який 11 лютого 2007 року відвідав Саудівську Аравію. Загальновідомо, що під час цієї поїздки Президент РФ запропонував королю купити у Росії «мирні» атомні реактори та танки Т-90, а також спільно з РФ розвивати космічну техніку. У відповідь же Абдаллах І нагородив Путіна премією імені короля Файсала, назвавши Президента «справжнім державником, людиною миру та справедливості»⁴³¹.

Щодо дуалістичної та парламентарної монархії, то тут обмежується право парламенту впливати на переговорний процес, що здійснюється главою держави, адже парламентською практикою визнано, що дипломатичні документи надаються парламенту лише після того, як переговори, яких вони стосуються, вже завершені⁴³².

Стосовно *укладення міждержавних договорів*, то в умовах абсолютизму монарх необмежено реалізує це право. Зокрема в Султанаті Оман стаття 42 Основного закону закріплює право султана підписувати міжнародні договори та угоди самостійно або уповноважити на це відповідну особу, а також видавати декрети, що ратифікують означені договори. Як приклад, можна згадати султана Кабуса, який на початку 1977 року самочинно уклав договір з США про надання їм ВПС та ВМФ території острова Масира для заснування там американської військової бази.

В умовах же дуалістичної та, почасти, парламентарної монархії можливість глави держави укладати міжнародні договори обмежена насамперед парламентом. Ці обмеження монаршої влади встановлені, зокрема, в конституції Йорданії. В статті 33 проголошується: «Король... ратифікує договори та угоди». Однак в цій же статті сказано: «Договори, що тягнуть за собою витрати казначейства або торкаються публічних та приватних прав йорданців, набувають чинності лише після ухвали Національними Зборами».

⁴³¹ Коэн А. Арабский выход Путина / Ариель Коэн [Электронный ресурс] / ИноСМИ.Ру. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/print/233211.html> – 04.03.2007 г. - Загл. с экрана.

⁴³² Коркунов Н.М. Русское государственное право: в 2 т. Т. 1: Введение и общая часть / Н.М. Коркунов. – СПб.: Типография М.М. Стасюлинича, 1899. – С. 547.

Аналогічне обмеження зовнішньополітичних прерогатив монарха існує в Марокко: «Король підписує та ратифікує договори. Однак, договори, що пов'язані з фінансовими зобов'язаннями Держави, не можуть бути ратифіковані без їх законодавчої (*себто парламентської*) ухвали» (ч. II статті 31 Конституції).

Такими ж повноваженнями в області зовнішньої політики володіють монархи Катару (стаття 68), Кувейту (стаття 70) та Бахрейну (стаття 37), однак їх права стосовно укладення міжнародних договорів обмежуються необхідністю їх розгляду парламентом.

Що ж стосується *питань війни та миру*, то за абсолютистської системи та в деяких дуалістичних монархіях це питання передається повністю на волю глави держави. Так, султан Оману, відповідно до статті 42 Основного закону, оголошує в державі стан війни та укладає мир згідно з положеннями закону. В Катарі, що у 2004 році перейшов від абсолютної монархії до дуалістичної в результаті референдуму 2003 року, стаття 71 Конституції надає еміру право оголошувати оборонну війну. Практично те ж саме проголошується конституцією Кувейту (стаття 68). Водночас конституції Катару і Кувейту прямо забороняють своїм емірам проведення агресивних війн. В Йорданії ж король, згідно з ч. 1 статті 33, оголошує війну, укладає мир та ратифікує договори і угоди.

В той же час дуалістичні та деякі парламентарні монархії заперечують на конституційному рівні право глави держави самотійно брати на себе вирішення питань війни та миру. Зокрема конституція Бахрейну (п. а статті 36) закріплює положення про те, що оборонна війна оголошується королівським декретом лише після його подання до Національних зборів. У Марокко стаття 74 вказує на те, що оголошення війни повинно відбуватися після повідомлення обох палат парламенту. В Таїланді ч. I статті 223 закріплюється, що король має право оголосити війну лише за згодою Національних зборів. Практично те ж саме закріплено і конституційним актом королівства Тонга: «Король не може розпочати війну без згоди Законодавчих Зборів» (стаття 36). В Бельгії король, згідно з ч. II § 1 статті 167 Конституції, оголошує військовий стан та припиняє військові дії. Проте, як тільки-но інтереси та безпека держави йому це дозволять, монарх інформує про це палату представників та сенат. Фактично це означає, що бельгійська конституція також позбавляє короля самотійного статусу в питаннях війни та миру, але повністю його не усуває від їх вирішення. Аналогічною є

ситуація в Данії (ч. 2 статті 19), Іспанії (ч. 3 статті 63) та Люксембурзі (ч. VI статті 37), де конституції зобов'язують главу держави оголошувати війну лише після попередньої згоди парламенту.

В Нідерландах же питання війни та миру є аналогічним іншим вищезгаданим парламентарним монархіям, але регулюється воно двома конституційними актами: нині діючою Конституцією 1983 року та Конституцією 1972 року, окремі положення якої діють і зараз. Зокрема ч. 4 статті 201 Конституції Королівства Нідерландів 1972 року закріплює положення, згідно з яким король приймає рішення про те, чи існує небезпека війни. І лише після цього війна може оголошуватись, але, відповідно до статті 96 Конституції 1983 року, після попередньої згоди палат. Винятком з цього правила є лише ситуація, коли держава зненацька опинилася у стані війни.

Серед парламентарних монархій найбільшими правами в питаннях війни та миру має король (королева) Норвегії. Згідно з ч. I § 26 король має право мобілізувати війська, розпочинати війну для оборони країни та укладати мир.

Водночас конституційними актами Ліхтенштейну, Монако, Швеції, Камбоджі, Великобританії, Японії не регламентується порядок діяльності глави держави в питаннях війни та миру, або ж взагалі ці повноваження монархові не надаються.

Щодо *витрат на власний розсуд бюджетних коштів на зовнішньополітичні акції*, то в умовах абсолютної монархії глава держави може самотійно розпоряджатися бюджетними коштами. Так, монархія Саудівської Аравії фінансувала участь марокканських військ у боротьбі з повстанцями в Заїрі у 1977 році. За свідченнями кувейтської газети «Аль-Анба», Саудівська Аравія погодилася допомогти фінансувати створення так званих «міжафриканських сил втручання», що повинні виконувати жандармські функції на цьому континенті⁴³³. З прийняттям Основного нізаму це положення було закріплено на конституційному рівні: «Будь-які дії, спрямовані на виплату грошей з загального бюджету повинні здійснюватись відповідно до положень бюджету. Якщо ж цього зробити неможливо, то це повинно робитися відповідно до Королівського декрету». Фактично це означає, що король Саудівської Аравії в будь-який момент може витратити певну суму на потрібні йому зовнішньополітичні акції.

Дуалістична монархія зазвичай обмежує такі повноваження глави держави. Так, у королівстві Тонга стаття 19

⁴³³ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 78.

Конституційного Акта закріплює положення про те, що жодні кошти не повинні виплачуватись скарбницею без попередньої згоди Законодавчих зборів. Утім з цього правила є виняток: скарбник повинен видати необхідні кошти за згодою Кабінету «...у випадку війни, повстання, небезпечної епідемії або ж подібної надзвичайної ситуації». Фактично це означає, що у випадку «подібної надзвичайної ситуації» король, який призначає членів Кабінету, може використати певні кошти на потрібні йому зовнішньополітичні акції.

В умовах же парламентарної монархії главу держави позбавлено можливості витратити на власний розсуд кошти на зовнішньополітичні акції. Як приклад, можна навести Данію. Як відомо, Конституція цієї країни (ч. 2 статті 46) прямо забороняє оплачувати будь-які витрати, якщо вони «...не передбачені фінансовим законом, прийнятим Фолькетингом, або законом про додаткові асигнування чи законом про тимчасові асигнування, прийнятим Фолькетингом». Закон же не може бути прийнято без участі Фолькетингу, а тому король не може самотійно, без парламентського втручання, уживати заходів, спрямованих на самотійне використання коштів, спрямованих на зовнішньополітичні акції.

Стосовно *керівництва зовнішньоекономічною діяльністю*, то в умовах абсолютизму вона практично повністю зосереджується в руках монарха. Як приклад, можна навести Саудівську Аравію, економіка якої нездатна вмістити колосальні прибутки від продажу нафти (у 1980 році вони склали зокрема 118 млрд. дол.). Саме тому саудіди інвестують їх в економіку західних країн, зокрема в США (на сьогодні Саудівська Аравія є найбільшим іноземним вкладником у США).

Фактично аналогічною є ситуація і в інших арабських монархіях: наприклад, у Кувейті. Проте здебільшого дуалістичні та абсолютні монархії не встановлюють законодавчого закріплення прав монарха у зовнішньоекономічній сфері. Певним винятком з цього правила є Марокко, король якого, згідно зі статтею 32, є головою Вищої Ради Національного Розвитку та Плану, котра, певною мірою, впливає на зовнішньоекономічну діяльність королівства.

Що ж стосується *призначення послів та інших представників країни за кордоном*, то цими повноваженнями володіють більшість монархів світу. Так, стаття 63 Основного нізаму Саудівської Аравії надає королю право призначати своїх представників в інші держави. Аналогічне положення діє і в Омані (стаття 42 Основного закону). Щодо інших монархій, то

призначають послів та представників за кордоном глави таких держав, як Бахрейн (стаття 40), Іспанія (ч. 1 статті 63), Кувейт (ч. 1 статті 74), Марокко (ч. I статті 31), Тонга (стаття 39) та інші.

З призначенням послів та інших представників країни за кордон пов'язано монарше право *прийняття вірчих грамот у акредитованих при ньому послів*. Зокрема ці повноваження належать главам таких держав, як Бахрейн (стаття 40), Іспанія (ч. 1 статті 63), Катар (п. 5 статті 67), Кувейт (ч. 1 статті 74), Оман (стаття 42), Саудівська Аравія (стаття 63), Японія (стаття 7) та інші.

Стосовно *прийняття рішень про встановлення дипломатичних відносин з іншими державами або вступу в міжнародну організацію*, то в умовах абсолютної монархії це право повністю належить главі держави. Так, у 1992 році Папа Римський Іван Павло II прийняв рішення про встановлення дипломатичних відносин з Україною. Це стало можливим завдяки тому, що Основним законом Держави-міста Ватикан від 7 червня 1921 року (стаття 3) саме за верховним главою Церкви зберігалося представництво держави Ватикан через посередництво Державного секретаря для укладання міжнародних договорів і дипломатичних стосунків з іноземними державами. 22 лютого 2001 року було прийнято новий Основний закон, яким передбачалося (стаття 2), що саме Папа несе відповідальність за підтримку дипломатичних зв'язків Ватикану.

Щодо конституцій дуалістичних монархій, то здебільшого вони вказують на дещо обмежений характер дипломатичної влади глави держави. Це обмеження може стосуватися як особливого впливу парламенту, так і особливого впливу уряду. Зокрема в європейських монархіях (Ліхтенштейн, Монако) князь має дипломатичну владу, але вона обмежена обов'язковою участю уряду в прийнятті рішень. Так, ч. I статті 8 Конституції Ліхтенштейну встановлює, що князь представляє державу в усіх відносинах з іноземними державами за необхідною участю уряду. В Монако будь-які ордонанси князя (в т.ч. і зовнішньополітичні) повинні обговорюватись на Раді уряду (стаття 45 Конституції). При цьому, хоча й існує певний перелік винятків з цього правила (стаття 46 встановлює перелік ордонансів, що звільнені від обговорення в Раді уряду), прийняття рішень про встановлення дипломатичних відносин з іншими державами або вступу в міжнародну організацію до нього не включено. Отже князь Монако, так само, як і князь Ліхтенштейну, повинен обговорювати свої дипломатичні кроки зі своїми урядовцями-міністрами. На відміну від європейських, азіатська та африканська монархія певним чином може обмежувати

дипломатичні права глави держави необхідністю парламентської санкції на певні дії монарха. Так, глави держави в Кувейті, Марокко та ін., без сумніву, мають колосальні прерогативи у сфері дипломатичних відносин з іншими державами. Зокрема, відповідно до ч. II статті 31 Конституції Марокко король підписує і ратифікує договори. Але договори, пов'язані з фінансовими зобов'язаннями держави, не можуть бути ратифіковані без їх законодавчого ухвалення. Деяко подібною є ситуація в Кувейті, де емір, відповідно до статті 70, укладає угоди своїм декретом і негайно передає їх Національним зборам з необхідними заявами. Однак договір відносно території держави, її суверенних прав (а саме такими є договори стосовно вступу до міжнародних організацій) потребує його законодавчого затвердження, що є неможливим без участі парламенту – Національних зборів.

В умовах же парламентарної монархії участь глави держави у встановленні дипломатичних відносин з іншими країнами здебільшого не є обов'язковою. Як приклад, можна навести події 1943 року, що призвели до появи Бенілюксу – економічного союзу Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Як відомо, першим кроком на шляху утворення цієї організації стала валютна угода від 21 жовтня 1943 року, що була підписана у Лондоні, де уряди Бельгії, Нідерландів та Люксембургу перебували в еміграції⁴³⁴. Проте не менш відомим є той факт, що король Бельгії Леопольд III у 1940-45 рр. перебував під арештом в часи німецької окупації Бельгії⁴³⁵, а отже не міг брати участі у підписанні договору про утворення Бенілюксу.

Відносно ж *протокольних обов'язків монарха в сфері зовнішньої політики*, то загальноприйнятою нормою у світовій практиці став привілей монарха зустрічати та проводити рівного йому за офіційним статусом главу іншої держави, що відвідував країну з офіційним візитом. Ці церемоніальні акти можуть відбуватися або в аеропортах та вокзалах, або ж у офіційній резиденції монарха. Як і в будь-яких інших випадках публічної появи монарха, йому віддаються належні за протоколом вшанування, котрі, у випадку прийняття ним іноземного глави держави, поширюються й на високого іноземного гостя.

Крім зовнішніх функцій, конституції багатьох держав передбачають, у числі найважливіших обов'язків монарха, забезпечення незалежності, суверенітету та безпеки своєї держави. Звідси органічно випливає принцип поєднання монархом поста глави держави та поста верховного головнокомандувача збройними силами. Однак реальний обсяг

⁴³⁴ Международные политические, экономические и общественные организации: Словарь-справочник. – М.: Политиздат, 1966. – С. 13.

⁴³⁵ Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа / К.В. Рыжов. – М.: Вече, 2000. – С. 283.

владних повноважень монарха стосовно армії знаходиться у прямій залежності від його статусу в системі вищих органів державної влади.

Характер взаємовідносин між монархом та армією насамперед визначається типом політичного режиму. Так, за наявності демократичного чи ліберального режиму армія зазвичай не посягає на конституційні монарші прерогативи. В умовах же авторитарного чи тоталітарного режиму діяльність монарха часто залежить від підтримки армії та її керівництва. Однак будь-який політичний режим визнає збройні сили одним з провідних інститутів державної влади, і жоден монарх не може не рахуватися з їх позицією та настроями.

Аналізуючи конституції монархічних держав, ми бачимо, що більшість з них закріплює положення про те, що *монарх* – *верховний головнокомандувач*. Зокрема усі без винятку арабські монархи є верховними головнокомандувачами збройними силами. Це положення закріплено в основних законах Бахреїну (п. г статті 33), Йорданії (стаття 32), Катару (стаття 65), Кувейту (стаття 67), Марокко (стаття 30), Оману (стаття 41) і Саудівської Аравії (стаття 60). Серед неарабських монархів країн Азії та Океанії функції верховного головнокомандувача покладено на глав таких держав, як Малайзія (стаття 41), Таїланд (стаття 10) і Тонга (стаття 36). В Європі верховними головнокомандувачами збройними силами оголошуються монархи Іспанії (п. h статті 62), Люксембургу (ч. VI статті 37) і Норвегії (§ 25). Верховним головнокомандувачем збройними силами також вважається королева Великобританії⁴³⁶.

За абсолютистської системи правління монарх одноосібно керує збройними силами. Йому, як верховному головнокомандувачу, підлягають усі військовослужбовці – від рядових до генералів. Зокрема уся кадрова політика у збройних силах повністю контролюється монархом. Як приклад, можна навести статтю 60 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії, котра наголошує, що саме король призначає офіцерів та припиняє їх обов'язки відповідно до закону.

За дуалістичної системи монарх також, як правило, є верховним головнокомандувачем. Однак, на відміну від глави держави в абсолютній монархії, він далеко не завжди володіє одноосібними повноваженнями у керівництві збройними силами.

⁴³⁶ United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html> - Title from the screen.

Монарх також виконує обов'язки верховного головнокомандувача і в умовах парламентарної системи правління, таких як Великобританія, Іспанія, Малайзія, Норвегія. Однак фактичне керівництво армією за парламентарної монархії здійснює прем'єр-міністр, міністр оборони чи спеціальний орган військового керівництва, а глава держави лише номінально є верховним головнокомандувачем. Так, стаття 137 Конституції Малайзії встановлює, що відповідальність «...за командування, дисципліну та управління, а також за усі інші питання щодо збройних сил, окрім їх оперативного використання», покладається на Раду Збройних Сил. Тоді як конституції Камбоджі, Швеції, Японії взагалі не передбачають навіть формального права монарха керувати збройними силами.

Повноваження верховного головнокомандувача багато у чому дозволяє монархам *призначити міністра оборони*. В умовах абсолютної монархії глава держави має право призначати міністра оборони так само, як і інших членів уряду. Зокрема на цьому наголошується в Основному нізамі про владу Саудівської Аравії (стаття 57), що визначає право короля як голови Ради міністрів призначати та звільняти з посади заступників прем'єр-міністра та міністрів. Те ж саме передбачає стаття 42 Основного закону Султанату Оман. В деяких випадках монарх може призначати міністром оборони самого себе, як це зробив у 1984 році султан Брунею Хасан ал-Болкіах Муїзз ад-дін. До речі, така можливість існує і в умовах дуалістичної монархії. Як приклад, можна навести дії короля Марокко Хасана II, який після двох спроб державного перевороту, здійснених групами офіцерів у 1970 та 1974 роках, призначив себе міністром оборони. Утім, на відміну від абсолютної, дуалістична монархія далеко не завжди тяжіє до одноосібного призначення міністра оборони главою держави. Так, у Бахреїні (п. d статті 33), Йорданії (стаття 35), Катарі (стаття 73), Кувейті (ч. 1 статті 56) і Марокко (ч. II статті 24) монарх призначає міністра оборони за формальним поданням прем'єр-міністра. Водночас Ліхтенштейн (ч. II статті 79), Люксембург (стаття 77), Монако (стаття 46), Таїланд (ч. I статті 201) і Тонга (стаття 51) передають це право повністю на волю короля без будь-якої участі прем'єр-міністра. В умовах же парламентарної системи правління монарх призначає міністра оборони виключно за поданнями прем'єр-міністра. Зокрема це передбачено конституціями Іспанії (п. e статті 62) та Малайзії (п. b ч. 2 статті 43). Щодо Швеції (§ 1 глави 6) та Японії (ч. II статті 68), то міністра оборони цих країн призначає безпосередньо сам

прем'єр-міністр. Таке ж становище формально існує і в Великобританії.

Водночас конституціями таких країн, як Бельгія (ч. I статті 96), Данія (стаття 14), Нідерланди (стаття 43), Норвегія (§ 12) формально не передбачається якийсь вплив голови уряду на призначення міністра оборони, проте фактично таке призначення багато у чому залежить від точки зору прем'єр-міністра або ж думки парламентарів.

Окрім призначення міністра оборони, деякі монархи мають *право призначати та звільняти з посади військове командування*. Це право є одним з найважливіших владних повноважень монарха стосовно збройних сил. Насамперед це стосується присвоєння військових звань та призначення офіцерів. Проте, в залежності від системи правління, це право є неоднаковим у монархів різних країн. Зокрема абсолютна монархія передбачає самостійність глави держави у призначенні офіцерів. Так, стаття 60 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії передбачає, що саме король призначає офіцерів та припиняє їх обов'язки відповідно до закону. Аналогічна ситуація існує в більшості абсолютних та дуалістичних монархій. Зокрема конституціями Бахрейну (стаття 40), Катару (п. 4 статті 67), Кувейту (стаття 67), Марокко (ч. II статті 30), Таїланду (стаття 227) і Тонга (стаття 36) закріплено положення про те, що глава держави самостійно призначає офіцерів. В умовах же парламентарної монархії глава держави є більш обмеженим у сфері призначення та звільнення з посади військового командування. Зокрема Конституція Бельгії (ч. I статті 107) надає королю право присвоювати військові звання. Конституція ж Норвегії закріплює положення про те, що король має право призначати та звільняти військовослужбовців. Проте означене право є обмеженим. Зокрема в Бельгії, згідно зі статтею 106 Конституції, жоден акт короля не має сили, якщо його не контрасигновано міністром. В Норвегії ж король може звільнити військовослужбовців лише після заслуховування думки про це Державної ради (§ 21 Конституції).

Окрім кадрових повноважень, значною є *роль монарха у формуванні військового бюджету, прийнятті військових програм і затвердженні військової доктрини*. Зокрема загальновідомим є той факт, що на Близькому Сході в 60-70-і роки середньорічний приріст витрат на озброєння перевищив світовий рівень у 7 разів, насамперед за рахунок монархічних держав⁴³⁷.

Багато в чому монарша роль у формуванні збройних сил та військового бюджету залежить від існуючої в державі системи

⁴³⁷ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 95.

правління. Зокрема, в умовах абсолютної монархії глава держави відіграє провідну роль у розробці щорічного державного бюджету, у тому числі й його військових статей. Через свою бюджетну політику монарх може ініціювати зменшення чи збільшення витрат на військові програми, тим самим впливаючи на загальний стан збройних сил. Крім того, монарх може приймати нові військові програми та затверджувати нові військові доктрини, що повністю змінюють вигляд армії. Так, у Брунеї султан Хасан ал-Болкіах Муїзз ад-дін пішов шляхом формування збройних сил султанату (RBAF) на повністю добровільній основі. У 1987 році він віддав наказ про формування Королівського Запасного Полку Брунею, а 1 жовтня 1991 року – про повну реструктуризацію RBAF, що стали складатися з п'яти елементів: сухопутні сили, військова авіація, військово-морський флот, служба підтримки та навчальний корпус⁴³⁸.

На відміну від абсолютної, в умовах дуалістичної системи правління, ступінь впливу монарха на формування військового бюджету та розробку військової доктрини залежить від того, чи має він підтримку уряду або парламентської більшості. Так, у 1976 році король Марокко Хасан II досяг подвоєння військового бюджету, довівши його до суми 530 мільйонів доларів⁴³⁹.

Щодо парламентарної системи правління, то монарх фактично не бере участі в процесі прийняття найважливіших рішень з військової політики. Він лише може висловити свою думку на засіданнях уряду, тобто у досить вузькому колі державних діячів, але остаточне рішення з цього приводу приймає уряд та парламент.

Право ж монарха на проведення мобілізації збройних сил впливає з загальних повноважень глави держави у тому випадку, коли він є верховним головнокомандувачем. Так, зокрема, стаття 61 Основного нізаму про владу надає королю Саудівської Аравії право оголосити в державі загальну мобілізацію. Те ж саме передбачається й Основним законом Султанату Оман (стаття 42). Однак, не в усіх країнах, де монарх за конституцією є верховним головнокомандувачем, він може проводити їх мобілізацію на власний розсуд. Так, в Норвегії король, будучи за конституцією верховним головнокомандуючим, може оголосити мобілізацію збройних сил (ч. I § 26). Проте це рішення, згідно з § 31, потребує контрасигнування члена Державної ради, який доповідав про необхідність ужиття даного заходу. В Нідерландах король може,

⁴³⁸ The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gov.bn/government/contitut.htm> - Title from the screen.

⁴³⁹ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 97-98.

під час війни чи загрози війни, оголосити додатковий призов на військову службу осіб, що не входять до лав збройних сил (фактично це – мобілізація), але для цього Генеральні штати повинні прийняти відповідний закон про необхідність зазначеного кроку.

I, нарешті, *право монарха на ведення військових дій* багато в чому залежить від державно-політичного режиму. Як відомо, право оголошення війни в демократичних країнах має не глава держави, а вищий законодавчий орган. Водночас конституціями деяких країн передбачається обов'язок монарха ужити необхідні заходи для відсічі будь-якого зовнішнього збройного нападу. Внаслідок цього глава держави (до того ж – верховний головнокомандувач) має право віддати наказ збройним силам негайно розпочати військові дії проти агресора. Разом із тим він повинен відразу ж подати законодавцям звіт стосовно обґрунтованості цього наказу. Характерною в цьому плані є конституційна норма в Данії: «Окрім тих випадків, коли це викликано необхідністю оборони в результаті збройного нападу на Королівство чи збройні сили Данії, король не може використовувати збройні сили проти будь-якої іноземної держави без згоди Фолькетингу. Будь-які акти, прийняті королем у випадках, передбачених цим пунктом, негайно передаються на розгляд Фолькетингу. Якщо ж Фолькетинг в цей час не засідає, його слід негайно скликати» (ч. 2 статті 19). Далі вже вищий законодавчий орган буде вирішувати, оголошувати чи не оголошувати війну державі, що вчинила збройний напад, з усіма наслідками для збройних сил, що впливають з цього кроку.

Під час війни монарх продовжує виконувати обов'язки верховного головнокомандувача. Так, емір Кувейту Джабір III під час іракської окупації залишався одночасно верховним головнокомандувачем, з яким узгоджували свої дії не лише збройні сили Кувейту, а й західні союзники.

Окрім використання збройних сил під час війни, багато держав сучасного світу час від часу надсилають свої військові підрозділи за кордон для участі в бойових, миротворчих або ж гуманітарних акціях. При цьому в умовах абсолютизму та в більшості країн з дуалістичною монархією таке рішення приймається главою держави одноосібно. Як приклад, можна згадати численні агресивні акції Саудівської Аравії проти Ємену або Марокко, проти Західної Сахари чи провінції Шаба.

Своя специфіка існує в ОАЕ як федеративної монархії. Зокрема, в цій країні збройні сили Федерації підкоряються наказам федерального міністра оборони та Вищої Ради оборони

під керівництвом глави ОАЕ. Крім того, Законом № 1 від 2 лютого 1972 року, Раді міністрів ОАЕ були надані повноваження, пов'язані з організацією та постачанням усього необхідного федеральній армії та силам безпеки⁴⁴⁰.

Федеративний державно-територіальний устрій ОАЕ дозволив трохи збалансувати піклування про федеральну армію. Зокрема стаття 142 Конституції передбачила: «Кожен емірат має право створювати місцеві збройні сили та готувати їх приєднання до апарату оборони Федерації у випадку зовнішньої агресії».

Вказана стаття, по суті, дозволяє, у випадку агресії проти ОАЕ, значно збільшити чисельність збройних сил і водночас не накладає на федеральний бюджет необхідності значних витрат в мирний час. Водночас призначення міністра оборони главою Федерації за рекомендацією прем'єр-міністра не дозволяє військовому відомству вийти з-під контролю глави держави.

Не менш важливе політичне значення у забезпеченні національної безпеки має закріплене за главою держави практично усіх позаєвропейських монархій, окрім Японії, Камбоджі та Британських домініонів, право введення надзвичайного стану. Відсутність такого положення в конституціях Японії, Камбоджі, абсолютної більшості європейських монархій та Британських домініонів, вочевидь, пояснюється тим, що зазвичай політичний режим та система органів влади дозволяє вирішувати надзвичайну ситуацію без будь-якого впливу глави держави. Однак і в конституціях окремих європейських монархій міститься положення про можливість оголошення «стану загрози, надзвичайного чи облогового стану» (стаття 116 Конституції Іспанії). Щодо Британських Домініонів, то їхня специфіка (британський монарх є номінальним главою держави, а реально ці функції виконує призначений монархом генерал-губернатор) передає можливість запровадження надзвичайного стану виключно генерал-губернатору. Так, ч. 1 статті 20 Конституції Антигуа і Барбуда дозволяє генерал-губернатору проголошувати надзвичайний стан, декларація про який повинна бути опублікована в офіційній газеті. Аналогічна норма передбачається у конституціях Барбадосу (п. в ч. 1 статті 25), Белізу (стаття 18), Співдружності Багамських Островів (п. в ч. 1 статті 29), Гренади (ч. 1 статті 17), Незалежної Держави Папуа – Нової Гвінеї (ч. 1 статті 228), Сент-Вінсент і Гренадини (ч. 1 статті 17), Федерації Сент-Кітс і Невіс (ч. 1 і 2 статті 19), Сент-Лусії (ч. 1 статті 17), Соломонових Островів (п. 2 ч. 5 статті 15) та Ямайки (п. в ч. 4 статті 26).

⁴⁴⁰ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 96.

Єдиною європейською країною, що передбачає можливість участі монарха у запровадженні надзвичайного стану є Нідерланди. Згідно з ч. 1 статті 103 Конституції Королівства саме король видає укази про запровадження надзвичайного стану «з метою підтримання внутрішньої та зовнішньої безпеки».

Щодо позаєвропейських монархій, то найбільш впливовими у сфері подолання надзвичайних ситуацій є глави держав арабських монархій, які можуть ввести військовий, облоговий чи надзвичайний стан. Донедавна виняток з цього правила існував у Державі Катар, хоча й там у Конституції (стаття 27) містилися указівки на можливість «виникнення надзвичайної ситуації, яка потребує ужиття термінових заходів»⁴⁴¹. При цьому було зрозуміло, що саме емір вирішував, чи є ситуація надзвичайною. З прийняттям у 2003 році нині діючої Конституції було передбачено, що у випадку наявності загрози «безпеці державі, цілісності її території, безпеці населення чи у випадку, якщо ця загроза стає на заваді роботі державних органів», емір «може оголосити військовий стан у країні» (стаття 69).

В ОАЕ конституційне закріплення права введення надзвичайного стану мало б мізерний сенс, якби не федеративний характер держави. Інститут надзвичайного стану закріплено в Конституції, стаття 115 якої передбачає, що оголошення надзвичайного стану «входить до виключної компетенції Вищої ради». Скоріше за все, ця стаття була включена до Конституції задля того, щоб передбачити можливість законного втручання у справи емірату – суб'єкта федерації у випадку, якщо у ньому опинилися під загрозою політико-правові та соціально-економічні принципи, визнані в ОАЕ.

В Йорданії роль монарха у вирішенні питання щодо запровадження надзвичайного стану виглядає, за буквою закону, більш ніж скромно. У статті 125 записано, що військовий стан може бути запроваджено шляхом видання королівського указу лише при виконанні рішення Ради міністрів. У подальшому ж монарх може видавати будь-які акти, навіть такі, що суперечать діючому законодавству, але мають перевагу під час дії військового стану. Набагато більш самостійну роль може відіграти при запровадженні надзвичайного стану король Марокко. Зокрема, стаття 35 Конституції Королівства Марокко вимагає, щоб король, перед виданням відповідного указу про запровадження надзвичайного стану, провів консультації з головами Палати представників, Палати радників та Конституційної ради і звернувся до нації із спеціальним посланням.

⁴⁴¹ Цит. за: Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 76.

Конституції Кувейту (стаття 69) та Бахрейн (ч. 2 статті 36) надають монарху повну свободу при вирішенні питання щодо запровадження військового стану, який вводиться шляхом видання відповідного монаршого акту. В цих країнах, однак, для продовження дії військового стану необхідним є відповідне рішення вищого представницького органу: Національних зборів, (рішення приймається простою більшістю голосів). При цьому така процедура ухвали повинна повторюватись кожні три місяці.

Щодо абсолютних арабських монархій, то їх основні закони передбачають можливість глави держави запроваджувати надзвичайний стан. Зокрема, саме це передбачається серед прерогатив султана Оману (стаття 42 Основного закону) та короля Саудівської Аравії (стаття 61). При цьому, якщо в Омані питання щодо надзвичайного стану на конституційному рівні взагалі не регламентоване, то в Саудівській Аравії Основний нізам про владу (стаття 62) надає королю повну свободу при вирішенні зазначених проблем, при цьому залишаючи питання стосовно продовження дії стану на волю монарха.

Як ми бачимо, конституції арабських монархічних держав зосереджують в руках глави держави у більшості випадків досить широкі повноваження, пов'язані із запровадженням і використанням надзвичайного стану. У другій половині ХХ століття надзвичайний стан неодноразово вводився в цих країнах (у Бахрейн у 1956 році, в Марокко – з 1965 по 1970 рр. та ін.). Причому, як видно, у критичних ситуаціях монархи арабських держав не прагнуть використовувати надзвичайний стан, віддаючи перевагу іншим засобам. Зокрема, режим, що існував у Кувейті з 1976 по 1981 рр., Бахрейн – з 1974 по 1992 рр., Йорданії – з 1975 по 1992 рр. та Марокко – до 1977 року, являє собою, по суті, щось наближене до надзвичайного стану. Водночас за формою і методами він істотно відрізнявся від конституційного надзвичайного стану. Головною ж його перевагою була можливість використання без будь-яких часових обмежень.

В неарабських позаєвропейських монархіях також передбачається можливість глави держави запроваджувати надзвичайний, облоговий чи військовий стан.

Так, в Малайзії Верховний правитель, згідно зі статтею 150 Конституції, може оголосити надзвичайний стан, якщо «переконається, що існує надзвичайний стан, за якого безпека або економічне життя Федерації чи будь-якої її частини знаходиться під загрозою війни, або зовнішньої агресії, або внутрішніх заворушень» (ч. 1). При цьому, якщо Янг ді-Пертуан Агонг запроваджує надзвичайний стан в міжсесійний період діяльності

парламенту, то він отримує право видавати усі необхідні укази, що мають силу закону (ч. 2 статті 150), які втраять чинність лише через шість місяців після закінчення дії надзвичайного стану (ч. 7 статті 150).

Аналогічні прерогативи є і у короля Таїланду, який, згідно з ч. 1 статті 218 має право видавати Надзвичайні декрети, що мають силу закону. При цьому видання декрету обґрунтовується метою «підтримання державної чи суспільної безпеки або національної економічної безпеки, чи то запобігання національному лиху». Крім того, король має право оголошувати та відмінити військовий стан (стаття 222).

У Королівстві Тонга король може оголосити військовий стан у країні чи у будь-якій місцевості країни не лише у випадку війни з іншими державами, а й у випадку громадянської війни.

Утім, слід мати на увазі, що зловживання надзвичайним станом може негативно позначитися на долі самої монархії. Як приклад, можна згадати ситуацію в колишньому Королівстві Непал.

Як відомо, ввечері 1 червня 2001 року в Катманду (столиця Непалу) у королівському палаці Нарайанхіті спадкоємець трону Дипендра, що знаходився під впливом алкоголю та наркотиків, відкрив вогонь з автоматичної зброї та вбив першим батька – короля Бірендру, потім матір, і, нарешті, інших 8 членів родини. Тяжко пораненого Дипендру після цієї розправи відвезли до шпиталю. Наступного дня його було проголошено королем, але через три дні він помер, не приходячи до тями.

4 червня 2001 року новим королем Непалу став регент при королі Депендри принц Г'янендра Бір Бікрам Шах Дев. Рішення про це було прийнято на екстреному засіданні Державної ради Непалу. Така ситуація не могла не позначитись на загальній підтримці глави держави в суспільстві, адже навіть у монархістських верствах король не вважався повністю легітимним монархом, оскільки на трон він зійшов після вкрай дивної загибелі свого старшого брата та усієї його родини.

Маючи таку своєрідну «опозицію», король знехтував цим і 22 травня 2002 року розпустив палату представників. Нові вибори так і не були проведені, а тому усі наступні голови уряду, згідно з ч. 1 статті 36 Конституції Непалу 1990 року не могли вважатися повністю легітимними, адже прем'єр-міністр повинен бути лідером партії, що має більшість у палаті представників.

У жовтні 2002 року внаслідок загострення політичної ситуації в Непалі Г'янендра відправив прем'єр-міністра Шера Бахадурса Деубу, що виконував свої обов'язки з 2001 року, у

відставку, звинувативши його «у некомпетентності та нездатності провести вибори у країні в передбачений термін»⁴⁴².

На початку червня 2004 року король знову призначив Деубу прем'єр-міністром, доручивши йому сформувати уряд і розпочати готувати країну до парламентських виборів. Однак голова Кабміну не впорався із цим завданням і 1 лютого 2005 року король Непалу, під приводом того, що уряд не може упоратись із повстанцями-маоїстами, відправив його у відставку і оголосив в країні надзвичайний стан.

При цьому, виступаючи по державному радіо, Г'янендра так пояснив свої дії: «Я вирішив розпустити уряд у зв'язку із тим, що йому не вдалося ужити необхідних заходів для того, щоб до квітня провести загальні вибори, забезпечити демократію та суверенітет народу, безпеку для життя та власності». Після цього монарх заявив, що бере усю повноту виконавчої влади у свої руки на найближчі три роки. «Під моїм керівництвом буде сформовано новий Кабінет міністрів. Це відновить мир та ефективність демократії в країні протягом наступних трьох років» – додав Г'янендра. Незабаром після цього звернення зв'язок із столицею Непалу було втрачено. За повідомленнями з деяких джерел, резиденції прем'єра та деяких інших ключових членів Кабінету міністрів були оточені солдатами, а телефонні лінії в Катманду відключені.

2 лютого Г'янендрою було сформовано новий уряд, що складався з 10 осіб, наближених до короля. Уряд очолив сам король. Фактично ж в країні відбулася ненасильницька форма узурпації, тобто незаконне присвоєння королем собі чужих (тобто прем'єрських) владних повноважень. Крім того, саме звільнення прем'єра з посади відбулося з порушенням конституційних вимог, адже, відповідно до ч. 5 статті 36 Конституції, прем'єр-міністра можна звільнити з посади за наступних обставин. По-перше, якщо сам прем'єр подає королю заяву про відставку (п (а) ч. 5 статті 36 Конституції). Як відомо, це не було дотримано: король відправив прем'єра у відставку без заяви останнього. По-друге, якщо мало місце винесення більшістю голосів Палати представників вотуму недовіри уряду (п (b) ч. 5 статті 36 Конституції). Проте, внаслідок того, що Палата була розпущена ще у 2002 році, король не міг скористатися цією обставиною. По-третє, якщо прем'єр-міністр перестане бути членом Палати представників (п. (c) ч. 5 статті 36 Конституції). Однак, як вже зазначалося раніше, в силу того, що Палата була розпущена, з 2002 року жоден голова уряду не міг

⁴⁴² Семенова Д. Король Непала посадив правительство под арест [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2005/02/01/402794.shtml> – 01.02.2005г. - Загл. с экрана.

бути її членом. По-четверте, якщо прем'єр-міністр помирає (п. (d) ч. 5 статті 36 Конституції). Як відомо, Шер Бахадур Деуба на момент свого усунення з посади залишався живим.

Таким чином, грубе порушення Конституції 1990 року призвело до обвинувачення Г'янендри в узурпації влади. Саме внаслідок цього 6 квітня 2006 року в Непалі розпочалися акції протесту, а 24 квітня 2006 року король у своєму зверненні до нації у понеділок пізно ввечері заявив, що скликає парламент, розпущений чотири роки назад, щоб припинити заворушення у країні.

«Перекоаний у тому, що джерелом державної влади й суверенітету Королівства Непал є народ Непалу, а також з урахуванням народного руху й заради вирішення конфлікту та інших проблем, що стоять перед країною, згідно із дорожньою мапою Семипартійного альянсу, Ми своїм указом відновлюємо Палату представників, котра була розпущена 22 травня 2002 року», – заявив Г'янендра.

Король оголосив, що засідання сесії парламенту відбудеться о 1 годині дня 28 квітня. Новий коаліційний уряд Непалу очолив Гіріджа Прасад Коїрала. 18 травня 2006 року парламент Непалу ще більше обмежив владу монарха: зокрема 90-тисячна армія Непалу була передана у відання парламенту, а з її назви зникло слово «королівська», була оподаткована королівська родина та ліквідовано «Радж паришад» – кабінет королівських радників. Сам же Непал проголошувався світською, а не індуїстською державою.

14 січня 2007 року парламент приймає тимчасову конституцію, за якою король позбавлявся статусу глави держави, а владні функції були передані прем'єр-міністру. І хоча більшість парламентарів віддавали перевагу конституційній монархії, проте під тиском маоїстів вони 28 грудня, в рамках тимчасового парламенту, оголосили країну демократичною та федеративною республікою. 28 травня 2008 року це рішення було підтверджено Установчими зборами, які оголосили свою державу Федеративною Демократичною Республікою Непал. Тим самим короля Непалу остаточно було позбавлено його статусу монарха-суверена.

Таким чином, як ми бачимо, король Г'янендра, зловживаючи своїм становищем і запровадивши надзвичайний стан, по суті, змусив опозицію удатися до революційних заходів (замість боротися за свої права в рамках парламентських та узгоджувальних процедур) і врешті-решт усунути главу держави від влади та ліквідувати монархічну форму правління.

3.4. Монарші повноваження у сфері судоустрою та правосуддя

Взаємодія між монархом та судовою владою визначається тим, наскільки повно у тій чи іншій державі здійснюється принцип поділу влади. Цей принцип існує у трьох іпостасях. *Перша* іпостась передбачає конституційне закріплення принципу поділу влади на окремі гілки влади. Саме таким шляхом пішли Камбоджа (ч. IV статті 51 передбачила поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову) та Саудівська Аравія (стаття 44 закріплює поділ державної влади на судову, законодавчу і регламентарну). *Друга* ж іпостась закріплює принцип поділу влади через приналежність означених гілок певним органам. Таке становище існує у Бельгії (стаття 36 вказує на те, що законодавча влада належить королю та двопалатному парламенту, стаття 37 – виконавча влада належить королю, ч. I статті 40 – судова влада здійснюється судами і трибуналами), Данії (стаття 3 Конституції), Іспанії (ч. 2 статті 66, стаття 97, ч. 1 статті 117) та Японії (стаття 41, стаття 65, ч. I статті 76 Конституції). Дещо подібне існує в Норвегії, де § 3 вказує на те, що виконавча влада належить королю чи королеві, а § 49 вказує на те, що законодавча влада здійснюється громадянами за допомогою стортингу. Щодо судової влади, то на конституційному рівні не розглядається її приналежність, хоча й розділ D Конституції присвячений саме цій гілці влади, але загалом там зафіксована організаційно-правова структура самої судової системи Норвезького Королівства. В Королівстві Тонга не виділяється самостійна гілка виконавчої влади, тоді як законодавча влада належить королю і Законодавчим зборам (стаття 56 Конституційного Акта), а судова – Апеляційному, Верховному, Магістратному та Сухопутному судам. *Третя* ж іпостась намагається поєднати дві перші. Саме таким шляхом йдуть Бахрейн (стаття 32 закріплює принцип поділу влади на законодавчу (належить королю і Національним зборам), виконавчу (належить королю і Раді міністрів) і судову (належить судовим органам), Катар (стаття 60 проголошує принцип поділу влади, стаття 61 віддає законодавчу владу Консультативній раді, стаття 62 закріплює виконавчу владу за еміром, а стаття 63 – судову владу за судами загальної юрисдикції), Кувейт (стаття 50 проголошує принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, стаття 51 віддає законодавчу владу еміру та Національним зборам, стаття 52 – виконавча влада належить еміру, Кабінету та міністрам, стаття 53 – судова влада належить судам) і Монако (стаття 6 проголошує принцип поділу влади, а ч. I статті 3, стаття 4 і стаття 5 вказують на приналежність різних гілок влади).

Детальніший же аналіз дозволяє виділяти два основних підходи щодо взаємодії монарха із судовою владою. Так, в одних країнах судові інстанції знаходяться під більш-менш жорстким контролем і навіть диктатом монарха, в інших же судова влада є самостійною та незалежною від монарха. При цьому абсолютна більшість конституцій виділяє незалежну судову владу. Зокрема аналіз основних законів Марокко (стаття 82) та Оману (стаття 60) дозволяє стверджувати: цими актами закріплюється принцип незалежності судової влади. Незалежність суддів закріплюється також у статті 46 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії: «Судова влада є незалежною. При виконанні своїх повноважень суд керується виключно ісламським шаріатом». Означений принцип існує і в демократичних монархічних державах, наприклад, в Іспанії (ч. 1 статті 117) та Японії (ч. III статті 76 Конституції).

Утім навіть формальне закріплення незалежності суду не виключає можливості впливу монарха на судову гілку влади. На сьогодні існує два варіанти такої взаємодії. *Перший* варіант передбачає монарха як главу судової влади. Саме така ситуація сьогодні існує в таких державах, як Ватикан і Великобританія. За загальним правилом, королева Великобританії є главою судової влади⁴⁴³. Щодо Ватикану, то, згідно зі статтею 1 Основного закону, Папа, поряд з законодавчою та виконавчою владами, очолює і судову гілку влади.

Другий варіант – кадровий. Відповідно до нього, монарх має право самостійно або за згодою чи пропозицією іншого органу призначати суддів.

Утім правом самостійного призначення суддів володіють дуже мало сучасних монархів. Як приклад, можна привести Султанат Оман, султан якого відповідно до Основного закону (стаття 42) має право призначати старших суддів. При цьому Основний закон не вказує на необхідність будь-яких консультацій монарха з іншими структурами. Деякою мірою передбачається кадрова самостійність монарха і конституціями Бельгії, Нідерландів і Таїланду. Зокрема, ч. I статті 251 Конституції Таїланду вказує на те, що король призначає і усуває з посад суддів, окрім випадків звільнення з посади внаслідок смерті. Проте призначення членів Конституційного суду, відповідно до ч. I статті 255 Конституції, здійснюється королем вже за згодою

⁴⁴³ United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html> - Title from the screen.

сенату. Щодо Бельгії, то кадрові повноваження монарха закріплені статтею 151 Конституції. При цьому вказується, що мирові судді та судді трибуналів призначаються безпосередньо королем. Водночас члени інших судів (радники апеляційних судів та касаційного суду) призначаються королем за поданням апеляційних судів та провінційних рад (для радників, голів апеляційних судів та їхніх заступників) або касаційного суду і парламенту (палати представників і сенату) Бельгії. Що ж стосується Нідерландів, то, відповідно до ч. 1 статті 117 Конституції, судді судових органів призначаються на посаду указом короля. Однак при цьому частиною 1 статті 118 передбачається, що судді Верховного суду Нідерландів призначаються на посаду за поданням Другої палати Генеральних Штатів Нідерландів.

Деякою мірою (ч. 2 статті 122 Конституції Малайзії) декларується й кадрова самостійність у сфері судоустрою і Янг ді-Пертуан Агонга, однак ч. 3 статті 122 Конституції Малайзії вказує на те, що при призначенні головного судді Янг ді-Пертуан Агонг може діяти на власний розсуд, але лише після консультації з Радою правителів і враховуючи пораду прем'єр-міністра; при призначенні ж інших суддів Верховного суду Янг ді-Пертуан Агонг, після консультації з Радою правителів, діє за рекомендацією комісії з питань суду і юридичної служби.

Усі ж інші держави чітко закріплюють несамотійність монарха у сфері судоустрою. Ця несамотійність полягає насамперед у тому, що для призначення судді потрібною є згода якогось державного органу.

На сьогодні існує два варіанти таких органів. Перший з них передбачає створення спеціалізованого судового органу, основна діяльність якого зосереджена у сфері правосуддя. Зокрема саме такий підхід на сьогодні домінує в Бахреїні, Камбоджі, Марокко та Саудівській Аравії. Так, Конституцією Королівства Марокко передбачається, що судді призначаються королівським декретом за рекомендацією Вищої ради магістратури (стаття 84). І хоча головує над радою сам монарх, проте формальна необхідність вказаної рекомендації вказує на несамотійний характер влади короля Марокко, принаймні у сфері призначення суддів. Королівство Бахрейн на конституційному рівні (п. h статті 33) також закріплює положення про те, що король призначає суддів за поданням Вищої судової ради. В Саудівській Аравії, відповідно до статті 52 Основного нізаму про владу, призначення суддів відбувається королівським декретом за поданням Вищої судової

ради. В Камбоджі ч. III статті 134 Конституції передбачає, що Вища судова рада повинна подавати королю кандидатури на посаду суддів і прокурорів.

Другий підхід полягає у тому, що для призначення судді необхідним є подання чи згода органу, діяльність якого не зосереджена у сфері правосуддя (парламенту, уряду тощо). Так, у Королівстві Тонга члени Апеляційного (стаття 85) та Верховного (стаття 86) судів призначаються королем за згодою Таємної ради.

В Японії імператор, згідно з ч. II статті 6 Конституції, має право призначити головного суддю Верховного суду виключно за поданням Кабінету міністрів.

Змішаною є ситуація в Монако, адже, відповідно до статті 89 Конституції, склад Верховного трибуналу формується князем за поданням Національної ради, Державної ради, Ради Корони, Апеляційного суду та Цивільного трибуналу, тобто як спеціалізовано-судових органів, так і органів, діяльність яких не пов'язана виключно із судовою сферою.

В цілому ж державне право зарубіжних країн проголошує принцип невтручання монарха, органів законодавчої і виконавчої влади в прерогативи судової влади. Однак в політичній практиці цього принципу дотримуються далеко не завжди, і суди часто відчувають на собі істотний політичний тиск з боку як інших гілок влади, так і монарха.

Утім навіть формальне закріплення незалежності суду не виключає можливого впливу монарха на судову гілку влади безпосередньо у сфері правосуддя. На сьогодні існує чотири варіанти такого впливу. *Перший* варіант передбачає монарха як главу судової влади. Саме така ситуація сьогодні існує в ОАЕ. Так, в окремих еміратах ОАЕ (за винятком Абу-Дабі та Дубай) судочинство зазвичай здійснювалось самими правителями. До професійних суддів (каді) справи потрапляли лише тоді, коли правитель не міг сам вирішити справу. Але, починаючи з 1974 року, коли міністр юстиції ОАЕ подав законопроект про організацію федеральних судів на всій території Федерації та про вилучення у місцевих судів юрисдикції з численних питань, обсяг судової діяльності правителів став неухильно скорочуватись⁴⁴⁴.

Другий варіант передбачає винесення судами рішень іменем монарха. Як цілком слушно зазначав з цього приводу відомий дореволюційний юрист В. Грибовський: «Від імені монарха судами реалізується судова влада, рішення якої виконуються

⁴⁴⁴ Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 74-75.

іменем імператора»⁴⁴⁵. В сучасних конституціях також закріплюється означене положення. Зокрема, це існує в таких державах, як Бахрейн (п. b статті 32), Бельгія (ч. II статті 40), Іспанія (ч. 1 статті 117), Йорданія (стаття 27), Катар (стаття 63), Кувейт (стаття 53), Ліхтенштейн (ч. I статті 99), Люксембург (стаття 49), Марокко (стаття 83) та ін.

І, нарешті, *третій* варіант полягає у тому, що монарх може видавати акт про помилування чи пом'якшення покарання.

Зокрема це передбачається основними законами Бахрейну (стаття 41), Бельгії (статті 110 і 111), Ватикану (стаття 19), Данії (стаття 24), Іспанії (п. і статті 62), Йорданії (стаття 38), Катару (п. 6 статті 67), Кувейту (ч. 1 статті 75), Ліхтенштейну (стаття 12), Люксембургу (статті 38 і 83), Малайзії (ч. 1 статті 42), Марокко (стаття 34), Норвегії (ч. I § 20), Нідерландів (ч. 1 статті 122), Оману (стаття 42), Таїланду (стаття 225), Тонга (ч. I статті 37) і Японії (стаття 7).

Однак у кожній країні існують певні відмінності у праві помилування, дарованого монархом. Ці відмінності дозволяють об'єднати усі монархічні держави, глави яких мають право помилування у три групи. До першої групи належать монархії, глави держави яких мають повну самостійність у даруванні права помилування чи пом'якшення вироків. Це положення існує в таких державах, як Бахрейн, Ватикан, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко, Оман, Таїланд та ін. Зокрема, стаття 19 Основного закону Ватикану закріплює, що право звільнення від покарання є прерогативою Папи. До другої групи належать монархії, глави держав яких взагалі не мають самостійності при призначенні помилування. Класичним прикладом такої монархії є Японія, імператор якої, згідно зі статтею 7, «за порадою і згодою Кабінету здійснює від імені народу... підтвердження загальних і часткових амністій, пом'якшень та відстрочок покарань і відновлення у правах». Фактично це означає, що глава держави є потрібно несамостійним: по-перше, він здійснює рішення від імені народу, а не від свого імені, як це є характерним у більшості монархій; по-друге, він здійснює своє рішення за порадою і згодою уряду; по-третє, він сам не здійснює помилування, а лише підтверджує акт помилування, вчинений іншим органом. І, нарешті, третьою групу утворюють держави, конституції яких закріплюють відносну самостійність монарха при здійсненні помилування. Ця відносна самостійність обґрунтовується як законодавчою необхідністю, так

⁴⁴⁵ Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса: Техник, 1912. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_5067422.htm#sub_para_N_9927 – Загл. с экрана.

і специфікою суду чи діяльністю інших органів. Зокрема, згідно з п. і статті 62 Конституції Іспанії помилування здійснюється королем відповідно до закону, а не на власний розсуд. В Бельгії, Данії, Ліхтенштейні та Люксембурзі помилування монархом міністра свого уряду є можливим лише за проханням парламенту. У Королівстві Тонга для помилування необхідною є згода Таємної ради, а в Нідерландах – рекомендація суду.

Свою специфіку має й Малайзія. Так, відповідно до ч. 1 статті 42 Конституції, Янг ді-Пертуан Агонг має право помилувати виключно осіб, засуджених військовими судами.

З третім варіантом пов'язано *четвертий*, суть якого полягає у тому, що виконання деяких вироків кримінальних судів є неможливим поза волі монарха. При цьому ця воля виявляється як акт помилування, так і як своєрідна санкція на виконання вироку. Зокрема, ч. II § 20 Конституції Норвегії закріплює, що за справами, котрі, за вимогою одельстингу, передані на розгляд Державного суду, є неможливими акти про помилування, окрім звільнення від смертної кари. В Йорданії ж вирoki до смертної кари виконуються лише за наявності санкції короля.

РОЗДІЛ 4 ПЕРСПЕКТИВИ МОНАРХІЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

Монархія – це не доповнення
до стабільності й достатку,
а додатковий ресурс,
що дозволяє легше переносити хворобу,
швидше одужати від політичних
та економічних негараздів.
Р. Злотніков.

4.1. Основні тенденції та перспективи розвитку монархічної державності у світі

Влітку 2001 року в Болгарії, в результаті парламентських виборів, переконливу перемогу одержав «Рух Семеона II», і ця ситуація в черговий раз порушила питання про монархію в Європі. І хоча на сьогодні ніхто не сумнівається, що якщо Європа доживе до єдиної держави, вона стане республіканською, а правлячі європейські монархії просто зникнуть – вони будуть поглинені європейською інтеграцією. Утім монархія ще не зазнала поразки, про що, зокрема, й свідчить ситуація в Болгарії 2001 року, де «народ наситився і демократами, і комуністами», а тому там «країна повернулася до добільшовицьких часів»⁴⁴⁶.

Сьогодні ж «королівське питання» обговорюється усюди в Європі та деінде в Азії. Країни зі сталими конституційними монархіями – Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція – міркують над тим, як «підігнати» корону до нових реалій. Країни, що свого часу втратили королівську владу – Італія, Німеччина, Франція – як зменшити ностальгічні заклики до повернення анахронічного, з їхньої точки зору, інституту влади. Країни, що зберегли пам'ять про царювання колишніх монархів – Австрія, Болгарія, Португалія, Румунія – як використати спадщину минулого у сучасних реаліях.

Разом з тим в об'єднаній Європі саме постать коронованої особи та усвідомлення підданства є одним з головних критеріїв для національної ідентифікації. Зокрема, мешканці ЄС, втративши кордони та власні національні валюти, які здавна служили

⁴⁴⁶ Алексеев Г.А. Возвращение на круги своя [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, За рубежом, материалы за 2001 год. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.pxp?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=31 – Загл. с экрана

визначальними ознаками «свій-чужий», саме завдяки монархіям багато у чому зберегли своє етноісторичне спадкоємство.

Щоправда, для країн, що «втратили» монархів декілька десятиліть тому, колишній король не завжди є лише історичним символом нації. В умовах різкої трансформації суспільства та відсутності у ньому стабільності, для багатьох людей королівський титул обіцяє консолідацію нації та громадянський мир. Можливо, саме тому болгарський, румунський та сербський королі з тріумфом повертаються на батьківщину, в Австрії йдуть серйозні дискусії щодо можливості повернення вигнаних Габсбургів, а в Португалії – Браганс-Кобургів. І, скоріше за все, саме тому афганського короля Захір Шаха «колишні співвітчизники, змучені хаосом та нескінченною війною, слізно просили долучитися до процесу національної злагоди»⁴⁴⁷. При цьому монархічні тенденції відмічаються й на пострадянському просторі (Вірменія, Грузія, Росія, Україна, Казахстан). Зокрема, в останньому 1 % населення підтримує встановлення в республіці монархічної форми правління⁴⁴⁸. У Вірменії національно-визвольний рух «Батьківщина» ініціює проведення всенародного референдуму з приводу відродження в країні монархії, а у Грузії відомий політик Давид Гамкрелідзе включив необхідність запровадження в державі конституційної монархії до своєї передвиборної програми⁴⁴⁹.

Усі ці проблеми призвели до того, що сьогодні багато людей, розмірковуючи про природу монархії, намагаються оцінити її на основі чисто утилітарних міркувань: що корисного від неї можна отримати? Відповідаючи на це питання, можна згадати, що члени королівських сімей є, як правило, активними учасниками благодійних заходів, а сама монархія є головною «приманкою» для туристів. Отже монархічна форма правління є не лише чимось престижним, а й досить корисним.

Але й самим монархам краще не заздрити. Змінюючись разом з навколишнім світом, вони змушені нести подвійну ношу – залишатися моральним прикладом для нації і при цьому «тримати руку на пульсі» часу. І саме тут вони невільно стають «під прицілом» ЗМІ. «У мене стільки ж недоторканості приватного

⁴⁴⁷ Карпенко Д. Жениться по любви // Киевские ведомости. – 2004. – 20 мая [Электронный ресурс] / Ведомости. В мире. – Режим доступа: http://old.kv.com.ua/index.php?rub=37&number_old=3201 – Загл. с экрана.

⁴⁴⁸ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

⁴⁴⁹ Гамкрелидзе Д. Почему конституционная монархия? [Электронный ресурс] / Кавказский узел, Документ предвыборной программы. – Режим доступа: <http://www.kavkaz-uzel.ru/docstext/docs/id/1205054.html> – Загл. с экрана.

життя, скільки у золотої рибки у скляній банці»⁴⁵⁰, – зізнається сестра британської королеви Єлизавети II принцеса Маргарита.

Усе це веде до того, що поступово «ореол святості» покидає правлячих монархів і ставлення до них змінюється. Особливо чітко це простежується в Великобританії, Іспанії, Данії і Норвегії.

Зрозуміло, що еталоном справжньої конституційної монархії є Великобританія, правляча династія якої (Віндзори) останнім часом знаходиться у центрі уваги громадськості. Британські гострослови навіть називають світську хроніку з життя королівської родини «мильною оперою» з її розлученнями, позашлюбними зв'язками і навіть наркотиками. При цьому противники монархії називають Відзорів найбільш «зіпсованою» родиною у світі. Прихильники ж (їх 52 %) наголошують на тому, що це – веління часу.

Королівська родина й насправді живе за законами ХХІ століття. Розсунувши рамки дозволеної королівським особам комерційної діяльності, принц Ендрю, наприклад, займається сільським господарством, а спадкоємець престолу принц Чарльз – виробництвом екологічно чистих гігієнічних засобів.

Фактично на сьогодні єдиною, хто дотримується правил, є сама королева – Її Величність Єлизавета II. Ось уже п'ятдесят два роки вона виконує роль національного символу і громадського діяча. І згідно з опитуванням, 71 % британців вважає, що королева дійсно наполегливо працює, а 81 % впевнені, що вона – найкращий посланець Британії в інших країнах світу.

Щоправда, супротивники монархії (44 %) останнім часом стали вважати, що утримувати монархію занадто дорого. У відповідь на це «хранитель особистого гаманця» королеви сер Майкл Піт заперечує це, наголошуючи, що кожен підданий Сполученого Королівства щорічно сплачує на утримання монарха лише шість пенсів (вартість однієї хлібини).

Утім, на початку 1990-х років британська монархія дедалі частіше почала піддаватися критиці. Це не могло не позначитися на загальному рейтингу королівської родини. Проте ситуацію дещо змінила дружина принца Чарльза – Діана Спенсер (леді Ді), яка прославилася своєю благодійною діяльністю, але її нещасливе подружнє життя і трагічна загибель істотно завдали шкоди рейтингу принца Чарльза. Саме тому, на сьогодні досить гостро стоїть питання: хто наслідуватиме трон після смерті Єлизавети: Чарльз чи його син – принц Вільям. Від вирішення цього питання,

⁴⁵⁰ Цит. за: Карпенко Д. Жениться по любви // Киевские ведомости. – 2004. – 20 мая [Электронный ресурс] / Ведомости, в мире. – Режим доступа: http://old.kv.com.ua/index.php?rub=37&number_old=3201 – Загл. с экрана.

на нашу думку, багато у чому залежить доля британської монархії.

В Данії, де королівській дім утримується державою, абсолютна більшість підданих (93 %) висловлюються за збереження монархії. Утім вони погоджуються з необхідністю того, щоб члени королівської родини щорічно публікували доповідь, у якій звітували про усі свої витрати, як це робиться в деяких інших королівствах.

В іншій монархічній країні – Іспанії, ситуація є не такою втішною. Так, за результатами опитування громадської думки, проведеного державним Центром соціологічних досліджень, авторитет монархії в країні істотно знизився.

Згідно з опублікованими даними, отриманими на підставі опитування, 2496 осіб, 55 % респондентів, вважають, що монархія як інститут «давно зжила себе». З цією думкою не погоджуються лише 24,9 % опитаних, тоді як 20,6 % не змогли визначитися з відповіддю. В «божественне походження» монархії вірять лише 7,2 % учасників опитування, при цьому цю тезу не поділяють 78,5 % респондентів. Опитування показало, що лише 49 % опитаних вважають інститут монархії гарантом стабільності у суспільстві, проте з цим не погоджується 34,5 %, тоді як 15,7 % респондентів не визначилися зі своєю думкою⁴⁵¹.

Можливо, слід погодитись із думкою члена Всеросійського монархічного центру В. Леонідова, який зазначив, що цьому сприяють самі монарші доми. Зокрема, він висловив наступне: «Народження дочки у принца Астурійського відразу ж підштовхнуло прем'єр-міністра Сапатеро заявити про початок зміни нинішнього династичного законодавства Іспанії, за яким дочка спадкоємця Трону може наслідувати його лише після свого брата. На думку соціал-демократа Сапатеро, „це порушує права жінок в королівській родині», а те, що запровадження шведської моделі усуває права династії, так як ім'я і титул переходять за чоловічою лінією, це нікого не хвилює. А уже те, що майбутня інфанта Іспанії вийде заміж за якогось футболіста, охоронця чи комедіанта, усім вже зараз є очевидним»⁴⁵². Тобто фактично, на думку мислителя, саме вільне ставлення до монархії в Іспанії веде до падіння її авторитету в країні.

Щодо Норвегії, то на основі статистичних даних, опублікованих в ЗМІ, можна зробити висновок, що інтерес до

⁴⁵¹ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

⁴⁵² Леонидов М. Монархии Европы. Акт последний – самоубийство [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, Последние новости. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.pxp?option=com_content&task=view&id=409&Itemid=26 – 01.06.2006 г. – Загл. с экрана.

монархії серед норвежців стрімко зростає. 75 % респондентів підтримують монархію і, в цілому, позитивно ставляться до того, щоб спадкоємицею була дівчинка. Вперше за 600 років норвезький трон може зайняти жінка. 600 років тому це була королева Маргарет в період Кальмарської унії. Критики монаршого дому говорять про те, що народження дитини збільшить протиріччя всередині норвезького суспільства. Автор числених книг філософ Ніна Карін Монсен звертає увагу на те, що позитивне ставлення населення до монархії як до символу влади було втрачене. Це було спровоковано декількома чинниками, у тому числі й поведінкою двох дітей правлячих монархів. При цьому старша дочка Марта Луїза взагалі відмовилася від титулу кронпринцеси задля того, щоб мати можливість продовжити свою кар'єру та виступати на гастролях з євангелічним хором. Кронпринц Хокон був готовий також відмовитись від престолу заради того, щоб одружитися на простій норвежці. Так що, на думку Н.К. Монсен, популярність королівської родини збільшиться лише на короткий час, а сам король Гаральд V буде останнім королем Норвегії.

Утім, далеко не всі дослідники з цим погоджуються. За словами іншого експерта – професора соціальної антропології університету в Осло Томаса Хілланда Еріксена, та система, що існує зараз у країні, у принципі, влаштовує норвезьке населення. Хоча зараз норвежці не виявляють особливого ентузіазму з приводу королівської родини, а в норвезьких газетах публікуються плітки, професор все ж таки говорить про відродження монархії. На його думку, піддані усього лише закликають монархів до більшої відкритості. Однак, цю вимогу важко задовольнити, адже самі монархи намагаються захистити своє життя від надмірної уваги ЗМІ. Зрозуміло, що досить важко знайти якийсь баланс між громадськими зобов'язаннями королівського дому та прагненням його членів вести звичайне приватне життя. Формула ж «бути ближчим до народу» зайшла у кут ще й тому, що це позбавило поняття монархії істотної долі містицизму.

Боманн-Ларшен говорить про те, що реставрація монархії у 1905 році було національним рішенням. З часом же монархія стала важливою частиною ідентичності норвежців⁴⁵³.

На відміну від монархічних країн, в республіках, де існують сильні монархічні традиції, ставлення до монархії є досить

⁴⁵³ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

позитивним. Так, зокрема, дослідження суспільної думки, проведене серед жителів північних районів Іраку, населених, в основному, курдами, виявило, що більшість іракців виступають за ісламську монархію. Так, з 53,3 % респондентів, що виступали за монархію, приблизно 70 % висловились на користь саме ісламської монархії⁴⁵⁴.

В Ізраїлі засновник ідеології гіперсіонізму, відомий політолог та історик (і водночас ортодоксальний раввин) А. Шмулевич розмірковує на теми «народної монархії»: «„Народна монархія” дає достатньо політичної волі та концентрації сил, щоб забезпечити перехід до нової, постіндустріальної епохи»⁴⁵⁵. Розмірковуючи над втіленням вказаної «народної монархії», мислитель зазначав: «Модельною формою монархічного правління може стати та система, що передбачається ТАНАХОМ (Старим Завітом). При цьому цар має колосальну владу, але в чітко передбачених рамках, він обмежується заповідями Тори, Вищим Законом, тобто практично – Конституцією. Так, цар, окрім як за умови війни, не може посягати на приватну власність громадян. Судова влада відокремлена від царської, цар не може втручатися ані в діяльність судів, ані в призначення суддів. Сам цар також керується вищим Законом, а тому й він є осудним. Окремим автономним центром впливу, перш за все духовного та економічного, є Храм. Законодавча і виконавча влада реалізується царем частково разом із Санхедрином (Синедріоном) – Радою Мудреців та Верховним судом. При призначенні в Санхедрин враховується думка населення, однак його членом може бути далеко не кожен – але лише той, хто має видатні знання у сфері Божественного Закону та мирських справах і бездоганні особисті якості. Система відбору детально розробляється, щоб виключити (наскільки це в людських силах) зловживання і забезпечити „зворотній зв’язок” з народом. Таким чином, цар править спільно з аристократією, але не спадковою земельною чи фінансово-олігархічною, а духовною. Ідеальний цар – це Моше-Рабейну (пророк Мойсей) та цар Давид... На рівні місцевого самоврядування, в економічному та культурному житті, втручання центральної влади повинно бути мінімальним. Мета – до меж звільнити кожну людину, дати їй можливість виявити у

⁴⁵⁴ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

⁴⁵⁵ Шмулевич А. Азбука революции. Эскиз политической карты завтрашнего дня [Электронный ресурс] / НАЗЛОБУ, тексты. – Режим доступа: <http://www.nazlobu.ru/publications/article1113.htm> – 31.10.2006 г. – Загл. с экрана.

себе образ Божий. Але двадцяте століття добре показало, що без стійкого фундаменту та без обмежувальних рамок свобода швидко приводить до Содому. Однією ногою ми усі вже стоїмо там»⁴⁵⁶.

Як ми бачимо, на сьогодні монархія опинилася на перепутті і потребує реформування.

З цього приводу досить цікаву точку зору висловив норвезький автор Гісле Холлекім. Зокрема, він висловив надію, що діти усіх семи королівських домів Європи будуть в змозі створити нову, сучасну монархію, адже виклик, який кидає сучасність королівським домам, говорить про те, що необхідно модернізувати монархічний лад як інститут держави. Модернізацію ж слід проводити так, щоб задовольнити обидві сторони – і систему, і народ⁴⁵⁷.

У Великобританії також багато говорять про необхідність реформувати інститут монархії. Так, зокрема, представники авторитетної «Фабіанської спілки» пропонують:

- 1) Розділити пости монарха та голови англіканської церкви (щоб, вступивши на престол, вдовець Чарльз зміг врешті-решт одружитися з Камілою Паркер Боулз).
- 2) Відмінити необхідність дозволу королеви на одруження членів королівської родини.
- 3) Відпускати монархів на заслужений відпочинок без принизливої процедури зречення.
- 4) Змінити систему престолонаслідування, яке, на думку, фабіанців, дискримінує права жінок (на сьогодні трон одержує старший син)⁴⁵⁸, тобто фактично перейти до скандинавської системи престолонаслідування.

Є інші пропозиції. Так, пропонується відмінити положення Закону про престолонаслідування 1701 року, яке забороняє спадкоємцю трону одружуватись з католичкою, а спадкоємиці, відповідно, виходити заміж за католика.

Таким чином, у XXI столітті монархічна форма правління хоча й зазнає істотних змін, але, на нашу думку, залишиться як реальність.

Те ж саме можна зазначити й щодо Росії, адже патерналістський характер російського суспільства тягне за

⁴⁵⁶ Шмулевич А. Азбука революции. Эскиз политической карты завтрашнего дня [Электронный ресурс] / НАЗЛОБУ, текст. – Режим доступа: <http://www.nazlobu.ru/publications/article1113.htm> – 31.10.2006 г. – Загл. с экрана.

⁴⁵⁷ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

⁴⁵⁸ Карпенко Д. Жениться по любви // Киевские ведомости. – 2004. – 20 мая [Электронный ресурс] / Ведомости, в мире. – Режим доступа: http://old.kv.com.ua/index.php?rub=37&number_old=3201 – Загл. с экрана.

собою ідеї «сильної руки». Одним з елементів цього є ідеологія російського монархізму.

На сьогодні існує два напрямки російської монархічної ідеї: консервативний монархізм (відродження монархії з представником династії Романових-Голштейн-Готторпських-Гогенцоллернів у якості царя) та неомонархізм (відродження монархії в нових реаліях). При цьому основна відмінність між ними полягає у тому, хто займе трон.

Більшість сучасних російських монархістів належить до табору ретромонархістів-імперців-консерваторів: «Я – переконаний консерватор і монархіст».

На сьогодні більшість монархістів-консерваторів є прихильниками запрошення на престол Георгія Михайловича – одного з нащадків імператора Олександра II (див. таблицю, на якій жирним шрифтом виділяються Олександр II та його прямі нащадки).

При цьому, відповідно до законів Російської імперії про престолонаслідування, лише Володимир Кирилович був народжений як можливий спадкоємець трону Російської імперії. Утім його шлюб на спадкоємиці грузинських царів Леоніді Георгіївні Багратіоні практично перекреслив можливість їхніх нащадків зайняти російський престол, адже ще імператор Микола II у 1911 році своїм спеціальним указом позбавив усіх майбутніх дітей від цього шлюбу великокняжих титулів і переваг.

Олександр II Миколайович	
Олександр III Олександрович та <i>Марія Федорівна</i>	Володимир Олександрович
Микола II Олександрович та <i>Олександра Федорівна</i>	Кирило Володимирович та <i>принцеса Вікторія</i>
Царевич Олексій	Володимир Кирилович та <i>Леоніда Георгіївна Багратіоні</i>
	Марія Володимирівна та <i>Франц Вільгельм Гогенцоллерн (Михайло Петрович)</i>
	Георгій Михайлович

З метою усунення цих перешкод «блюститель» престолу Володимир Кирилович дав Леоніді Георгіївні великокняжий титул. Проте, згідно із законом про престолонаслідування, відмінити указ Миколи II може лише **цар**, а аж ніяк не «блюститель». Саме тому дочка Володимира та Леоніди, Марія, тим більше не має жодних прав вважатися великою княгинею. Зрозуміло, що розробляючи Акт (згодом – Закон) про престолонаслідування, імператор Павло не міг передбачити, що

відбудеться революція, царя розстріляють, а замість нього з'явиться «блюститель», але ж, на цілком слушну думку Ю. Сокольського, «усі династичні права ґрунтуються на буквальному дотриманні усіх колись укладених документів і не припускають вільного тлумачення»⁴⁵⁹.

Звісно, Марія Володимирівна вийшла заміж за прямого нащадка Гогенцоллернів – Франца-Вільгельма (у хрещенні – Михайло Павлович). Проте на момент свого народження (1943 рік) він вже не був членом правлячої династії, адже Гогенцоллерни втратили трон у 1918 році. Отже шлюб між Марією та Францом-Вільгельмом не був династичним, а син, що народився (Георгій Михайлович), не може вважатися спадкоємцем російського престолу та Великим князем.

Утім далеко не всі з цим погоджуються. Так, відомий російський історик В. Карпець свого часу зазначав: «Тут може виникнути питання про нерівнорідний шлюб. Ви знаєте, що за правом Російської імперії, за законодавством Павла I, потім посиленім законом Олександра I у 1820 році, обов'язковим є шлюб імператора з особою царської крові... Причому тут мається на увазі не стільки царська кров, скільки приналежність до одного з нині царюючих домів. На сьогодні немає нікого, хто б походив від такого шлюбу. Чи можемо ми дотримати цілком усе шлюбне законодавство дореволюційної Росії в усій його повноті? Кого б ми не взяли, у їх шлюбних зв'язках, так чи інакше, ми знайдемо певні вади, тобто знайдемо морганатичні шлюби. Тут виникає питання: чи можна дорікнути цим морганатичним шлюбом представникові царського роду? Якими є ті морганатичні шлюби, і яким є цей морганатичний шлюб? Один цей морганатичний шлюб ще нічого не вирішує. Врешті-решт, існують такі поняття як «аналогія закону» і «аналогія права», коли застосовується не буква, а дух закону»⁴⁶⁰.

Як ми бачимо, не існує однією точки зору на «нерівно рідні» чи «морганатичні» шлюби серед осіб «царської крові». Тим більше, що вищезазначений В. Карпець пропонує кандидатуру ще одного нащадка Олександра II – Георгія Олександровича Юр'євського у силу того, що він з'єднує у собі кров не лише Романових (Олександр II), а й Рюриковичів (Катерина Михайлівна Долгорукова – друга дружина Олександра II)⁴⁶¹.

⁴⁵⁹ Сокольский Ю.М. Цари и министры / Ю.М. Сокольский. – 3-е изд. – СПб.: Полигон, 2002. – С. 332.

⁴⁶⁰ Александр Проханов – Владимир Карпец: Россия и монархия // Завтра. – 2008. – 14 июня [Электронный ресурс] / Правая.ru, православно-аналитический сайт. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/leftright/472/15956> – 30.07.2009 г. – Загл. с экрана.

⁴⁶¹ Александр Проханов – Владимир Карпец: Россия и монархия // Завтра. – 2008. – 14 июня [Электронный ресурс] / Правая.ru, православно-аналитический сайт. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/leftright/472/15956> – 30.07.2009 г. – Загл. с экрана.

На відміну від консервативного монархізму, неомонархізм не визначає чітко кандидатуру монарха. Більше того: прибічники неомонархізму наголошують на можливості вибору монарха і династії або ж їх запрошення.

Щодо обґрунтування необхідності монархії, то тут монархісти-консерватори не дуже розходяться з неомонархістами.

Так, голова президії Російського монархічного політичного руху К. Немирович-Данченко зазначав: «Монархічний лад послужить гарним стимулом для державного будівництва і посилить тенденції зміцнення владної вертикалі перш за все тому, що монарх буде гарантом багатьох перетворень»⁴⁶².

Йому вторить член іншої монархічної організації – всеросійського монархічного центру – М. Кисельов: «...більше половини держав-засновників Європейського Союзу – це монархії. В Європі зараз 10 країн з монархічною формою правління (Великобританія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Іспанія, Данія, Бельгія, Люксембург, Ліхтенштейн і Монако). І жителі цих країн якось не соромляться бути монархістами і за духом, і за іменем. Ви можете мені сказати, що, мовляв, монархія в цих країнах має суто декоративний характер. Я на це заперечу – це країни з найбільш стабільною державною системою...»⁴⁶³.

Практично те ж саме зазначає один з основоположників російського неомонархізму Р. Злотніков: «Сьогодні монархія – це надзвичайно гнучка та багатогранна система в діапазоні від, скажімо так, родоплемінної, що успішно діє в арабських державах Близького Сходу, до монархічного варіанту демократичної держави в багатьох європейських країнах. Комуністи навіть в монархічній Швеції зуміли віднайти варіант «соціалізму з людським обличчям»!

В Кувейті та в Арабських Еміратах збудували для своїх громадян таке життя, яке нами сприймається як комунізм. Усього пара рис. По-перше, будь-який громадянин країни має право на будь-яку безоплатну медичну допомогу, у тому числі й ту, що надається у будь-якій (навіть найдорожчій) клініці, розташованій у якій завгодно країні світу. Також кожен громадянин країни має право на безоплатне навчання разом із безоплатним утримуванням у будь-якому вищому навчальному закладі світу (Кембридж, Оксфорд, Йель, Сорбонна тощо).

⁴⁶² Круглый стол в «Русском журнале» [Электронный ресурс] / Российское Монархическое Движение, Новости. – Режим доступа: <http://www.monarhia.ru/?id=01&type=news&y=2002&m-06&d=10&show=00> – 10.06.2002 г. – Загл. с экрана.

⁴⁶³ Иванов А. Интервью М.А. Киселева газете «Донецкий кряж» [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, обзор прессы за 2003 год. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.php?option=com_content&task=view&id=268&Itemid=37 – Загл. с экрана.

Так, у них багато нафтодоларів, але якщо монархія – це погано, то навіщо правителям взагалі думати про своїх співгромадян? Поряд розташовані Ірак та Іран, що також сидять на мільярдах тонн нафти, але буквально не вилазять з низки революцій, криз та війн».

І ще: «...сучасні європейські монархії ніколи не виконували чисто представницькі функції. Так, у своїй масі нинішні монархи не зможуть віддати наказ продати десять тонн золота із запасів країни чи то перекинути батальйон парашутистів до Афганістану. Але припустити, що людина, якій протягом десятків років кожного дня кладуть на стіл доповіді спецслужб, економічні огляди, людина, яка особисто знає сотні, тисячі найбільш відомих, багатих, талановитих та впливових людей своєї країни та інших країн світу, жодним чином не впливає на життя своєї країни, припустити таке може лише блазень.

Монархам немає потреби віддавати прямі розпорядження. Досить запросити на чашку чаю п'ять-шість впливових банкірів, пообідати з десятком вищих військових, приїхати до університету, який ти особисто патруєш, та провести ленч з трьома десятками великих вчених країни. Вислухати думку співрозмовників і (наполегливо чи ненав'язливо) висловити свою. Її виконають? Не завжди і не всі. Але врахують? Безперечно. Але ж саме так формується політика.

Повернувшись до монархічної форми правління, ми зможемо бути чітко впевнені, що у нас є, як мінімум, одна людина, яка працює, не думаючи про власну кишеню, оскільки посадою своєю вона зобов'язана народу, а її капітал – уся країна. І своєму спадкоємцю вона може передати або усе, або нічого»⁴⁶⁴.

Щодо того, яким чином в Росії може відродитися монархія, то існують різні позиції. Так, монархісти-консерватори (прихильники Георгія Михайловича) в особі К. Немировича-Данченка наголошують на виконанні трьох пунктів їхнього плану:

1. Імператорська родина повертається до Росії. Цей період вже розпочався з 1993 року, коли Б.М. Єльцин повернув російське громадянство членам Імператорського Дому. Однак, той факт, що Російський Імператорський Дім не висловлює жодних політичних претензій і наполягає насамперед на своєму легітимному статусі, а не на правлячому, був неправильно сприйнятий і досі не розуміється правлячими політиками Росії. Вирішення цього питання уявляється найбільш складним етапом, незважаючи на те,

⁴⁶⁴ Злотников Р. Монархия – мать достатка [Электронный ресурс] / Известия.Ru, общенациональная газета. – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/club/article29794> – 07.02.2003 г. – Загл. с экрана.

що у світі зараз відбувається повсюдне повернення на історичну батьківщину нащадків царських династій, що з різних причин її покинули (Франція, Румунія, Данія, Німеччина, Італія, Афганістан). Таким чином, лише певне політичне рішення з боку держави стоїть зараз на заваді цьому процесу.

2. На цьому етапі відбувається тривала, дуже спокійна інтеграція Російського Імператорського Дому у громадське життя (особливо хочу підкреслити – саме громадське, не політичне. Центральна увага приділяється культурно-суспільним і благодійним програмам). До Російського Імператорського Дому не повинно виникати такого відношення, що виникає при виникненні чергової політичної партії.

3. Російська громадськість буде порушувати питання, пов'язані з проблемами монархічного ладу. Крім того, Імператорська Родина повинна отримати від держави гарантії власного перебування у країні⁴⁶⁵.

На противагу монархістам-консерваторам, прихильники неомонархізму взагалі акцентують на можливості трансформації республіканської Російської Федерації у монархічну Російську імперію. Так, зокрема, один з прихильників монархізму О. Бичков щодо глави держави пропонує наступне:

- 1) відмінити обмеження двома строками при владі поспіль і, відповідно, статтю про імпичмент;
- 2) замінити титул «президента» на не задалегідь республіканське – «протектора» чи «вождя» або щось у цьому роді і, відповідно, «федерацію» на «імперію» чи хоча б «державу»;
- 3) присягати захищати права і свободи не Людини, а Народу в цілому, а також, щоб мета цього народу була прописана більш чітко – на що націлено державне буття?⁴⁶⁶

Приділяється увага й до питань спадкоємства, адже одна з проблем монархії пов'язана із тим, що іноді спадкоємець не «відповідає» величі попереднього монарха. Так, відомий російський публіцист М. Калашников зазначає: «...наша імперія – монархія. Але теж не у класичному розумінні цього слова. Тут немає досконалого тирана, який самочинно видає закони, за всіх міркує, а владу передає сину. Весь історичний досвід говорить, що один розум не в змозі охопити складність навколишнього світу, що суто одноосібне правління завжди означає накопичення

⁴⁶⁵ Круглый стол в «Русском журнале» [Электронный ресурс] / Российское Монархическое Движение, Новости. – Режим доступа: <http://www.monarhia.ru/?id=01&type=news&y=2002&m-06&d=10&show=00> – 10.06.2002 г. – Загл. с экрана.

⁴⁶⁶ Бычков А. Перспективы реставрации монархии в России. Статья вторая [Электронный ресурс] / Правая.ru, православно-аналитический сайт. – Режим доступа: <http://pravaya.ru/look/10828> – 02.02.2007 г. – Загл. с экрана.

фатальних помилок правителя. Ну, а принцип передачі влади від батька до сина призводить до того, що коли-небудь на троні опиниться ідіот та виродок, що кидає на вітер працю цілих поколінь. Ні, монархія у переможному СРСР – інша. Тут монарх (за Юрієм Мухіним) вибирає собі можливих спадкоємців ще за життя і готує їх до сходження на трон. Але лише найкращий врешті-решт стає царем»⁴⁶⁷.

Таким чином, в сучасній Росії існує потужна монархічна ідеологія, що являє собою значну альтернативну третю силу, що знаходиться в опозиції і до комуністів, і до тих сил, що прийшли до влади після 1991 року.

Щодо того, яка частина населення підтримує запровадження монархії в Росії, то під час опитування у 1994, 1997 та 2000 роках фондом «Громадська думка» за темою «Наскільки, на вашу думку, відновлення в Росії монаршого правління можливе і бажане?», він одержав несподіваний результат: монархічні ідеї мають істотну кількість прихильників в Росії (див. табл.).

	1994	1997	2000
Відновлення монархії неможливе і небажане	49 %	57 %	45 %
Відновлення монархії можливе, але не бажане	7 %	13 %	8 %
Відновлення монархії неможливе, але бажане	10 %	5 %	16 %
Відновлення монархії можливе і бажане	8 %	5 %	
Важко сказати	27 %	20 %	31 %

⁴⁶⁷ Калашников М. Крещение огнем. Вьюга в пустыне / Максим Калашников. – М.: ФОЛИО, 2009. – С. 397.

4.2. Напрями українського монархізму

В 1990-і роки в Україні знову виникли розмови про відновлення монархії. Зокрема, у Львові в 1993 році відбувся конгрес «Бог, король і Україна». Центром тяжіння для тих, хто симпатизував монархічній ідеї, тоді виступав львівський фонд «Корона», але до середини 90-х років він припинив своє існування. Ідеологію ж реставрації розробляла Українська національно-консервативна партія, утворена на основі декількох традиціоналістичних гуртків, що виникли ще наприкінці 80-х років.

У 2002 році маловідома компанія «ЕкоЗахист» розповсюдила інформацію про свій намір займатися відродженням Гетьманату (з точки зору деяких українських монархістів, гетьман є українським монархом). Відповідний лист було надіслано діючому тоді Президенту України Л. Кучмі. Зокрема, там зазначалося: «У 1999 році Британською Асоціацією Королівських Родин (ВАКФ) були розпочаті дослідження з відновлення гетьманського коріння в сучасній Україні. Виявлені три гілки гетьманської влади. У випадку можливого відновлення монархії на трон гетьмана можуть зійти нащадки трьох ліній. У 2001 році компанія «ЕкоЗахист» взялася за організацію роботи з відновлення гетьманства. Уже зібрана інформація про коріння інших знатних станів сучасної України»⁴⁶⁸. Утім далі цих ідей справа не зрушилась.

На нашу думку, жодна з подібних ініціатив не може розглядатися серйозно унаслідок як великої кількості претендентів на престол та їх розрізненості, так і в силу відсутності сталої монархічної традиції України.

Утім на сьогодні існує три основні течії українського монархізму: давньоруська (орієнтується на призначення монарха з числа нащадків Рюрика чи Данила Галицького – старокиївський монархічний рух; чи на призначення монарха з числа нащадків тих руських князів, які породнилися із знатними литовськими родами – литовсько-руський монархічний рух), гетьманська (існує у вигляді виборної гетьманської монархії чи у вигляді «дідичної» (спадкової) монархії нащадків гетьманів К. Розумовського чи П. Скоропадського) і зовнішня (орієнтується на монархічні традиції держав, до складу яких входили українські землі: Річ Посполита, Австро-Угорщина, Росія).

⁴⁶⁸ Цит. за: Самарский П. Украинский монархизм [Электронный ресурс] / Выборы.org, Социум. – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/810.html> - 10.02.2003г. - Загл. с экрана.

І хоча, окрім гетьманської, жодна з течій не має розробленої ідеологічної бази, проте в останні роки інші течії так чи інакше заявили про себе.

Зокрема, давньоруська течія на сьогодні представлена такими іменами, як Михайло Карачевський-Вовк, Орест Карелін-Ромашин (Орест I), Шарль-Філіп Орлеанський. Усі вони так чи інакше наголошують на своєму походженні від староруських династій. Так, М. Карачевський-Вовк позицінує себе за князя Київського, Чернігівського і Карачевського в силу того, що великі князі Карачевські ведуть свій рід від Рюрика (друга половина XI ст.) – князя Святослава (сина Ярослава Мудрого і суперника Володимира Мономаха) – князів Чернігівських, «які були чудом спасені»⁴⁶⁹. Князь займається активною пропагандистською роботою з відродження дворянства, а декілька років тому запропонував власний сценарій об'єднання українського православ'я, оголосив план запровадження в Україні конституційної монархії. Водночас запропонував крісло прем'єр-міністра Л. Кучмі, присвоїв титули графа – колишньому міністру закордонних справ Г. Удовенку та барона – керівникові Харківської єврейської спілки Е. Ходосу.

Інший представник цього напрямку – принц Ш.-Ф. Орлеанський (нащадок королеви Франції Анни Ярославни – дочки Ярослава Мудрого) активно займається благодійністю. Свого часу він неодноразово приїздив до Львова і допомагав львівським лікарням, а наприкінці 2004 року організував проведення у Львові щорічного королівського балу.

Ярими супротивниками давньоруського напрямку українського монархізму виступають представники зовнішньої течії.

Так, О. Хавич, Ю. Топчій та деякі інші (саме вони свого часу утворили групу «Трон») виступають з ідеєю запропонувати трон глави майбутньої української держави представнику династії Габсбургів, адже нинішній її глава не зрікався титулів короля Галіції та Ладомерії (Волині) і герцога Буковини. Запрошення ж на трон представника поважної європейської імператорської династії, на їхню думку, зніме усі суперечності між українськими претендентами на престол. З іншого боку, Габсбурги тривалий час є депутатами Європарламенту, а їхній досвід роботи з євроструктурами та світовими лідерами дозволить Україні вирішити численні проблеми, які виникають перед новоутвореною державою.

⁴⁶⁹ Обережно [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу: <http://www.monarhia.org.ua/ukr/warning.php> - Заголовок з екрана.

Досить цікавим є той факт, що на початку ХХ століття, під час перших українських держав, Габсбурги начебто здійснили спробу реалізувати саме зовнішній варіант утворення української монархічної держави. Ця спроба була пов'язана з іменем Вільгельма Габсбурга, який більш відомий в українській історії під іменем Василя Вишиваного.

Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген – український поет та військовий діяч, австрійський ерцгерцог (укр. архікнязь), полковник Легіону Українських Січових Стрільців. Онук австрійського імператора Франца-Йосифа. Народився 10 лютого 1895 року у родинному маєтку Габсбургів-Лотарінгських неподалік від м. Пули (сучасна Хорватія). У лютому 1915 року закінчив військову академію, отримав звання лейтенанта австрійської армії і був відправлений до 13-го уланського полку, що переважно був сформований з етнічних українців Золочівського повіту (нині – Львівська область). Згодом під його командуванням та з його ініціативи сотня Вільгельма повністю українізувалася: з її складу були вилучені поляки та угорці, місце яких заступили винятково українці. Згодом він очолює армійську групу генерала П. Гофмана, до складу якої входив Легіон Українських Січовий Стрільців.

Прізвисько «Василь Вишиваний» молодий ерцгерцог отримав, коли один з його солдатів-українців подарував йому вишиту сорочку, яку він почав відкрито носити як в полку, так і поза ним. За це та за любов до всього українського Вільгельм Габсбург отримав прізвисько «Василь Вишиваний», яке згодом використав як літературний псевдонім під час видання збірки віршів «Минають дні» (1921 рік).

У 1916 році Вільгельм Габсбург став членом сенату Австро-Угорщини і налагодив там контакти з українськими депутатами і політиками – Є. Петрушевичем, І. Горбачовським, К. Гужковським. Під їхнім впливом він прийшов до думки про необхідність державного оформлення етнічних українських земель. При цьому мова йшла не про незалежність, а лише про самоврядування і контроль над культурним життям. Згодом, під впливом інших провідних українських політиків Австро-Угорщини (К. Левицьким, Є. Олесницьким та М. Васильком), Вільгельм Габсбург висунув ідею утворення українського коронного краю в межах Австро-Угорщини (наприклад, шляхом об'єднання Галичини з Буковиною). При цьому українські політики, користуючись підтримкою молодого ерцгерцога, намагалися вирішити деякі культурно-політичні питання хоча б в Галичині: нейтралізувати польський вплив на політику в Галичині, усунути поляків з керівних посад та провести

українізацію освіти, зокрема відкрити Український університет у Львові.

У квітні 1918 року Вільгельм Габсбург призначається командиром Легіону Українських Січових Стрільців.

Після повалення П. Скоропадського він – співробітник Міністерства Військових Справ Української Народної Республіки, радник з військових питань Головного Отамана С. Петлюри.

Після поразки українського національного руху, у 1921 році, повертається до Австрії. Жив у Відні.

26 серпня 1947 року був заарештований органами МДБ СРСР. Загинув у ГУЛАГу на початку 50-х років.

На думку деяких дослідників, Вільгельма Габсбурга тривалий час розглядали як майбутнього монарха Галичини, а можливо – і всієї України⁴⁷⁰, проте сам він офіційно ніколи не проголошував свої наміри бути українським монархом⁴⁷¹.

Щодо гетьманського напрямку українського монархізму, то він здебільшого оперує досвідом Другого гетьманату, коли невдалі експерименти соціалістичної Центральної Ради у 1918 році привели до влади сили, що робили ставку на сильну централізовану владу. Будучи українськими за походженням, але виховані на російській культурі і традиціях, вони орієнтувалися на практику Російської імперії. За ініціативою так званих «хліборобів» гетьманом України став нащадок старовинного козацького роду Павло Скоропадський. Можна погодитись із думкою тих, хто вважає, що його семимісячне правління було набагато більш плідним, аніж робота органів УНР.

Після зречення П. Скоропадський був змушений емігрувати за кордон. В еміграції інтелектуали, що об'єдналися навколо колишнього гетьмана, розробили концепцію українського монархізму (зараз ця концепція втілена в ідеології націонал-монархізму). Її творцем вважається В'ячеслав Липинський. Сам же гетьманський рух у Європі був настільки потужним, що це викликало занепокоєння державного Центру УНР, який прагнув до того, щоб самостійно представляти інтереси України.

Проте наприкінці 1920-х років в середовищі гетьманців відбувся розкол на декілька частин, основними з яких були прихильники В. Липинського та прихильники П. Скоропадського. Саме в середовищі останніх була обґрунтована ідея спадкової монархії, а спадкоємцем повинен був стати син П. Скоропадського – Данило.

⁴⁷⁰ Самарский П. Украинский монархизм [Электронный ресурс] / Выборы.org, Социум. – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/810.html> - 10.02.2003г. - Загл. с экрана.

⁴⁷¹ Василь Вишиваний [Електронний ресурс] / Коломия ВЕБ Портал, Форум. – Режим доступу: <http://forum.kolomyia.org/forums/user/772/post/all/> - 27.10.2008 р. – Заголовок з екрана.

Гетьманський рух складався з великої кількості організацій у Варшаві, Празі, Парижі, Берліні та Бухаресті, що мали у своєму складі багатьох з тих українських емігрантів, хто був змушений утікати від більшовиків. Крім того, він встановив контакти з багатьма європейськими урядами і навіть одержав субсидії на свою діяльність. Гетьман підтримував зв'язок і з українською еміграцією Північної Америки. Більше того, на Скоропадського «ставили» і дехто з представників нацистського Третього Рейху. Проте все це закінчилося у 1945 році, коли гетьман П. Скоропадський загинув під час бомбардування.

Після війни «нащадка престолу» Д. Скоропадського, який мешкав у Лондоні, було отруєно. Відомий дослідник питань українського монархізму П. Самарський наголошує, що отруєння було здійснено агентом НКВС⁴⁷². Можливо, але 22 лютого 1957 року, коли Д. Скоропадського було отруєно (помер він наступного дня), НКВС вже не існувало: у березні 1946 року Народний комісаріат внутрішніх справ було реорганізовано в Міністерство внутрішніх справ СРСР, яке 5 березня 1953 року було об'єднане з Міністерством державної безпеки СРСР в МВС СРСР (очолив Л. Берія). 13 березня 1954 року МВС СРСР знову було реорганізоване: з його складу була виділена частина підрозділів, на базі яких було утворено Комітет Державної Безпеки при Раді міністрів СРСР (КДБ СРСР). Отже, якщо отруєння Д. Скоропадського й відбулося за активної участі радянських органів безпеки, то це було зроблене агентом КДБ СРСР.

Щодо гетьманського руху, то він поступово став згасати і до середини 1980-х років практично зійшов нанівець. На момент оголошення Україною незалежності сил для боротьби у нього практично не було, а його лідери відійшли від політичної боротьби, зосередившись більше на культурно-політичній діяльності і збереженні пам'яті (зокрема, саме вони організували видання «Спогадів» П. Скоропадського), а також на участі у формуванні нової української еліти. Щодо створення держави з гетьманською владою, то на сьогодні ця ідея практично втратила свою монархічну актуальність, адже навіть прихильники ідей «Третього гетьманату» сповідують його республіканські елементи: виборність та відповідальність.

⁴⁷² Самарський П. Український монархізм [Електронний ресурс] / Выборы.org, Социум. – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/810.html> - 10.02.2003г. - Загл. с экрана.

4.3. Конституційно-правові шляхи і перспективи запровадження в Україні інституту одноосібного монарха

Інститут одноосібного монарха багато в чому залежить від існуючого в країні типу держави. Так, за формаційним підходом, одноосібний монарх як модель державного правителя виник в умовах рабовласницької держави, був абсолютно домінуючим в умовах феодальної держави, поступово втратив своє значення в умовах буржуазної держави і практично зник в соціалістичній державі.

Щодо цивілізаційного підходу, то він розглядає державу крізь відповідний тип цивілізації. Сама ж категорія «цивілізації» може розглядатися як синонім прогресу та як певна соціокультурна система. В контексті прогресу цивілізація пройшла три етапи: аграрний, індустріальний і постіндустріальний. Як модель глави держави інститут одноосібного монарха був домінуючим в умовах держави аграрного типу. В державі ж індустріального типу він втратив своє значення, поступившись місцем інституту одноосібного президента. Стосовно ж цивілізації як соціокультурної системи, то на сьогодні ми можемо виділити такі типи держави, як державу західної цивілізації, державу православно-слов'янської цивілізації, державу конфуціано-китайської цивілізації, державу буддійсько-японської цивілізації, державу індуської цивілізації, державу ісламської цивілізації, державу латиноамериканської цивілізації та державу африканської цивілізації. В самій же державі православно-слов'янської цивілізації можна виділити два різновиди: державу православно-руської субцивілізації, представлену Російською Федерацією, та державу західно-православної субцивілізації, до якої, поряд з деякими іншими країнами, належить і сучасна Україна. І, незважаючи на певні спільні риси, пов'язані із спільним історичним корінням, держава західно-православної субцивілізації усе ж таки відрізняється від держави православно-руської субцивілізації. Ця відмінність, перш за все, полягає у ставленні до держави. Так, якщо в умовах православно-руської субцивілізації домінуючим явищем є патерналізм, що передбачає ставлення до держави, немов до батька, якого слід слухатися та поважати, то західно-православна субцивілізація характеризується певним анархізмом, який намагається взагалі усунути державу від суспільних справ та завжди розглядає державця як «першого серед рівних». Саме такою державою є й Україна, особливості субцивілізації якої були

свого часу більш-менш детально проаналізовані у працях Г. Водічки, М. Чугуєнка та деяких інших.

Однак такий «анархізм» більшості населення України, в рамках якого найкращою формою правління є республіка, не виключає певних монархічних уподобань окремих громадян нашої держави. Про це, зокрема, свідчить той факт, що перші монархічні виступи на території СРСР відбулися саме в столиці України, а також те, що коли 1 – 6 серпня 2003 року в Україні Центром соціального прогнозування було проведено опитування на тему «Який тип суспільної організації більшою мірою відповідає національному характеру українців?», то 2,5 % громадян України віддали перевагу монархії⁴⁷³. Усе це дозволило деяким дослідникам (О. Зозуля, Ю. Топчій та ін.) висунути ідею запровадження монархічної форми правління в Україні.

При цьому, існує принаймні три варіанти встановлення української монархії. Перший з них – *гетьманський*. Суть цього варіанта полягає у встановленні в Україні Гетьманату, де гетьман стане монархом України. Такі ідеї опираються на досить істотний теоретичний і практичний фундамент (праці В. Липинського, Т. Осташко та ін.; діяльність гетьмана П. Скоропадського).

Щоб з'ясувати можливості й наслідки запровадження в Україні одноосібного монарха-гетьмана, слід звернутися до того історичного досвіду, якого набула наша держава в добу Гетьманату.

Перш за все, слід мати на увазі, що історія Гетьманату знає два втілення. Перший гетьманат припадає на епоху Революцій (XVI-XVIII ст.) і уособлюється такими відомими іменами, як Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський, П. Орлик, П. Полуботок та інші. Другий гетьманат існував в 1918 році і пов'язаний з іменем П. Скоропадського. На теоретичному рівні зараз розробляється ідея Третього гетьманату.

Історія Першого гетьманату розпочалася в Речі Посполитій, в добу, коли обмеженість королівської влади призвела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут глави держави.

⁴⁷³ Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.

Відомий французький мандрівник інженер Гійом Левассер де Боплан описував порядок виборів гетьманів запорозьких козаків: «Ось як відбуваються вибори ватажка: збираються усі старі полковники та діди, що користуються найбільшою шаною серед козаків, кожен висловлюється на користь того, кого вважає найбільш здібним, і той, хто отримує найбільшу кількість голосів, – визнається обраним. Якщо той, хто обирається, з небажанням отримує цю посаду, відмовляючись неспроможністю та негідністю або посилається на малий досвід, це анітрохи йому не допомагає; йому відповідають, що, скоріше за все, він дійсно є негідним такої честі і відразу ж убивають його на місці, немов зрадника, хоча у даному випадку вони самі вчиняють зраду... Якщо ж обраний козак бере собі звання начальника, він дякує зібранню за честь, хоча сам він і визнає себе негідним її і нездатним до заняття такої значної посади; однак він обіцяє, що своєю працею та піклуванням спробує зробитися гідним честі служити усім взагалі і кожному окремо і що життя його завжди буде присвячене служінню своїм братам (так вони називають одне одного). При цих словах усі аплодують йому з криками: *Vivat! Vivat!* Потім кожен підходить у посадовому порядку і кланяється йому, а начальник тисне йому руку, що складає звичайне між ними вітання.

Таким є обряд виборів начальника, який часто відбувається серед пустинних степів. Цей начальник, якому вони беззаперечно підкоряються, їхньою мовою називається гетьманом»⁴⁷⁴.

На військовому характері гетьманської влади акцентували увагу й інші вчені. Так, відомий український історик М. Маркевич писав про інститут гетьманату 1393-1401 рр.: «Тодішніх гетьманів малоросійських можна вважати лише воєначальниками, а не правителями краю, адже ми бачимо усю послідовність князів-намісників. Про гетьманів лише у літописах наших й згадується, з зауваженням, що до зникнення княжої руської лінії вони завжди обиралися з нащадків Светольдів, Ольговичів та Острозьких; але потім Лянцкоронського було названо першим гетьманом – правителем Малоросії. З попередніх же гетьманів лише одне ім'я залишилось у нашій пам'яті і ми його бачимо лише воєначальником; це був Венцеслав Светольдович»⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // История Отечества в романах, повестях, документах: Век XVII: Чтоб вовек едины были / Сост. Я.Д. Исаевич. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 371-372.

⁴⁷⁵ Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич; ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 11.

Факт обрання Лянцкоронського гетьманом України було спростовано вже на початку ХІХ століття. Так, відомий історик Д. Бантиш-Каменський називав Лянцкоронського повелителем Хмельника, який всього-на-всього «...мав у своєму розпорядженні велике ополчення з жителів»⁴⁷⁶. Щодо гетьманства, то сам історик вважав першим гетьманом Богдана Ружинського, якому король Речі Посполитої Стефан Баторій «...пожалував гетьманські клейноди: королівський прапор з гербом білого орла, бунчук, який означав одержану козаками перемогу над невірними, булаву чи жезл повелителя і військову печатку»⁴⁷⁷.

Сучасні ж дослідники також не можуть дійти згоди з приводу того, коли з'явився інститут гетьманства як варіант глави держави. Так, І. Усенко вказує на те, що титул «гетьман» став офіційним після того, як Стефан Баторій дав запорозькому війську «конституцію та привілеї» і вперше назвав О. Ружинського «Гетьманом Запорозьким» з наданням йому атрибутів гетьманської влади⁴⁷⁸.

На противагу цьому відомий дослідник В. Аблицов, поділяючи погляди українського історика М. Грушевського, наголошує на тому, що гетьманська «...пряма лінія розпочинається від Дмитра Вишневецького»⁴⁷⁹.

Збільшення авторитету гетьманів призвело врешті-решт до нівелювання влади короля Речі Посполитої. Результатом цього став той факт, що козаки взагалі перестають звертати увагу на його накази та рішення. За спогадами Боплана, «...збираючись у морський похід, козаки беруть дозвіл у свого гетьмана, а не у короля»⁴⁸⁰.

При цьому, на відміну від останнього, гетьман України мав майже необмежені повноваження. Так, зокрема, Боплан стосовно гетьмана зазначав, що «...влада його є необмеженою, він має право рубити голови та саджати на палю усіх непокірних. Взагалі він вчиняє дуже суворо, але в справах суспільних нічого не може вдіяти без військової ради... Відправляючись на війну, гетьман

⁴⁷⁶ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский; репринтное изд.; предисл. А.И. Гуржия. – К.: Час, 1993. – С. 67.

⁴⁷⁷ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский; репринтное изд.; предисл. А.И. Гуржия. – К.: Час, 1993. – С. 81.

⁴⁷⁸ Усенко І.Б. Гетьман / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 584.

⁴⁷⁹ Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 5 октяб. – С. 7.

⁴⁸⁰ Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // История Отечества в романах, повестях, документах: Век XVII: Чтоб вовек едины были / Сост. Я.Д. Исаевич. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 372.

повинен бути дуже обережним і передбачливим, щоб не зазнати невдачі; у випадку невдалої битви він повинен виявити неабияку спритність та відвагу, інакше при найменшій боягузливості козаки вбивають його як зрадника, після чого відразу ж приступають до виборів нового гетьмана звичайним порядком»⁴⁸¹.

Одним з найвидатніших гетьманів України був Петро Сагайдачний, відомий не лише своїм реформуванням української армії, а й вдалими дипломатичними кроками, які дозволили Україні отримати додаткові поступки від Речі Посполитої. Крім того, як відомо, саме він започаткував новий адміністративно-територіальний устрій України, згідно з яким полк перетворився з виключно військової в адміністративно-територіальну одиницю. Він же був першим з гетьманів, які об'єднали військову діяльність козацтва з діяльністю інших верств населення – духовенством, шляхтою, міщанами та інтелігенцією. Саме завдяки Сагайдачному Єрусалимський патріарх Феофан освятив Іова Борецького на митрополита Київського.

Однак, на нашу думку, незважаючи на істотний авторитет Сагайдачного, його не можна назвати повноцінним правителем держави, адже формально українські землі входили до складу Речі Посполитої і, хоча вони й користувалися певною автономією, статусу держави вони не мали, а отже не мали й державця.

Можна сказати, що гетьман став державним правителем за часів Богдана Хмельницького, коли Україна на певний термін отримала незалежність, утворивши під протекторатом Московії українську козацьку державу – Гетьманат, хоча ідеї утворення незалежної козацької держави з'явилися набагато раніше. Так, якщо згадати, то ще у XVI столітті київський католицький єпископ Йосип Верещинський висунув ідею створення на території сучасної України козацької держави у формі князівства. Згідно з його проектом, козацьку державу повинен очолювати князь, який би із своїм полком стояв у Переяславі. Передбачалася й посада гетьмана, який би знаходився у Лубнах⁴⁸².

На жаль, ці проекти не знайшли прихильності серед правлячих верств Речі Посполитої.

Більше того, у відповідь на численні козацькі повстання польський сейм прийняв кардинальний документ – «Ординацію війська Запорозького реєстрового», згідно з яким інститут гетьманства взагалі ліквідувався, а замість гетьмана польський

⁴⁸¹ Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // История Отечества в романах, повестях, документах: Век XVII: Чтоб вовек едины были / Сост. Я.Д. Исаевич. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 372.

⁴⁸² Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 5 октября. – С. 7.

уряд прислав свого комісара, призначеного сеймом за рекомендацією коронного гетьмана.

Результатом цього стало повстання на Запоріжжі, яким розпочалася Визвольна війна українського народу від поневолення польсько-литовської держави. Очолив козацьку армію гетьман Богдан Хмельницький.

Сучасні українські, російські та польські історики по-різному оцінюють державотворчі потуги Богдана Хмельницького. Так, ще на рубежі XIX-XX ст. відомий український історик М. Грушевський писав: «Я, таким чином, рішуче відкидаю, що Хмельницький та його однодумці у 1649 році і надалі залишалися на ниві козацької автономії в рамках Речі Посполитої, так як стояли у році 1648, і, мовляв, Зборівський договір дозволяє нам уявити їх політичну програму... Козацько-шляхетська програма-мінімум завершилася у грудні 1648 року, і Хмельницький разом із своїми однодумцями до неї більше не поверталися... Програма незалежної від Польщі України з січня 1649 року вже не покидала столу Хмельницького»⁴⁸³.

На відміну від М. Грушевського, сучасні дослідники не поділяють державотворчих уподобань Б. Хмельницького. Так, відомий український політолог С. Удовик вказує, що ані Б. Хмельницький, «...ані військова старшина, що знаходилася біля нього, не дозріли до ідеї держави, і навіть якщо вона навідувалася до них, вони просто не знали, як її будувати, оскільки походили з бідної чи розореної шляхти, в традиціях якої не було досвіду державного управління»⁴⁸⁴.

Особисті якості Б. Хмельницького також були неоднозначними і їхня оцінка різниться у різних дослідників. Так, М. Грушевський вказував, що Б. Хмельницький був «...досить свідомим носієм державної української ідеї»⁴⁸⁵.

Відомий російський письменник, знаменитий своїми просталінськими та проімперськими ідеями О. Бушков, навіть ненавидячи Б. Хмельницького, віддає належне його таланту полководця: «Богдан Хмельницький, якого за усією його людською підлістю ніяк не можна назвати поганим полководцем»⁴⁸⁶.

Державні якості українського гетьмана відзначав також французький дипломат, офіцер та історик П'єр де Шевальє: «Ми

⁴⁸³ Цит. за: Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 21 септєбря. – С. 7.

⁴⁸⁴ Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Удовик. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – С. 131-132.

⁴⁸⁵ Цит. за: Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 21 септєбря. – С. 7.

⁴⁸⁶ Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А.А. Бушков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – С. 95.

знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, починає рухати великий механізм та наводить жах на королівство, якого жодне з могутніх держав християнського світу, навіть могутня імперія турків, до сих пір не змогли похитнуть. Словом, Кромвеля, що вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбним, хоробрим та спритним, аніж Кромвель у Англії»⁴⁸⁷.

Проте, на думку відомого польського історика Людвика Кубалі, українському гетьману довелося діяти в умовах, що були набагато складнішими, аніж у Олівера Кромвеля: «Простори його володінь звідусюди мали відкриті кордони. Не розпоряджався він, подібно Кромвелю, навченою інтелігенцією та методами старої та могутньої держави: забезпечення війни, фінанси, суспільне господарство, адміністрація, відносини з іншими державами – усе це потрібно було створювати, усе лежало на його шиї... Ця людина під будь-яким поглядом була людиною надзвичайних масштабів, переростав людей високообдарованих до таких меж, що входив до кіл, які не можна було б охопити. Про нього можна сказати, що він народився повелителем: вмів таїти свої наміри, в вирішальні хвилини не сумнівався – усюди могутня воля та залізна рука... Був подібним до холодної безодні, яка залишалася непорушною, хоча на її поверхні вирують колосальні бурі»⁴⁸⁸.

Щоб виявити державницький потенціал українського гетьмана, слід детально проаналізувати його політико-правові погляди. Як відомо, в Росії здебільшого Б. Хмельницького знають у силу того, що саме він став ініціатором укладення союзного договору з Московським царством, проголосивши що: «...не можна нам більше жити без царя»⁴⁸⁹.

В результаті війни між Річчю Посполитою та Московським царством Україна розпалася на дві частини: Лівобережжя та Правобережжя. Причому, на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру: Гетьманат та Запоріжжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходились під протекторатом Московського царства, чи були певними автономними утвореннями, що існували в рамках єдиної Московії. Щоб це з'ясувати, слід звернутися до енциклопедичних визначень автономії й протекторату. Так, М. Воронов визначає автономію як «...відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування

⁴⁸⁷ Цит. за: Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 21 сентября. – С. 7.

⁴⁸⁸ Цит. за Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 21 сентября. – С. 7.

⁴⁸⁹ Хмельницкий Б. Речь на Переяславской Раде / Б. Хмельницкий // Казачье слово. – 2004. – 21 января. – С. 1.

територіальні утворення у межах певної держави»⁴⁹⁰. Щодо протекторату, то О. Бакаєв визначає його як форму «...залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Тобто держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності»⁴⁹¹.

Фактично українська державність з самого початку формувалася залежною від Московського царства. Так, зокрема, у «Привілеї війську Запорозькому» цар Олексій Михайлович закріплював істотне обмеження його зовнішнього суверенітету: «А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимось добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і польським королем без нашого указу зносин не мати»⁴⁹².

Певною мірою обмежувався й внутрішній суверенітет війська Запорозького. Так, зокрема стосовно виборів гетьмана, цар Олексій Михайлович вказував наступне: «А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той ново вибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо»⁴⁹³.

Таким чином, необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики змушують нас погодитись із думкою І. Усенка, який вказує на те, що Україна

⁴⁹⁰ Воронов М.П. Автономія / М.П. Воронов // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 23.

⁴⁹¹ Бакаєв О.В. Протекторат / О.В. Бакаєв // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 5: П-С / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – С. 172.

⁴⁹² Привілей Війську Запорозькому // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 21.

⁴⁹³ Привілей війську Запорозькому // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 21.

XVII-XVIII століть мала статус автономії «...у складі Московського царства»⁴⁹⁴. Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII століття не був державним правителем.

Цю ситуацію декілька разів спробували змінити. Так, вже після смерті Богдана Хмельницького, обраний гетьман Іван Виговський здійснює спробу відійти від влади Московського царства і повернутися до Речі Посполитої. Але і за «Гадяцьким трактатом» Україна мала лише автономний статус. Так, пунктом 4 закріплювалося наступне: «Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство)»⁴⁹⁵. Виходячи з того, що остаточне рішення залишалося за королем, гетьман України також не отримував статус правителя держави, адже так само, як і за часів Богдана Хмельницького, держава була відсутньою.

Вдруге ситуація могла змінитися після того, як гетьманом України став Іван Мазепа, який наголошував на необхідності існування вже незалежної України: «...при будучому загальному замиренні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають»⁴⁹⁶. Проте, як відомо, ця спроба не мала успіху насамперед через особисті якості Мазепи, про які найкраще, на нашу думку, вказав М. Чугуєнко. З його точки зору, Мазепа «...належав до тієї породи правителів, яку Н. Макиавеллі влучно назвав «лисицею»... Мазепа був природженим придворним та дипломатом, але аж ніяк не воїном»⁴⁹⁷. Дослідник, на нашу думку, абсолютно вірно зазначає: «У тій ситуації, що склалася, мало було бути лисицею. Потрібно

⁴⁹⁴ Усенко І.Б. Автономія України 17-18 ст. / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 24-27.

⁴⁹⁵ Виговський І. Гадяцький трактат / І. Виговський // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 28.

⁴⁹⁶ Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями / І. Мазепа // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.; ред. М.П. Парцей – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 43.

⁴⁹⁷ Чугуєнко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуєнко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 264.

було б бути ще й левом, щоб дати рішучу відсіч Петру та перетягнути на свій бік старшину, яка ще не визначилася із своїм вибором»⁴⁹⁸.

Після поразки Мазепи Україна опинилася у ситуації «зрадника» Росії. І хоча Петро I у відповідному Маніфесті вказав, щоб «...ніхто не наважувався нашої царської величності вірних підданих малоросійського народу людей зрадниками називати»⁴⁹⁹, цей наказ зазвичай не виконували.

Прихильники ж Мазепи в Бандерах обрали собі нового гетьмана – Пилипа Орлика. У своїй статті він вказав, що Україна «...є вільним князівством»⁵⁰⁰. Проте найбільш відомим цей гетьман став після появи документа, що мав назву «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького».

Цим проектом дещо обмежувалися прерогативи гетьманів. Зокрема, розділ VI передбачав утворення Генеральної Ради у складі Генеральної Старшини, полковників та декількох «...знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів»⁵⁰¹. Без попереднього рішення і згоди Генеральної Ради, «...на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися»⁵⁰².

Король Швеції Карл XII письмово пообіцяв «...Нашим Королівським словом завжди захищати вище згадане»⁵⁰³.

Проте, як відомо, поразка у Північній війні не дозволило ані Пилипу Орлику реалізувати положення своєї конституції, ані

⁴⁹⁸ Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – С. 275-276.

⁴⁹⁹ Маніфест о запрещении чинить обиды украинскому народу [Марта 11 дня 1710 года] // Законодательство Петра I. – М.: Юридическая литература, 1997. – С. 497.

⁵⁰⁰ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.; ред. М.П. Парцей – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 45.

⁵⁰¹ Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бандерах // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 18.

⁵⁰² Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бандерах // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 18.

⁵⁰³ Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бандерах // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 30.

Карлу XII – гарантувати їх. Саме тому «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» залишилися виключно на рівні проекту, який ніколи не був реалізований.

Однак такі спроби викликали лють у Петра I. Саме тому він у 1708 році запровадив порядок, згідно з яким обрання та усунення гетьмана здійснювалося виключно за згодою царя, а з 1709 року запровадив при гетьмані спеціального царського резидента, який контролював діяльність української влади. Після смерті І. Скоропадського у 1722 році були припинені вибори гетьмана, а за наказним гетьманом П. Полуботком було встановлено контроль, який здійснювала Малоросійська колегія. Без її санкції гетьман не міг видати жодного універсалу чи розпорядження.

Малоросійська колегія була скасована лише у 1727 році після смерті Петра I. Вибори гетьмана відновили (ним став Данило Апостол), проте його влада контролювалася царськими чиновниками. Після смерті Данила Апостола у 1734 році вибори гетьманів не проводилися, хоча до 1750 року існувало правління гетьманського уряду. У 1750 році з дозволу царського уряду було обрано останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

Таким чином, гетьман і в XVIII столітті не був правителем держави, адже контролювався царською владою.

10 листопада 1764 року Катерина II видала указ про ліквідацію гетьманщини, де зокрема було зазначено: «Нашою милістю, після звільнення графа Розумовського, на його прохання, з посади гетьмана, наказуємо нашому Сенату задля належного Малою Росією управління створити там Малоросійську колегію, головою якої бути нашому генералу графу Румянцеву»⁵⁰⁴.

Таким чином, після цього указу навіть ілюзія існування держави на території України (мається на увазі Гетьманат) припинила своє існування.

Усе вищенаведене дозволяє нам стверджувати: навіть якщо б Перший гетьманат став державою, його правитель (гетьман) ні у якому разі не міг би вважатися монархом, адже він обирався, а не успадковував трон.

Другий гетьманат було реалізовано у 1918 році, коли П. Скоропадський силоміць усунув від влади Центральну Раду і оголосив себе гетьманом. І хоча консервативні сили (праві) в Україні вважали його втіленням монархічного принципу⁵⁰⁵, але

⁵⁰⁴ Указ об уничтожении гетманства на Украине от 10 ноября 1764 года // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафегуз. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 643.

⁵⁰⁵ Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. – Киев – Филадельфия, 1995. – С. 53.

прийняті 29 квітня 1918 року «Закони про тимчасовий державний устрій України» – своєрідна Конституція Другого гетьманату, не містили жодних положень про спадковість гетьманської влади. Короткий же термін правління П. Скоропадського та насильницький характер повалення його влади не дозволяють нам зрозуміти порядок її переходу від одного гетьмана до іншого. З нашої ж точки зору, саме це дозволило б чітко з'ясувати характер форми правління (монархічний чи республіканський) гетьмана П. Скоропадського.

Сучасне державознавство також висуває ідеї відродження гетьманської влади в рамках реалізації проекту «Третього гетьманату», адже, як писав завідувач лабораторії психоінформатики Центру з інформаційних проблем територій НАН України І. Каганець: «Злет державотворчої потуги українських етносів завжди відбувався при застосуванні ними традиційної для України гетьманської моделі – Гетьманату»⁵⁰⁶.

На сьогодні існує дві основні моделі відродження гетьманської влади. Перша з них пов'язана з вищезгаданим І. Каганцем. Другу ж обґрунтовує дійсний член Міжнародної Академії Інформатизації М. Малишко.

Порівнюючи означені проекти, ми бачимо, що вони істотно відрізняються. Так, І. Каганець вважає: «Гетьман концентрує у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Як наслідок, між трьома гілками влади зникає протистояння, здатне загальмувати або цілком зруйнувати будь-які перетворення у державі. Натомість Гетьман отримує всі необхідні повноваження для здійснення системних перетворень. Концентрація влади та її персоналізація позбавляє владу анонімності і колективної безвідповідальності. Гетьман особисто відповідає за стан справ у всій державі, подібно як голова людини відповідає за стан і поведінку керованого нею тіла. За результати своєї діяльності Гетьман відповідає власним майном, свободою і життям»⁵⁰⁷.

Щодо проекту М. Малишка, то його гетьман УНР як глава держави «...є вищою посадовою особою, яка представляє націю і державу у внутрішніх та зовнішніх міжнародних відносинах»⁵⁰⁸.

На відміну від ідей І. Каганця, М. Малишко надає своєму гетьману чітко встановлені повноваження. Так, зокрема, він: представляє Україну в міжнародних відносинах; приймає рішення

⁵⁰⁶ Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – С. 78.

⁵⁰⁷ Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – С. 78.

⁵⁰⁸ Малишко М.І. Конституція Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант. Проект / М.І. Малишко. – К., 2003. – С. 12.

про визнання інших держав; укладає міжнародні договори й угоди, подає їх на ратифікацію Верховній Раді УНР; нагороджує державними нагородами УНР, присвоює почесні звання; промульгує та оприлюднює законодавчі акти парламенту; користується правом відкладального вето; здійснює інші повноваження, визначені цією конституцією УНР та окремим законом про главу держави⁵⁰⁹.

Відрізняються проекти І. Каганця та М. Малишка і за способом формування. Так, І. Каганець пропонує наступне: «Гетьман обирається всенародно, що робить його виразником народної волі і надає його владі максимальної легітимності»⁵¹⁰. На противагу йому, М. Малишко вважає, що гетьман «...обирається Верховною Радою УНР строком на чотири роки»⁵¹¹. Таким чином, проект І. Каганця тяжіє до президентської або президентсько-парламентської республіки, тоді як проект М. Малишка – до парламентської або парламентсько-президентської республіки.

Відрізняються й проекти припинення повноважень гетьмана. Так, у проекті І. Каганця зазначається: «Метою діяльності Гетьмана є покращення якості життя українського народу і його кількісне зростання. Для оцінки якості життя в міжнародній практиці використовується Індекс людського розвитку, який розраховується за методикою програми розвитку ООН на основі індексів тривалості життя, досягнутого рівня освіти і реальних доходів на душу населення. Для оцінки діяльності Гетьмана має використовуватися Національний індекс людського розвитку, який окрім трьох індексів ООН також включатиме індекс народжуваності. Зниження Національного індексу людського розвитку після трьох років гетьманства є підставою для переобрання Гетьмана і порушення проти нього кримінальної справи»⁵¹².

Стаття 48 Конституції УНР (України – Українії – Русинії) передбачає можливість дострокового припинення повноважень гетьмана, а стаття 47 – вказує на можливість імпічменту⁵¹³.

Проте проект М. Малишка не передбачає ані порядку проведення процедури імпічменту, ані органу, який вказаний імпічмент може розпочати. У цьому випадку кращим є проект

⁵⁰⁹ Малишко М.І. Конституція Української Народної Республіки (України – Українії – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант. Проект / М.І. Малишко. – К., 2003. – С. 12.

⁵¹⁰ Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець. – К.: А.С.К., 2004. – С. 78.

⁵¹¹ Малишко М.І. Конституція Української Народної Республіки (України – Українії – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант. Проект / М.І. Малишко. – К., 2003. – С. 12.

⁵¹² Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець. – К.: А.С.К., 2004. – С. 78-79.

⁵¹³ Малишко М.І. Конституція Української Народної Республіки (України – Українії – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант. Проект / М.І. Малишко. – К., 2003. – С. 12.

І. Каганця, за яким «Контроль за діяльністю гетьмана мають здійснювати не інші «гілки влади», а Українська Помісна Церква (Брахманат). Вона має органічно поєднувати функції віри, науки і мистецтва – так, як це завжди було у традиційних здорових суспільствах. У нинішній безбожній державі Церква витіснена на периферію національного буття. У гетьманській державі вона перебуватиме в центрі, здійснюючи селекцію кандидатів на гетьманську посаду, проводячи прозорий для народу моніторинг діяльності Гетьмана зі щомісячним оприлюдненням динаміки Національного індексу людського розвитку та його складових, приймаючи обґрунтоване рішення про дострокове переобрання Гетьмана або даючи народу рекомендацію про його повторне обрання на наступний термін. У випадку порушення Гетьманом «правил гри» Церква як науково-релігійно-мистецька структура звертається до народу й оголошує владу Гетьмана нелегітимною»⁵¹⁴.

Проекти відродження Українського Гетьманату, що запропоновані І. Каганцем та М. Малишком, є досить цікавими. Проте кожен з них має істотні недоліки, які слід мали на увазі прихильникам ідеї такого відродження.

Так, у проекті М. Малишка є ідея створення спеціального закону про главу держави. Однак, в силу того, що до такого закону набагато легше внести відповідні зміни, такий закон є недоречним, адже він робить главу держави повністю залежним від парламентської кон'юнктури. Крім того, проект М. Малишка не передбачає взагалі порядок процедури імпічменту та органи, які її розпочинають. Саме тому проект потребує більш детального фіксування конституційних положень.

Щодо проекту І. Каганця, то концентрація в руках гетьмана усієї повноти законодавчої, виконавчої та судової влади веде до надмірної популярності цієї посади серед громадян України. Як результат, боротьба за цю посаду може стати надмірно жорсткою. А, враховуючи той факт, що громадянам «Третього Гетьманату» (Перший гетьманат існував у XVII-XVIII століттях, Другий – на початку XX століття) надається право «...на врегульоване законом володіння цивільною вогнепальною зброєю – після відповідної підготовки та тестування в загальнонаціональній системі військово-спортивних центрів та клубів»⁵¹⁵, така боротьба може стати кривавою. Крім того, в проекті І. Каганця не аналізується порядок формування Брахманату. Зазначається лише той факт, що брахмани – це «...люди, що компетентно діють у царині духу і

⁵¹⁴ Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – С. 79.

⁵¹⁵ Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – С. 79.

знань, у сфері загальних природничих і етичних принципів, осягають місце системи «нація» в надсистемі (людство, природа, Бог) і діють заради загального блага»⁵¹⁶. Принципи і процедура їхнього ж формування залишаються поза увагою автора концепції.

Саме тому проекти І. Каганця та М. Малишка потребують ще детального розроблення і поки що не можуть стати істотними альтернативами нині діючій Конституції України. Щодо інституту гетьманства, то кожен із вказаних проектів тяжіє до однієї з крайнощів: або істотно обмежений у правах гетьман, або його права надають йому диктаторські можливості, а відповідно існує загроза державного свавілля.

Як бачимо, проекти І. Каганця та М. Малишка щодо відродження гетьманської влади також опираються на ідею про виборність гетьмана, що дає нам підстави стверджувати: відродження Гетьманату стане новим етапом розвитку саме республіканської, а не монархічної форми правління.

Інший варіант монархічної України можна визначити як *спадковий*. З цієї точки зору слід більш уважно розглянути постать вищезгаданого «Ореста I». Той факт, що цю особу не можна визнавати узурпатором, не заперечує того факту, що й як запрошуваний український монарх він є неприйнятним. Річ у тім, що Орест I (він же Роман Карелін-Романишин) ніколи не належав до світових правлячих династій, а походить з роду графів Кареліних⁵¹⁷. Під час «правління» «короля України-Русі» Олелька II (начебто нащадок династії Романових) він виконував обов'язки «королівського» представника. Після смерті у 1995 році Олелька II Роман Карелін-Романишин проголошується королем України-Русі. Коронація відбулася у Краківському соборі, де «...вінчалися на царство всі польські та українські королі»⁵¹⁸.

Утім саме останній момент дозволяє нам стверджувати, що «король України-Русі» є такою ж самою фікцією, як і сама держава «Україна-Русь», якої ніколи не існувало під такою назвою. Так само ніколи не існувало українських королів, які б «вінчалися на царство». Саме тому Ореста I можна беззаперечно відкинути як кандидата в українські монархи.

Щодо третього варіанта запровадження української монархії, то ним можуть бути вибори монарха на засіданні Установчих зборів чи Земського собору, або на референдумі. Така ідея,

⁵¹⁶ Каганець І.В. Арийський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – С. 22.

⁵¹⁷ Андрушків Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль: Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – С. 8.

⁵¹⁸ Андрушків Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль: Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – С. 9.

зокрема, впливає з поглядів відомого російського письменника Р. Злотнікова⁵¹⁹.

І хоча запровадження в Україні інституту одноосібного монарха практично є неможливим через певні соціокультурні та політичні уподобання українців, проте теоретично воно не може вважатися абсолютно неприпустимим. Саме це вимагає від нас правового аналізу передумов, можливостей реалізації та наслідків появи інституту одноосібного українського монарха.

Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II статті 5 Конституції, що закріплює виключне право народу «змінювати конституційний лад в Україні». Згідно ж із ч. I статті 5 народ, поряд з державною владою та місцевим самоврядуванням, «здійснює владу безпосередньо». Найбільш же впливовою формою безпосереднього народовладдя є референдум.

Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання зміни форми правління Президентом України. Така ініціатива впливає із п. 6 статті 106 Конституції України, згідно з яким Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо змін Конституції.

Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що знаходить своє вираження у всеукраїнському референдумі. Означену форму прямого народовладдя слід реалізувати у абсолютній відповідності українському законодавству, зокрема Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми».

Після схвалення питання на референдумі розпочинається другий етап легалізації монархічної форми правління: конституційно-правове закріплення правлячої династії. На сьогодні існує дві проблеми означеного кроку. Перша проблема пов'язана з визначенням суб'єкта формування династії, а друга – із встановленням способу формування.

Щодо суб'єкта формування династії, то, на нашу думку, ним може бути Верховна Рада або ж такі собі Установчі збори.

Стосовно Верховної Ради як суб'єкта формування династії, то на користь цього варіанта свідчить конституційно-правовий досвід таких країн, як Іспанія та Данія (Європа), Таїланд (Азія) і Тонга (Океанія). При цьому, якщо в конституціях європейських країн (стаття 9 Конституції Королівства Данія та ч. 3 статті 57 Конституції Іспанії) парламент обирає короля у випадку згасання династії за власною точкою зору, то в Таїланді і Тонга

⁵¹⁹ Злотников Р.В. Виват Император! / Р.В. Злотников // Злотников Р.В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р.В. Злотников; послесловие И. Черного. – М.: АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 5-406.

парламенти лише затверджують запропоновані кандидатури: в Таїланді (ч. II статті 23 Конституції) – за поданням Таємної ради, а в Тонга (ч. VII статті 32 Конституційного Акта) – за поданням прем'єр-міністра чи Кабінету. Утім, як варіант, парламентські вибори монарха або династії у світовій конституційній теорії передбачаються.

Щодо України, то у ній на сьогодні існує республіканська форма правління, а тому мова йде навіть не про реставрацію монархії, а про її запровадження через парламентські процедури.

Іншим суб'єктом формування династії можуть вважатися Установчі збори, порядок формування яких визначатиметься відповідним законом України. У якості пропозиції автор монографії може запропонувати, щоб членами Зборів були три категорії громадян: по-перше, усі народні депутати Верховної Ради України; по-друге, представники регіонів (областей, АРК, Києва та Севастополя) України і, по-третє, глави усіх релігійних організацій України (православних церков Київського та Московського патріархатів, римсько-католицьких та уніатських церков, релігійних організацій юдеїв (наприклад, хасидів) та мусульман).

Обґрунтовуючи необхідність залучення до Установчих зборів народних депутатів України, слід зазначити, що, внаслідок пропорційного характеру Верховної Ради, саме вони зможуть забезпечити загальнонаціональне партійне представництво та загальнонаціональні політичні уподобання громадян України.

Щодо регіонального представництва, то, на нашу думку, від кожного регіону (АРК, області, Києва та Севастополя) слід обрати по три представники. Причому один з них обирається регіональною радою народних депутатів (Верховною Радою АРК, обласною радою та міськими радами Києва й Севастополя) з числа членів ради. Це дозволить врахувати не лише загальнонаціональні, а й регіональні партійні уподобання громадян України. Щодо інших представників, то умовно їх можна поділити на дві групи. Першу групу утворюють науковці (доктори чи кандидати наук), які займаються дослідницькою діяльністю у соціально-гуманітарних галузях науки (юриспруденції, політології, соціології, психології, філософії чи економіки). Це дозволить не лише якнайкраще врегулювати відносини з правлячим домом, а й найбільш повно врахувати соціально-економічні та політико-правові наслідки запровадження в Україні монархічної форми правління. Самі ж вибори повинні бути проведені двоступенево. Спочатку на конференції трудового колективу науково-дослідної організації чи вищого навчального закладу вибирають кандидата у представники. Після цього кандидати збираються на

всерегіональну виборчу конференцію і впродовж певного терміну (наприклад, протягом одного місяця) зі свого складу обирають регіонального представника-науковця. Якщо ж протягом визначеного часу представника не було обрано, то обраним вважається наймолодший з кандидатів-представників доктор наук. Цю вимогу можна пояснити тим, що як доктор наук кандидат-представник має значні наукові знання. Вимога ж молодості пояснюється тим, що такий кандидат-представник буде більш енергійним у відстоюванні інтересів українського народу. Якщо ж виявляється, що серед кандидатів-представників існує декілька однакових за віком докторів наук, що народилися в один день, то регіональна виборча конференція обирає одного з них двома третинами голосів у якості регіонального представника-науковця. У тому ж випадку, коли й після цього жоден кандидат не отримав встановленої більшості голосів, то вибори проводяться між двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів. Обраним вважається той кандидат, який отримав просту більшість голосів кандидатів-представників. У тому ж випадку, якщо голоси розподіляться порівну, відбувається жеребкування і переможець вважається вибраним у якості представника-науковця. Щодо третього представника, то він обирається на основі загального, прямого, рівного виборчого права таємним голосуванням серед громадян України – мешканців регіону на відповідних виборчих дільницях.

При цьому слід мати на увазі, що, відповідно до ч. 1 статті 71 Конституції України, вибори до органів державної влади (до яких належать і Установчі збори) відбуваються на основі рівного виборчого права, а отже скористатися своїм виборчим правом можна лише один раз і, наприклад, регіональний депутат, проголосувавши за представника від регіональної ради народних депутатів, не може більше скористатися своїм правом і проголосувати за третього представника на виборчій дільниці. З метою ж запобігання фальсифікаціям, пов'язаним із голосуванням декілька раз, слід погодитись з пропозицією щодо відповідної реєстрації факту голосування у паспорті.

Що ж стосується релігійних лідерів, то обраними до Установчих зборів можуть бути лише ті релігійні організації, конфесії яких зареєстровані Міністерством юстиції України як діючі на законних підставах в Україні. Це необхідно не лише для того, щоб стати на заваді різним тоталітарним сектам і не дозволити їм вплинути на запровадження української монархії, а й тому, що під час діяльності Установчих зборів вирішуватиметься питання щодо коронації монарха, яке є неможливим без участі релігійних лідерів.

Після вирішення питання щодо встановлення суб'єкта формування української монархії слід визначитися із способом.

На сьогодні існує принаймні два способи формування української монархії: запрошення та вибори. Щодо запрошення, то воно полягає у запрошенні на український престол представника існуючої в сучасному світі монаршої династії. При цьому, за загальновизнаними у міжнародному монархічному праві вимогами й стандартами, пріоритет може бути віддано представникам тієї династії, що, так чи інакше, правила територією сучасної України.

Перш за все, ним може бути представник династії Романових як «Імператор і Самодержавець... Київський; Цар Херсонеса Тавричного; Великий Князь... Волинський, Подільський; Державець та Великий Князь... Чернігівський»⁵²⁰. На сьогодні таким представником міг би бути Великий князь Георгій Михайлович. І хоча, згідно із законами Російської імперії, він не може вважатися спадкоємцем російського престолу, в силу того, що його батьки не знаходилися в династичному шлюбі, адже Марія Володимирівна була дочкою «блюстителя престолу» (а не царя) Володимира Кириловича та Леоніди Георгіївни Багратіоні (яка, згідно з указом Миколи II 1911 року, була позбавлена усіх великокнязівських титулів та привілеїв), а Франц Вільгельм Гогенцоллерн (після прийняття православ'я – Михайло Павлович) належав до сім'ї, котра вже не була правлячою, проте як представник династії, що правила більшою частиною українських земель, Георгій Михайлович міг би бути запрошеним на український престол.

Іншою ж особою, котра могла б претендувати на роль українського монарха, є Отто Габсбург – представник династії Габсбургів-Лотарінгських, нащадок імператорів Австро-Угорської імперії, які одночасно були королями Галіції та Лодомерії і герцогами Буковини⁵²¹, тобто територій, що сьогодні є частиною соборної української держави. Крім того, як відомо, Габсбурги ніколи не зрікалися титулів короля Галіції та Лодомерії і герцога Буковини, а значить, у принципі, можуть бути легітимними претендентами на престол в Українській монархічній державі.

Щодо запрошення на український престол нащадків останнього гетьмана України П. Скоропадського, то він ніколи не

⁵²⁰ Цит. за: Градовский А.Д. Начала русского государственного права: в 3 т. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1875-1883 гг. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3888988.htm#sub_para_N_266 – Загл. с экрана.

⁵²¹ Топчій Ю. Українська монархічна перспектива // Політика і культура. – 2003. – № 7. – С. 37-38. [Електронний ресурс] / МИСТЕЦЬКА ГАЛЕРЕЯ АВАНГАРДУ І ТРАДИЦІЇ GALL'ART™ - Режим доступу: <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html> - Заголовок з екрана.

належав до монаршої династії, а тому їх можна звести на український трон шляхом виборів.

Вибори правлячої династії не є чимось неприпустимим у світовій державно-правовій практиці. Зокрема, саме так була обрана династія Романових в Московському царстві. Сучасна ж конституційна практика припускає вибори нової династії у випадку згасання старої.

Саме тому не слід виключати вибори династії як способу формування української монархії. При цьому першим українським монархом може бути обрано будь-якого громадянина України.

Необхідно мати на увазі, що на встановлення способу формування української монархії істотно впливають суб'єктивні чинники, пов'язані з волею Георгія Романова чи Отто Габсбурга. Річ у тім, що, визначаючи спосіб формування, слід спочатку отримати попередню згоду від зазначених осіб на зайняття українського трону. Якщо ж цього не відбулося, то можна запросити представника іншої монаршої династії або вибрати собі монарха.

Після встановлення способу формування монархії Верховна Рада чи Установчі збори повинні підготувати Коронний договір (у випадку запрошення монарха) чи нову Конституцію (у випадку виборів монарха).

Якщо суб'єкт формування української монархії зупиниться на Коронному договорі, то у ньому повинні бути зафіксовані взаємні права й обов'язки монарха та народу України, а також попередньо врегульовані питання щодо спадкування трону і визначено монарший титул (зокрема для України ним може бути імператор, цар, Великий князь – за умови запрошення представника династії Романових, або король чи герцог – якщо буде запрошено члена династії Габсбургів).

Після коронації українського монарха, останній, разом із Верховною Радою, складе нову, монархічну, Конституцію України.

У тому ж випадку, коли суб'єкт формування української монархії сам вибере монарха, він же може й попередньо розробити проект монархічної Конституції.

При цьому, задля більшої легітимності, проект слід винести на референдум і затвердити більшістю голосів громадян України.

Нова Конституція багато у чому залежить від тієї системи правління, яку обере український народ в особі Установчих зборів або Верховної Ради України.

У тому ж випадку, якщо буде обрано абсолютну систему монархічної форми правління, в руках монарха буде зосереджено практично уся повнота державної влади. При цьому існуючий в

Україні поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову практично втрачає свій сенс, адже усі гілки влади концентруються в руках у монарха, як зроблено, наприклад, в Омані (див. додаток 3).

Якщо ж буде обрано дуалістичну монархію, то монарху належатимуть істотні повноваження, але він буде не всевладним – його влада обмежуватиметься парламентом. При цьому збережеться поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, за якого законодавча влада належатиме Верховній Раді України, а виконавча – українському монарху. Є також можливість існування незалежної судової влади. Ця ситуація, зокрема, запроваджується нині в Катарі (див. додаток 3).

Інший варіант дуалістичної монархії, що може бути запроваджено в Україні, пов'язаний із відповідальністю уряду як перед українським парламентом, так і перед українським монархом. Зокрема, подібна система діє нині в Марокко (див. додаток 3).

За умови ж обрання парламентарної монархії український народ взагалі позбавить главу держави самостійних владних повноважень і зосередить усю повноту вищої державної влади в руках Верховної Ради та уряду. При цьому законодавча влада зосереджується в руках Верховної Ради, а вища виконавча – в руках уряду. Щодо монарха, то він сконцентрує у собі вищі представницькі повноваження та забезпечить стабільний розвиток держави. Зокрема це реалізовано в нинішній Камбоджі (див. додаток 3).

Щодо Акта престолонаслідування, то він може бути або складовою частиною Конституції, або ж мати вигляд окремого документа. Основне призначення цього Акта – забезпечити стабільність в державі при переході влади від одного монарха до іншого. І тут найбільш прийнятним було б запровадження скандинавської системи спадкування з наданням права на трон усиновленим дітям монарха, що є характерним для Монако, а також надавати Верховній Раді право обирати нового монарха у випадку згасання попередньої династії.

Загалом після запровадження в Україні монархічної форми правління громадяни України будуть позбавлені будь-якої можливості впливати на формування інституту глави держави, а тому, на нашу думку, більш прийнятною для нашої країни є республіканська форма правління з одноосібним чи колективним главою держави.

ПІСЛЯМОВА

Таким чином, практика монархічної влади переконливо свідчить про важливість цього інституту в тих чи інших політичних системах. Порівняно з іншими органами, монарх володіє особливим статусом (його практично не можна притягти до юридичної відповідальності, а в абсолютній більшості країн це взагалі не припускається) та повноваженнями, що дозволяють йому відігравати істотну роль у суспільно-політичному житті.

При цьому, незважаючи на те, що дехто з дослідників вважає інститут монархії в сучасному суспільстві архаїзмом, проте його різновиди, за винятком абсолютної монархії, достатньо узгоджуються і з ідеєю соціально-правової держави, і з принципом поділу влади.

І хоча після Другої світової війни кількість монархій істотно зменшилась (були ліквідовані монархії в Італії та Індії, Єгипті та Ірані, в Албанії та Непалі), проте в багатьох країнах вони збереглися. Зокрема, в Європі існує 12 монархій: Андорра, Бельгія, Ватикан, Великобританія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія та Швеція. В Азії – 13 (Бахрейн, Бруней, Йорданія, Малайзія, Камбоджа, Кувейт, Катар, Оман, ОАЕ, Саудівська Аравія, Таїланд і Японія). Навіть на Американському континенті присутні 10 монархій (формальні монархії Британських домініонів): Антигуа і Барбуда, Співдружність Багамських Островів, Барбадос, Беліз, Гренада, Канада, Сент-Вінсент і Гренадини, Федерація Сент-Кітс (Сент-Кристоферс) і Невіс, Сент-Люсія та Ямайка. В Австралії й Океанії 6 монархій: Австралійський Союз, Нова Зеландія, Незалежна Держава Папуа–Нова Гвінея, Соломонові Острови, Тонга і Тувалу. Найменше ж монархій у Африці: Лесото, Марокко і Свазіленд.

Таким чином, істотна частина людства не відмовляється від монархії, хоча й наполягає на необхідності її модернізувати.

Започаткування ж її на теренах України та Росії багато у чому буде викликано соціокультурними особливостями цих країн. Щодо політико-правового контексту такого кроку, то єдиним легальним способом запровадження монархічної форми правління є лише референдум та політична воля національної еліти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Праці основоположників політичної філософії та монархічної доктрини

Аврелий Августин. О Граде Божьем [Электронный ресурс] / Теория Империи, Книги. – Режим доступа: <http://www.imperiya.by/library/books.html?id=29&get=1> – Загл. с экрана.

аль-Бухари Мухаммад. Сахих / Мухаммад аль Бухари // аз-Зубайди Ахмад. Мухтасар: Полный вариант / Ахмад аз-Зубайди; пер. с араб. В.А. Нирша. – М.: Умма, 2003. – 959 с.

Аристотель. Политика / Аристотель // Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 4; пер. с древнегреч. / Аристотель – М.: Мысль, 1983. – С.375-644.

Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой философии: в 4 т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М.: Мысль, 1970. – С. 144-147.

Виговський І. Гадяцький трактат / І. Виговський // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 24-30.

Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах; пер. з давньоруськ. В. Яременка // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 158-169.

Вышенский И. Краткословный ответ Петру Скарге / И. Вышенский // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII век включительно). / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: КГУ, 1959. – С. 238-239.

Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Гоббс Т. Соч.: в 2 т. Т. 2; пер. с лат. и англ. / Т. Гоббс – М.: Мысль, 1991. – С. 3-545.

Евтропий. Краткое изложение римской истории / Евтропий // Хрестоматия по истории Древнего Рима / [ред. С.Л. Утченко]. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 614.

Екатерина Вторая. В защиту Монтескье – заметка на книгу Струбе де-Пирмонта, анонимную: Lettres Russinnes. MDCCLX / Екатерина Вторая // Записки императрицы Екатерины Второй [Репринтное издание 1907 года]. – М.: Орбита, 1989. – С. 672-686.

Екатерина Вторая. О величии России / Екатерина Вторая // Записки императрицы Екатерины Второй [Репринтное издание 1907 года]. – М.: Орбита, 1989. – С. 644.

Демокрит. Фрагменты / Демокрит // Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К.: Знання України, 2006. – С. 28-29.

Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» / М. Драгоманов // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 65-74.

Иван IV Грозный. Первое послание А.М. Курбскому / Иван IV Грозный. // Хрестоматия по истории общественно-политической и

философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 63-69.

Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948-1954 гг.: в 2 т. Т. 1 / И.А. Ильин – М.: Рарог, 1992. – 344 с.

Гларіон Київський. Про Закон і Благодать / Гларіон – Митрополит Київський; пер. з давньоруськ С. Ярмуся // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 147-155.

Конфуций. Луньюй / Конфуций; пер. с древнекит. И.И. Семененко // Уроки мудрости: Сочинения / сост. М.А. Блюменкранц – М.: ЭКСМО-Пресс, Х.: Фолио, 2002. – С. 15-126.

Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Вступление второе / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 114-117.

Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Об трех племенных стенах / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 119-120.

Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII века. Продолжение царской беседы к народу / Ю. Крижанич // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 118-119.

Лао-цзы. Дао дэ цзин / Лао-цзы; пер. с древнекит. Ян Хин-шуна // Дао: гармония мира – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 9-34.

Лок Джон. Два трактата про врядування: Пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. / Джон Лок – К.: Основи, 2001. – 265 с.

Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями / І. Мазепа // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.; ред. М.П. Парцей – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 42-44.

Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сборник / Н. Макиавелли; пер. с ит. Н. Курочкина – Мн.: Попурри, 1998. – С. 15-122.

Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сборник / Н. Макиавелли; пер. с ит. Н. Курочкина – Мн.: Попурри, 1998. – С. 123-482.

Местр Ж. де. Рассуждения о Франции / Ж. де Местр; пер. с фр. Г.А. Абрамова, Т.В. Шмачковой. – М.: РОССПЭН, 1997. – 215 с.

Мо-ди. Мо-цзы / Мо-ди; пер. с древнекит. М.А. Титаренко // Хрестоматия по истории философии: Учебное пособие для вузов в 3 ч. Ч. 1.: Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение / [Башкалова В.А., Пружинина О.Б., Яшин Б.Л. и др.]; под ред. Л.А. Микешинной; Министерство общего и профессионального

образования РФ, Московский педагогический государственный университет. – [2-е изд., доп.] – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 39-40.

Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье; ред. М. П. Баскин; Акад. наук СССР, Ин-т философии; пер. с фр. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 159-730.

Оріховський С. Напучення польському королеві / С. Оріховський; пер. з латин. В. Литвинов. // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – Вип. 37-38: Україна: філософський спадок століть. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 182-190.

Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін.; ред. М.П. Парцей – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 45-49.

Пересветов И. Большая челобитная по Щукинскому списку неполной редакции / И. Пересветов // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 55-63.

Платон. Государство / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 3 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 79-420.

Платон. Политик / Платон // Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах. Т. 4 / Платон; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1994. – С. 3-70.

Посошков И.Т. Доношение и вступление к «Книге о скудости и богатстве» / И.Т. Посошков // Вслед подвигам Петровым...: Сборник / Сост., коммент., сопроводит. текст Г.И. Герасимовой. Предисл. Л.Г. Кислягиной – М.: Молодая гвардия, 1988 – С. 406-412.

Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державы своей, Уставом Державнейшего Государя нашего Петра Великого, Отца Отечества, Императора и Самодержца Всероссийского и прочая, и прочая, и прочая. Сего 1722 году, февраля в 11 день опубликованным утверждена и всенародною присягою свидетельствована / Феофан Прокопович. – М.: Московская типография, 1722. – 59 с.

Прокопович Ф. Самодержцев наших пользы всенародныя / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 149-150.

Прокопович Ф. Слово в день воспоминания коронации Государыни Императрицы Анны Иоанновны проведенное апреля 28 дня 1734 года / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 146-149.

Прокопович Ф. Слово в неделю цветную о власти и чести царской, Яко от самага Бога в мире учинена есть, и како почитати Царей, и оным повиноватися людие долженствуют; кто же суть, и коликий имеют грех противляющияся им проповеданное в Царствующем Санктпетербурге апреля в 6 день 1718 года / Ф. Прокопович // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи

феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 142-146.

Радищев А.Н. Беседа о том, что есть сын Отечества / А.Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 569-577.

Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения в 2 т. Т. 2 / Сен-Симон; пер. с фр. Л.С. Цетлина – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 5-101.

Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. – Киев – Филадельфия, 1995. – 494 с.

Солоневич И.Л. Народная монархия / Солоневич И.Л. – М.: Издательская и рекламно-информационная фирма «Феникс» ГАСК СК СССР, 1991. – 512 с.

Сунь Ятсен. Конституция пяти властей / Сунь Ятсен // Сунь Ятсен. Избранные произведения / Сунь Ятсен; ред. С.Л. Тихвинский; пер. с кит. – [2-е изд.] – М.: Наука, 1985. – С. 641-656.

Татищев В.Н. Разговор двух приятелей о пользе науки и училищах / В.Н. Татищев // Жажда познания. Век XVIII: Советов Н. Вознося главу!.. Век просвещения: документы, мемуары, литературные памятники / Сост., предисл., вступительные статьи к документам и комментариям А. Орлова и Ю. Смирнова. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 348-388.

Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров – М.: Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.

Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский; пер. с лат. Н.Б. Срединской // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI – XVII вв.): Сб. статей / ред. В.И. Рутенбург, И.П. Медведев. – Л.: Наука, 1990. – С. 233-244.

Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 290-416.

Хань Фэй. Хань Фэй-цзы / Хань Фэй; пер. с древнекит. Е.П. Синицина // Хрестоматия по истории философии: Учебное пособие для вузов в 3 ч. Ч. 1.: Древнеиндийская, древнекитайская, европейская, античная философия, философия Средневековья, эпохи Возрождения и Нового времени. Введение / [Башкалова В.А., Пружинина О.Б., Яшин Б.Л. и др.]; под ред. Л.А. Микешинной; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московский педагогический государственный университет. – [2-е изд., доп.] – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 41-43.

Хмельницкий Б. Речь на Переяславской Раде / Б. Хмельницкий // Казачье слово. – 2004. – 21 января. – С. 1.

Цицерон Марк Тулій. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Цицерон; пер. з латин. В. Литвинов. – К.: Основи, 1998. – С. 27-152.

Чжуанцзы. Достойный быть предком и царём / Чжуанцзы; пер. с древнекит. Л. Позднеевой // Дао: гармония мира. – М.: ЭКСМО-Пресс, Харьков: Фолио, 1999. – С. 195-199.

Шан Ян. Шан цзюнь шу / Шан Ян; пер. с кит. Л.С. Переломова. – [2-е изд., доп.] – М.: Ладомир, 1993. – 392 с.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс; ЦК КПСС, Институт марксизма-ленинизма. – М.: Политиздат, 1966. – 484 с.

Наукова, популярна і навчальна література

Авдиев В.И. Военная история Древнего Египта: в 2 т. Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI-XV вв. до н.э. / В.И. Авдиев. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 273 с.

Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії науково-практичної конференції (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентам України. – К.: Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 63-95.

Актуальні проблеми теорії держави і права: навч. посіб.: у 2 ч. Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави / [Тимченко С.М., Бостан С.К., Пархоменко Н.М. та ін.]; Національно-науковий інститут підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Київського національного університету внутрішніх справ. – К.: КНТ, 2007. – 288 с.

Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / И.А. Алебастрова; Мин-во образования РФ. – М.: Юрайт-М, 2001. – 640 с.

Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства / А.С. Алексеев. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1907. – 71 с.

Алексеев А.С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / А.С. Алексеев. – Ярославль: Типография губернского правления, 1910. – 121 с.

Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс. / Алексеев С.С. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М.: Юридическая литература, 1996. – 192 с.

Андрушків Б. Король – відгомін віків і сучасність / Б. Андрушків, Н. Моховик. – Тернопіль: Тернопільська обласна рада профспілок, 2003. – 84 с.

Асов А.И. Атланты, арии, славяне: История и вера / А.И. Асов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 560 с.

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский; репринтное изд.; предисл. А.И. Гуржия. – К.: Час, 1993. – 656 с.

Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок; пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2002. – 528 с.

Бокщанин А.А. Очерк истории государственных институтов Китайской империи / А.А. Бокщанин // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 273-333.

Бонгард-Левин Г.М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г.М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский. – М.: Мысль, 1983. – 206 с.

Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // История Отечества в романах, повестях, документах: Век XVII: Чтоб вовек едины были / Сост. Я.Д. Исаевич. – М.: Молодая гвардия, 1987. – С. 350-377.

Буровский А. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / А. Буровский. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 288 с.

Буровский А.М. Крах империи: Курс неизвестной истории / А.М. Буровский. – М.: АСТ, Красноярск: Издательские проекты, 2004. – 462 с.

Буровский А.М. Несостоявшаяся империя: Историческое расследование / А.М. Буровский. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с.

Бушков А.А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А.А. Бушков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, СПб.: Нева, Красноярск: Бонус, 1997. – 608 с.

Бушков А.А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование / Бушков А.А., Буровский А.М. – Красноярск: БОНУС, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 512 с.

Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров; Министерство образования РФ, МГЮА – 3-е изд. – М.: Юриспруденция, 1999. – 528 с.

Во Ивлин. Коронация 1930 года. Глава из книги «Когда не ездить было – грех»; пер. с англ. А. Михайлина // Иностранная литература. – 1999. – № 2 [Электронный ресурс] / Русский журнал, рабочие тетради. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/2/vo.html> – 11.08.2009 г. – Загл. с экрана.

Водичка Г. Родина дремлющих Ангелов / Г. Водичка. – К.: Амадей, 2002. – 285 с.

Воротилин Е.А. Августин / Е.А. Воротилин // История политических и правовых учений: Хрестоматия / [Воротилин Е.А., Лейст О.Э., Мачин И.Ф., Фролова Е.А.] ред. О.Э. Лейст. – М.: Городец, 2000. – С. 70-71.

Гессен В.М. Основы конституционного права. – Петроград: Право, 1918. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299 – Загл. с экрана.

Градовский А.Д. Начала русского государственного права: в 3 т. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1875-1883 гг. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/DOC_3888988.htm#sub_para_N_266 – Загл. с экрана.

Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса: Техник, 1912. [Электронный ресурс] / Конституция Российской Федерации, Научные работы – Дореволюционные труды по русскому государственному праву. – Режим доступа:

http://constitution.garant.ru/DOC_5067422.htm#sub_para_N_9927 – Загл. с экрана.

Григонис Э.П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э.П. Григонис // Григонис Э.П. Конституционное право зарубежных стран. Курс лекций. / Григонис Э.П., Григонис В.П. – СПб., 2002. – С. 298-405.

Громько А.Л. Политические режимы / А.Л. Громько. – М.: Общество «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1994. – 64 с.

Грубарг М.Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М.Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 93-98.

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – 767 с.

Деспотии в древних восточных цивилизациях [Электронный ресурс] / BestReferat.ru, Рефераты по культуре и искусству. – Режим доступа: <http://www.bestreferat.ru/referat-39765.html> - 21.07.2005г. – Загл. с экрана.

Дудко Д.М. История и религия славян по «Велесовой книге» / Д.М. Дудко // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 235-286.

Елистратов А.И. Очерк государственного права (конституционное право) / А.И. Елистратов – М., 1915. – 167 с.

Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / [А.М. Колодій, С.Л. Лисенков, В.П. Пастухов та ін.]; за ред. В.В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

Закатов А.Н. Статус монарха в республиканском государстве [Электронный ресурс] / Российское монархическое движение. – Режим доступа: <http://www.monarhia.ru/?id=01&type=news&y=2002&m=08&d=01&show=00> – 01.08.2002 г. – Загл. с экрана.

Злотников Р. Монархия – мать достатка [Электронный ресурс] / Известия.Ru, общенациональная газета. – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/club/article29794> – 07.02.2003 г. – Загл. с экрана.

Иванов Н.А. Введение / Н.А. Иванов, Л.С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 3-26.

Иностранное конституционное право / [Алебастрова И.А., Андреева Г.Н., Кашкин С.Ю. и др.]; под ред. В.В. Маклакова. – М.: Юристъ, 1996. – 512 с.

История государства и права Украинской ССР: Монография: в 3-х томах. Т. 1: История общественно-политического строя и права на Украине (с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции) / ред. Б.М. Бабий, Ф.Г. Бурчак, В.С. Кульчицкий [и др.]; Академия наук Украинской ССР, Институт государства и права. – К.: Наукова думка, 1987. – 317 с.

Історія держави і права України: Підручник: у 2 т. Т. 1 / [Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина; Мін-во освіти і науки України, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – К.: Ін Юре, 2000. – 648 с.

Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І.В. Каганець . – К.: А.С.К., 2004. – 336 с.

Кайнов В.И. Институт президентства: конституционно-правовой статус: дис. ... докт. юрид. наук.: 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – 371 с.

Кайынбаев М.Б. Международно-правовой статус глав государств: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – 22 с.

Калашников М. Крещение огнем. Вьюга в пустыне / Максим Калашников. – М.: ФОЛИО, 2009. – 638 с.

Каминский С.А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С.А. Каминский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 152 с.

Каныгин Ю.М. Пояс Мира (Украина – Казахстан: фундамент Евразийского единства) / Ю. М. Каныгин. – К.: МАУП, 2001. – 240 с.

Каныгин Ю.М. Путь ариев: Украина в контексте мировой цивилизации: Интеллектуальное эссе / Ю.М. Каныгин. – К.: Украина, 1998. – 479 с.

Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. Т. 1: История государства Российского. Комментарии и приложения / Н.М. Карамзин; ред. А.Н. Сахаров. – М.: Наука, 1989. – 640 с.

Карпенко Д. Жениться по любви // Киевские ведомости. – 2004. – 20 мая [Электронный ресурс] / Ведомости, в мире. – Режим доступа: http://old.kv.com.ua/index.php?rub=37&number_old=3201 – Загл. с экрана.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин – М.: Мысль, 1987. – 430 с.

Ключевский В.О. Терминология русской истории / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. Т. VI: Специальные курсы / В.О. Ключевский; ред. В.Л. Янин. – М.: Мысль, 1989. – 476 с.

Колобаева Н.Е. Конституционно-правовой статус Президента Российской Федерации (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колобаева Наталья Евгеньевна. – Екатеринбург, 2007. – 224 с.

Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Ю.М. Коломієць. – Х.: Основа, Університет внутрішніх справ, 1998. – 246 с.

Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії: навч. посіб. / Ю.М. Коломієць; Міністерство внутрішніх справ, Університет внутрішніх справ. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. – 112 с.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: в 4 т. Т. 1–2: Общая часть / [Кашкин С.Ю., Маклаков В.В., Осавелюк А.М. и др.]; под ред. Б.А.Страшуна. – М.: БЕК, 1995. – 778 с.

Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / [Баглай М.В., Гуреева Н.П. и др.]; под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – 832 с.

Коркунов Н.М. Русское государственное право: в 2 т. Т. 1: Введение и общая часть / Н.М. Коркунов. – СПб.: Типография М.М. Стасюлинича, 1899. – 537 с.

Кормич Л.І. Історія України: підручник / Л.І. Кормич, В.В. Багацький; Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія. – К.: Алерта, 2004. – 407 с.

Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С.А. Котляревский. – СПб.: Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.

Кревье Ж.Б.Л. История о римских императорах с Августа по Константина. / Жан Батист Луи Кревье; [пер. с фр. В.К. Тредиаковского]. – СПб.: Изд-во при морском шляхетском Кадетском корпусе, 1767–1769. – Т. 2: Тиберий. – 1767. – 522 с.

Кулланда С.В. Древнеяванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С.В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти / Отв. ред. Н.А. Иванов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – С. 381-390.

Леонидов М. Монархии Европы. Акт последний – самоубийство [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, Последние новости. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.pxp?option=com_content&task=view&id=409&Itemid=26 – 01.06.2006 г. – Загл. с экрана.

Ли Генри-Чарлс. История инквизиции в Средние века: в 2-х кн. / Генри-Чарлс Ли; [пер. с фр. А.В. Башкирова]. – СПб.: Издание «Брокгауз-Ефронь», 1911–1912. – Кн. 2: Инквизиция в различных христианских землях. – 1912. – 602 с. – (История инквизиции: в 3 т. / Сост. и ред. С.Г. Лозинский; т. 2).

Ломоносов М.В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины Великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года / М.В. Ломоносов // Ломоносов М.В. Записки по русской истории / М.В. Ломоносов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 25-138.

Макеєв С. До питання про соціальну структуру трипільського суспільства / С. Макеєв // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 115-121.

Малиновский В.А. Президент Республики Казахстан: институт, функции и инструменты власти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Малиновский Виктор Александрович. – Алматы, 2004. – 318 с.

Малишко М.І. Конституція Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант. Проект / М.І. Малишко. – К., 2003. – 24 с.

Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич; ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – 664 с.

Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.02: «Конституційне право» / Марцеляк Олег Володимирович. – Одеса, 2004. – 35 с.

Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / А.А. Мишин; Мин-во образования РФ, МГУ. – М.: Белые альвы, 2000. – 480 с.

Мишин А.А. Центральные органы власти буржуазных государств / А.А. Мишин; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М.: МГУ, 1972. – 285 с.

Могунова М.А. Примечание к ч. I § 8 Конституции Норвежского Королевства от 17 мая 1814 года / М.А. Могунова // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 659.

Монархія і міжнародне право [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу: http://www.monarhia.org.ua/ukr/monarchy_law.php – Заголовок з екрана.

Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов / Р.Т. Мухаев, Министерство образования РФ, Российская государственная таможенная академия. – М.: ПРИОР, 2001. – 464 с.

Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Н. Мэннинг, Н. Парисон; Всемирный Банк; Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2003. – 496 с.

Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / Сергій Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 624 с. – (Першотвір).

Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов / В.С. Нерсесянц; Институт государства и права Российской академии наук, Академический правовой университет. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.

Никонов А.П. История отможенных в контексте глобального потепления / А.П. Никонов. – М.: ЭНАС; СПб.: Питер, 2010. – 400 с. – (Точка зрения).

Никонов А.П. Судьба цивилизатора. Теория и практика гибели империй / А.П. Никонов. – М.: ЭНАС; СПб.: Питер, 2008. – 360 с. – (Точка зрения).

Обережно [Електронний ресурс] / Всеукраїнська громадська організація «Трон», Офіційний сайт монархічного руху України. – Режим доступу: <http://www.monarhia.org.ua/ukr/warning.php> – Заголовок з екрана.

Общая теория права и государства: Учебник / [В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов, В. И. Гойман и др.]; под ред. В.В. Лазарева; Государственный комитет РФ по высшему образованию. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.

Омельченко О.А. Конституция «просвещённого абсолютизма». [Неизвестные законодательные проекты Екатерины II] / О.А. Омельченко // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 136-142.

Основи правознавства України: Навчальний посібник. Видання п'яте / Ківалов С.В., Музиченко П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф.; Міністерство освіти і науки України, Одеська національна юридична академія – Х.: Одісей, 2005. – 368 с.

Павлішина Л.Ф. Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації / Л.Ф. Павлішина // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнародної наукової конференції (17-20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 48-51.

Павлова Т.А. Кромвель. / Т.А. Павлова – М.: Молодая гвардия, 1980. – 361 с.

- Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / Анатолий Дмитриевич Пахарев. – К.: Знания Украины, 2006. – 296 с.
- Политология на российском фоне / ред. П.И. Симуш. – М.: Луч, 1993. – 425 с.
- Почему Украина не Россия / Авт.-сост. А.А. Кокотюха. – Х.: Фолио, 2005. – 397 с.
- Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [Варламова Н.В., Соколова Н.С., Четвернин В.А. и др.]; под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
- Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В.Н. Протасов. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
- Родригес А.М. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век: в 3 ч. Ч. 3: 1945-2000 [Электронный ресурс] / Ближний Восток: информационный центр. – Режим доступа: <http://middleeast.org.ua/modern/k2.htm> – Загл. с экрана.
- Савельев А. Отношение к институту монархии в России и мире [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 02.04.2005 г. – Загл. с экрана.
- Саидов А.Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовых учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А.Х. Саидов, Е.В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93-107.
- Салыгин Е.Н. Теократическое государство. – М.: МОНФ, 1999. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.auditorium.ru/books/162/08.html> – Загл. с экрана.
- Самарский П. Украинский монархизм [Электронный ресурс] / Выборы.org, Социум. – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/810.html> – 10.02.2003г. – Загл. с экрана.
- Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. / Н.А. Сахаров – М.: Юридическая литература, 1994. – 176 с.
- Світова класична думка про державу і право. Навч. посібник / Є.Ф. Безродний, Г.К. Ковальчук, О.С. Масний. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
- Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник / О.Ф. Скакун; Министерство внутренних дел, Университет внутренних дел. – Харьков: Консум, Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
- Смирнитский С.А. Древневосточная деспотия [Электронный ресурс] / Журнал «Самиздат»: С. – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/s/smirnitskij_s_a/history3.shtml – 06.06.2001 г. – Загл. с экрана.
- Смышляев А.Л. Принципат [Электронный ресурс] / Имена, Тайна имени. – Режим доступа: <http://taina.aib.ru/historical-events/principat.htm> – 18.01.2009г. – Загл. с экрана.
- Сокольский Ю.М. Цари и министры / Ю.М. Сокольский. – 3-е изд. – СПб.: Полигон, 2002. – 477 с.
- Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Том 1 / С.М. Соловьёв // Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 книгах. Книга I: История России с древнейших времен. Тома 1–2 / С.М. Соловьёв. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.

Султанов А. Шир-оглы. Конституционно-правовой статус Президентів Азербайджанської Республіки і Російської Федерації (опит сравнительного дослідження): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.02 / Султанов Азад Шир-оглы. – М., 1997. – 240 с.

Сухонос В.В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В.В. Сухонос // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнародної наукової конференції (13-14 грудня 2002 р.) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України. – Харків: Право. – 2003. – С. 165-169.

Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник / В.В. Сухонос; Мін-во освіти і науки України, УАБС НБУ. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.

Сухонос В.В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В.В. Сухонос // Держава і право. – Збірник наукових праць: юридичні і політичні науки: Вип. 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 57-63.

Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнародної наукової конференції (17-20 жовтня 2000 р.) / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46-48.

Теория государства и права: учебник / ред. К.А. Мокичев; Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт. – М.: Юридическая литература, 1971. – 632 с.

Теория государства и права: учебник для вузов / ред. М.М. Рассолов, В.О. Лучин, Б.С. Эбзеев; Министерство образования РФ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.

Топчій Ю. Українська монархічна перспектива // Політика і культура. – 2003. – № 7. – С. 37-38. [Електронний ресурс] / МИСТЕЦЬКА ГАЛЕРЕЯ АВАНГАРДУ І ТРАДИЦІЇ GALL'ART – Режим доступу: <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html> – Заголовок з екрана.

Трофимова З.В. Теорія держави і права: Навчальний посібник для студентів та учнів / З.В. Трофимова; Донецький бізнес-ліцей. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 176 с.

Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Удовик. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – 480 с.

Умнов А.Ю. Срыв «Белой революции» / А.Ю. Умнов // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г.И., Майданик К.Л., Ворожейкина Т.Е. и др.]; под ред. В.Г. Хороса; РАН, Институт мировой экономики и международных отношений; Российский гуманитарный научный фонд. – М.: Наука, 1996. – С. 79-90.

Фадеев В.А. Муниципальное право России / В.А. Фадеев; О.Е. Кутафин. – М.: Юрист, 1994. – 168 с.

Хашматулла Б. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Хашматулла Бехруз – Одеса, 1994. – 21 с.

Хутинаев И.Д. Институт президента Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М., 1994. – 134 с.

Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский; Министерство образования РФ, МГЮА. – М.: Юристъ, 1996. – 576 с.

Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права [Электронный ресурс] / Vuzlib, Экономико-правовая библиотека. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/18355/18368/> – Загл. с экрана.

Черный И. Боже, царя храни... (О дилогии Романа Злотникова «Империя») / И. Черный // Злотников Р.В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р.В. Злотников; послесл. И. Черного. – М.: АРМАДА: «Издательство Альфа-книга», 2005. – С. 790-798.

Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин; Министерство образования РФ, Академический правовой университет при Институте государства и права РАН. – М.: Юристъ, 1999. – 568 с.

Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / М. Чугуенко. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – 320 с.

Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие / Чудаков М.Ф.; Министерство образования Республики Беларусь, Академия управления при Президенте Республики Беларусь. – Мн.: Новое знание, 2001. – 576 с.

Шаповал В.М. Виконавча влада / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 386-387.

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / В.М. Шаповал; Міністерство освіти України. – К.: АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.

Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія / В.М. Шаповал – К.: Юридична фірма «Салком», «Юрінком Інтер», 2005. – 560 с.

Шарварок О. Чинник солоної води в житті праукраїнців / О. Шарварок // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 121-125.

Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256> – Заголовок з екрана.

Шмулевич А. Азбука революції. Ескиз політичної карти завтрашнього дня [Електронний ресурс] / НАЗЛОБУ, тексти. – Режим доступу: <http://www.nazlobu.ru/publications/article1113.htm> – 31.10.2006 г. – Загл. с екрана.

Элфорд А.Ф. Боги нового тысячелетия / А.Ф. Элфорд; пер. с англ. Ю. Лисовского. – М.: Вече, 1998. – 528 с.

Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В.М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.

The 1959 Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.gov.bn/government/contitut.htm> – Title from the screen.

United Kingdom {ICL Document Status: 1992} {Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever information about changes of the law was provided to ICL.} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html> – Title from the screen.

Історичні документи

Авеста «Видевдат» 2.5 / Перевод И.М. Стеблин-Каменского // Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост. И.В. Рака. – СПб.: Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 69-125.

Автобиография Тамерлана // Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост. Р. Рахманалиева. – М.: ГУРАШ, 1992. – С. 46-109.

Артхашастра // Книга Государя: Антология [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб.: Амфора, 2004. – С. 18-72.

Бомануар Филипп дэ. Кутюмы Бовези [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/France/XIII/12801300/Kutym_Bovezi/text.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

Велесова книга // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 27-172.

Великая хартия вольностей // Конституции зарубежных стран / Сост. Дубровин В.Н. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 8-15.

Евангелие от Фомы, 82 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 101-114.

Екклизиаст, 10, 16–17 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 241-249.

Законы вавилонского царя Хаммурапи [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Библиотека электронных ресурсов. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm>. – 27.02.2009 г. – Загл. с экрана.

Законы Кнута: Законы светские // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl13.html. – 12.10.2008 г. – Загл. с экрана.

Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича и Г.Ф. Ильина. – М.: Наука – Ладомир, 1992 [Электронный ресурс] / Философская мысль Индии, Индология. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html> – Загл. с экрана.

Законы Уитреда, короля кентцев [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим

доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/witred.shtml>. – Загл. с экрана.

Законы Хлотаря и Эдрика [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/hlotar.shtml>. – Загл. с экрана.

Золотая булла 1356 г. [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/Gold_Bulla.shtml – Загл. с экрана.

Иоакимовская летопись // Велесова книга. Славянские веды / Сост. Д.М. Дудко. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 314-322.

Конституционная Хартия от 4 июня 1814 года // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / ред. П.Н. Галанза. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 438-446.

Конституция Королевства Марокко от 7 декабря 1962 г. // Конституции государств Африки: в 3 т. Т. 1 / ред. И.Д. Левин, З.И. Луковников, Ю.А. Юдин. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 479-491.

Конституция Франции от 3 сентября 1791 г. [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Электронная библиотека. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1791.htm>. – Загл. с экрана.

Конституция Эфиопской империи от 4 ноября 1955 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 528-557.

Конституция Японской империи от 11 февраля 1889 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://files.1september.ru/festival/articles/418432/Pril1.doc> – Загл. с экрана.

Коран. – М.: Волокнор, 1990. – 727 с.

Краткое отвещание князя Андрея Курбского на зело широкую епистолею великаго князя московского // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 74-75.

Манифест о запрещении чинить обиды украинскому народу [Марта 11 дня 1710 года] // Законодательство Петра I. – М.: Юридическая литература, 1997. – С. 496-497.

Наказ Екатерины II, данный комиссии о сочинении нового Уложения // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафегазу. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 464-470.

О поместьях. Капитулярый Карла Великого (около 800 г.) [Электронный ресурс] / Генеалогия дворян Европы, разные статьи по истории. – Режим доступа: <http://nobles.narod.ru/capitul.htm>. – 03.02.2004 г. – Загл. с экрана.

О Совете министров и состоящих при нем учреждениях. Положение Арабского Саудовского Королевства от 17 марта 1954 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 439-443.

О суде и охране порядка в королевстве. Ордонанс короля Людовика XII, изданный в марте 1498 г. // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / ред. В.М. Корецкий. – М., 1961 [Электронный ресурс] / Рыцарское объединение «Королевская кровь», Энциклопедия, Право. – Режим доступа: <http://www.osh.ru/pedia/history/justice/Europa/LudovikXII.shtml>. – Загл. с экрана.

Об основании Арабского Саудовского Королевства. Королевский указ от 18 сентября 1932 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 437-438.

Об упразднении королевской власти во Франции: декрет Национального Конвента от 21-22 сентября 1792 г. [Электронный ресурс] / Российский общеобразовательный портал. – Режим доступа: http://historydoc.edu.ru/catalog.asp?cat_ob_no=&ob_no=14840. – Загл. с экрана.

Об учреждении Королевства Неджд и его объединении с Хиджазом. Указ Короля Абд Аль-Азиза от 29 января 1927 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 436.

Об учреждении регентства. Декрет от 15 шавваля 1277 г. (26 апреля 1861 г.) // Хрестоматия по новой истории: в 3 т. Т. II: 1815-1870 / Ред. А.А. Губер, А.В. Ефимов, С.С. Шустерман, А.М. Дубинский; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1965. – С. 476-480.

Органический сенатус-консульт 18 мая 1804 г. // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Новое и Новейшее время) / Сост. Н.А. Крашенинникова. – М.: Зерцало, 1999 [Электронный ресурс] / Башкирский государственный университет – Институт права, История государства и права зарубежных стран, Хрестоматия Новое и Новейшее время. – Режим доступа: <http://ufalaw.narod.ru/1/igpzs/xrestomatiya2/6.htm> – Загл. с экрана.

Основной закон Государства – Города Ватикан от 7 июня 1921 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 1 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 460-463.

Основной закон Королевства Хиджаз от 29 августа 1926 года // Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / ред. И.Д. Левин; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 426-435.

Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим

Військом Запорозьким, прийнятї публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бандерах // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 8-30.

Повесть временных лет [Электронный ресурс] / Древнерусская литература, Антология, XI век. – Режим доступа: <http://old-rus.narod.ru/02-main.html> – Загл. с экрана.

Послание старца псковского Елиазарова монастыря Филофея к великому князю Василию Ивановичу // Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVII в. включительно). Часть 1 / Сост. В.С. Дмитриченко. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – С. 75-76.

Поучение гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: в 2-х ч. Ч. 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Канцельсон, В.И. Кузищин. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 31-36.

Правда (Судебник) Альфреда // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl06.html. – 12.10.2008 г. – Загл.с экрана.

Правда Инэ [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/VII/680-700/Ine/Pravda/text.phtml?id=4769>. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

Правда Этельберта // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl02.html. – 12.10.2008 г. – Загл.с экрана.

Премудрости Иисуса Сирахова, 10, 1–3 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 279-318.

Премудрости Соломона, 6, 17–21 // Поэтические и гностические тексты христианства. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 261-275.

Привілей Війську Запорозькому // Історія Української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 20-22.

Присоединение Крыма к России. Манифест от 8 апреля 1783 года // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафеггауз. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 530-531.

Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира: в 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. – М.: Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] / Древний мир Ру, Древний Восток. – Режим доступа: <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>. – Загл. с экрана.

Саксонская правда [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока

и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

Святе письмо Старого і Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991 – 60 М.

Статут Королевства Сардинии, Кипра и Иерусалима и пр. от 4 марта 1848 года // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия): сборник документов / ред. П.Н. Галанза. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 467-475.

Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / ред. С. Ківалов, П. Музиченко, А. Паньков. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

Судебник города Лондона // История государства и права средневековой Англии VI – XII вв.: Хрестоматия / ред. А.А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. [Электронный ресурс] / Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа: http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl09.html. – 12.10.2008 г. – Загл. с экрана.

Указ об уничтожении гетманства на Украине от 10 ноября 1764 года // Белявский М.Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века: Учебное пособие / Белявский М.Т., Павленко Н.И.; ред. Л.Г. Безкровный, Б.Б. Кафегуз. – М.: Соцэкгиз, 1963. – С. 642-643.

Уложение Тимура // Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост. Р. Рахманалиева. – М.: ГУРАШ, 1992. – С. 110-185.

Устав князя Ярослава о церковных судах. Краткая редакция // Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 167-188.

Часовая стрелка революции подошла к полдню [Электронный ресурс] / Великая Французская революция, дискуссии. – Режим доступа: http://vive-liberta.narod.ru/discuss/process_louis_dscss.htm – Загл. с экрана.

Эдикт, запрещающий парламентам вмешиваться в государственные дела и администрацию (февраль 1641 г.) [Электронный ресурс] / Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVII/1640-1660/Ludovic_XIII/edikt_gegen_parlament_admin_02_1641.htm. – 17.07.2005 г. – Загл. с экрана.

ЭЙКЕ ИЗ РЕПКОВА. САКСОНСКОЕ ЗЕРЦАЛО (SACHSENSPIEGEL) [Электронный ресурс] / Учиться – это легко, библиотека. – Режим доступа: http://lawlist.narod.ru/library/books_ed/igp_not_ru/zakony.htm – Загл. с экрана.

Энциклика Его Святейшества Папы Иоанна Павла II “Centesimus Annus” («Сотой Годовщине») // Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт праксеологии, 1993. – С. 185-278.

Constitution of Butan. Draft of Tsa Thrim Chhenmo as on 18th August 2005 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.bt/html/constitution/constitution.htm> – Title from the screen.

Draft of Tsa Thrim Chhenmo as on 1st August 2007 [Electronic resource] – Access mode: http://www.constitution.bt/draft_constitution_3rd_en.pdf – Title from the screen.

Nepal – Constitution {Adopted on: 9 Nov 1990} {Adopted by: Act No. 2047, issued 1990} {Official Title: Constitution of the Kingdom of Nepal} {ICL Document Status: 9 Nov 1990} [Electronic resource] – Access mode: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/np00000_.html – Title from the screen.

Конституції та інші формальні джерела права

Акт о дальнейшем ограничении Короны и лучшем обеспечении прав и вольностей подданного (Act of Settlement, 1701) // Конституции буржуазных государств Европы / ред. Г.С. Гурвич; Мин-во высшего и среднего специального образования СССР. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 183-185.

Акт о местном самоуправлении 2000 г. // Конституции зарубежных стран / Сост. Дубровин В.Н. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 36-48.

Акт о местном управлении 1972 года [Электронный ресурс] / Электронная библиотека E-lib.info, Наука, техника, медицина, законодательные акты. – Режим доступа: <http://e-lib.info/book.php?id=1150000013&p=11> – Загл. с экрана.

Акт о местном управлении 1999 г. // Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. В.О. Ріяка, К.О. Закоморна; Міністерство освіти і науки України. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 363-369.

Акт о Палате лордов 1999 года // Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. В.О. Ріяка, К.О. Закоморна. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 295-296.

Акт о парламенте 1911 г. // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московская государственная юридическая академия. – М.: БЕК, 1997. – С. 75-78.

Акт о пожизненных пэрах 1958 года // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московская государственная юридическая академия. – М.: БЕК, 1997. – С. 80.

Акт о престолонаследии Швеции от 26 сентября 1810 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 729-730.

Акт о Риксдаге. Конституционный закон Швеции от 28 февраля 1974 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 769-802.

Декрет о папских выборах // История средних веков. Хрестоматия: пособие для учителя: в 2 ч. Ч. 1 (V-XV века) / Сост. В.Е. Степанова, А.Я. Шевеленко; Министерство просвещения СССР, Главное управление

общего среднего образования. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – С. 195-196.

Конституция Бельгии от 7 февраля 1831 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 109-144.

Конституция Великого Герцогства Люксембург от 17 октября 1868 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 445-468.

Конституция Испании. Вступила в силу 29 декабря 1978 г. // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 371-414.

Конституция Княжества Андорры от 14 марта 1993 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 1 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 227-250.

Конституция Княжества Лихтенштейн от 5 октября 1921 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 374-394.

Конституция княжества Монако от 17 декабря 1962 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 590-602.

Конституция Королевства Дании от 5 июня 1953 г. // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 303-313.

Конституция Королевства Нидерландов от 17 февраля 1983 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 477-508.

Конституция Норвежского Королевства от 17 мая 1814 года // Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: НОРМА, 2001. – С. 658-672.

Конституция Японии. Вступила в силу 3 мая 1947 года // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков; Министерство общего и профессионального образования РФ, Московская государственная юридическая академия. – М.: БЕК, 1997. – С. 441-456.

Конституція України від 28 червня 1996 року: станом на 1 січня 2006 року. – Х.: ІГВІНІ, 2006. – 64 с.

О престолонаследии. Закон Королевства Дании от 27 марта 1953 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 314.

Про всеукраїнський та місцевий референдуми: закон України від 3 липня 1991 року № 1286-ХІІ // ВВР. – 1991. – № 33. – ст. 443.

Статьи Конституции Королевства Нидерландов 1972 года, временно оставшиеся в силе // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 504-508.

Форма правления Швеции. Принята 27 февраля 1974 года // Конституции государств Европейского Союза: сборник конституций / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ; ред. Окуньков Л.А. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 701-728.

Articles of the Constitution of Qatar [Electronic resource] – Access mode: http://www.constitution.org/cons/qatar/constit_2003.htm – Title from the screen.

Bahrain Constitution {Adopted on: 14 Feb 2002} {ICL Document Status: 14 Feb 2002} {Official Title: Constitution of the Kingdom of Bahrain} [Electronic resource] – Access mode: http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ba00000_.html – Title from the screen.

Constitution of Malaysia [Electronic resource] – Access mode: <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/malaysia.pdf> – Title from the screen.

Constitution of Saint Lucia [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.org/cons/stlucia.htm> – Title from the screen.

Constitution of Solomon Islands [Electronic resource] – Access mode: http://www.paclii.org/sb/legis/consol_act/cosi353/ – Title from the screen.

Constitution of the Independent State of Papua New Guinea [Electronic resource] – Access mode: http://www.paclii.org/pg/legis/consol_act/cotisopng534/ – Title from the screen.

CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF CAMBODIA [Electronic resource] – Access mode: <http://www.cambodia.gov.kh/unisql1/egov/english/organ.constitution.html> – Title from the screen.

CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF THAILAND. Enacted on the 11th Day of October B.E. 2540; Being the 52nd Year of the Present Reign. Published in the Government Gazette, Vol. 114, Part 55a, dated 11th October B.E. 2540 (1997) [Electronic resource] – Access mode: <http://www.krisdika.go.th/lawHtmStaticContent01.jsp?frm=tmp&page=eng&lawType=law1&lawCode=%c306&lawID=%c306-10-2540-a0001> – Title from the screen.

Constitution of Tonga [Electronic resource] – Access mode: http://www.paclii.org/to/legis/consol_act/cot238/ – Title from the screen.

DAS NEUE GRUNDGESETZ DES VATIKANSTAATES [Elektronische Ressource] – Zugriffsart: http://www.vatican.va/vatican_city_state/legislation/documents/scv_doc_20001126_legge-fondamentale-scv_ge.html – Titel vom Bildschirm.

GRENADA CONSTITUTION OF 1973 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.georgetown.edu/pdba/Constitutions/Grenada/gren73eng.html> – Title from the screen.

Kuwait – Constitution {Adopted on: 11 Nov 1962} {ICL Document Status: 11 Nov 1962} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ku00000.html> – Title from the screen.

Saudi Arabia – Constitution {Adopted on: March 1992} {Adopted by Royal decree of King Fahd} {ICL Document Status: Oct 1993} [Electronic resource] – Access mode: <http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/sa00000.html> – Title from the screen.

THE BASIC LAW OF THE SULTANATE OF OMAN (translation not officially approved) Royal Decree No. 101/96 [Electronic resource] – Access mode: http://www.psr.keele.ac.uk/docs/omanbasiclaw_e.htm – Title from the screen.

The Constitution adopted on September 13th, 1996 [Electronic resource] – Access mode: http://www.mincom.gov.ma/english/generalities/state_st/constitution.htm – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF ANTIGUA AND BARBUDA [Electronic resource] – Access mode: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Antigua/antigua-barbuda.html> – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF BARBADOS [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.org/cons/barbados.htm> – Title from the screen.

The Constitution of Jamaica [Electronic resource] – Access mode: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Jamaica/jam62.html> – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF LESOTHO [Electronic resource] – Access mode: <http://www.lesotho.gov.ls/constitute/gconstitute.htm> – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF SAINT CHRISTOPHER AND NEVIS [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.org/cons/stkitts.htm> – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF SAINT VINCENT AND THE GRENADINES [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.org/cons/stvincen.htm> – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF THE COMMONWEALTH OF THE BAHAMAS [Electronic resource] – Access mode: <http://www.constitution.org/cons/bahamas.htm> – Title from the screen.

The Constitution of The Hashemite Kingdom of Jordan / January 1, 1952. [Electronic resource] – Access mode: http://www.kinghussein.gov.jo/const_ch4.html#CHAPTER%20FOUR – Title from the screen.

THE CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF SWAZILAND ACT, 2005 [Electronic resource] – Access mode: http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/countries/docs/CONSTITUTION%20OF%20THE%20KINGDOM%20OF%20SWAZILAND%202005.doc – Title from the screen.

The Public General Acts and General Synod Measures, 1975. – London, 1976. – Part 2. – Pp.1119-1126. [Electronic resource] – Access mode: <http://ultrarest.ru/plug.php?e=browser&m=dl&id=60> – Title from the screen.

UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution03.php> – Title from the screen.

UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution04.php> – Title from the screen.

UAE Constitution [Electronic resource] – Access mode: <http://www.helplinelaw.com/law/uae/constitution/constitution08.php> – Title from the screen

Періодичні видання та художня література

Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 2 ноября. – С. 7.

Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 21 сентября. – С. 7.

Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 26 октября. – С. 7.

Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 28 сентября. – С. 7.

Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // Голос України. – 2002. – 5 октября. – С. 7.

Акции монархистов в Киеве // Известия. – 1991. – 4 июля. – С. 8.

Александр Проханов – Владимир Карпец: Россия и монархия // Завтра. – 2008. – 14 июня [Электронный ресурс] / Правая.ru, православно-аналитический сайт. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/leftright/472/15956> – 30.07.2009 г. – Загл. с экрана.

Алексеев Г.А. Возвращение на круги своя [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, За рубежом, материалы за 2001 год. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.pxp?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=31 – Загл. с экрана

Атлас Д. Князь Лихтенштейна передает ведение правительственных дел своему сыну [Электронный ресурс] / Радио Свобода, в мире. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/ll/world/0803/ll.081803-2.asp> – Загл. с экрана.

Бычков А. Перспективы реставрации монархии в России. Статья вторая [Электронный ресурс] / Правая.ru, православно-аналитический сайт. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/look/10828> – 02.02.2007 г. – Загл. с экрана.

Василь Вишиваний [Электронный ресурс] / Коломия ВЕБ Портал, Форум. – Режим доступа: <http://forum.kolomyya.org/forums/user/772/post/all/> – 27.10.2008 р. – Заголовок з экрана.

Виновность принца-убийцы доказана [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, происшествия. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/2001061513575919705.shtml> – 15.06.2001г. – Загл. с экрана.

ГАБСБУРГ ВІЛЬГЕЛЬМ [Электронный ресурс] / Український правопис, Сайт «Зовнішня історія української мови». – Режим доступа:

http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/pers/Dovidn/Habsburg_Vilhelm_Vyshyvany_j.htm – Заголовок з екрана.

Гамкрелидзе Д. Почему конституционная монархия? [Электронный ресурс] / Кавказский узел, Документ предвыборной программы. – Режим доступа: <http://www.kavkaz-uzel.ru/docstext/docs/id/1205054.html> – Загл. с экрана.

Ганапольский М. Монархия нужна России как воздух [Электронный ресурс] / Независимая газета, Сегодня. – Режим доступа: http://www.ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html – 25.05.1994. – Загл. с экрана.

Двадцать четыре Насредина / Сост. М.С. Харитонов [2-е изд, доп]. – М.: Наука, 1986. – 622 с.

Есаян А. Агаси Есаян: Армении нужен носитель национальной идеи [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, За рубежом, материалы 2007 года. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.pxp?option=com_content&task=view&id=645&Itemid=31 – 06.05.2007 г. – Загл. с экрана.

Есть ли будущее у британской монархии? [Электронный ресурс] / BBC, Русская служба. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/uk/newsid_2011000/2011613.stm – 27.05.2002 г. – Загл. с экрана.

За оскорбление Короля – 10 лет тюрьмы [Электронный ресурс] / From-ua.com. – Режим доступа <http://www.from-ua.com/adds/print.php?news/ce341dbcda5f1> – 29.03.2007. – Загл. с экрана

Заугольных И. Непальский монарх стал абсолютным [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2005/02/02/403262.shtml> – 02.02.2005 г. – Загл. с экрана.

Звягинцев В.Д. Билет на ладью Харона: Фантастический роман / В.Д. Звягинцев. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 512 с. – (серия «РусФ»).

Звягинцев В.Д. Дырка для ордена: Фантастический роман / В.Д. Звягинцев. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 480 с. – (серия «РусФ»).

Зими́на В. Непальский бунт подавлен демократией [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2006/04/25/543392.shtml> – 25.03.2006 г. – Загл. с экрана.

Злотников Р.В. Армагеддон / Р.В. Злотников // Злотников Р.В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р.В. Злотников; послесловие И. Черного. – М.: АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 407-789.

Злотников Р.В. Виват Император! / Р.В. Злотников // Злотников Р.В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р.В. Злотников; послесловие И. Черного. – М.: АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 5-406.

Злотников Р.В. И пришел многоликий...: Фантастический роман. – М.: АРМАДА: «Издательство Альфа-книга», 2003. – 405 с.

Зозуля О. Звернення до монархістів [Електронний ресурс] / Націонал-монархіст. – Режим доступу: http://monarhistt.narod.ru/Monarhist_2-1.htm – 13.01.2009 р. – Заголовок з екрана.

Зорин А. Король Непала вернул парламент на законное место [Электронный ресурс] / Российская газета, новости дня. – Режим доступа:

<http://www.rg.ru/printable/2006/04/26/a107299.html> – 25.04.2006г. – Загл. с экрана.

Иванов А. Интервью М.А. Киселева газете «Донецкий криж» [Электронный ресурс] / Всероссийский монархический центр, обзор прессы за 2003 год. – Режим доступа: http://www.monarchruss.org/index.php?option=com_content&task=view&id=268&Itemid=37 – Загл. с экрана.

Каганец Е. Скоропадский уже в Украине. Навсегда [Электронный ресурс] / Ежедневная всеукраинская газета «День». – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/175755/> – 20.01.2007 г. – Загл. с экрана.

Калинина А. Король добровольно расстается с абсолютной властью [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2005/03/28/422137.shtml> – 28.03.2005 г. – Загл. с экрана.

Король Бутана согласился на демократические выборы в 2008 году [Электронный ресурс] / Рамблер, MassMedia, Росбалт. – Режим доступа: <http://www.rambler.ru/db/news/print.html?mid=7042729> – 18.12.2005 г. – Загл. с экрана.

Коэн А. Арабский выход Путина / А. Коэн [Электронный ресурс] / ИноСМИ.Ru. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/print/233211.html> – 04.03.2007 г. – Загл. с экрана.

Круглый стол в «Русском журнале» [Электронный ресурс] / Российское Монархическое Движение, Новости. – Режим доступа: <http://www.monarhia.ru/?id=01&type=news&y=2002&m-06&d=10&show=00> – 10.06.2002 г. – Загл. с экрана.

Куликов Никита. Комментарии читателей [Электронный ресурс] / Андрей Савельев, статьи: Русский консерватизм. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru/article/show/?id=223&t=1> – 13.12.2006 г. – Загл. с экрана.

Легенды Крыма / Сост. М.С. Филатова. – 5-е изд., стер. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – 320 с.

Непал: регент сменил на троне короля-убийцу [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/2001060411213017706.shtml> – 04.06.2001г. – Загл. с экрана.

Новый президент ОАЭ шейх Халифа Аль Нахайян реорганизует структуру правительства Абу-Даби [Электронный ресурс] / Новости из ОАЭ. – Режим доступа: <http://www.uaetrip.ru/news/1102515322.shtml> – 08.12.2004 г. – Загл. с экрана.

Открылась выставка, посвящённая 50-летию коронации королевы Великобритании [Электронный ресурс] / Unex Ru. – Режим доступа: http://www.unex.ru/news/5/2955_1.html – 01.08.2003 г. – Загл. с экрана.

Пикуль В.С. Фаворит: Роман-хроника времён Екатерины II: в 2 т. Т. 1 / В.С. Покуль. – Рига: Лиесма, 1985. – 480 с.

Полити М. Папа Римский – славянин / М. Полити // Литературная газета. – 1989. – 29 ноября. – С. 14.

Правящий князь Лихтенштейна 58-летний Ханс Адам II фон Лихтенштейн объявил сегодня о намерении уйти из активной политической жизни [Электронный ресурс] / Российское монархическое движение. –

Режим доступа: <http://www.monarhia.ru/?id=01&type=news&y=2003&m=08&d=15&show=00> – 15.08.2003г. – Загл. с экрана.

Преображенский И. Назад в демократию [Электронный ресурс] / Страна.Ру. – Режим доступа: <http://www.strana.ru/print/279968.html> – Загл. с экрана.

Саенко Л. Король Непала созывает парламент, чтобы прекратить волнения в стране [Электронный ресурс] / Риа-Новости, В мире. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/asia/20060424/46859922.html> – 24.04.2006г. – Загл. с экрана.

Семенова Д. Король Непала посадил правительство под арест [Электронный ресурс] / Утро.Ру, Отдел информации, политика. – Режим доступа: <http://www.utro.ru/articles/print/2005/02/01/402794.shtml> – 01.02.2005г. – Загл. с экрана.

Скончался президент ОАЭ – шейх Заед Бен Султан Аль Нахайян [Электронный ресурс] / Новости из ОАЭ – Режим доступа: <http://www.emirates.su/news/1099412694.shtml> – 02.11.2004 г. – Загл. с экрана.

Скончался президент Объединенных Арабских Эмиратов [Электронный ресурс] / Новости на ладони – Режим доступа: <http://www.novoteka.ru/event/266477/?debug=on> – 02.11.2004 г. – Загл. с экрана.

Фокина К. Австралия осталась под властью королевы [Электронный ресурс] / Независимая газета, Сегодня. – Режим доступа: http://www.ng.ru/world/1999-11-10/6_avstralia.html – 10.11.1999. – Загл. с экрана.

Фрумкин С.А. Новый Король Галактики: Фантастический роман / С.А. Фрумкин. – М.: АРМАДА, 2001. – 586 с.

Чухонкин А.Ю. Победа Князя Лихтенштейна [Электронный ресурс] / Братство Креста Господня. – Режим доступа: <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html> – Загл. с экрана.

Шейх Халифа бен Заид Аль Нахайян избран президентом Объединенных Арабских Эмиратов [Электронный ресурс] / Финансовая компания «Интерфин Трейд» – Режим доступа: http://www.interfintrade.ru/main/news/prime?n_id11275 – 03.11.2004 г. – Загл. с экрана.

Шилов Ю. Начало начал / Ю. Шилов. – К.: София, М.: Гелиос, 2002. – 304 с.

Енциклопедії, довідники, словники

Бакаєв О.В. Протекторат / О.В. Бакаєв // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 5: П-С / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – С. 171-172.

Вагман И.Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И.Я., Вукина Н.В., Мирошникова В.В. – Харьков: Фолио, 2003. – 510 с.

Варламова Т.К. Политики и правители / Т.К. Варламова – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – 608 с.

Воронов М.П. Автономія / М.П. Воронов // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН

України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 23-24.

Джана Андолан 2006 [Електронний ресурс] / Вікіпедія, свободна енциклопедія. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD_2006 – 08.09.2008 г. – Загравіе с екрана.

Доminat [Електронний ресурс] / Вікіпедія, Свободна енциклопедія. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%82> – 07.06.2009 г. – Загл. с екрана.

Доminat [Електронний ресурс] / Енциклопедія Он-лайн «Кругосвет», Історія. – Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/DOMINAT.html> – Загл. с екрана.

Дубина О.К. Монархія / О.К. Дубина // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 758.

Жадько Е.Г. 100 великих династій / Е.Г. Жадько. – М.: Вече, 2001. – 480 с.

Ільчук Л.І. Іслам / Л.І. Ільчук // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2: Д-Й / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 724-725.

Комитет государственной безопасности СССР [Електронний ресурс] / Вікіпедія, Свободна енциклопедія. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_\(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0)) – 08.08.2009 г. – Загл. с екрана.

Кресін О.В. Конституція Пилипа Орлика / О.В. Кресін // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 297-298.

Кресін О.В. Кримське ханство / О.В. Кресін // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 413-416.

Луць Л.А. Велесова книга / Л.А. Луць // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 320.

Международные политические, экономические и общественные организации: Словарь-справочник. – М.: Политиздат, 1966. – 271 с.

Министерство внутренних дел СССР [Електронний ресурс] / Вікіпедія, Свободна енциклопедія. – Режим доступу:

http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%B4%D0%B5%D0%BB_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0 – 13.07.2009 г. – Загл. с экрана.

Министерство государственной безопасности СССР [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0 – 26.05.2009 г. – Загл. с экрана.

Мирошникова В.В. 100 знаменитых политиков / Мирошникова В.В., Мирошникова Д.С. – Х.: Фолио, 2004. – 511 с.

Монархия [Электронный ресурс] / Википедия, свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D1%8F> – 20.07.2009 г. – Заглавие с экрана.

Непал [Электронный ресурс] / Википедия, свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BB> – 07.07.2009 г. – Заглавие с экрана.

Підопригора О.А. Домінат / О.А. Підопригора // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2: Д-Й / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 282.

Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа / К. Рыжов. – М.: Вече, 2000. – 656 с.

Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV-XX вв. / К.В. Рыжов – М.: Вече, 2004. – 544 с.

Рыжов К.В. Монархи мира / К.В. Рыжов. – М.: АСТ, Астрель, 2002. – 445 с.

Тимошенко В.І. Абсолютизм / В.І. Тимошенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 10-11.

Уингейт Ф. Короли и королевы / Ф. Уитгейт. – М.: Махаон, 2000. – 32 с.

Усенко І.Б. Автономія України 17-18 ст. / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 24-27.

Усенко І.Б. Гетьман / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 1: А-Г / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН

України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – С. 584-585.

Хирохито [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B8%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%82%D0%BE> – 04.03.2009 г. – Загл. с экрана.

Худобець О. Феодальна драбина: презентація [Електронний ресурс] / Острів знань, Інститут обдарованої дитини. – Режим доступу: http://ostriv.in.ua/index.php?option=com_remository&Itemid=50&func=fileinfo&parent=folder&filecatid=31 – 16.01.2007 р. – Заголовок з екрана.

Шаповал В.М. Державний лад країн світу / В.М. Шаповал. – К.: Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.

Шаповал В.М. Дуалістична монархія / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2: Д-Й / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 308-309.

Шаповал В.М. Монархія конституційна / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К-М / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. – С. 758-759.

Шаповал В.М. Форма державного правління / В.М. Шаповал // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 6: Т-Я / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-д держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 295-296.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПРО МОНАРХА

АВТОБІОГРАФІЯ ТАМЕРЛАНА

Витяг

В ім'я Бога, милостивого, милосердного.

Хай буде відомо усім щасливим дітям, могутнім родичам, почесним наближеним і візірам, що Всевишньому було угодно поставити мене пастирем народу, покласти на голову мою вінець царський і затвердити мене на престол. Усіма цими милостями я зобов'язаний притаманним мені дванадцяти моральним якостям.

1. Першою такою якістю я вважаю неупередженість. Я до всіх ставився однаково суворо і справедливо, не виявляючи ніякої відмінності чи переваги багатому перед бідним.

2. Я завжди чітко слідував заповітам віри і ставився з належною шаную до людей, звеличених силою Божою.

3. Я щедро роздавав милостиню бідним і терпляче розбирав кожну справу, докладаючи усіх зусиль до того, щоб розібрати її якнайкраще.

4. Всі мої дії я спрямовував до загальної користі, не заподіюючи нікому без потреби жодних неприємностей і не відштовхуючи тих, що зверталися до мене з приводу різних випадків. Текст Корану, значення якого полягало у тому, що слуги Божі повинні виконувати одні лише Його веління і від Нього приймати милості, було мною засвоєно, і в усіх справах своїх я ним керувався.

5. Справам щодо питань віри я завжди віддавав перевагу перед справами побутовими, мирськими, і лише виконавши в точності все, що вимагає від людини релігія, що належить Богу, я приймався за виконання справ буденних.

6. Я завжди був правдивий у своїх промовах і умів відрізнити правду у тому, що мені вдавалося почути про сьогодення і майбутнє життя. Між іншим, я чув розповідь, що коли Всевишній створив першу людину – Адама, янголи дорікали Богу за Його перше творіння, сумуючи про те, що ця справа всемогутнього Бога не матиме благих наслідків. Янголи виказали Богу упевненість, що створена Ним людина, без жодного сумніву, одурюватиме собі подібних, не виконуватиме даних іншим обіцянок, скоюватиме вбивства і, взагалі, своїм неправедним життям примусить свого Творця розкаятися у тому, що людина створена. Бог відповів Янголам, що випадки прояву людської злості Ним передбачені і що, створивши рід людський, Він має на увазі послати на землю меч, який віддасть належне злочинцям за їх злі діяння. Обдумавши зміст цієї розповіді, я дійшов висновку, що Бог мав на увазі під цим караючим неправду мечем правителів створеного Ним людства, і докладав усі зусиль, щоб поступати в усьому справедливо і правильно судити про все, що зустрічалося в моєму житті.

7. Я ніколи не давав такої обіцянки, якої б не в змозі був виконати. Виконуючи в точності дані мною обіцянки, я нікому не заподіював шкоди своєю несправедливістю.

8. Себе я вважав першим, найстараннішим слугою Бога на землі і без веління

Бога, або пророка, не робив нічого. Без волі Божої я не заподіював шкоди жодному з народів, що населяють землю. Особам високопоставленим і простому народу я однаково прагнув зробити добро. У мені ніколи не було бажання заволодіти чиймсь майном, і я ніколи не прагнув до того, щоб накопичити якомога більше матеріальних багатств. Ніколи я нікому не заздрив. В цьому відношенні для мене був украй повчальний приклад аміра Хусейна, причиною падіння якого була жадібність, виявлена ним відносно майна своїх підданих.

9. Я надавав однакову віру і прагнув в точності виконати як веління Божі, так і одкровення Пророка. У всіх вчинках своїх я керувався виключно вказівками Шаріату і всіма силами ухилявся від поганих справ. Пророка і його послідовників я вважав своїми єдиними і кращими друзями.

10. Я високо підняв на землі прапор Ісламу і в розповсюдженні віри бачив завжди могутню заставу власної моєї величі. Я чув, що віра і велич немов би народжені з одного черева і тому тільки та могутність міцна, яка ґрунтується на твердій вірі.

11. Я завжди ставився з повагою до сеїдів, шанував улемів та шейхів. Ці особи завжди брали участь у моїй раді і все, що ними вказувалося щодо справ віри, я завжди вислуховував з увагою і виконував з точністю. За це народ мене дуже любив і всі були мені вдячні. У відносинах своїх до згаданих осіб я керувався прикладом царя Костянтина; цей благочестивий правитель одного разу зібрав військо, щоб йти війною на царя Рай. Рухаючись з військом до країни останнього, Костянтин раптом з'ясовує, що в раді царя Рай засідають сеїди, улеми і шейхи. Виявивши це, Костянтин відмовився від думки підкорити царство Рай і поспішив повернутися назад із своїм військом. Своїм наблизенням і воєначальникам цар пояснив своє рішення тим, що в книзі Самауї говориться про важливість присутності в раді царській почесних осіб духовного звання. «Якщо в раді царя засідають духовні особи, сказано там, то ніхто не в змозі здолати такого царя». Костянтин з дороги написав султану Рай, що правління його подібно правлінню царя царів, а тому він роздумав йти воювати з царем, якого не може перемогти.

12. Своєю милостивою увагою я здобув вдячність людей навіть найнижчого суспільного стану – юродивих, що не мають певного притулку. Я всіма силами прагнув поліпшити становище цих людей. До мусульман я був поблажливий, за кожную маловажну провину не карав занадто суворо. До нащадків пророка я завжди ставився з належною пошаною. Я уникав вислуховувати людей, що говорять неправду. Я чув, що слава царів залежить від їх милостивого ставлення до своїх підданих, і в Корані сказано, що, пробачивши вину одному винуватому, правитель тим самим надає милість всім людям. Прикладом таких милостивих царів я й керувався у всіх своїх діях. Я чув, що якщо Бог звеличить кого-небудь і ця людина у всіх своїх справах керуватиметься справедливістю і буде милостивою до своїх підданих, то її могутність зросте, якщо ж така людина стане на шлях несправедливості і жорстокості, то впаде і її могутність. Внаслідок цього, щоб підтримати свою могутність, я узяв в одну руку свічку справедливості, а в іншу – свічку неупередженості і цими двома світочами освітлював завжди свій життєвий шлях, тобто правилами цими керувався у всіх своїх вчинках. Я вибрав собі чотирьох міністрів, що були пройняті тими ж ідеями; назву з них Махмуд Шахаба Хорассанського і

Насреддін Махмуда-уль-Арамира. Цим міністрам я повелів невисипущо стежити за мною і зупиняти мене кожного разу, як я наважусь вчинити несправедливо, повірю чиїмсь помилковим словам або захочу скористатися яким-небудь чужим майном. Я чув, що Бог, звеличуючи певну людину, надає їй тим самим велику милість, і таке благовоління Творця зобов'язує звеличену людину в свою чергу бути справедливою й милостивою. Сидячи на престолі, я постійно пам'ятав про це і цілком засвоїв у собі ці якості.

НАСРЕДДІН ТА ВЛАСТИТЕЛІ

За справедливiстю (Притча)

- Якось на бенкеті у палаці падишах наказав Насреддіну Афанді:
- Поділити гусака доручається вам.
 - Корюся, ваша величність, – відповів Афанді та, озброївшись ножом, розпочав справу. Відрізавши гусакові голову, він сказав:
 - Голова гусака – вам, мій повелителю, адже голова країни – ви.
 - Потім, відрізавши крила, він простягнув їх двом донькам падишаха:
 - Ось вам крильця, адже ви рано чи пізно випурхнете з цього гнізда.
 - Відрізавши лапки, Афанді віддав їх двом синам падишаха:
 - Вам заступати на місце свого батька! – сказав він їм.
 - Довгу шию гусака він вручив дружині падишаха:
 - Ваш чоловік любить давати вам по шиї, так щоб ваша шия стала ще міцнішою.
 - А всю тушку гусака він поклав собі на блюдо.
 - Це мені за те, що я розділив гусака за справедливiстю!

СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1529 рік

Про персону Господарську

1. Господарь зобов'язується нікого не карати за заочним обмовленням, навіть якщо справа стосувалася б образи гідності його величності. А також якщо хто-небудь безпідставно обвинуватив іншого, то сам повинен понести таке ж покарання.

2. Про зраду господарської величності, яка виражена в тому, якби хто-небудь утік би до ворожої землі.

3. Якщо хто у кого купить або візьме під заставу маєток, а той потім втече до ворожої землі.

4. Якби батько від дітей втік до ворожої землі, або хто з їхніх родичів.

5. Як має бути покараний той, хто підробляв би господарські листи або печатки.

6. Як має бути покараний той, хто образив господарського врядника або посланця.

7. Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожен за самого себе.

8. Якби хто багато за мало запросив або взяв би без пожалування.

9. Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають.

10. Листи з канцелярії до припинення судочинства нікому не повинні даватися, але тільки з поважних причин.

11. Відкриті листи мають кожному повернуті бути.

12. Про листи господарські заповідні, якби хто про них не дбав.

13. Якщо хто випустив би із в'язниці засудженого злочинця або винуватого.

14. Тим, хто за короля Казимира і Олександра домагався справедливості, господарь обіцяє правосуддя.

15. Якби хто за Казимира і Олександра був володарем чогось і ніхто інший не пред'являв на те претензій.

16. Дві частки маєтку можна віддати під заставу за гроші, але тільки не продавати навіки.

17. Хто би кому що заповітом чи листом відписав і оголосив про це перед господарем і панами радними, то це має залишатися у силі навіки.

18. Якби кому було дано листа, а він не користувався би цим листом і мовчав десять років.

19. Якби хто за короля Казимира безперешкодно володів якимось маєтком і за Олександра ніхто не пред'являв на те претензій.

20. Якщо хто зганьбив би гідність іншого, то справу в суді має бути розглянуто у четвертий судовий строк.

21. Якщо хто встановлював би нові мита.

22. Про звільнення людей від нових сплат і від підвод, і від робіт, окрім звичаїв, що встановилися здавна.

23. Якщо хто заперечує проти господарського вироку.

24. Якби хто попросив для себе те, що раніше було дане іншому і записано у господарському привілеї, то те за першим привілеєм має залишитися.

25. Знаходячись у короні Польській, господарь не повинен нікому нічого жалувати і підтверджувати привілеї.

26. Проїжджаючи дорогами, ніхто не має права зупинятися на постій у господарських дворах.

КОНСТИТУЦІЙНІ АКТИ САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ

ОСНОВНИЙ НІЗАМ ПРО ВЛАДУ

Прийнято у березні 1992 року
Неофіційний переклад

Розділ перший. Загальні принципи.

Стаття 1.

Королівство Саудівська Аравія - суверенна арабська ісламська держава. Її релігія - іслам, Конституція - Книга Аллаха Всевишнього і сунна Його Пророка, хай благословить його Аллах, мова - арабська, столиця - м. Ер-Ріяд.

Стаття 2.

Державними святами є Ід аль-Фитр і Ід аль-Ддха.
Свята визначаються за календарем Хиджри.

Стаття 3.

Державний прапор:
а. Зеленого кольору;
б. Ширина складає 2/3 довжини;
с. В центрі прапора - напис «Немає Бога, окрім Аллаха, і Магомет – пророк Його», під яким зображено оголений меч.
Прапор не опускається ніколи.
Дане положення визначають відповідні постанови.

Стаття 4.

Державний герб - зображення двох перехрещених мечів, між якими розташована пальма.

Питання, пов'язані з державним гімном і орденами, визначається відповідним положенням.

Розділ другий. Система влади.

Стаття 5.

а. Форма правління Королівства Саудівська Аравія - монархія.
б. Влада належить синам короля - засновника держави Абд аль-Азіза Абд ар-Размана аль-Файсала аль-Сауда і синам їх синів. І присягає найбільш благочестивий з них, вступаючи на престол, на Книзі Аллаха Всевишнього і сунні Його Пророка, хай благословить його Аллах.
с. Король обирає законного спадкоємця і зміщує його своїм указом.
д. Законний спадкоємець повністю присвячує себе діяльності спадкоємця престолу і виконує обов'язки, що доручаються йому королем.

е. У разі смерті короля законний спадкоємець бере на себе кермо влади і виконує королівські обов'язки до принесення присяги.

Стаття 6.

Піддані короля приносять присягу на Книзі Аллаха Всевишнього і сунні Його Пророка в покорі і вірності йому, в горі і в радості, в успіху і в лихах.

Стаття 7.

Влада в Королівстві Саудівська Аравія заснована на Книзі Аллаха Всевишнього і сунні Його Пророка, які є основою даного Положення і інших державних актів.

Стаття 8.

Відповідно до ісламського шаріату основами правління в Королівстві Саудівська Аравія є справедливість, принцип узгодженості, рівність.

Розділ третій. Основи саудівського суспільства.

Стаття 9.

Основою саудівського суспільства є сім'я. Її члени повинні виховуватися на основі ісламської віри, відданості, що передбачається нею, і покори Аллаху Всевишньому, Його Пророку і представникам влади, поважати закони і виконувати їх, любити і цінувати свою Вітчизну та її славетну історію.

Стаття 10.

Держава прагне до зміцнення уз сім'ї, збереження арабських і ісламських сімейних цінностей, прояву турботи про всіх її членів, створення необхідних умов для підвищення їхнього добробуту і розвитку здібностей.

Стаття 11.

Саудівське суспільство ґрунтується на сповіданні його членами ісламу, їх благочестивій, дбайливій і солідарній взаємодії без будь-яких протиріч.

Стаття 12.

Зміцнення національної єдності є обов'язком кожного. Держава перешкоджає усім діям, що вносять розкол, смуту і роз'єднаність.

Стаття 13.

Мета навчання - виростити в душах підростаючого покоління ісламську віру, дати йому знання і майстерність, підготувати корисних будівників суспільства, що люблять свою Вітчизну та відчувають гордість за її історію.

Розділ четвертий. Економічні принципи.

Стаття 14.

Всі багатства, послані Аллахом в надра землі, на її поверхню, в територіальні води і на континентальний шельф, так само як і ресурси, отримані від цих багатств, згідно із законом, є власністю держави.

Засоби експлуатації цих багатств, їх охорона, розвиток на користь держави, питання безпеки і економії визначає відповідне положення.

Стаття 15.

Дозвіл на концесію та використання будь-яких національних ресурсів видається виключно на основі відповідного положення.

Стаття 16.

Державна власність є недоторканною. Держава зобов'язана її охороняти, піддані і іноземці - дбайливо ставитися до неї.

Стаття 17.

Власність, капітал і праця є основними складовими частинами соціально-економічної структури королівства. Згідно з ісламським шаріатом вони мають особливі права, що несуть суспільну функцію.

Стаття 18.

Держава гарантує свободу приватної власності і її недоторканність. Відторгнення власності є можливим лише в загальнодержавних інтересах з відшкодуванням власникові справедливої компенсації.

Стаття 19.

Конфіскація державної власності забороняється. Конфіскація приватної власності може здійснюватися виключно за постановою суду.

Стаття 20.

Податки і мита встановлюються тільки у разі потреби і на справедливій основі. Встановлення податків і мит, їх відміна, зміна і звільнення від них проводяться виключно на основі відповідного положення.

Стаття 21.

Збір і витрачання закаята регулюється шаріатом.

Стаття 22.

Економічний і соціальний розвиток здійснюється відповідно до науково-обґрунтованого плану.

Розділ п'ятий. Права і обов'язки.

Стаття 23.

Держава стоїть на захисті ісламської віри, реалізує її встановлення, стежить за відсутністю гріховності, перешкоджає пороку, виконує обов'язок розповсюдження ісламу.

Стаття 24.

Держава здійснює будівельні роботи в Двох Святинях, підтримує їхню діяльність, забезпечує безпеку і піклується про паломників, щоб ті здійснювали хадж та умру легко і спокійно.

Стаття 25.

Держава прагне до реалізації сподівань арабської і ісламської нації, солідарності і злагоди, зміцнення відносин з дружніми державами.

Стаття 26.

Держава захищає права людини відповідно до ісламського шаріату.

Стаття 27.

Держава гарантує права підданих і членів їх сімей у разі надзвичайних обставин, хвороби, непрацездатності, старості, підтримує систему соціального страхування, заохочує участь організацій і окремих осіб в добродійній діяльності.

Стаття 28.

Держава надає кожному працездатному підданому можливість працювати у будь-якій сфері діяльності, готує правові акти, що захищають працівника і роботодавця.

Стаття 29.

Держава виявляє турботу про науку, літературу і культуру, заохочує проведення наукових досліджень, оберігає арабську і ісламську спадщину, вносить внесок до розвитку арабської, ісламської і загальносвітової цивілізації.

Стаття 30.

Держава забезпечує загальну освіту, зобов'язується вести боротьбу з неграмотністю.

Стаття 31.

Держава піклується про загальну охорону здоров'я, забезпечує захист здоров'я кожного підданого.

Стаття 32.

Держава працює над збереженням, захистом і поліпшенням стану навколишнього середовища, перешкоджає його забрудненню.

Стаття 33.

Держава формує збройні сили і проводить їх оснащення з метою захисту віри, Двох Святинь, суспільства і Вітчизни.

Стаття 34.

Захист ісламської віри, суспільства і Вітчизни – обов'язок кожного підданого. Дане положення визначають постанови про проходження військової служби.

Стаття 35.

Умови підданства Саудівської Аравії визначає відповідне положення.

Розділ шостий. Безпека.

Стаття 36.

Держава забезпечує безпеку підданих та іноземців на своїй території. Обмеження яких-небудь дій, затримання або арешт здійснюється виключно на основі норм відповідного положення.

Стаття 37.

Житлові приміщення є недоторканими. Вхід до них здійснюється виключно з дозволу власника. Обшук приміщень здійснюється лише у випадках, встановлених відповідним положенням.

Стаття 38.

Покарання є індивідуальним. Покарання за вчинений злочин виноситься і набуває чинності винятково на основі законів і відповідного положення.

Стаття 39.

Засоби масової інформації повинні вести добросовісну діяльність і дотримуватися законів держави, здійснювати внесок до культурного виховання нації, підтримувати її єдність. Забороняються дії, які ведуть до смуту і розколу в суспільстві, зачіпають безпеку держави, суспільні відносини або мають на меті приниження людей і порушення їхніх прав. Дані питання визначає відповідне положення.

Стаття 40.

Поштово-телеграфне листування, телефонні переговори та інші види зв'язку захищені. Їх конфіскація, затримання, перегляд або прослуховування здійснюються виключно у випадках, визначених відповідним положенням.

Стаття 41.

Особи, що проживають в Королівстві Саудівська Аравія, повинні дотримувати його закони, поважати цінності саудівського суспільства, його традиції і обряди.

Стаття 42.

Держава надає право політичного притулку, якщо це викликано суспільними інтересами. Правила і процедури видачі звичайних злочинців визначають відповідні положення і міжнародні договори.

Стаття 43.

Будь-який підданий може подавати скаргу в канцелярію короля або законного спадкоємця. Будь-яка людина має право звертатися з приводу будь-якого свого питання до офіційних органів влади.

Розділ сьомий. Державна влада.

Стаття 44.

Державну владу королівства утворюють:

- судова влада;
- виконавча влада;
- регламентарна влада.

При виконання своїх повноважень гілки влади взаємодіють відповідно до цього та інших положень. Вищою інстанцією всіх видів влади є король.

Стаття 45.

Основою для видання фетви в Королівстві Саудівська Аравія є Книга Аллаха Всевишнього і сунна Його Пророка, хай благословить його Аллах. Організацію Ради улемів, Управління наукових досліджень і фетви, а також їх повноваження визначає відповідне положення.

Стаття 46.

Судова влада є незалежною. При виконанні своїх повноважень суд керується виключно ісламським шаріатом.

Стаття 47.

Право звернення до суду гарантується підданим королівства та іншим особам, що проживають в ньому, на рівних підставах. Необхідні для цього процедури визначає відповідне положення.

Стаття 48.

При вирішенні поставлених перед судами питань вони діють відповідно до ісламського шаріату, Корану і сунни, а також заснованих на відповідних положеннях постанов представника влади, якщо вони не суперечать Корану та сунні.

Стаття 49.

Дотримуючи принципи, викладені в статті LIII цього «Нізаму», суди компетентні виносити постанови з приводу будь-якого спору чи злочину.

Стаття 50.

Король або особа, що його заміщає, зацікавлені у виконанні судових рішень.

Стаття 51.

Склад Вищої судової ради, її повноваження, а також кандидатури суддів та їх повноваження визначає відповідне положення.

Стаття 52.

Призначення суддів, звільнення їх від обов'язків здійснюється згідно з указом короля на підставі пропозицій Вищої судової ради на основі відповідного положення.

Стаття 53.

Діяльність канцелярії по розгляду скарг та її повноваження визначає відповідне положення.

Стаття 54.

Взаємодію органів слідства і прокуратури, їх організацію і повноваження визначає відповідне положення.

Стаття 55.

Король проводить національну політику відповідно до норм ісламу. Він контролює застосування ісламського шаріату і законодавчих норм, проведення загальної політики держави, керує обороною країни.

Стаття 56.

Король є головою Ради міністрів. Відповідно до статей цього «Нізаму» та інших положень при виконанні ним обов'язків йому сприяють члени Ради міністрів. Повноваження Ради в області внутрішньої і зовнішньої політики, організацію структур уряду, порядок їх взаємодії, вимоги, що пред'являються до осіб, які займають пост міністра та їхні повноваження, а також їх відповідальність і інші дії, визначає Положення про Раду міністрів. Положення про Раду та її повноваження приводиться у відповідність цьому документу.

Стаття 57.

а. Своїм указом король призначає заступників голови Ради міністрів і членів Ради міністрів, а також звільняє їх від виконання обов'язків.

б. Заступники голови Ради міністрів і члени Ради міністрів несуть колективну відповідальність перед королем за виконання ісламського шаріату, правових актів, загальну політику держави.

с. Король ухвалює рішення щодо формування та реорганізації Ради міністрів.

Стаття 58.

Призначення королем на посаді міністрів, заступників міністрів, вищі керівні посади і звільнення від цих обов'язків проводиться королівським указом на основі відповідного положення.

Міністри і керівники окремих відомств несуть відповідальність за очолювані ними міністерства і відомства перед головою Ради міністрів.

Стаття 59.

Розміри заробітної плати, додаткових виплат, допомоги, компенсацій і пенсій визначає Положення про цивільну службу.

Стаття 60.

Король є Верховним головнокомандуючим Збройних сил. Він призначає офіцерів і звільняє їх від служби на основі відповідного положення.

Стаття 61.

Король оголошує надзвичайний стан, загальну мобілізацію, війну на основі відповідного положення.

Стаття 62.

У разі виникнення загрози благополуччю королівства, його територіальній цілісності, безпеці і інтересам його народу або якщо щось перешкоджає виконанню державними установами своїх завдань, король приймає невідкладні заходи, спрямовані на протидію цій загрозі. Якщо король убачає необхідність їх пролонгації, він діє на основі відповідного положення.

Стаття 63.

Король приймає монархів і глав держав, призначає своїх представників за кордоном, приймає вірчі грамоти акредитованих при ньому представників інших держав.

Стаття 64.

Нагородження орденами проводиться королем відповідно до порядку, передбаченому відповідним положенням.

Стаття 65.

Своїм указом король може передати частину своїх повноважень законному спадкоємцю.

Стаття 66.

У разі від'їзду за межі королівства король видає указ про своє заміщення законним спадкоємцем в справах управління державою і турботи про інтереси народу. Заміщення проводиться відповідно до королівського указу.

Стаття 67.

У компетенцію законодавчої влади входить розробка правових норм і правил, що відповідають загальним інтересам, перешкоджають проникненню зла в справи держави і відповідають ісламському шаріату. Вона реалізує свою діяльність відповідно до цього «Нізаму», Положення про Раду міністрів і Положення про Консультативну раду.

Стаття 68.

Створюється Консультативна рада. Її устрій, порядок реалізації повноважень і вибори членів визначає відповідне положення.

Король має право розпуску і реорганізації Консультативної ради.

Стаття 69.

Король має право скликати спільні засідання Консультативної ради і Ради міністрів, запрошувати на такі засідання будь-кого для участі в обговоренні будь-яких питань.

Стаття 70.

Правові акти, міжнародні договори і угоди, положення про концесії підлягають оприлюдненню та зміні на основі королівських указів.

Стаття 71.

Правові акти публікуються в офіційному виданні і набувають чинності з моменту публікації, якщо не передбачена інша дата.

Розділ восьмий. Фінанси.

Стаття 72.

1. Прихід державних надходжень та їх передача в державну скарбницю здійснюються на основі відповідного положення.

2. Реєстрація надходжень і їх витрачання здійснюються на основі відповідного положення.

Стаття 73.

Ухвалення зобов'язань з виплати за рахунок казни можливо тільки відповідно до статей бюджету. Якщо подібне не передбачено бюджетом, виплата здійснюється на підставі королівського указу.

Стаття 74.

Продаж державній власності, здача її в наймання і розпорядження нею проводиться виключно на основі відповідного положення.

Стаття 75.

Грошову одиницю, банківську діяльність, стандарти, категорії міри та ваги регламентують відповідні положення.

Стаття 76.

Державний фінансовий рік встановлюють відповідні положення. Бюджет публікується відповідно до королівського указу і включає оцінку доходів і витрат на фінансовий рік. Публікація здійснюється не пізніше ніж за місяць до початку державного фінансового року. Якщо з причин надзвичайного характеру бюджет не опубліковано, а фінансовий рік

розпочався, до публікації нового бюджету необхідно діяти відповідно до бюджету попереднього фінансового року.

Стаття 77.

Підсумковий звіт з фінансового року готується відповідним органом і передається голові Ради міністрів.

Стаття 78.

Відносно бюджету організацій, що є юридичними особами, і їх підсумкових звітів діють ті ж норми, що і відносно державного бюджету і звіту.

Розділ дев'ятий. Органи контролю.

Стаття 79.

За всіма прибутками й витратами держави, його рухомим і нерухомим майном здійснюється безпосередній контроль. Перевіряється правильність використання і зберігання коштів, річний звіт передається Раді міністрів. Створення відповідного контрольного органу, його повноваження і компетенція визначаються на основі відповідного положення.

Стаття 80.

Діяльність органів уряду, правильність виконання ними правових норм контролюється. Фінансові та адміністративні порушення розслідуються, річний звіт передається Раді міністрів. Створення відповідного контрольного органу, його повноваження і компетенція визначаються на основі відповідного положення.

Розділ десятий. Загальні положення.

Стаття 81.

Виконання цього «Нізаму» не суперечить виконанню договорів і угод, укладених Королівством Саудівська Аравія з іншими державами, міжнародними організаціями і установами.

Стаття 82.

Відповідно до ст. VII припинення дії статей цього «Нізаму» не допускається. Тимчасове припинення їх дії проводиться виключно у військовий час або при оголошенні надзвичайного стану, на основі відповідного положення.

Стаття 83.

Поправки до даного документа вносяться у порядку, в якому здійснюється його оприлюднення.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО МЕДЖЛІС АШ-ШУРА

*Затверджено Королівським декретом № А/91
від 1 березня 1992 року*

Неофіційний переклад

Стаття 1.

Відповідно до слів Всемогутнього Аллаха:

«Милістю Аллаха ти лагіднів до них, а якби ти був грубим, з жорстоким серцем, то вони б розсіялися від тебе. Вибач же їх і вибачся у них і радься з ними про справи. А коли ти зважився, то покладися на Аллаха – справді, Аллах любить тих, хто покладається» (III, 159)

і Його інші слова

«І сказав той, який вірував: «О народе мій! Ідіть за мною, я виведу вас на шлях праведний!» (XL, 38)

і після Сунни Його Пророка, де питали його поради Ансари і переконували народ брати участь в консультації, Меджліс Аш-Шура повинен бути створений, щоб здійснити всі завдання, доручені йому згідно з цим законом і Основним нізамом Королівства при дотриманні Корану і Сунни Пророка, підтримки братських зв'язків і співпраці в доброті і благочесті.

Стаття 2.

Меджліс Аш-Шура повинен йти шляхом Аллаха, виходячи з джерел ісламського законодавства. Всі члени Меджлісу повинні боротися за спільні інтереси і повинні зберегти єдність суспільства, держави і інтересу народу.

Стаття 3.

Меджліс Аш-Шура складається з голови і шістдесяти членів, вибраних Королем серед учених і чоловіків знання, компетентності і професії. Їхні права, обов'язки та всі інші справи повинні бути визначені відповідно до королівського указу.

Стаття 4.

Кожен член Меджлісу Аш-Шура повинен відповідати наступним вимогам:

- a) Бути саудівцем за народженням.
- b) Загальноновизнана компетентність і гречність.
- c) Не молодше 30 років.

Стаття 5.

Будь-який член може подавати клопотання про вихід із складу Меджлісу голові Меджлісу, який у свою чергу передає його королю.

Стаття 6.

Якщо член Меджлісу нехтує своїми обов'язками, то це слід розслідувати і його потрібно покарати згідно з правилами і нормами, встановленими королівським указом.

Стаття 7.

Якщо місце члена в Меджлісі стає вільним з будь-якої причини, король повинен вибрати особу, що заміщала б відсутнього, і видати відповідний королівський указ.

Стаття 8.

Жоден член Меджлісу не повинен переслідувати власні інтереси, зловживаючи службою.

Стаття 9.

Членство в Меджлісі не може бути суміщене з будь-яким урядовим постом або з управлінням будь-якою компанією, якщо король вважає це необхідним.

Стаття 10.

Голова, його заступник і генеральний секретар Меджлісу повинні бути призначені і звільнені відповідно до королівських указів. Їхня платня, обов'язки та всі інші їхні справи повинні бути визначені відповідно до королівського указу.

Стаття 11.

До вступу на свою посаду голова, члени і генеральний секретар Меджлісу приймають наступну присягу перед королем:

«Я,..., ім'ям Аллаха, присягаюся дотримувати свою релігію, бути вірним своєму королеві і країні. Я присягаюся не розголошувати жодну з таємниць держави, захищати її інтереси і закони, виконувати свої обов'язки щиро, чесно, вірно і справедливо».

Стаття 12.

Місто Ер-рїяд – місце знаходження Меджлісу. Меджліс може зібратися в іншій області в межах Королівства, якщо цього бажає Король.

Стаття 13.

Термін повноважень Меджлісу складає 4 роки, починаючи з дати королівського указу про формування складу Меджлісу. Новий Меджліс повинен бути сформований принаймні за два місяці перед кінцем терміну поточного Меджлісу. Якщо термін повноважень закінчується перед формуванням нового Меджлісу, попередній повинен працювати, поки новий склад Меджлісу не сформований. Коли сформується новий Меджліс, число недавно відібраних членів не повинно бути меншим, аніж 50 % членів повного Меджлісу.

Стаття 14.

Король або уповноважена ним особа повинні виголосити щорічну королівську промову в Меджлісі з приводу внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Стаття 15.

Меджліс виражає думку щодо загальної політики держави, віднесеної до ведення прем'єр-міністра. Меджліс має наступні повноваження:

- a) Обговорює загальний план економічного і соціального розвитку.
- b) Вивчає закони і приймає регламент, розглядає міжнародні угоди і угоди про концесію і робить будь-яку пропозицію з цього приводу, яку вважає відповідною ситуації.
- c) Глумачить закони.
- d) Обговорює річні звіти, надіслані міністерствами та іншими урядовими установами, і робить будь-які пропозиції, які вважає відповідними ситуації.

Стаття 16.

Ніяке засідання Меджліс Аш-Шура не буде правомочним без присутності двох третин його членів, включаючи голову або його заступника. Рішення не будуть ухвалені без згоди більшості.

Стаття 17.

Рішення Меджлісу повинні бути надіслані прем'єр-міністрові для розгляду Радою Міністрів. Якщо рішення обох органів співпадають, то вони набувають чинності після схвалення короля. Якщо рішення розходяться, король може вирішити так, як він вважає за потрібне.

Стаття 18.

Закони, міжнародні договори та угоди, концесії повинні бути затверджені і доповнені відповідно до королівських указів, будучи вивченими Меджлісом.

Стаття 19.

Меджліс повинен формувати спеціалізовані комітети з числа своїх членів, щоб здійснити повноваження в межах своєї юрисдикції. Меджліс може також формувати інші спеціалізовані комітети, щоб обговорити будь-які пункти на порядку денному.

Стаття 20.

Комітети Меджлісу, за згодою Голови, можуть залучати собі на допомогу інших осіб, що не є членами комітету.

Стаття 21.

Меджліс формує Головну комісію у складі голови, його заступника і керівників спеціалізованих комітетів.

Стаття 22.

Голова Меджлісу повинен підкорятися рішенню голови Ради Міністрів, коли просить викликати будь-яку урядову посадову особу на засідання Меджлісу для обговорення даних питань. Посадова особа повинна мати право виступати, але не право голосувати.

Стаття 23.

Будь-яка група з десяти членів Меджлісу має право запропонувати новий законопроект або поправку до закону, що набув чинності, і подати їх голові Меджлісу. Голова повинен надіслати пропозицію королю.

Стаття 24.

Голова Меджлісу надсилає запит прем'єр-міністрові, щоб забезпечити Меджліс інформацією і документами з урядових установ, які необхідні Меджлісу для його роботи.

Стаття 25.

Голова Меджлісу повинен подати річний звіт королю про свою роботу відповідно до королівських законів.

Стаття 26.

Діяльність службовців Секретаріату Меджлісу, якщо іншого не передбачає регламент, регулюється Законами про державну службу.

Стаття 27.

Меджліс Аш-Шура має спеціальний бюджет, який схвалюється Королем. Бюджет повинен бути витрачений згідно з правилами, встановленими в королівському указі.

Стаття 28.

Фінансові питання, ревізія і закриття бюджету в Меджлісі повинні бути встановлені відповідно до спеціальних правил, затверджених королівським указом.

Стаття 29.

Регламент Меджлісу Аш-Шура повинен визначити функції голови Меджлісу, його заступника, генерального секретаря Меджлісу, секретаріату, порядок проведення його сесій, організацію його роботи і роботи комітетів, а також процедури голосування. Інструкції повинні також визначити правила дебатів, форми відповіді та інших процедур, що сприяють порядку і дисципліні в Меджлісі. Все це повинно реалізувати його повноваження для користі Королівства і процвітання його людей. Ці інструкції повинні бути затверджені королівським указом.

Стаття 30.

Цей закон може бути змінений у тому ж порядку, в якому був проголошений.

РЕГЛАМЕНТ МЕДЖЛІСУ АШ-ШУРА

Неофіційний переклад

Частина 1. Повноваження голови Меджлісу, його заступника і генерального секретаря.

Стаття 1.

Голова Меджлісу контролює всю роботу Меджлісу, представляє його в інших агентствах і організаціях.

Стаття 2.

Голова Меджлісу веде всі сесії Меджлісу і Комітету регулювання так само як і будь-які засідання комітетів, які він відвідує.

Стаття 3.

Голова Меджлісу Аш-Шура відкриває і закриває сесії Меджлісу, зустрічі з представниками уряду, бере участь в обговоренні, надає слово виступаючим, визначає тему для обговорення, повертає увагу виступаючих до терміну і предмета обговорення, переносить розгляд питання. Він може робити те, що вважає за необхідне для підтримки порядку протягом сесій.

Стаття 4.

Голова Меджлісу Аш-Шура може скликати Меджліс, Комітет регулювання або будь-який інший комітет на термінове засідання, щоб обговорити певне питання.

Стаття 5.

Заступник голови Меджлісу допомагає голові за його присутності і приймає його обов'язки в його відсутність.

Стаття 6.

Заступник голови здійснює контроль над Меджлісом і засіданнями Комітету, коли голова є відсутнім. У тому ж випадку, якщо голова та його заступник є відсутніми, король призначає спеціальну особу, що здійснює контроль над Меджлісом.

Заступник голови і уповноважений короля мають ті ж повноваження як і голова Меджлісу.

Стаття 7.

Генеральний секретар або будь-хто, хто б не представляв його, повинен відвідувати Меджліс і засідання Комітету. Він повинен контролювати тривалість виступу, оголошувати список виступаючих і порядок денний сесій. Крім того, він повинен звернути увагу на всі обов'язки, призначені Меджлісом, Комітетом регулювання або головою Меджлісу. Він повинен відповідати перед головою Меджлісу за всі фінансові і адміністративні справи Меджлісу.

Частина 2. Комітет регулювання Меджлісу.

Стаття 8.

Комітет регулювання включає голову Меджлісу, його заступника і керівників спеціалізованих комітетів.

Стаття 9.

Засідання Комітету є правомочним в умовах присутності двох третин членів Комітету. Рішення ухвалюються більшістю голосів. У разі невизначеності голова голосує останнім.

Стаття 10.

Рішення кожного засідання Комітету регулювання повинні містити час і місце засідання, імена присутніх і тих, хто є відсутнім, предмет обговорення і повний текст рекомендацій. Рішення підписується головою Меджлісу і присутніми.

Стаття 11.

Комітет регулювання здійснює повноваження з наступних питань:

- a) Підготовка загального плану сесії Меджлісу і засідань його комітетів, щоб оцінити можливості їх виконання.
- b) Підготовка порядку денного засідання Меджлісу.
- c) Прийняття остаточного рішення щодо заперечень з приводу виступу на сесії чи результатів опитувань, підрахунку голосів або будь-яких інших заперечень протягом сесій, і його рішення з цього питання є остаточним.
- d) Створення процедурних правил для Меджлісу і його комітетів відповідно до правил і інструкцій Меджлісу.

Частина 3. Сесії.

Стаття 12.

Звичайна сесія Меджліс відбувається один раз на два тижні. Дата і час проведення сесії повинні бути встановлені головою. У разі потреби голова може прискорити або відкласти проведення сесії.

Стаття 13.

Порядок денний сесії повинен подаватися всім членам Меджлісу перед початком сесії разом з матеріалами, що мають відношення до пунктів порядку денного і незалежно від того, що Комітет регулювання Меджлісу вважає за необхідне.

Стаття 14.

Представник Меджлісу Аш-Шура повинен вивчити пункти порядку денного в приміщенні Меджлісу і він ніколи не повинен за жодних обставин мати будь-які документи, законопроекти або документи, пов'язані з його роботою, поза приміщеннями Меджлісу.

Стаття 15.

Член Меджлісу повинен у письмовій формі подати запит до Меджлісу протягом сесії. Цей запит повинен бути розглянуто в порядку отримання.

Стаття 16.

Голова повинен дозволити представникові виступати з приводу свого запиту у міру його отримання та ступеня суспільного інтересу.

Стаття 17.

Член Меджлісу у своєму виступі з однієї теми не повинен перевищувати десять хвилин, якщо інше не дозволено головою. Якщо представник звертається до голови Меджлісу і ні до кого іншого, то Голова не дозволяє перервати виступ.

Стаття 18.

Меджліс може відкласти або повторно вивчити певне питання. При цьому голова може тимчасово відкласти сесію не більше ніж на одну годину.

Стаття 19.

Кожна сесія повинна бути запротокольована і містити тривалість засідання Меджлісу, місце і дату засідання, ім'я голови, число присутніх членів, імена тих, хто відсутній, предмет обговорення, число тих, хто брав участь у голосуванні, тексти рішень, все, що пов'язане з відстроченням або припиненням сесії, а також будь-які інші питання, які голова визнає необхідними.

Стаття 20.

Голова Меджлісу так само, як і Генеральний секретар або його заступник повинні підписати протокол засідання після того, як вони відзвітують перед представниками і будь-який представник може вивчити протокол.

Частина 4. Комітети.

Стаття 21.

Меджліс Аш-Шура формує необхідні спеціалізовані комітети з числа членів Меджлісу з приводу питань, пов'язаних з його повноваженнями.

Стаття 22.

Кожен спеціалізований комітет повинен бути сформований з декількох (п'яти й більше) членів. Меджліс повинен також оголосити цих членів, голову комітету і його заступника, враховуючи компетентність членів і функції комітету. Задля вивчення деяких проблем Меджліс повинен сформувати тимчасові комітети. У випадку необхідності вивчення певних проблем кожен із спеціалізованих комітетів може сформувати підкомісії з числа його членів.

Стаття 23.

Меджліс може відновити спеціалізовані комітети і сформувати нові.

Стаття 24.

Голова комітету повинен управляти роботою комітету і говорити від своєї особи перед Меджлісом. Коли голова є відсутнім, його заступник повинен прийняти зазначені обов'язки. Найстарший член комітету очолює комітет, коли голова і його заступник є відсутніми.

Стаття 25.

Комітет засідає внаслідок запиту голови комітету, Меджлісу або голови Меджлісу.

Стаття 26.

Засідання комітету повинні бути проведені в приміщенні Меджлісу за умови кворуму у дві третини членів.

Кожен комітет повинен записати свій порядок денний після запиту голови і свої рекомендації повинен подавати більшістю голосів своїх членів. Голос голови повинен бути вирішальним при рівності голосів.

Стаття 27.

Комітет повинен займатися будь-якими проблемами, віднесеними до його ведення Меджлісом або головою Меджлісу, і якщо проблема виходить за рамки юрисдикції комітету, голова повинен вирішити, який комітет вивчає проблему спочатку або може віднести це до об'єднаного під керівництвом голови Меджлісу або його заступника комітету всіх членів комітетів, зацікавлених у цьому.

Стаття 28.

Будь-який член Меджлісу може висловити свою думку з будь-якої проблеми, яка була передана в один із спеціалізованих комітетів, навіть якщо він не є членом того комітету, за умови, що він подає свою думку у письмовій формі голові Меджлісу.

Стаття 29.

Протокол засідання комітету повинен містити дату і місце засідання, імена присутніх і відсутніх членів, предмет обговорення і тексти його рекомендацій. Голова і присутні члени підписують протокол.

Стаття 30.

Коли вивчення певної проблеми закінчується, комітет повинен написати повідомлення, яке пояснює проблему, точку зору комітету, його рекомендації і їх підстави. Якщо є точка зору меншини, це також повинно бути включено.

Частина 5. Голосування і ухвалення.

Стаття 31.

Рішення Меджлісу повинні бути ухвалені більшістю голосів, як передбачено в статті 16 закону про Меджліс. У випадку, якщо більшість не досягнута, проблема повинна бути перенесена для голосування на наступній сесії. У випадку, якщо проблема не вирішується на другій сесії, вона повинна бути подана королю разом з певними матеріалами з даного питання і результатами голосування на обох сесіях.

Стаття 32.

Жодне обговорення або подання нових думок не повинні дозволятися протягом процесу голосування. У всіх випадках голова повинен голосувати після того, як всі члени проголосували.

Частина 6. Загальні умови.

Стаття 33.

Голова Меджлісу Аш-Шура повинен подати річний звіт, як передбачено в статті 25 закону про Меджліс, протягом перших трьох місяців після нового року. Цей звіт повинен включати всі засідання і проекти, виконані в попередньому році, на додаток до всіх ухвалених рішень, і план усіх проблем, що виносяться на обговорення.

Стаття 34.

Фінансові справи і особисті справи Меджлісу повинні управлятися відповідно до регламенту, регулюючого такі справи в Меджлісі.

Голова Меджлісу повинен видати правила, необхідні для того, щоб регулювати фінансові і адміністративні функції Меджлісу, включаючи організаційну структуру і завдання різних підрозділів Меджлісу відповідно до закону про Меджліс та його регламенту.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО РАДУ МІНІСТРІВ

Прийнято 20 серпня 1993 року

Неофіційний переклад

Частина 1. Загальні положення.

Стаття 1.

Рада міністрів є організацією, очолюваною Королем.

Стаття 2.

Штаб-квартира Ради міністрів розташовуватимуться в місті Ер-ріяд. Засідання Ради міністрів можуть проводитися в інших місцях країни.

Стаття 3.

Членство в Раді міністрів повинне відповідати наступним умовам:

- a) Член Ради міністрів повинен бути вихідцем з Саудівської Аравії за походженням і вихованням.
- b) Член Ради міністрів повинен мати репутацію гідної і компетентної людини.
- c) Член Ради міністрів не може бути звинувачений в злочині проти релігії і честі.

Стаття 4.

Члени Ради міністрів отримують свої посади лише після проголошення наступної клятви: «Присягаюся Аллахом Всемогутнім, що буду відданим своїй релігії, своєму Королю та країні, що не буду розголошувати жодних державних таємниць, а також захищатиму державні інтереси і розпорядження та виконуватиму свої обов'язки щиро, чесно і віддано».

Стаття 5.

Членство в Раді міністрів повинне виключати зайняття відповідною особою будь-якого іншого державного поста, окрім того випадку, коли Голова Ради міністрів визначить це необхідним.

Стаття 6.

Під час виконання своїх обов'язків член Ради міністрів не має права купувати або орендувати будь-яку державну власність безпосередньо, через третю особу або на державних торгах. Також він не матиме права продавати або здавати яку-небудь частину своєї власності уряду. Він не повинен брати на себе зобов'язання щодо виконання будь-якої комерційної чи фінансової роботи або ставати членом Ради директорів якої-небудь компанії.

Стаття 7.

Засідання Ради міністрів проводяться під головуванням Голови Ради міністрів - Короля або одного із заступників Голови. Його рішення є остаточними після схвалення Королем.

Стаття 8.

Призначення членів Ради міністрів, їх звільнення від посад або ухвалення їхньої відставки повинно відбуватися за королівським наказом. Їхні обов'язки будуть визначатися згідно зі Статтями 57 і 58 Основного нізаму про владу. Їхні права визначає Внутрішній статут Ради міністрів.

Стаття 9.

Член Ради міністрів не повинен знаходитися на посаді більше чотирьох років, протягом яких Рада міністрів може бути переформована згідно з королівським наказом. У випадку, якщо період функціонування Ради міністрів закінчується до його переформовування, Рада міністрів продовжує свою роботу до переформовування.

Стаття 10.

Міністр є прямим керівником свого міністерства і ухвалює остаточні рішення в тому, що стосується справ його міністерства. Він виконує свої обов'язки відповідно до положень даного акта та інших правил.

Стаття 11.

а) Міністр Ради міністрів може бути замінений на іншого лише за наказом Голови Ради.

б) Заступник міністра приймає на себе повноваження міністра під час його відсутності.

Стаття 12.

До складу Ради міністрів входить:

а) Голова Ради

б) Заступник Голови Ради

в) Міністри

г) Державні міністри, які призначені членами Ради міністрів згідно з королівським наказом.

е) Радники Короля, які призначені членами Ради міністрів згідно з королівським наказом.

Стаття 13.

Право відвідин зборів Ради міністрів належить тільки його членам і Генеральному Секретареві Ради. На прохання Голови або члена Ради міністрів, і після схвалення Голови Ради, посадова особа або експерт може отримати дозвіл на відвідини засідань Ради міністрів і надання ним можливих відомостей і пояснень. Проте в голосуванні може брати участь виключно член Ради.

Стаття 14.

Засідання Ради міністрів матимуть чинність лише за присутності на засіданні двох третин її членів. Рішення Ради будуть дійсними тільки за ухвали більшістю присутніх на засіданні. За розділення голосів порівну Голова має вирішальний голос. У виняткових випадках зібрання Ради

міністрів матимуть чинність за наявності половини присутніх членів. У цьому випадку рішення Ради не матимуть законної сили без згоди двох третин присутніх членів і Голови, що має право давати оцінку винятковості випадків.

Стаття 15.

Рада міністрів не повинна ухвалювати рішення з питання, що стосується роботи одного з міністерств, окрім як у присутності міністра, що відповідає за дане міністерство, або кого-небудь іншого, хто, за потреби, виконує його функції.

Стаття 16.

Рада міністрів проводить свої наради за закритими дверима. Рішення, що приймаються Радою, в основному, оприлюднюються, окрім тих, які розглядаються Радою як секретні.

Стаття 17.

Члени Ради міністрів будуть притягнуті до суду за порушення, які вони могли вчинити, знаходячись на своїх офіційних посадах, відповідно до спеціального статуту, що містить визначення посад і процедури звинувачення, судовий процес і порядок формування складу суду.

Стаття 18.

Для обговорення питання, включеного до порядку денного, Рада міністрів, з числа своїх членів або інших осіб, може формувати комітети задля отримання з приводу цього спеціальної доповіді. Внутрішній статут Ради міністрів визначить склад комітету і процедуру роботи.

Частина 2. Юрисдикція Ради.

Стаття 19.

Зважаючи на умови Основного нізаму про владу та статут Консультативної Ради, Рада міністрів визначатиме внутрішню, зовнішню, фінансову, економічну, освітню і оборонну політику, а також всі суспільні державні справи, і стежитиме за їх виконанням. Рада міністрів буде розглядати декрети Консультативної Ради, а також володіти винятковим правом ухвалювати остаточні рішення з фінансових та адміністративних питань в усіх міністерствах та інших урядових установах.

Частина 3. Організаційні справи.

Стаття 20.

Виходячи з умов статуту Консультативної Ради, статути, міжнародні договори, угоди і франшизи будуть оприлюднюватись та отримувати поправки лише відповідно до королівських декретів після їх вивчення Радою міністрів.

Стаття 21.

Рада міністрів вивчатиме проекти правил, поданих їй, і голосувати з приводу кожної статті, а потім по усьому проекту, відповідно до заходів, обумовлених у внутрішньому статуті Ради.

Стаття 22.

Кожен міністр матиме право запропонувати проект статуту або правила щодо роботи свого міністерства. Кожен міністр Ради міністрів, після схвалення Голови, володітиме правом запропонувати те, що, на його думку, може принести користь при обговоренні певного питання на Раді міністрів.

Стаття 23.

Всі декрети повинні бути оприлюднені в офіційній газеті. Вони набудуть чинності від дня їх публікації, якщо не була обумовлена інша дата.

Частина 4. Виконавчі справи.

Стаття 24.

Будучи прямою виконавчою владою, Рада матиме повний контроль над виконавчими і адміністративними справами. Наступні питання відноситимуться до розряду виконавчих справ:

1) Спостереження за виконання статутів, правил і декретів.

2) Створення і організація публічних служб.

3) Контроль термінів виконання загального плану розвитку.

4) Створення комітетів, метою яких буде дослідження роботи міністерств та інших урядових установ, або іншого особливого питання. Дані комітети подають Раді результати своїх досліджень у встановлений час. Рада, розглянувши результати їхніх досліджень, може заснувати комітети для подальшого дослідження результатів, а також, зважаючи на умови статутів і правил, винести постанову щодо результатів.

Стаття 25.

Уряд не зможе підписати угоду про позику без схвалення Ради міністрів і видання відповідного королівського декрету.

Стаття 26.

Рада міністрів вивчатиме державний бюджет і голосуватиме за нього (по кожному розділу). Оприлюднення бюджету відбудеться відповідно до королівського декрету.

Стаття 27.

Будь-яке необхідне збільшення бюджету можна провести тільки відповідно до королівського декрету.

Стаття 28.

Міністр Фінансів і Національної Економіки буде подавати Голові Ради міністрів підсумкову державну звітність для передачі Раді міністрів з метою отримання ухвали.

Частина 5. Голова Ради.

Стаття 29.

Король, будучи Головою Ради міністрів, визначає загальну політику держави. Він визначає, координує і забезпечує координацію різних урядових установ, а також забезпечує гармонійну, тривалу і одноманітну роботу Ради. Він має право нагляду за Радою, міністрами і урядовими установами. Він стежить за виконанням статутів, правил і декретів. Всі міністерства й інші урядові установи повинні, протягом 90 днів з початку кожного фінансового року, подавати Голові Ради міністрів доповідь про досягнуті результати порівняно з тим, що було вказане в загальному плані розвитку протягом попереднього фінансового року, про виниклі труднощі та їхні пропозиції щодо поліпшення роботи.

Стаття 30.

В адміністративну структуру Ради включається наступний апарат:

- 1) Посада Голови Ради
- 2) Генеральний Секретаріат Ради
- 3) Група експертів

Внутрішній статут Ради міністрів пояснює структуру і спеціалізацію цих органів і порядок виконання їх обов'язків.

Стаття 31.

Внутрішній статут Ради міністрів видається згідно з королівським наказом.

Стаття 32.

Внесення поправок до статуту може відбуватися тільки тим способом, яким він був виданий.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РЕГІОНАЛЬНОЇ ВЛАДИ

Підписано 1 березня 1992 року

Неофіційний переклад

Стаття 1.

Метою цього Положення є підвищення рівня адміністративної роботи й розвитку регіонів Королівства. Воно також націлене на підтримку безпеки і порядку, гарантування прав і свобод громадян в рамках ісламського шаріату.

Стаття 2.

Організація регіонів і штаб-квартир емірату кожного регіону здійснюється згідно з королівським декретом за рекомендацією Міністра внутрішніх справ.

Стаття 3.

Адміністративно кожен регіон складається з декількох правлінь (еміратів), районів і центрів, організованих з урахуванням демографічних, географічних особливостей і міркувань безпеки, умов навколишнього середовища і комунікацій. Правління створюються згідно з королівським декретом за рекомендацією еміра регіону.

Стаття 4.

У кожному регіоні є емір із штатом міністрів, заступником відповідного рівня для допомоги у роботі і заміщення під час його відсутності. Емір і його заступник призначаються і звільняються з посади королівським наказом за рекомендацією Міністра внутрішніх справ.

Стаття 5.

Емір регіону підзвітний Міністрові внутрішніх справ.

Стаття 6.

Емір і його заступник, перш ніж приступити до виконання своїх обов'язків, складають наступну присягу перед Королем: «Клянуся Аллахом Всемогутнім, що буду відданим своїй релігії, своєму Королю і країні, не буду розголошувати жодних державних таємниць, а також захищатиму державні інтереси і закони, виконуватиму свої обов'язки з чесністю, довірою, відданістю і справедливістю».

Стаття 7.

Кожен емір здійснюватиме управління справами регіону відповідно до загальної політики держави, а також відповідно до правил цього Положення, інших статутів і пропозицій. Зокрема, він повинен:

- a) Підтримувати безпеку, порядок і стабільність, а також уживати необхідних заходів у цій області відповідно до правил і пропозицій.
- b) Виконувати судові рішення після їх остаточного винесення.
- c) Гарантувати права і свободи фізичних осіб, а також не вчиняти жодних кроків, що принесуть шкоду цим правам і свободам, окрім як в рамках, визначених судовою владою і законом.
- d) Працювати з метою соціально-економічного розвитку і урбанізації регіону.
- e) Працювати з метою розвитку публічних служб в регіоні і сприяти їх розвитку.
- f) Управляти справами правлінь, районів і місцевих органів влади, контролювати роботу губернаторів, районних голів і керівників місцевих органів влади, а також забезпечувати належне виконання ними своїх обов'язків.
- g) Забезпечувати захист активів і власності держави, запобігати правопорушенням щодо них.
- h) З усією довірою і відданістю наглядати за роботою державних органів та їхніх службовців в регіоні задля забезпечення належного виконання ними своїх обов'язків, беручи до уваги зв'язки службовців міністерств і різних служб в регіоні з їх належними повноваженнями.
- i) Мати безпосередній контакт з міністрами і керівниками служб, обговорювати з ними справи регіону задля поліпшення роботи органів під їхнім керівництвом, а також інформувати про це Міністра внутрішніх справ.
- j) Подавати Міністрові внутрішніх справ щорічні звіти про діяльність публічних служб в регіоні і про інші справи регіону, як це визначено в пропозиції даного Положення, яке підлягає виконанню.

Стаття 8.

Щорічні збори емірів регіонів повинні проводитися під головуванням Міністра внутрішніх справ з метою обговорення питань, які стосуються регіонів. Міністр внутрішніх справ звітує про це перед Головою Ради міністрів.

Стаття 9.

Збори губернаторів правлінь та голів районів повинні відбуватися принаймні двічі на рік під головуванням еміра регіону з метою обговорення проблем регіону. Емір звітує про це перед Міністром внутрішніх справ.

Стаття 10.

a) Відповідно до рішення Ради міністрів, прийнятого за рекомендацією Міністра внутрішніх справ, для кожного регіону може бути призначено не менш одного заступника Міністра із ступенем від 14 і більше.

b) Кожне правління має губернатора із ступенем не менше 14. Він призначається за рішенням Голови Ради міністрів, прийнятим згідно з рекомендаціями Міністра внутрішніх справ. У свою чергу губернатор працює із заступником Міністра із ступенем не менше 12, який

призначається за рішенням Міністра внутрішніх справ згідно з рекомендацією губернатора регіону.

с) Кожне правління групи В матиме губернатора із ступенем не менше 12 за рішенням Міністра внутрішніх справ на підставі рекомендації губернатора регіону.

д) Кожен центр групи А матиме Голову із ступенем не менше восьмої. Він призначатиметься за рішенням Міністра внутрішніх справ на підставі рекомендації губернатора регіону.

е) Кожен центр групи В матиме Голову із ступенем не менше п'ятої. Він призначатиметься за рішенням губернатора регіону.

Стаття 11.

Губернатори регіонів, губернатори правлінь і голови центрів повинні мати резиденції за місцем знаходження своєї роботи і не повинні покидати місце роботи без дозволу свого прямого керівництва.

Стаття 12.

Губернатори правлінь і голови центрів прийматимуть на себе обов'язки у відповідних адміністративних зонах в рамках делегованих їм повноважень.

Стаття 13.

Губернатори правлінь повинні займатися справами своїх областей, відповідно до умов, що містяться в Статті 7 та у колонках “waw”, “Ta” і “Ya” статті. Вони повинні наглядати за роботою голів центрів та їхніх службовців. Вони повинні забезпечувати ефективність виконання їхніх обов'язків і періодично звітувати перед губернатором регіону щодо ефективності роботи їх публічної служби й інших питань, що відносяться до справ правлінь паралельно з виконавчими розпорядженнями для даної системи.

Стаття 14.

Кожне міністерство або департамент уряду має свої служби в регіоні. Їм призначається керівник його органами в регіоні, і ступінь керівника повинна бути не менше дванадцятої. Цей керівник відноситься безпосередньо до центрального органу, і його обов'язком є координування з еміром регіону в області його діяльності.

Стаття 15.

У кожному регіоні створюється рада, що називається радою регіону. Штаб-квартири даної ради розташовуються в тому місті, в якому має штаб-квартиру емір регіону.

Стаття 16.

До складу ради регіону входять:

- a) емір регіону як голова
- b) заступник еміра регіону як заступник голови

- с) помічник еміра
- д) голови урядових установ в регіоні, які призначаються відповідно до рішення Прем'єр-міністра, прийнятого за рекомендацією Міністра внутрішніх справ
- е) не менше десяти жителів. Вони повинні бути досвідченими і кваліфікованими науковими діячами, що призначаються Прем'єр-міністром на підставі рекомендації еміра регіону після схвалення Міністра внутрішніх справ. Їхнє членство триває чотири роки і може бути відновлено.

Стаття 17.

Член Ради повинен:

- а) бути вихідцем з Саудівської Аравії за походженням і вихованням.
- б) мати визнану репутацію чесної і компетентної людини.
- с) бути не молодше 30 років.
- д) бути постійним жителем регіону.

Стаття 18.

Член ради повинен подавати Голові Регіональної Ради письмові пропозиції з питань, окреслених межами компетенції Ради. Голова повинен включати кожен пропозицію до порядку денного Ради для її подальшого вивчення.

Стаття 19.

Член Регіональної Ради не може бути присутнім на нарадах Ради або її комітетів, якщо дана справа носить особистий характер, має відношення до іншої особи, свідчення якої є неприйнятними, або до особи, для якої член Ради є опікуном, довіреною особою або представником.

Стаття 20.

Якщо призначений член Ради хоче подати у відставку, він повинен подати прохання подібного роду Міністрові внутрішніх справ через еміра відповідного регіону. Рішення про відставку не вважатиметься дійсним до його схвалення Прем'єр-міністром за рекомендацією Міністра внутрішніх справ.

Стаття 21.

Окрім випадків, передбачених у даному Положенні, призначений член не може бути звільнений в період його діяльності як члена Ради, окрім як за наказом Прем'єр-міністра на підставі пропозиції Міністра внутрішніх справ.

Стаття 22.

При появі вакансії, з будь-якої особливої причини, заміна повинна бути проведена протягом трьох місяців від дня виникнення вакансії. Новий член Ради займе вакансію на той період діяльності його попередника, що ще залишився, відповідно до п. е Статті 16 цього Положення.

Стаття 23.

Рада регіону несе відповідальність за вивчення будь-якого аспекту, який може поліпшити стандарт обслуговування в регіоні. Її особливими прерогативами є:

а) Визначати потреби регіону і пропонувати їх включення в державний план розвитку.

б) Виділяти корисні проекти відповідно до шкали першочерговості і пропонувати їх на схвалення для включення в державний щорічний план.

с) Вивчати плани з організації міст регіону і наглядати за їх виконанням, після їхнього схвалення.

д) Приділяти увагу аспектам, які стосуються регіону, відносно плану розвитку, при одночасному нагляді за балансом та координацією в даному питанні.

Стаття 24.

Регіональна Рада приймає на розгляд будь-яку пропозицію щодо загальної ефективності роботи від громадян регіону, а також заохочує громадян до цього. Пропозиція повинна бути подана Міністрові внутрішніх справ.

Стаття 25.

Регіональній Раді не дозволяється розглядати будь-яке питання, що знаходиться поза межами її компетенції, обумовленої цим Положенням. Її рішення будуть недійсними, якщо будуть прийняті поза межами її юрисдикції. У подібному випадку рішення з даного питання ухвалює Міністр внутрішніх справ.

Стаття 26.

Регіональна Рада проводить чергове засідання кожні три місяці на запрошення Голови. Голова також може скликати позачергові збори, якщо вважає їх необхідними. Засідання включатиме збори або низку зборів на одне запрошення. Засідання може бути завершене тільки після вивчення і обговорення всіх питань порядку денного.

Стаття 27.

Присутність на зборах Регіональної Ради розглядається як обов'язок, котрий стосується діяльності членів Ради, обумовленої в пп. с і d статті 16 даного Положення. Члени Ради повинні бути присутніми особисто або ж, у разі їх відсутності, через посередництво іншої особи. Відносно членів Ради, вказаних в п. е статті 16, відсутність на двох засіданнях поспіль без поважної причини розглядається як підстава для звільнення з Ради. У даному випадку член Ради не може бути призначеним членом Ради знову, якщо не закінчилися два роки з моменту ухвалення рішення про його звільнення.

Стаття 28.

Збори Ради вважаються правомочними тільки за наявності двох третин її членів. Ухвалення рішень відбувається абсолютною більшістю голосів членів Ради. При рівному розподілі голосів Голова має вирішальний голос.

Стаття 29.

У разі потреби Регіональна Рада формує спеціальні комітети для вивчення якого-небудь декрету в межах її компетенції. Рада може скласти список кваліфікованих фахівців для надання допомоги в даному питанні. Рада також може запросити на збори будь-яку особу для участі в обговоренні проблеми без надання зазначеному спеціалісту права голосувати.

Стаття 30.

Міністр внутрішніх справ може скликати Раду для зборів під його головуванням в будь-якому, вказаному ним, місці. Міністр також головує на будь-яких зборах, на яких він присутній.

Стаття 31.

Регіональна Рада може скликатися тільки на вимогу її Голови, його заступника або ж за наказом Міністра внутрішніх справ.

Стаття 32.

Голова Ради повинен надавати копію доповідей Міністрові внутрішніх справ.

Стаття 33.

Голова Регіональної Ради повинен інформувати міністерства й урядові департаменти про резолюції, що стосуються їх, які були прийняті Радою.

Стаття 34.

Міністерства й урядові департаменти повинні дотримувати резолюції, прийнятої Регіональною Радою, відповідно до положень пп. а і b статті 23. Якщо міністерство або урядовий департамент вважає за потрібне не слідувати резолюції, прийнятій Регіональною Радою з указанного питання, міністерство або урядовий департамент повинен пояснити Регіональній Раді причини цього. Якщо Регіональна Рада не визначить причини, надані міністерством або урядовим департаментом, достатніми, питання буде передано на розгляд Міністрові внутрішніх справ, який потім надішле його голові Ради міністрів.

Стаття 35.

Кожне міністерство або департамент, що має служби в регіоні, повідомлятиме Регіональну Раду про проекти, визначені для регіону в бюджеті відразу після їх прийняття. Міністерство або департамент також повідомлятиме Раду про план розвитку, визначений державою для регіону.

Стаття 36.

Будь-який міністр або керівник служби може дізнаватися про точку зору Регіональної Ради з будь-якого питання в межах своєї юрисдикції в регіоні. Рада повинна запропонувати свою думку з указанного питання.

Стаття 37.

За рекомендацією Міністра внутрішніх справ Рада міністрів приймає рішення про винагороду Голові Регіональної Ради та її членів з урахуванням цін на транспорт і житло.

Стаття 38.

Регіональна Рада може бути розпущена тільки за рішенням Голови Ради міністрів, прийнятим за рекомендацією Міністра внутрішніх справ. У цьому випадку, протягом трьох місяців від дня розпуску, повинні бути призначені нові члени Ради. На період розпуску Ради її повноваження будуть передані членам Ради, вказаним в пп. с і d статті 16, під головуванням еміра регіону.

Стаття 39.

Регіональна Рада має секретаріат, що мешкає в регіоні емірату. Він займається підготовкою порядку денного, продовженням тимчасових запрошень на збори, записом обговорень на зборах, підрахунком голосів, підготовкою протоколу зборів, складанням проектів рішень, записом рішень, а також виконанням будь-якої іншої необхідної роботи для організації зборів Ради.

Стаття 40.

Міністр внутрішніх справ видає необхідні законопроекти задля виконання даного Положення.

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МОНАРХА
В КОНСТИТУЦІЯХ ОКРЕМИХ КРАЇН**

ОСНОВНИЙ ЗАКОН СУЛТАНАТУ ОМАН

*Затверджено Декретом Корони № 101/96
від 6 листопада 1996 року*

Неофіційний переклад

Витяги

Частина Перша

Основний Закон Держави. Держава і система Правління

Стаття 1.

Султанат Оман - незалежна, Арабська, ісламська, суверенна держава.
Маскат – столиця Оману.

Стаття 2.

Державною Релігією Оману є Іслам. Основою законодавства Оману є
Закони Шаріату.

Стаття 3.

Арабська мова - офіційна мова Держави.

Стаття 4.

Закон повинен визначити Державний Прапор Оману, його Герб,
ордени й медалі та Державний Гімн Оману.

Стаття 5.

Системою правління є спадковий Султанат, в якому наслідування
відбувається до нащадка чоловічої статі султана Турки ібн Саїда ібн
Султана. Головною умовою спадкування є умова, що спадкоємець
чоловічої статі, обраний на трон, повинен бути дорослим Мусульманином,
який розуміє значення своїх дій та вчинків і є законним сином батьків-
мусульман, що є підданими Султанату Оман.

Стаття 6.

Протягом трьох днів коли трон Султана стає вакантним, Правляча
Фамільна Рада повинна визначити того, кому належатиме Трон. Якщо
Правляча Фамільна Рада не встановить спадкоємця, Рада Оборони повинна
підтвердити призначення людини, визначеної Султаном в його листі до
Фамільної Ради.

Стаття 7.

Перед здійсненням своїх повноважень Султан повинен скласти наступну присягу на об'єднаній сесії Ради Оману і Ради Оборони:

«Я присягаюся Аллахом поважати Основний Закон Держави та інші Закони, повною мірою захищати права і свободи громадян, захищати незалежність країни та її територіальну цілісність».

Стаття 8.

Уряд повинен, до обрання нового Султана, продовжувати працювати у звичайному режимі до тих пір, поки Султан не почне виконувати свої повноваження.

Стаття 9.

Правління в Султанаті повинне бути засноване на справедливості, Консультаціях Шури і рівності. Громадяни повинні мати право взяти участь в суспільних справах - відповідно до цього Основного Закону, в умовах і обставинах, визначених в Законі.

Частина Четверта.

Глава Держави

Стаття 41.

Султан - Глава Держави і Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами. Його особа недоторканна і повинна шануватися, а його наказам повинні підкорятися. Султан - символ національної єдності, її гарант та захисник.

Стаття 42.

Султан здійснює наступні функції:

- збереження незалежності країни та її територіальної цілісності, реалізація її внутрішньої і зовнішньої безпеки, затвердження прав і свобод її громадян, гарантування правління закону, проведення загальної політики Держави.

- уживання негайних заходів у разі будь-якої загрози безпеці або територіальної цілісності Держави, безпеці та інтересам його громадян чи нормальній роботі його установ.

- представництво Держави як всередині, так і зовні країни у всіх міжнародних відносинах.

- головування над Радою Міністрів або призначення на цю посаду спеціальної особи.

- головування над Експертними Радами або призначення їх голів.

- призначення і звільнення Заступників Прем'єр-міністра, Міністрів і т.п.

- призначення і звільнення Віце-Секретарів, Генеральних Секретарів і

т.п.

- призначення і звільнення старших експертів.

- оголошення в державі надзвичайного стану, загальної мобілізації або війни, укладення миру відповідно до Закону.

- видання і ратифікація законів.

- підписання міжнародних договорів і угод відповідно до Закону (або уповноваження учасника угоди, щоб підписати їх) і видання декретів, що ратифікують їх.

- призначення і звільнення повноважних представників до інших Держав і міжнародних організацій відповідно до лімітів і обставин, передбачених в Законі. Визнання акредитації представників Держав і міжнародних організацій.

- відміна або зміна покарань.

- присудження нагород, відзнак і військових звань.

Стаття 43.

При визначенні та реалізації загальної політики Держави Султану повинні допомагати Рада Міністрів та Експертні Ради.

Рада Міністрів

Стаття 44.

Рада Міністрів - орган, якому доручається здійснення загальної Державної політики. Зокрема вона повинна:

- подавати рекомендації Султану з економічних, політичних, соціальних, виконавчих та адміністративних справ, що стосуються Уряду, і пропонувати проекти законів і декретів.

- сприяти добробуту громадян і забезпечувати розвиток охорони здоров'я та інших послуг для забезпечення поліпшення якості їх життя в соціальному, культурному і економічному плані.

- формулювати цілі і загальну політику для економічного, соціального і адміністративного розвитку і пропонувати методи здійснення цієї політики, які найефективніше використовують фінансові, економічні і людські ресурси.

- обговорювати проекти планів, підготовлені спеціальними відділами, подавати їх Султану для ухвали і здійснювати керівництво за їх виконанням.

- обговорювати пропозиції Міністерств у сферах їх виконавчої юрисдикції і надавати відповідні рекомендації та рішення щодо цього.

- спостерігати за нормальною роботою Державного адміністративного апарату, енергійно наглядати за виконанням ним його обов'язків, і координувати діяльність його різних відділів.

- контролювати дотримання усіх законів, декретів, ордонансів та рішень, так само, як і договорів та угод, судових вироків, обов'язкових до виконання.

- виконувати будь-які інші повноваження, надані Султаном або відповідними положеннями Закону.

Стаття 45.

Голова Ради Міністрів повинен очолювати засідання Ради. Якщо ж він, з певних причин, не може цього робити, він має право доручити головування на засіданні одному із Заступників Прем'єр-міністра. Якщо Прем'єр-міністр і його Заступники відсутні, Султан вкаже, кого він вважає гідним головувати на засіданнях.

Стаття 46.

Засідання Ради повинні відбуватися в присутності більшості її членів. На засіданні Ради питання обговорюються таємно, а її рішення оприлюднюються за згодою більшості присутніх.

Стаття 47.

Рада Міністрів повинна складати Накази-інструкції, зокрема свій Регламент. Рада повинна мати Генерального Секретаря, який буде забезпечений достатнім штатом, щоб допомогти йому в здійсненні його роботи.

Прем'єр-міністр, його Заступники і Міністри

Стаття 48.

Якщо Султан призначає Прем'єр-міністра, його функції і повноваження повинні бути вказані в Декреті про призначення.

Стаття 49.

Особа може бути призначена Прем'єр-міністром, його Заступником або Міністром за умови, якщо він:

- a. Є громадянином Оману за походженням відповідно до Закону.
- b. Досяг 30 років за Григоріанським календарем.

Стаття 50.

Перед ухваленням своїх повноважень Прем'єр-міністр, його Заступники і Міністри повинні скласти наступну присягу у присутності Султана:

«Я присягаюся Аллахом бути відданим своєму Султану і своїй Країні, поважати Основний Закон Держави і його основні положення; завжди підтримувати цілісність Держави і безпеку її території, захищати її інтереси та інтереси її громадян, виконувати свої обов'язки віддано і чесно».

Стаття 51.

Заступники Прем'єр-міністра і Міністри повинні контролювати справи своїх Міністерств і Організацій, реалізовувати там загальну

політику Уряду, складати директиви для своїх Міністерств і Організацій і виконувати свої обов'язки.

Стаття 52.

Члени Ради Міністрів з політичної точки зору несуть колективну відповідальність перед Султаном за здійснення загальної політики Держави, кожен несе персональну відповідальність перед Султаном за виконання своїх обов'язків при реалізації своїх повноважень.

Стаття 53.

Члени Ради Міністрів не повинні поєднувати свою діяльність у якості Міністрів з головуванням або членством в Правлінні будь-якої акціонерної компанії. Урядовим відомствам забороняється мати відносини з будь-якою компанією або організацією, які залежать від членів Ради Міністрів і в якій останні прямо або побічно мають інтерес. Члени Ради Міністрів в своїй діяльності повинні керуватися міркуваннями національного інтересу і соціального забезпечення і не можуть використовувати своє службове становище для власної вигоди або для вигоди тих, з ким вони мають особливі стосунки.

Стаття 54.

Заробіток Заступників Прем'єр-міністра і Міністрів, протягом їх легіслатури і після їх відставки, повинен визначатися відповідними директивами Султана.

Стаття 55.

Положення Статей 49, 50, 51, 52, 53 і 54 повинні застосуватися до всіх тих, хто відноситься до категорії Міністра.

Експертні Ради

Стаття 56.

Повноваження та членство в Експертних Радах повинні визначатися відповідно до Декретів Корони.

Фінансові Справи

Стаття 57.

Законом визначаються положення щодо наступних питань та органів, відповідальних за їх вирішення:

- збирання податків, доходів і інших публічних виплат та порядок їх сплати.
- обслуговування і управління Державною власністю, умови розпорядження нею і межі, в яких частина цієї власності може бути передана приватним особам.

- загальний Державний бюджет і остаточний баланс.
- автономні і додаткові бюджети та їх остаточні баланси.
- контроль над Державними фінансами.
- довгострокові кредити, одержані Державою.
- валюта і банківська справа, стандарти, вага й міра.
- зарплата, пенсії, компенсації, субсидії і грошові премії Державного

Казначейства.

Частина П'ята

Рада Оману

Стаття 58.

Рада Оману повинен складатися з:

- Ради Шури.
- Ради Держави.

Повноваження кожної з цих Рад, тривалість та частоту їх засідань, а також їхні регламенти визначаються Законом, який також регламентує число членів кожної Ради, умови, які вони повинні дотримувати, метод їх відбору й призначення, причини для їхнього звільнення та інші положення.

Частина Шоста

Суд

Стаття 59.

Верховенство Закону - основа керівництва Державою. Права і свободи гарантовані гідністю суду та чесністю й неупередженістю суддів.

Стаття 60.

Судова влада незалежна і втілюється в Судах загального Права будь-якого типу або статусу, який видає вирoki відповідно до Закону.

ПОСТІЙНА КОНСТИТУЦІЯ ДЕРЖАВИ КАТАР

*Затверджено на референдумі
29 квітня 2003 року*

Неофіційний переклад

Витяги

Розділ 1

Стаття 1.

Катар – незалежна Арабська держава, що заснована на ісламі як Державній релігії та Законах Шаріату як основному джерелі його законодавства. Вона має демократичний державний устрій. Арабська мова є державною мовою Катару. Народ Катару – частина Арабської нації.

Стаття 8.

Правління Державою спадкується в межах сім'ї аль-Тані нащадками Хаміда ібн Халіфа ібн Хамада ібн Абдаллаха ібн Касима, які належать до чоловічої статі. Правління успадковується сином, якого Емір визначив у якості Законного Спадкоємця. Якщо нащадків чоловічої статі в Еміра немає, Правління повинне перейти до тієї родини, з якої Емір вибрав Законного Спадкоємця. У цьому випадку Правління успадковувалося також особами чоловічої статі. Спеціальний закон, який регулює всі положення, пов'язані з управлінням Державою і його спадкоємством, набуває чинності протягом одного року від дати прийняття цієї Конституції і буде мати силу Конституції.

Стаття 9.

Емір повинен своїм Указом призначити Законного Спадкоємця після консультації з правлячою сім'єю і іншими мудрецами країни. Законний Спадкоємець повинен бути Мусульманином і походити від батьків-мусульман – громадян Катару.

Стаття 10.

Після свого призначення Законний Спадкоємець повинен скласти наступну присягу перед Еміром: «Я присягаюся Всемогутнім Аллахом поважати Закони Шаріату, Конституцію і закони, захистити незалежність країни, охороняти непорушність її території, захищати свободу та інтереси народу, зобов'язуюся бути лояльний до Еміра і нації».

Стаття 11.

Законний Спадкоємець, протягом відсутності в країні Еміра або в період, коли які-небудь тимчасові обставини перешкоджають Еміру

виконувати свої обов'язки, повинен реалізовувати функції і повноваження Еміра в інтересах останнього.

Стаття 12.

Емір може передавати своїм Наказом частину своїх владних повноважень Законному Спадкоємцю. Законний Спадкоємець повинен обиратися головою тих засідань Кабінету, які він відвідує.

Стаття 13.

Якщо Законний Спадкоємець, у випадках, передбачених статтями 11 і 12 Конституції, виявиться нездатним замінити Еміра, Емір може призначити собі заступника з правлячого сімейства з наказом здійснювати деякі із своїх повноважень. Якщо особа, призначена Еміром, займає посаду або працює в будь-якій іншій організації, вона повинна, в ім'я Еміра, призупинити цю роботу на весь період заміщення. Заступник Еміра, відразу ж після свого призначення, повинен скласти перед Еміром присягу того ж змісту, що й Законний Спадкоємець.

Стаття 14.

«Правляча Фамільна Рада» повинна бути затверджена Рішенням Еміра, а її члени призначаються Еміром з числа членів правлячої сім'ї.

Стаття 15.

Правляча Фамільна Рада приймає рішення про те, що пост Еміра є вакантним внаслідок його смерті або недієздатності, яка перешкоджає йому виконувати свої обов'язки. Кабінет і Консультативна Рада, після спільного закритого засідання, оголошують пост Еміра вакантним. Після цього Законний Спадкоємець оголошується Еміром Держави Катар.

Стаття 16.

Якщо Законний Спадкоємець не досяг 18 років за Григоріанським календарем, управляти країною повинна Регентська Рада, обрана з числа членів правлячої сім'ї. Регентська Рада утворюється у складі Голови та членів, в кількості від трьох до п'яти. Голова і більшість членів повинні походити з правлячої сім'ї.

Стаття 17.

Фінансова винагорода від Еміра, а також подарунки та допомога повинні визначатися згідно з рішенням, що приймається Еміром щорічно.

Розділ 4

Організація Властей

Частина 1 – Загальні Положення

Стаття 59.

Народ є джерелом влади і реалізує її згідно з Конституцією.

Стаття 60.

Система управління заснована на поділі та співробітництві гілок влади відповідно до способу, передбаченого Конституцією.

Стаття 61.

Законодавча влада, згідно з Конституцією, здійснюється Консультативною Радою.

Стаття 62.

Виконавча влада, згідно з Конституцією, здійснюється Еміром за допомогою Кабінету.

Стаття 63.

Судова влада, згідно з Конституцією, здійснюється судами загальної юрисдикції. Всі вердикти виносяться від імені Еміра.

Частина II – Емір

Стаття 64.

Емір - Глава Держави. Його особа недоторканна і повинна поважатися.

Стаття 65.

Емір є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил. За допомогою Ради Оборони він особисто контролює їх діяльність. Формування Ради Оборони та визначення її повноважень здійснюється Рішеннями Еміра.

Стаття 66.

Емір представляє Державу як всередині країни, так і за її межами.

Стаття 67.

Емір має наступні повноваження:

1. Формування, за допомогою Кабінету, загальної політики Держави.
2. Схвалення і видання законів. Жоден закон не повинен бути оприлюднений без схвалення Еміра.
3. Скликати засідання Ради Міністрів кожного разу, коли цього вимагають суспільні інтереси. Він повинен обиратися головою на кожному засіданні, яке відвідує.
4. Призначення цивільного і військового персоналу і припинення їх служби згідно із законом.
5. Ухвалення вірчих грамот дипломатичних і консульських місій.
6. Помилування злочинців або скорочення покарання відповідно до закону.
7. Дарування цивільних і військових почесностей відповідно до закону.

8. Формування та організація міністерств і інших урядових організацій, а також визначення їх повноважень.

9. Формування і організація допоміжних та консультативних агенцій, які допомагають йому проводити політику Держави, а також здійснення над ними контролю та визначення повноважень.

10. Будь-які інші повноваження відповідно до цієї Конституції і закону.

Стаття 68.

Емір підписує договори і угоди шляхом видання Декретів та їх оголошення перед Консультативною Радою разом з доречними зауваженнями. Договори або угоди повинні мати силу закону, будучи ратифікованими і виданими в офіційному віснику. Договори та інші пакти, що стосуються територіальних змін, суверенітету, прав громадян, або ж змінюють закон, не визнаються дійсними без відповідних змін законодавства. Договори не повинні містити таємних положень, що суперечать публічно оголошеним.

Стаття 69.

Емір може, за виняткових обставин, передбачених законом, оголосити своїм Декретом надзвичайний стан в Державі. Він має право ужити будь-яких необхідних термінових заходів, щоб протистояти ситуації, яка загрожує безпеці й територіальній цілісності Держави, безпеці і інтересам її громадян або перешкоджає установам Держави у виконанні їх обов'язків. Декрет повинен містити характеристику тих виняткових обставин, через які державою було оголошено надзвичайний стан, і вказати заходи, запроваджені, щоб протистояти критичній ситуації. Протягом 15 днів після видання Декрету він доводиться до відома Консультативної Ради. У тому випадку, коли, з будь-якої причини, засідання Ради не проводяться, її повідомляють про Декрет на першому засіданні. Надзвичайний стан має обмежений період дії і не може бути продовжений без згоди Консультативної Ради.

Стаття 70.

У тому випадку, коли засідання Консультативної Ради не проводяться, але в наявності є виняткові обставини, які вимагають термінових заходів і законодавчого врегулювання, Емір має право випустити необхідні Декрети, що мають силу закону. Ці Декрети-Закони повинні бути подані на розгляд Консультативної Ради в її перше засідання. Рада має право, протягом 40 днів і більшістю в дві третини, відхилити будь-який з них або, протягом зазначеного часу, зажадати внесення до них змін. Декрети-Закони втрачають силу закону з моменту їх відхилення Радою або після закінчення періоду, передбаченого для їх виправлення.

Стаття 71.

Оборонна війна оголошується Наказом Еміра. Агресія заборонена.

Стаття 72.

Емір має право призначати Прем'єр-міністра, приймати його відставку і звільняти з посади своїм Наказом. Ухвалення відставки або звільнення Прем'єр-міністра означає розпуск Ради Міністрів у повному складі. У разі ухвалення відставки або звільнення з посади міністерства повинні продовжувати виконувати свої функції до формування нового складу уряду.

Стаття 73.

Емір призначає міністрів своїм Наказом за поданням Прем'єр-міністра і таким же чином приймає їх відставку або звільняє з посади. У разі ухвалення відставки міністра Емір може надати йому можливість виконувати свої функції до призначення наступника.

Стаття 74.

Перед здійсненням своїх повноважень Емір, на спеціальному засіданні Консультативної Ради, повинен скласти наступну присягу: «Я присягаюся Аллахом поважати Закони Шаріату, Конституцію і Закон, захищати незалежність і територіальну безпеку Держави, захищати свободу і інтереси її громадян».

Стаття 75.

У разі критичних проблемах, пов'язаних з національними інтересами, Емір може оголосити референдум. Результат референдуму набуває чинності, якщо за нього проголосувало більшість виборців. Результат референдуму набуває чинності з моменту його оголошення і повинен бути оприлюднений в офіційному віснику.

Частина III – Законодавча влада

Стаття 76.

Консультативна Рада має законодавчі повноваження, схвалює генеральну політику уряду, Державний бюджет і, певною мірою, передбаченою цією Конституцією, контролює виконавчу владу.

Стаття 77.

Консультативна Рада повинна складатися з 45 членів. Тридцять з них обираються безпосередньо громадянами таємним голосуванням, а інші 15 – призначаються Еміром з числа міністрів або інших осіб. Призначені члени закінчують свою роботу в Консультативній Раді з моменту своєї відставки або звільнення.

Стаття 85.

Консультативна Рада повинна збиратися Еміром на свою чергову щорічну сесію протягом жовтня.

Стаття 86.

Крім випадків, передбачених статтями 84 і 85 Конституції, Емір може скликати Консультативну Раду на перше засідання відразу ж після виборів протягом одного місяця. Якщо проведення цього засідання затримується, період затримки повинен відповідно відніматися на щорічній сесії, передбаченій в Статті 85.

Стаття 87.

Емір або його Заступник, відкриваючи щорічну сесію Ради, повинні виголосити вичерпну промову щодо всіх проблем, які стоять перед країною.

Стаття 88.

Емір, у разі необхідності або на вимогу більшості членів Ради, повинен скликати Консультативну Раду на позачергове засідання. Під час позачергової сесії Рада не має права обговорювати інші питання, окрім тих, які передбачені сесією.

Стаття 89.

Запрошення на чергові та позачергові сесії Консультативної Ради та їх відстрочка повинні бути оформлені у вигляді Декрету.

Стаття 90.

Емір має право відкласти засідання Консультативної Ради своїм Декретом на період, що не перевищує один місяць. Ця відстрочка не повинна повторюватись протягом однієї сесії, за винятком попередньої згоди самої Ради. Період відстрочки не зараховується до періоду сесії.

Стаття 91.

Місцем проведення засідань Ради є місто Доха. Емір має право скликати засідання у будь-якому іншому місці.

Стаття 92.

Члени Консультативної Ради, до початку виконання своїх обов'язків, повинні, на відкритій сесії, скласти наступну присягу: «Я присягаюся Всемогутнім Аллахом бути лояльним до країни і Еміра; поважати Закони Шаріату, Конституцію і Закон; підтримувати інтереси народу і виконувати свої обов'язки чесно і непорушно».

Стаття 104.

Емір має право своїм Декретом, який пояснює причини, розпустити Консультативну Раду. Це не допускається для Ради, яка розпустилася з цієї

ж причини двічі. Якщо Рада розпускається, вибори нового органу повинні здійснюватись не пізніше шести місяців від дати розпуску. До виконання обов'язків новою Радою Емір може користуватися законодавчими повноваженнями за допомогою Кабінету.

Стаття 106.

1. Кожен законопроект, ухвалений Консультативною Радою, повинен подаватися Еміру для схвалення.

2. Якщо Емір не схвалює законопроект, він повинен повернути його Раді протягом трьох місяців від дати надання разом з причинами відмови.

3. Якщо законопроект повертається до Ради протягом передбаченого періоду і вона ухвалює його ще раз двома третинами голосів, Емір повинен схвалити його і видати закон. Емір має право, у разі крайньої необхідності, видати наказ зупинити запровадження такого закону на період, протягом якого він передбачає досягти більшої користі для країни. Проте, якщо законопроект не отримає дві третини голосів Ради, він не повинен розглядатися впродовж тієї ж сесії.

Частина 4 – Виконавча влада

Стаття 118.

Формування Кабінету повинно здійснюватись Наказом Еміра за поданням Прем'єр-міністра. Емір має право призначити Прем'єр-міністра або будь-якого з міністрів з одним або кількома портфелями. Повноваження міністрів визначаються за Законом.

Стаття 119.

Прем'єр-міністр та міністри повинні скласти перед Еміром наступну присягу: «Я присягаюся Всемогутнім Аллахом бути лояльним до країни та Еміра; поважати Закони Шаріату, Конституцію і Закон, підтримувати інтереси народу, виконувати мої обов'язки чесно і віддано, захищати територіальну цілісність країни».

Стаття 120.

Кабінет повинен допомогти Еміру у виконанні його обов'язків та повноважень, відповідно до Конституції та закону.

Стаття 122.

Міністри, в межах своїх повноважень, реалізують генеральну політику уряду. Емір має право зажадати від Прем'єр-міністра або міністрів подавати йому на розгляд будь-які звіти щодо справ, передбачених їх повноваженнями.

Стаття 123.

Прем'єр-міністр і міністри несуть колективну відповідальність перед Еміром за виконання генеральної політики уряду. Кожний з них несе персональну відповідальність перед Еміром щодо своїх обов'язків та повноважень.

Розділ 5

Прикінцеві положення

Стаття 145.

Положення щодо Державного Правління і спадкоємства не підлягають зміні.

Стаття 147.

Повноваження Еміра, передбачені в цій Конституції, не повинні обговорюватися у напрямку змін впродовж періоду, поки хто-небудь інший не займе трон.

Стаття 148.

Жодне положення Конституції не повинно змінюватись протягом 10 років від дати набуття нею чинності.

КОНСТИТУЦІЯ КОРОЛІВСТВА МАРОККО

*Від 10 березня 1972 р.
станом на 13 вересня 1996 року.*

Неофіційний переклад

Витяги

ПРЕАМБУЛА

Королівство Марокко – суверена мусульманська держава, офіційною мовою якої є арабська мова; воно складає частину Великого Магрибу.

Будучи африканською державою, воно, крім того, ставить одним із своїх завдань здійснення африканської єдності.

Усвідомлюючи необхідність включення своєї діяльності в рамки міжнародних організацій, активним і динамічним членом яких воно стало, Королівство Марокко зобов'язується додержуватися принципів, прав і обов'язків, що впливають із статутів вказаних організацій.

Королівство Марокко підтверджує також свою рішучість працювати для збереження миру і безпеки в усьому світі.

ГЛАВА I. Загальні положення. Про головні принципи.

Стаття 1.

Марокко є конституційною, демократичною і соціальною монархією.

Стаття 2.

Суверенітет належить Нації, що здійснює його безпосередньо шляхом референдуму і побіжно за допомогою конституційних установ.

Стаття 3.

Політичні партії, професійні організації, комунальні ради та професійні палати сприяють організації і представництву громадян.

В країні забороняється однопартійний режим.

Стаття 4.

Закон є вищим виявом волі Нації. Усе зобов'язано підпорядковуватися йому. Закон не може мати зворотної сили.

Стаття 5.

Всі марокканці рівні перед законом.

Стаття 6.

Іслам є релігією держави, що гарантує усім свободу відправлення культів.

Стаття 7.

Емблемою Королівства є червоний прапор, у центрі якого знаходиться зелена п'ятикутна зірка.

Девіз Королівства: «Бог, Вітчизна, Король».

Стаття 8.

Чоловіки і жінки користуються рівними політичними правами.

Виборцями є всі повнолітні громадяни обох статей, що користуються громадянськими і політичними правами.

ГЛАВА II. Про королівську владу.

Стаття 19.

Король «Амір Аль-Мумінін» (повелитель правовірних) – Верховний представник Нації, символ її єдності, гарант стабільності і безперервності існування держави – стежить за дотриманням Ісламу і Конституції. Він є захисником прав і свобод громадян, соціальних груп і колективів.

Він гарантує незалежність Нації і цілісність території Королівства в його дійсних межах.

Стаття 20.

Корона Марокко і її конституційні права є спадковими і передаються по прямій спадковій лінії в порядку первородства нащадкам чоловічої статі Його Величності короля Хасана II, якщо тільки Король протягом свого життя не призначить іншого спадкоємця з числа своїх синів. У випадку, якщо немає спадкоємців чоловічої статі по прямій лінії, право на престол передається найбільше близькій побічній чоловічій лінії і при дотриманні тих же умов.

Стаття 21.

Король вважається неповнолітнім до досягнення ним повних шістнадцяти років. У період неповноліття Короля влада і конституційні права Корони здійснюються Регентською радою.

Регентська рада є консультативним органом при Королеві до досягнення останнім повних двадцяти років.

Головою Регентської ради є Перший Голова Верховного Суду. До складу Ради входять також голови Палати представників і Палати радників, Рабату та ради Улемів, а також десять сановників, призначених Королем на власний розсуд.

Правила функціонування Регентської ради встановлюються органічним законом.

Стаття 22.

Королю надається цивільний лист.

Стаття 23.

Особа Короля недоторкана і священна.

Стаття 24.

Король призначає Прем'єр-міністра.

За рекомендацією Прем'єр-міністра Король призначає інших членів Кабінету Міністрів та звільняє їх від виконання своїх обов'язків.

Король припиняє виконання членами Уряду своїх функцій або за своєю власною ініціативою, або внаслідок його відставки.

Стаття 25.

Король головує в Раді міністрів.

Стаття 26.

Король промульгує закон протягом тридцяти днів після його проходження в Уряді.

Стаття 27.

Король може розпустити обидві Палати Парламенту або одну з них шляхом видання Королівського Декрету відповідно до умов, передбачених статтями 71 і 73.

Стаття 28.

Король може надсилати послання до Парламенту і Нації. Послання має бути зачитане перед обома Палатами і не може бути предметом парламентських дебатів.

Стаття 29.

Король здійснює повноваження, точно вказані в Конституції, шляхом видання Королівських Декретів.

Декрети Короля, за винятком тих, що передбачені статтями 21, 24, 35, 69, 71, 79, 84, 91, 99 і 105, контрасигнуються Прем'єр-міністром.

Стаття 30.

Король є верховним головнокомандувачем Королівських збройних сил.

Він призначає на цивільні і військові посади і може делегувати це право.

Стаття 31.

Король акредитує послів в іноземних державах і міжнародних організаціях. Посли або представники міжнародних організацій акредитуються при ньому.

Король підписує і ратифікує договори. Проте договори, що накладають на державу фінансові зобов'язання, не можуть бути ратифіковані без їх законодавчого схвалення.

Договори, що можуть зачепити положення Конституції, схвалюються відповідно до процедури, передбаченої для перегляду Конституції.

Стаття 32.

Король головує у Вищій Раді Магістратури, Вищій Раді у справах освіти та у Вищій Раді національного розвитку і планування.

Стаття 33.

Король призначає суддів відповідно до умов, передбачених статтею 84.

Стаття 34.

Король здійснює право помилування.

Стаття 35.

У випадку, якщо територіальній цілісності держави загрожує небезпека або якщо відбуваються події, що можуть порушити функціонування конституційних установ, Король може після консультації з головами обох Палат Парламенту та Конституційної Ради і звернення з посланням до Нації оголосити Королівським Декретом надзвичайний стан у Державі.

В силу цього він набуває повноважень вдаватися до заходів, необхідних для захисту територіальної цілісності і поновлення нормальної діяльності конституційних установ.

Надзвичайний стан у Державі не може тягнути за собою розпуск Парламенту.

Король скасовує надзвичайний стан в тому ж порядку, що і оголошував.

ГЛАВА III. Про Парламент.

Стаття 36.

Парламент складається з Палати представників і Палати радників.

Стаття 37.

Члени Парламенту одержують свої мандати від Нації. Право голосування здійснюється особисто і не може бути делеговано.

Стаття 39.

Жодний член Парламенту не може піддаватися переслідуванню або слідству, арешту, висилці або суду за висловлені думки або за голосування при виконанні своїх обов'язків, за винятком випадків, коли висловлені думки ставлять під загрозу монархічну форму правління, мусульманську релігію або зазіхають на особу Короля.

Жодний член Парламенту в період сесії не може піддаватися переслідуванню або арешту за карний злочин або за вчинок інакше як з дозволу тієї Палати, членом якої він є, за винятком випадків затримки на місці злочину.

Жодний член Парламенту в період між сесіями не може бути підданий арешту, інакше як з дозволу Бюро тієї Палати, членом якої він є, за винятком тих випадків, коли він затриманий на місці злочину, коли є дозвіл на переслідування або коли у відношенні нього винесений остаточний вирок.

Позбавлення волі або переслідування члена Парламенту призупиняється, якщо цього зажадає Палата, членом якої він є, за винятком тих випадків, коли він затриманий на місці злочину, коли є дозвіл на переслідування або коли у відношенні нього винесений остаточний вирок.

Стаття 40.

Парламент щорічно збирається на дві сесії. Король головує при відкритті обох сесій. Перша сесія починається у другу п'ятницю жовтня. Друга сесія відкривається у другу п'ятницю квітня.

Якщо Парламент засідає щонайменше три місяці протягом кожної сесії, про закриття сесії може бути оголошено декретом.

Стаття 42.

Члени Кабінету мають доступ до обох Палат й до їхніх комісій. Вони можуть залучати собі на допомогу призначених ними комісарів.

Окремо від постійних комісій, вказаних у попередній частині, парламентські слідчі комісії можуть бути сформовані за ініціативою Короля або, в межах окремої Палати, на вимогу більшості її членів, з метою одержання певних даних та їх передачі до відповідної Палати.

Не може бути створено жодних слідчих комісій до винесення певного судового рішення у відповідній справі.

Діяльність будь-якої слідчої комісії повинна припинитися з початком судового розслідування щодо інстанцій, які її створили.

За своєю природою слідчі комісії є тимчасовими. Їхня діяльність повинна закінчитись поданням певних звітів. Функціонування слідчих комісій регламентується відповідним органічним законом.

Стаття 46.

До сфери законодавства, крім питань, що у прямій формі віднесені до неї іншими статтями Конституції, належать:

- a. індивідуальні і колективні права, перераховані в главі I дійсної Конституції;
- b. головні принципи цивільного і кримінального права;
- c. організація судових органів Королівства;
- d. загальний статус державних публічних установ;
- e. головні гарантії, надані цивільним і військовим посадовим особам держави;
- f. виборча система, що стосується місцевих зборів і рад;
- g. врегулювання цивільно-правової та комерційної відповідальності;
- h. заснування нових публічних агенцій;

i. націоналізація підприємств або їх приватизація.

Парламент може видати органічний закон щодо головних завдань Держави в економічній, соціальній та культурній сферах.

Стаття 49.

Король може оголосити воєнний стан на тридцять днів. Цей строк може бути продовжено виключно за законом.

Стаття 50.

Парламент приймає закон про фінанси відповідно до умов, передбачених органічним законом.

Витрати на капіталовкладення, пов'язані з виконанням плану, ставляться на голосування тільки один раз, а саме при затвердженні плану Парламентом. Вони автоматично включаються в бюджет протягом усього періоду здійснення плану. Тільки Уряд повноважний вносити законопроекти, що мають своєю метою зміну прийнятої в такому порядку програми.

Якщо до 31 грудня бюджет не затверджений Парламентом, Уряд декретом відкриває кредити, необхідні для діяльності державних служб і виконання ними своїх завдань, відповідно до бюджетних пропозицій, поданих на затвердження.

У цьому випадку прибутки повинні збиратися відповідно до законодавства, окрім тих, що гасяться відповідно до закону. Щодо тих прибутків, що були скорочені за цим же законом, то вони повинні збиратися за новими нормами.

Стаття 52.

Законодавча ініціатива належить як Прем'єр-міністру, так і членам Парламенту.

Законопроекти вносяться до бюро кожної з Палат.

ГЛАВА IV. Про Уряд.

Стаття 59.

Уряд складається з Прем'єр-міністра і Міністрів.

Стаття 60.

Уряд відповідальний перед Королем і перед Парламентом.

Після призначення членів Уряду Королем Прем'єр-міністр постає перед кожною з Палат і викладає їм програму, яку він має намір здійснити. Ця програма повинна містити провідні напрями діяльності Уряду в різних сферах національної діяльності, зокрема у сферах, що стосуються економічного, соціального і культурного життя Нації, а також зовнішньої політики.

Ця програма має бути обговорена у кожній з Палат. У Палаті Представників вона має бути поставлена на голосування відповідно до положень, передбачених частинами II і III статті 75 і з урахуванням останньої частини тієї ж статті.

ГЛАВА V. Про відносини між владами. Про відносини між Королем і Парламентом.

Стаття 67.

Король може зажадати від Парламенту проведення нового читання будь-якого законопроекту або законодавчої пропозиції.

Стаття 68.

Вимога про нове читання викладається в посланні, яке не може бути проігнороване.

Стаття 69.

Після другого читання Король може, за допомогою Королівського Декрету, передати будь-який законопроект або законодавчу пропозицію на схвалення шляхом референдуму. Це не стосується проектів та пропозицій, що подаються на нове читання, яке вимагає згоди або відхилення двома третинами кожної з двох Палат.

Стаття 70.

Результати референдуму обов'язкові для всіх.

Стаття 71.

Король після консультації з головами обох Палат та Конституційної ради й звернення з посланням до Нації може Королівським Декретом розпустити обидві Палати або одну з них.

Стаття 72.

Вибори нового Парламенту або нової Палати повинні відбутися не пізніше, ніж через три місяці після розпуску.

В цей період Король додатково користується тими ж правами, що має Парламент у сесійний період.

Стаття 73.

Якщо Палата була розпущена, то її наступний склад може бути розпущений лише через рік після обрання нової Палати.

Стаття 74.

Оголошення війни повинно відбуватися після інформування про це обох Палат парламенту.

ГЛАВА VI. Про Конституційну Раду.

Стаття 79.

Конституційна Рада складається з шести членів, призначених Королем на дев'ять років.

На той же період має бути призначено шість інших членів після консультацій з парламентськими групами. Половина з них призначається Головою Палати представників, а інші – Головою Палати радників. Кожні три роки третина членів Ради повинна оновлюватись.

Голова Конституційної Ради повинен призначатися Королем з числа призначених ним членів.

Голова і члени Конституційної Ради не можуть бути призначені повторно.

Стаття 81.

Конституційна Рада здійснює обов'язки, покладені на неї статтями Конституції або положеннями органічних законів. Крім того, вона виносить рішення про правильність обрання членів Парламенту і проведення референдумів.

Перед опублікуванням органічний закон та регламент кожної з Палат до його виконання повинні подаватися Конституційній Раді на предмет їх відповідності Конституції. За цією ж підставою перед оприлюдненням закони також можуть відсилатися Конституційній Раді Королем, Прем'єр-міністром, головами або четвертою частиною членів кожної з Палат.

Протягом одного місяця Конституційна Рада повинна прийняти своє рішення. Проте, на вимогу Уряду, в умовах надзвичайного стану, цей термін може бути скорочено до восьми днів.

З урахуванням вищенаведеного, Конституційна Рада може призупинити оприлюднення означеного закону.

Жодне неконституційне положення не повинно оприлюднюватись або здійснюватись.

Рішення Конституційної Ради жодним чином не повинні обговорюватись. Вони повинні бути обов'язковими до виконання для всіх органів державної влади, адміністративної та судової сфер.

ГЛАВА VII. Про судову владу.

Стаття 82.

Судова влада незалежна від законодавчої влади і виконавчої влади.

Стаття 83.

Вироки виносяться і здійснюються від імені Короля.

Стаття 84.

Судді призначаються Королівським Декретом за поданням Вищої ради магістратури.

Стаття 85.

Судді незмінювані.

Стаття 86.

Король головує у Вищій раді магістратури. Крім нього, до складу Вищої ради магістратури входять:

- a. міністр юстиції, що є віце-головою;
- b. перший голова Верховного суду;
- c. генеральний прокурор при Верховному суді;
- d. голова першої палати Верховного суду;
- e. два представники, обрані зі свого складу членами Апеляційного суду;
- f. чотири представники, обрані з числа суддів судів першої інстанції.

ГЛАВА VIII. Про Високу палату правосуддя.

Стаття 91.

Висока палата правосуддя складається з членів, що обираються на паритетних засадах обома Палатами. Голова Високої палати правосуддя призначається Королівським Декретом.

ГЛАВА X. Контрольна Палата.

Стаття 97.

Контрольна Палата надає допомогу Парламенту й Уряду у межах своєї компетенції.

Вона повинна повідомляти Короля про свої дії.

ГЛАВА XII. Про перегляд Конституції.

Стаття 103.

Ініціатива перегляду Конституції належить Королю, Палаті представників і Палаті радників.

Стаття 105.

Шляхом видання Королівського Декрету проекти і пропозиції щодо перегляду передаються на референдум.

Перегляд Конституції вважається остаточно затвердженим після схвалення його референдумом.

Стаття 106.

Монархічна форма держави, так само як і положення, що стосуються мусульманської релігії, не можуть бути предметом перегляду Конституції.

КОНСТИТУЦІЯ КОРОЛІВСТВА КАМБОДЖА

*Прийнята 21 вересня 1993 року
Із змінами, внесеними 6 березня 1999 року*

Неофіційний переклад

Витяги

Розділ I. Суверенітет.

Стаття 1.

Камбоджа – Королівство на чолі з Королем, який повинен управляти відповідно до Конституції і принципів ліберальної демократії та плюралізму.

Королівство Камбоджа – суверенна, незалежна і мирна країна, що має нейтральний та позаблоковий статус.

Стаття 2.

Територіальна цілісність Королівства Камбоджа не повинна порушуватися жодним чином в межах своїх кордонів, визначених на карті світу з масштабом 1/100 000, зробленої між 1933-1953 роками та визнаних світовою спільнотою в 1963-1969 роках.

Стаття 3.

Королівство Камбоджа – неподільна Держава.

Стаття 4.

Девізом Королівства Камбоджа є: «Нація, Релігія, Король».

Стаття 5.

Кхмерська мова та рукописний шрифт визнаються державними.

Стаття 6.

Столицею Королівства Камбоджа є місто Пномпень.

Національний прапор, гімн і уніформа визначаються в Додатках I, II і III.

Розділ II. Король

Стаття 7.

Король Камбоджі повинен царювати, але не правити.

Король є Главою Держави протягом усього свого життя.

Особа Короля є недоторканною.

Стаття 8.

Король Камбоджі є символом єдності та вічності нації.

Король є гарантом національної незалежності, суверенітету і територіальної цілісності Королівства Камбоджа, захисником прав і свобод усіх громадян, гарантом міжнародних угод.

Стаття 9.

Для гарантування неухильного виконання суспільних повноважень Король бере на себе роль високого арбітра.

Стаття 10.

Державним ладом Камбоджі є монархія.

Король не має права призначати спадкоємця на трон.

Стаття 11.

Якщо Король не може виконувати Своїх обов'язків у якості Глави Держави внаслідок тяжкої хвороби, яка засвідчена лікарями, призначеними Головою Сенату, Головою Національних Зборів і Прем'єр-міністром, обов'язки Глави Держави в якості «Регента» повинен виконувати Голова Сенату.

Якщо Голова Сенату не може нормально виконувати обов'язків Глави Держави замість Короля в якості «Регента» внаслідок вище зазначеної тяжкої хвороби, їх повинен виконувати Голова Національних Зборів.

За наявності вище передбачених причин, обов'язки Глави Держави в якості «Регента», повинні виконувати наступні сановники:

- A. Перший Віце-голова Сенату.
- B. Перший Віце-голова Зборів.
- C. Другий Віце-голова Сенату.
- D. Другий Віце-голова Зборів.

Стаття 12.

У разі смерті Короля голова Сенату повинен здійснювати обов'язки Глави Держави як Регент Королівства Камбоджа.

Якщо Голова Сенату, після смерті Короля, не може виконувати обов'язків Глави Держави в якості Регента, вони повинні здійснюватися відповідно до частини другої і третьої статті 11.

Стаття 13.

Новий Король Королівства Камбоджа обирається Королівською Тронною Радою протягом семи днів.

Королівська Тронна Рада складається з:

- Голови Сенату.
- Голови Національних Зборів.
- Прем'єр-міністра.
- Патріархів буддійських общин Моханікай і Дхаммают.
- Першого і другого Віце-голів Сенату.
- Першого і Другого Віце-голів Національних Зборів.

Організація і функціонування Тронної ради визначається законом.

Стаття 14.

Король Камбоджі повинен досягти 30 років і належати до Королівської сім'ї, яка походить від Короля Анг Дуонга, Короля Нородома або Короля Сисовата.

Вступаючи на престол, Король повинен скласти присягу, текст якої закріплено в Додатку IV.

Стаття 15.

Дружина правлячого Короля має титул Королеви Камбоджі.

Стаття 16.

Королева Королівства Камбоджа не має права брати участь у політиці, виконувати обов'язки Глави Держави або голови Уряду, або будь-які інші управлінські чи політичні функції.

Королева Королівства Камбоджа реалізує суспільні, гуманітарні та релігійні функції і допомагає Королю при виконанні ним протокольних і дипломатичних повноважень.

Стаття 17.

Положення «Король царює, але не править» не підлягає зміні.

Стаття 18.

Зв'язок Короля з Національними Зборами здійснюється за допомогою королівських послань.

Королівські послання не обговорюються Сенатом і Національними Зборами.

Стаття 19.

Король призначає Прем'єр-міністра і Раду Міністрів у порядку, передбаченому в статті 119.

Стаття 20.

Двічі на місяць Король заслуховує звіт Прем'єр-міністра і Ради міністрів щодо стану справ в країні.

Стаття 21.

За пропозицією Ради міністрів Король видає декрети про призначення, переміщення чи відставку цивільних і військових посадовців, надзвичайних і повноважних послів і посланників.

За пропозицією Вищої Ради Магістратури Король видає декрет про призначення, переміщення чи відставку суддів.

Стаття 22.

За наявності загроз національного масштабу Король повинен звернутися до народу і, з відома Прем'єр-міністра, Голови Зборів і Голови Сенату, запровадити в країні надзвичайний стан.

Стаття 23.

Король є Верховним головнокомандуючим Збройними силами Королівства. Безпосереднє керівництво Збройними силами здійснює Головнокомандуючий Збройними силами Королівства.

Стаття 24.

Король є Головою Вищої Ради Національної оборони, сформованої відповідно до закону.

Король може оголосити війну лише за попередньої згоди Національних Зборів і Сенату.

Стаття 25.

Надзвичайні і повноважні послы й посланники зарубіжних країн акредитуються при Королі.

Стаття 26.

Король підписує договори й угоди з іншими державами і ратифікує їх за попередньої згоди Національних зборів і Сенату.

Стаття 27.

Король має право помилування і пом'якшення покарання.

Стаття 28.

Король підписує закон про набуття чинності Конституції, закони, видані Національними Зборами і переглянуті Сенатом, а також, з відома Ради міністрів, Декрети Корони.

Якщо Король страждає на тяжку хворобу і госпіталізується закордоном, він може надати це право виконуючому обов'язки Глави держави у порядку делегованого законодавства.

Стаття 29.

Король, за пропозицією Ради міністрів, встановлює національні медалі і нагороджує ними. Відповідно до закону Король присуджує цивільні і військові звання.

Стаття 30.

Якщо Король з будь-яких причин відсутній, обов'язки діючого глави держави повинен взяти на себе Голова Сенату. Якщо він не може виконувати ці обов'язки, то повноваження глави держави здійснюються відповідно до частини другої і третьої статті 11.

Розділ IV. Про Політику.

Стаття 51.

Королівство Камбоджі засновує політику на Ліберальній демократії і Плюралізмі.

Жителі Камбоджа є господарями своєї країни.

Вся повнота влади належать народу, що здійснює її за допомогою Національних Зборів, Сенату, Королівського Уряду і суду.

Органи Законодавчої, Виконавчої і Судової влади відокремлені одне від одного.

Стаття 52.

Королівський Уряд Камбоджі захищає незалежність, суверенітет, територіальну цілісність Королівства Камбоджа, проводить політику національного примирення, гарантує національну єдність і забезпечує збереження добрих національних традицій країни. Королівський Уряд Камбоджі охороняє і захищає закон і гарантує громадський порядок і безпеку. Держава спрямовує свої зусилля на покращення добробуту і стандартів життя громадян.

Розділ VII. Національні Збори.

Стаття 78.

Термін повноважень Національних Зборів складає 5 років і закінчуватися в день початку роботи нових Зборів.

Національні Збори не повинні розпускатися достроково, крім випадків, коли Королівський уряд двічі відправлено у відставку протягом дванадцяти місяців. У цьому випадку, за пропозицією Прем'єр-міністра і згодою Голови Зборів, Король розпускає Національні Збори.

Вибори нових Національних Зборів відбуваються не пізніше 60 днів від дати розпуску. Протягом цього періоду Королівський уряд веде лише поточну роботу.

Під час війни або в інших особливих обставинах, коли проведення виборів ускладнене, Національні Збори, за згодою Короля, продовжують свої повноваження протягом одного року.

Рішення щодо продовження повноважень приймається двома третинами голосів від повного складу Національних Зборів.

Стаття 79.

Членство в Національних Зборах є несумісним з будь-якою активною публічною функцією і будь-яким членством в інших установах, передбачених в конституції, окрім випадків, коли членство передбачає необхідність роботи в Королівському Уряді.

За цих обставин вказані члени Національних Зборів повинні зберегти свій депутатський статус, але не повинні мати жодних повноважень в постійно діючому Постійному Комітеті та інших комісіях Національних Зборів.

Стаття 82.

Своє перше засідання Національні Збори проводять протягом шістдесяти днів від дня виборів із сповіщенням про це Короля.

До початку роботи Національні Збори перевіряють законність мандату кожного члена і двома третинами обирають Голову, Віце-голову і членів кожної Комісії.

Усі члени Національних Зборів до початку роботи складають присягу, текст якої міститься в Додатку V.

Стаття 83.

Чергові сесії Національних Збори проводяться двічі на рік.

Кожна сесія триває, щонайменше, 3 місяці. За пропозицією Короля, Прем'єр-міністра або 1/3 членів Національних Зборів Постійний Комітет Національних Зборів скликає позачергову сесію.

У цьому випадку інформація щодо порядку денного з указівкою обставин, що призвели до скликання позачергової сесії та дати її проведення, доводиться до відома населення країни.

Стаття 85.

Національні Збори повинні проводити свої засідання в столиці Камбоджі у Актовій Залі, за винятком сесій, скликаних за особливими обставинами.

Якщо передбачені вище місце й час проведення сесій не дотримуються, будь-яке засідання Національних Зборів вважається правопорушенням, а його результати анулюються.

Стаття 88.

Національні Збори проводять свої сесії відкрито.

Закриті засідання Національних Зборів проводяться на вимогу їх Голови, десятої частини членів, Короля або Прем'єр-міністра.

Засідання Національних Зборів вважаються дійсними, якщо є присутніми 7/10 членів палати.

Стаття 90.

Збори є єдиним органом законодавчої влади.

Ця влада не повинна передаватися будь-якому іншому органу або будь-якому індивідууму.

Національні Збори:

- ухвалюють національний бюджет, Державні плани, позики і фінансові договори, а також встановлюють, змінюють і відмінюють податки.

- ухвалюють Виконавчі Рахунки.

- ухвалюють закони про амністію.

- ухвалюють та анулюють договори і міжнародні угоди.

- ухвалюють закон про оголошення війни.

Видання актів щодо зазначених повноважень ухвалюється простою більшістю голосів від повного складу Національних Зборів.

Національні Збори двома третинами голосів висловлюють вотум довіри Королівському Уряду.

Стаття 93.

Будь-який закон, ухвалений Зборами, затверджений Сенатом і промульгований Королем, набуває чинності у Пномпені через 10 днів після підписання і в країні – через 20 днів після його підписання.

Закони, визначені як термінові, набувають чинності в країні негайно після обнародування.

Всі закони, промульговані Королем, оприлюднюються в Офіційному Віснику і доводяться до відома усіх.

Стаття 96.

Депутати мають право поставити на голосування клопотання щодо відповідальності Королівського Уряду. Клопотання повинне бути подане у письмовій формі Головою Національних Зборів.

Залежно від кількості притягнутих до відповідальності міністрів (один або кілька), означені особи повинні дати відповідні пояснення. Якщо справа стосується загальної політики Королівського Уряду, то Прем'єр-міністр повинен нести відповідальність особисто.

Пояснення міністрів або Прем'єр-міністра можуть даватися як в усній, так і в письмовій формі.

Пояснення подаються протягом 7 днів від дня отримання запиту.

У разі подання усних пояснень Голова Національних Зборів вирішує питання щодо проведення відкритих дебатів. Якщо дебати не проводяться, пояснення міністра або Прем'єр-міністра вважається остаточним. Якщо дебати проводяться, особа, що подала запит, інші доповідачі, міністри або Прем'єр-міністр можуть обмінюватися думками протягом однієї сесії.

Національні Збори встановлюють один день кожного тижня для запитів та пояснень. Протягом цього засідання не повинно бути жодного голосування.

Стаття 98.

Національні Збори більшістю в 2/3 голосів від свого повного складу можуть звільнити одного або декількох членів Королівського Уряду або весь Кабінет ухваленням клопотання про засудження.

Клопотання про засудження повинно подаватися Національним Зборам, щонайменше, 30 їх членами для того, щоб Національні Збори прийняли остаточне рішення.

Розділ VIII. Сенат.

Стаття 99.

Сенат – орган, що має законодавчу владу і здійснює свої повноваження відповідно до Конституції і законів.

Сенат складається з членів, число яких не перевищує половини загального числа членів Національних Зборів.

Сенатори можуть висуватися і обиратися.

Сенатори можуть висуватися повторно або переобиратися.

Стаття 100.

Король висуває двох сенаторів.

Два сенатори обираються Національним Зборами більшістю голосів їх членів.

Інші сенатори обираються загальним голосуванням.

Стаття 102.

Сенатори здійснюють свої повноваження протягом шести років до їх заміни новими сенаторами.

Якщо сенатори не можуть бути вибрані внаслідок війни та інших надзвичайних обставин, строк діяльності попереднього Сенату, за пропозицією Короля, може бути продовжений.

Оголошення про продовження цього строку повинно прийматися двома третинами голосів від загального складу Сенату.

У цьому випадку сенатори повинні збиратися щодня. Сенат може з поважної причини подолати вказану ситуацію.

Якщо Сенат не може зібратися внаслідок вторгнення з-за кордону, надзвичайний стан оголошується в державі автоматично.

Стаття 106.

Після сповіщення Короля Сенат повинен провести своє засідання не пізніше 60 днів після свого формування.

До початку роботи Сенат повинен перевірити чинність мандату кожного члена і обрати Голову, Віце-голову та інших членів кожної з комісій двома третинами голосів від загального числа сенаторів.

Всі сенатори до початку роботи повинні скласти присягу, текст якої міститься в Додатку VII.

Стаття 107.

Сенат проводить чергові сесії двічі на рік. Кожна сесія повинна тривати не менше трьох місяців. Проте, за пропозицією Короля, Прем'єр-міністра або третини сенаторів, Сенатська постійна комісія скликає Сенат на позачергову сесію.

Стаття 110.

Голова Сенату повинен головувати на засіданнях Сенату, затверджувати законопроекти й рішення, видані Сенатом, забезпечувати виконання внутрішніх процедурних правил і керувати відносинами Сенату з іншими країнами.

Якщо Голова не в змозі виконувати свої обов'язки або функції Глави Держави чи Регента внаслідок хвороби, а також з причини його перебування за кордоном, ці функції і повноваження повинен здійснювати Віце-голова Сенату.

У разі відставки або смерті Голови або Віце-голови Сенат повинен вибрати нового Голову або Віце-голову.

Стаття 111.

Сесії Сенату проводяться відкрито.

Закриті сесії проводяться Сенатом за пропозицією Короля, Прем'єр-міністра, Голови Національних Зборів, Голови Сенату або десятої частини всіх сенаторів.

Розділ X. Королівський Уряд.

Стаття 118.

Рада Міністрів є Королівським Урядом Камбоджі.

Рада Міністрів повинна очолюватися одним Прем'єр-міністром, якому допомагають Заступники Прем'єр-міністра. Членами Ради Міністрів є Державні Міністри, Міністри і Державні Секретарі.

Стаття 119.

За рекомендацією Голови та з відома обох Віце-Голів Національних Зборів Король повинен визначити серед представників партії, що перемогла на виборах, сановника для формування Королівського Уряду. Представників партій-переможців визначають як самі Національні Збори, так і члени парламентських фракцій.

Після висловлювання Зборами вотуму довіри Король видає Декрет Корони, яким призначає повний склад Ради Міністрів.

До початку роботи Рада Міністрів складає присягу, текст якої передбачено у Додатку VI.

Стаття 120.

Функції членів Королівського Уряду несумісні з професійною діяльністю у торгівлі або промисловості, а також із знаходженням на громадській службі.

Стаття 121.

Члени Королівського Уряду несуть колективну відповідальність перед Національними Зборами за політику Королівського Уряду у повному складі.

Кожен член Королівського Уряду повинен нести персональну відповідальність перед Прем'єр-міністром та Національними Зборами за свою власну діяльність.

Стаття 122.

Будь-чий усний або письмовий наказ у жодному разі не може звільнити члена Королівського Уряду від відповідальності.

Стаття 123.

Рада Міністрів повинна збиратися кожного тижня на пленарні або робочі сесії.

Прем'єр-міністр повинен головувати на пленарних сесіях.

Прем'єр-міністр може делегувати своїм Заступникам організацію проведення робочих сесій.

Протоколи засідань Ради Міністрів доводяться до відома Короля.

Стаття 124.

Прем'єр-міністр може делегувати надані йому повноваження своєму Заступнику або будь-якому члену Королівського Уряду.

Стаття 125.

Якщо пост Прем'єр-міністра остаточно стає вакантним, нова Рада Міністрів формується в порядку, передбаченому цією Конституцією. Якщо вакансія має тимчасовий характер, то призначається виконуючий обов'язки Прем'єр-міністра.

Стаття 126.

Кожен член Королівського Уряду повинен бути покараний за будь-які злочини або проступки, яка він/вона вчинили протягом виконання своїх обов'язків.

У таких випадках, а також коли він/вона вчинили серйозні порушення протягом виконання своїх обов'язків, Національні Збори повинні прийняти рішення про передачі його/її справи до суду.

Національні Збори вирішують такі питання простою більшістю за допомогою таємного голосування.

Стаття 127.

Організація і функціонування Ради Міністрів визначаються законом.

Розділ XI. Суд.

Стаття 128.

Суди є незалежною владою.

Суди гарантують і підтримують справедливість та захищають права і свободи громадян.

Суди розглядають усі судові справи, в тому числі й адміністративні.

Судові повноваження реалізуються Верховним Судом та усіма нижчими судами всіх секторів та рівнів.

Стаття 132.

Король є гарантом незалежності суду. Вища Рада Магістратури допомагає Королю в цьому питанні.

Стаття 134.

Склад і функції Вищої Ради Магістратури затверджуються органічним законом.

Вища Рада Магістратури працює під головуванням Короля. Король може призначити уповноважену особу на посаду голови Вищої Ради Магістратури.

Вища Рада Магістратури подає пропозиції Королю про призначення суддів та прокурорів в усіх судах.

Вища Рада Магістратури повинна працювати під головуванням Голови Верховного Суду або Генерального Прокурора Верховного Суду, коли розглядаються дисциплінарні справи проти суддів або прокурорів.

Розділ XII. Конституційна Рада.

Стаття 136.

Конституційна рада слідкує за дотриманням Конституції, тлумачить Конституцію і закони.

Конституційна Рада розглядає випадки щодо суперечок стосовно сенатських виборів.

Стаття 137.

Конституційна Рада складається з дев'яти членів, призначених на дев'ять років. Третина членів Ради замінюється раз на три роки. Три члени призначаються Королем, три члени – Національними Зборами і ще три – Вищою Радою Магістратури.

Голова повинен обиратися членами Конституційної Ради. Він/вона мають вирішальний голос у випадках рівного голосування.

Стаття 139.

Функція члена Конституційної Ради повинна бути несумісна із членством у Сенаті, Національних Зборах, Королівському Уряді, а також з посадою діючого судді, Голови або Віце-голови політичної партії, Голови або Віце-голови профспілок.

Стаття 140.

Король, Прем'єр-міністр, Голова або десята частина членів Національних Зборів, Голова Сенату або чверть усіх senatorів мають право надіслати чорнові законопроекти Конституційній Раді для експертизи до їх оприлюднення.

Регламент Національних Зборів, Регламент Сенату і інші організаційні правила повинні бути подані Конституційній Раді для ознайомлення до їх оприлюднення. Конституційна Рада повинна, протягом тридцяти днів, визначити конституційність законів і Регламентів Національних Зборів і Сенату.

Стаття 141.

Після того, як закон оприлюднений, Король, Прем'єр-міністр, судді, Голова Сенату, Голова Національних Зборів, чверть senatorів, 1/10 членів Національних Зборів можуть запропонувати Конституційній Раді розглянути конституційність означеного закону.

Громадяни мають право на оскарження конституційності законів за допомогою своїх депутатів чи Голови Національних Зборів, або за допомогою своїх сенаторів чи Голови Сенату, як передбачено вище.

Стаття 143.

Король повинен консультиватися з Конституційною Радою з усіх питань щодо зміни Конституції.

Розділ XIV. Національний Конгрес.

Стаття 147.

Національний Конгрес надає можливість громадянам бути інформованими з різних питань загальнонаціонального характеру, а також подавати запити з різних проблем до органів державної влади для їх вирішення.

Кхмерські громадяни обох статей мають право брати участь в Національному Конгресі.

Стаття 148.

Національний Конгрес повинен скликатися Прем'єр-міністром один раз на рік на початку грудня.

Він повинен працювати під головуванням Короля.

Розділ XV. Результати, перегляд і поправки до Конституції.

Стаття 151.

Ініціатива перегляду або зміни Конституції надається Королю, Прем'єр-міністру, Голові або чверті усіх членів Національних Зборів.

Перегляд або зміни повинні набувати чинності Конституційним Законом, прийнятим Національними Зборами двома третинами голосів.

Розділ XVI. Перехідна Умова.

Стаття 156.

Після набуття чинності цією Конституцією Король обирається згідно з умовами, передбаченими в статтях 13 і 14.

Стаття 157.

Після набуття чинності цією Конституцією і протягом дії першої законодавчої влади Король Королівства Камбоджа повинен призначити Першого Прем'єр-міністра і Другого Прем'єр-міністра Королівського Уряду за умови формальної згоди Голови і двох Віце-голів Національних Зборів.

Голова, який здійснював свої повноваження до набуття чинності цієї Конституції, бере участь в якості члена Постійного Комітету та Тронної Ради, як це передбачено в Статтях 11 і 13.

Строк повноважень Сенату першого скликання повинен складати 5 років і закінчитися після формування нового Сенату.

У Сенаті першого скликання:

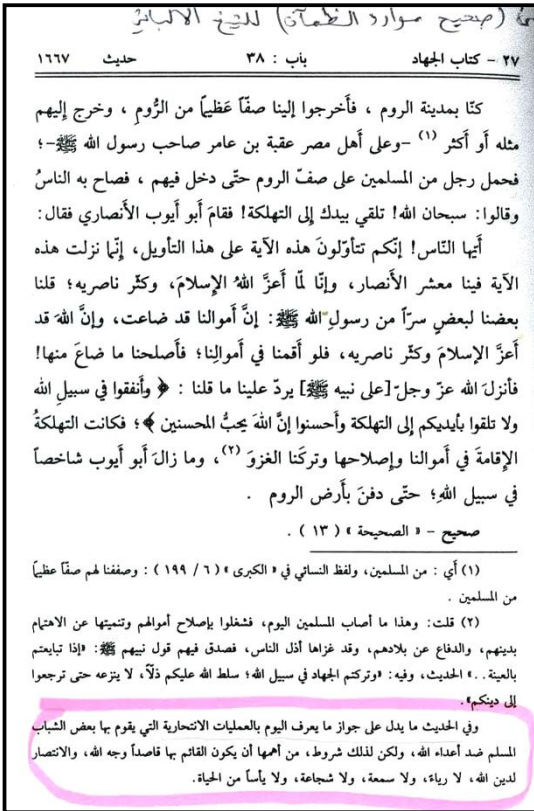
- Загальне число senatorів не повинне перевищувати шістдесяти одного члена;

- Король повинен призначити двох членів, Голову, першого і другого Віце-голів Сенату;

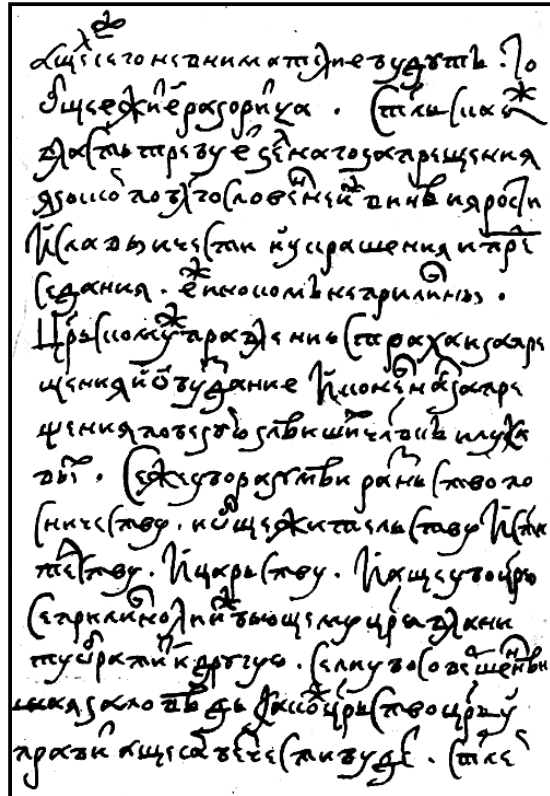
- Решта senatorів висувається Королем за пропозицією Голови Сенату і Голови Національних Зборів з числа членів парламентських фракцій, представлених в Національних Зборах.

Об'єднані засідання Національних Зборів і Сенату повинні проводитися під головуванням Голів обох Палат.

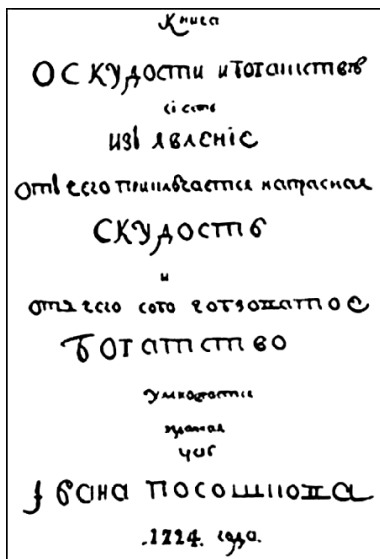
МОНАРХІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ТА ХУДОЖНІХ ОБРАЗАХ

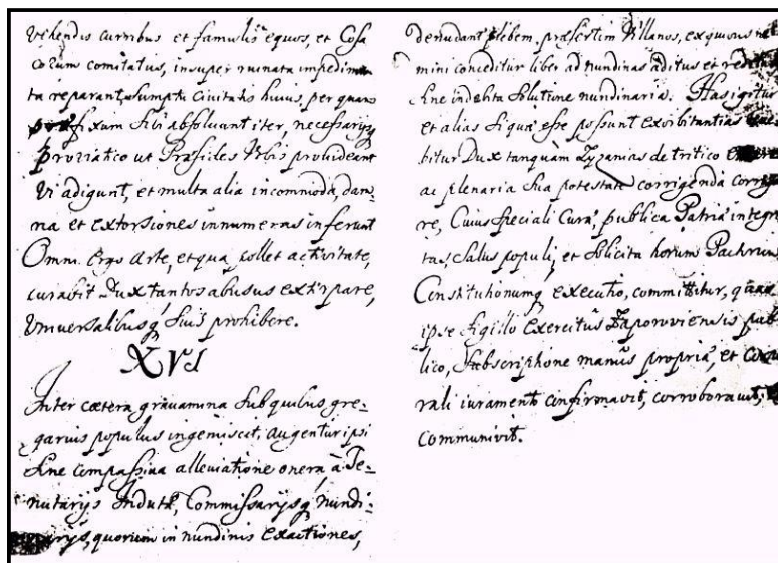
Сахїх аль Бухарї – нам'ятка
ісламської культури

Перше послання Івана Грозного
Андрію Курбському
(з Погодинського списку)

Книга про бідність
та багатство Івана
Посошкова

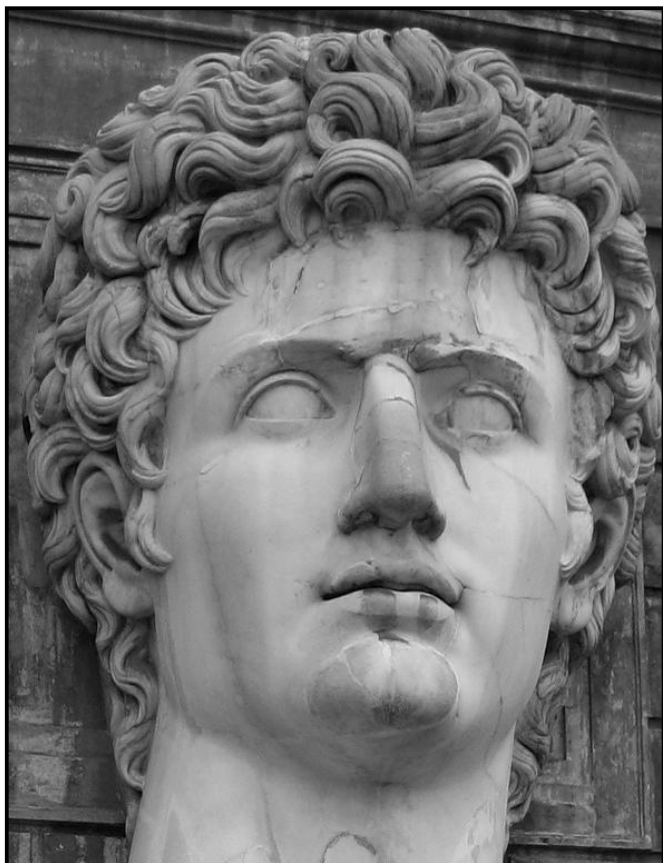

Рукопис конституційного проекту Пилипа Орлика

ПРАДАВНІ РЕФОРМАТОРИ

*Ехнатон – фараон-реформатор,
який запровадив монотеїзм
у Єгипті*

*Октавіан Август – творець
республіканської монархії*

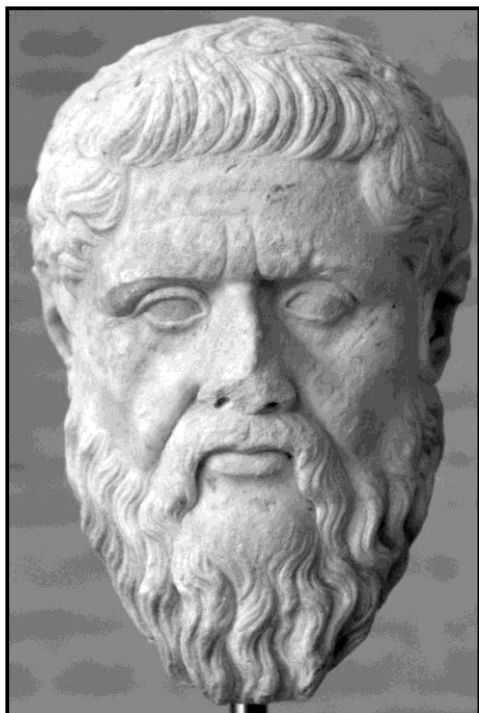

*Тиберій – той, хто першим
титулував себе імператором*

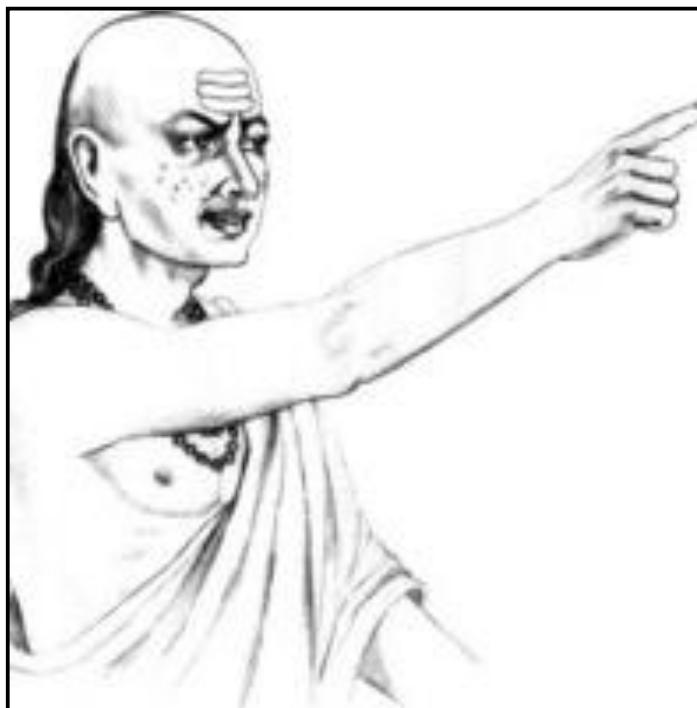

Діоклетіан – втілення «Західної деспотії»

ІДЕОЛОГИ МОНАРХІЗМУ

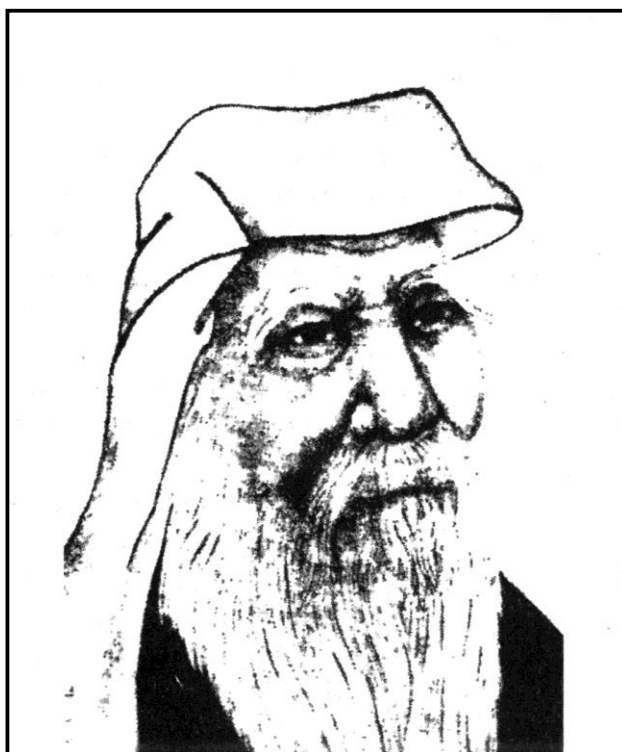
*Давньогрецький філософ
Платон – автор концепції
ідеальної держави, визнавав
монархію найкращою формою
правління*

*Індійський філософ Вішнагупта Каутильє –
автор «Артхашастри»*

*Китайський мислитель Конфуцій
замислювався над моральністю
монарха*

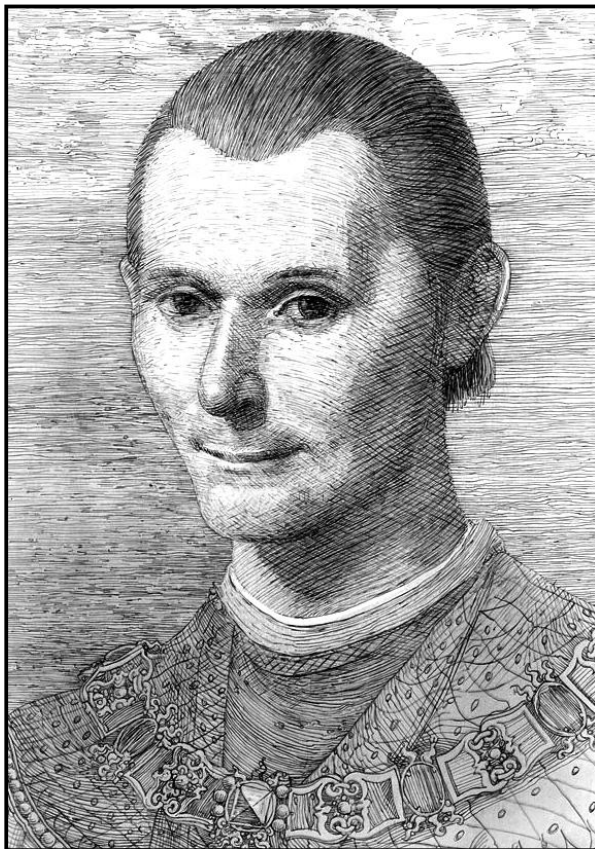
*Китайський мислитель Лао-Цзи –
основоположник даосизму*

*Фома Аквінський – основоположник
теологічної теорії походження
держави*

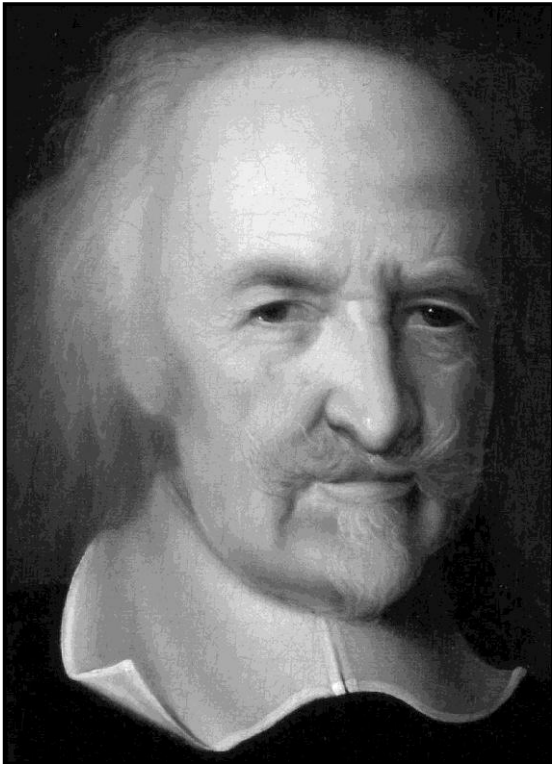
Рафаель. «Портрет Ібн Рушда»

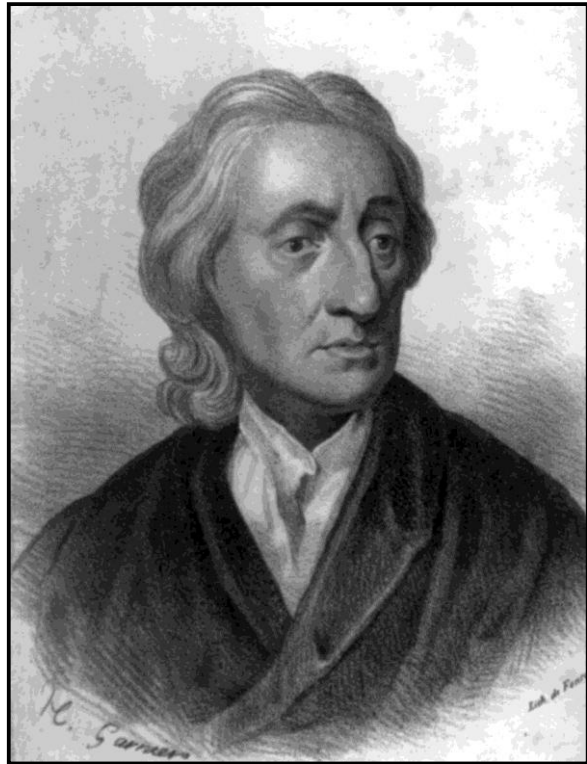
*Нікколо Макіавеллі – основоположник
державницького гуманізму*

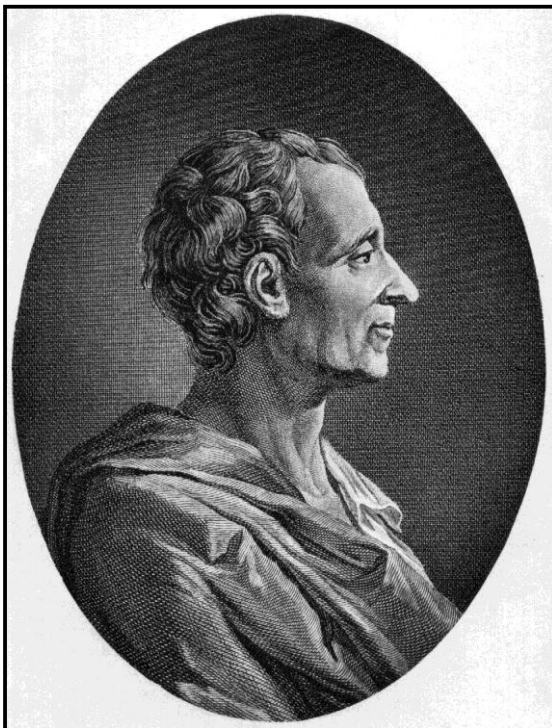
*Жан Боден – основоположник теорії
державного суверенітету*

Томас Гоббс – один з авторів договірної теорії походження держави

Джон Лок – основоположник теорії поділу влади на три гілки, що висунув ідею монаршої прерогативи

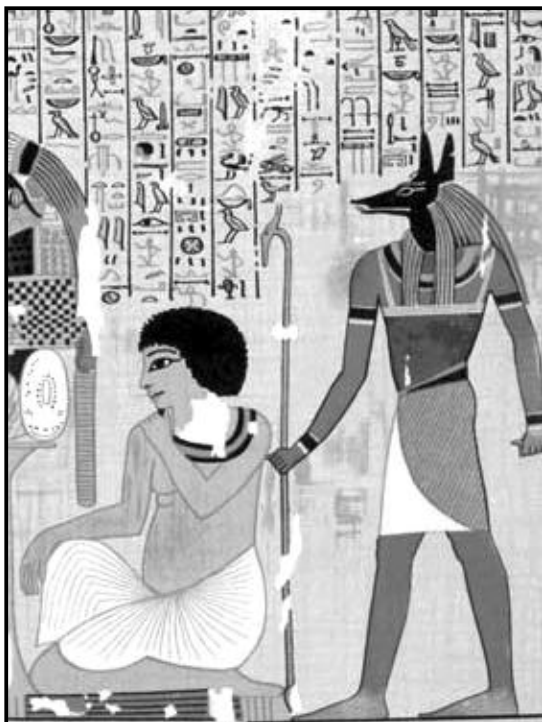

Шарль Луї Монтеск'є – основоположник сучасної теорії поділу влади

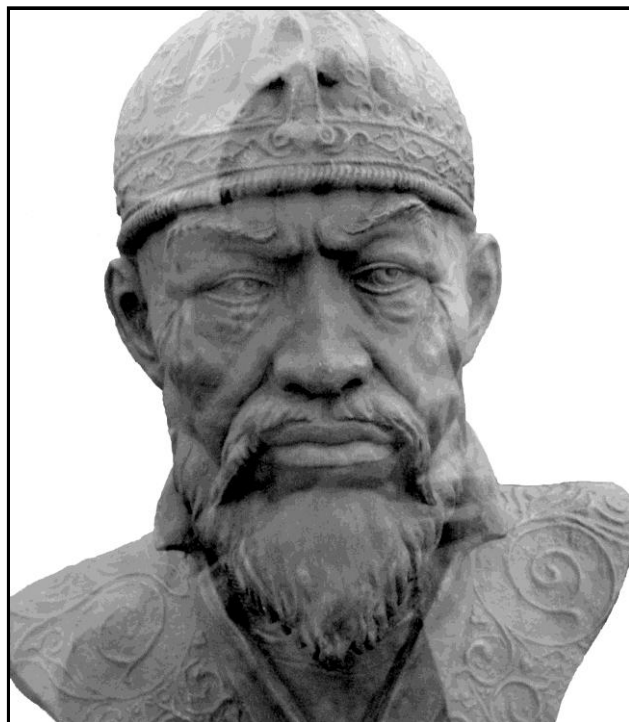

Жозеф де Местр – основоположник авторитарної теорії

ФІЛОСОФИ НА ТРОНИ

*Цар Ахтой у супроводі
собакоголового бога Анубіса*

*Тимур (реконструкція радянського
антрополога Михайла Герасимова)*

*Царь Іванъ Васильевичъ Грозный
Се портретъ изъяснялся въ Кунсткамерѣ Академіи Научъ.*
*Іван Грозний (портрет
зберігається у Кунсткамері
в м. Санкт-Петербурзі)*

*Фрідріх II – король-філософ, друг
Вольтера, одне із втілень
просвітницького монарха*

НАЙВІДОМІШІ РЕСТАВРАЦІЇ

*Іспанський диктатор Франко
здійснив усе можливе
для реставрації монархії*

*Спадкоємець іспанського трону
Хуан Карлос і глава
іспанської держави Франко*

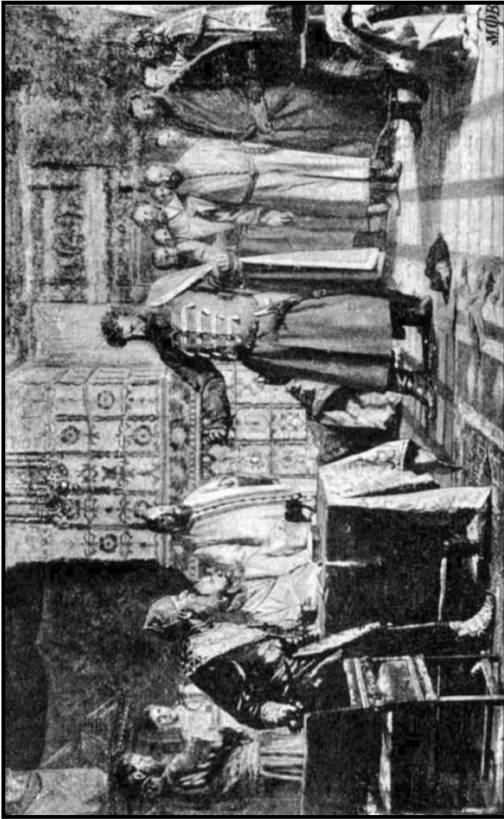

*Присяга молодого іспанського
короля Хуана Карлоса
під час коронації*

*Король Камбоджі Нородом Сіанук на
купюрі у 5 000 ріель*

ДОГОВІРНА МОНАРХІЯ В РОСІЇ

Семіболярщина

Анна Іоанівна розкриває кондиції верховників

НАЙВІДОМІШІ КОРОНАЦІЇ

*Енґр Жан Огюст Домінік
«Жанна д'Арк на коронації
Карла VIII», 1854 рік*

*Коронація Єлизавети II
у Великій Британії*

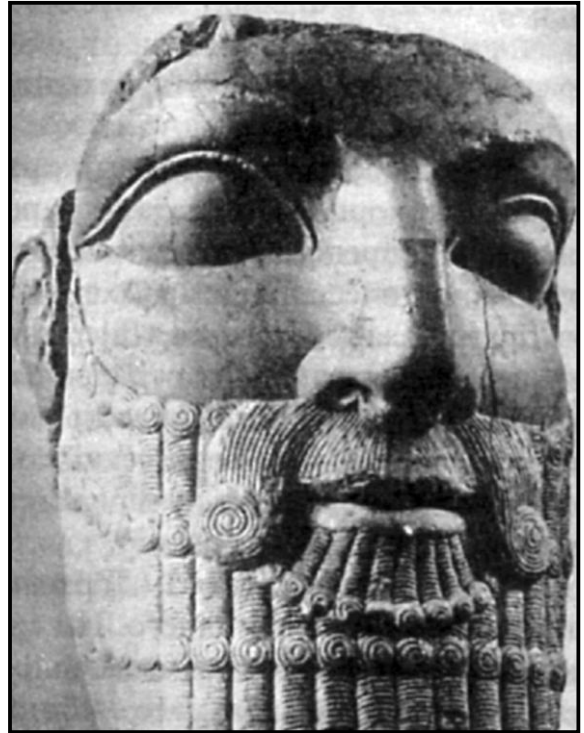

Жан Луї Давід. «Коронація Наполеона»

ДВА ВТІЛЕННЯ СХІДНОЇ ДЕСПОТІЇ

*Цар Вавилону Хаммурапі –
деспот за правом*

*Перський цар Дарій I –
деспот за обов'язком*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МОНАРХІВ

*Король Англії Карл I Стюарт
вперше в історії був страчений за
судовим вироком*

*Німецький кайзер Вільгельм II (у центрі – зліва з
мечем) у родинному колі. Невдало притягувався
міжнародною спільнотою до судової відповідальності*

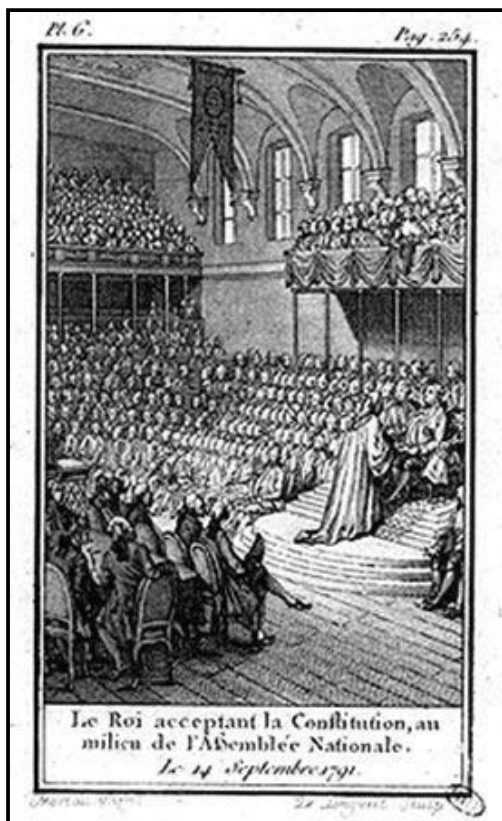
ФРАНЦІЯ – БАТЬКІВЩИНА КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ ТА ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

*Людовик XVI – король Франції,
з якого розпочалася конституційна
доба монархії, був страчений
за вироком суду*

*Шарль Тавенін. «Проголошення Франції
конституційною монархією»*

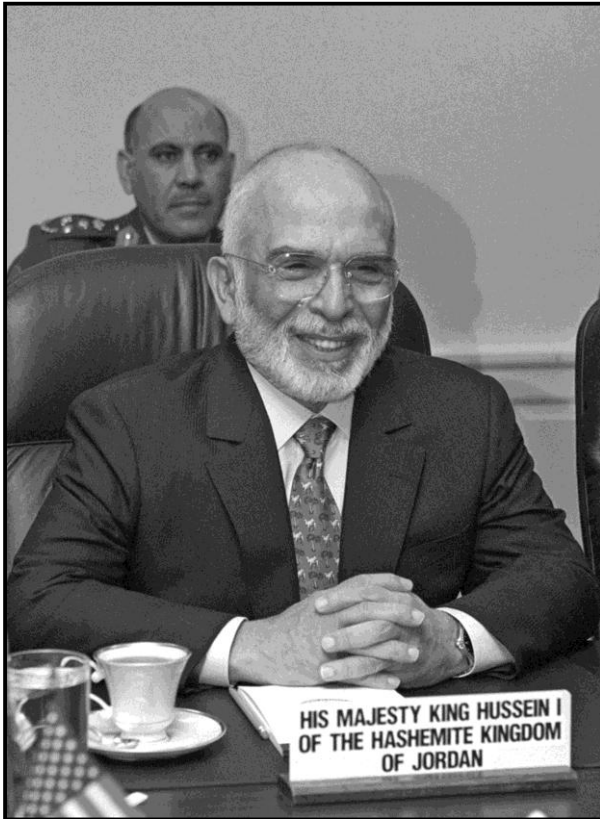

*Гравюра «Прийняття
Людовиком XVI Конституції в
Національних Зборах 14 вересня
1791 року». Кінець XVII століття*

*Людовик XVIII –
перший у світі глава держави*

ЗМІЦНИЛИ СВОЮ ВЛАДУ

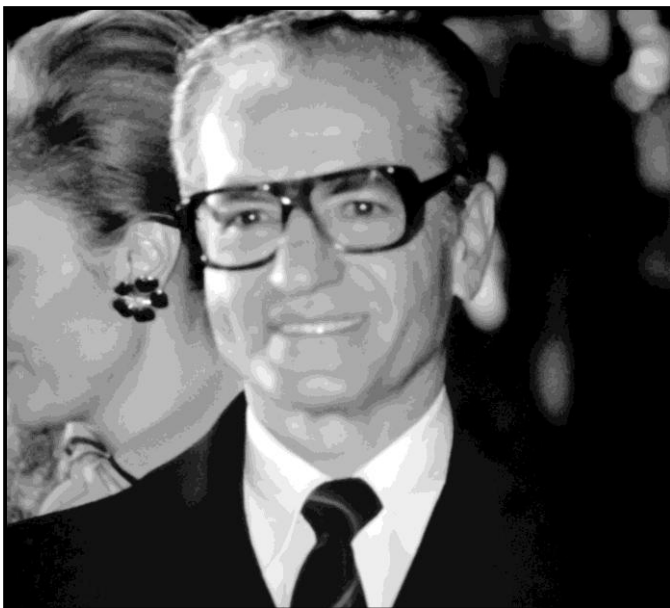

Король Йорданії Хусейн довгий час правив країною без будь-якої участі представницьких органів

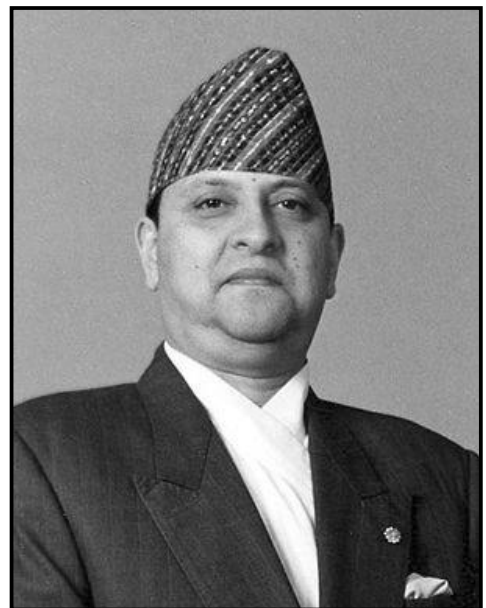

Князь Ліхтенштейну Ганс Адам II істотно звузив вплив парламенту на стан справ у державі

ВТРАТИЛИ ВЛАДУ

Останній шах Ірану Мохаммед Реза Пахлеві втратив владу в результаті ісламської революції (фото 1977 року)

Останній король Непалу Г'янендра втратив владу в результаті народної революції

«БАТЬКИ» КОНСТИТУЦІЙ

Абд аль-Азіз ібн Сауд – засновник Саудівської Аравії, почав формувати саудівське конституційне законодавство

Король Саудівської Аравії Фахд видав першу загальносаудівську Конституцію – Основний нізам про владу

Король Йорданії Талаль I видав нині діючу Конституцію Йорданії

Султан Оману Кабус видав перший Основний закон Султанату

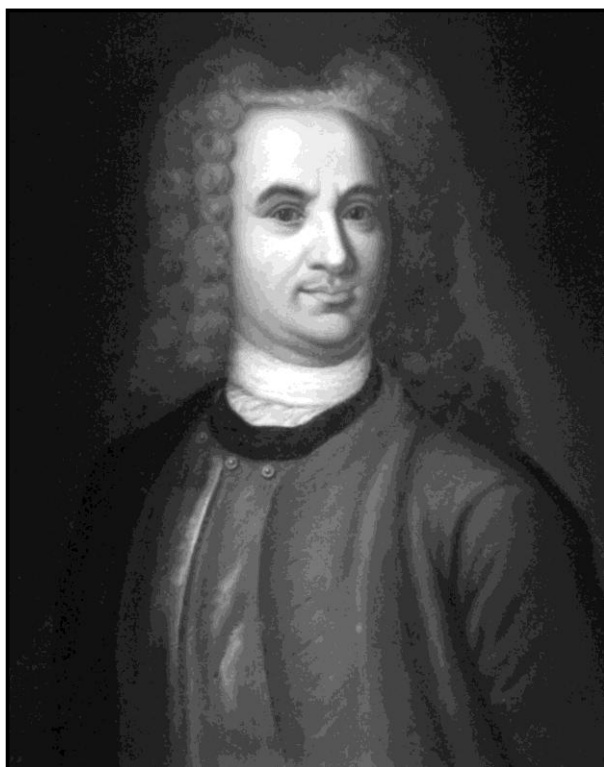
ІДЕОЛОГИ РОСІЙСЬКОГО МОНАРХІЗМУ

*Філофей – автор ідеї
«Третього Риму»*

*Українець Феофан Прокопович –
ідеолог російської імперської думки*

Історик Василь Татищев

*Основоположник сучасного
російського неомонархізму
Роман Злотніков*

ОЛЕКСАНДР II ТА ЙОГО СУЧАСНІ НАЩАДКИ

*Катерина
Михайлівна
Долгорукая –
морганістична
дружина
Олександра II*

*Микола Лавров –
«Олександр II».
1868 рік*

*Імператриця Марія
Олександрівна –
вінценосна дружина
Олександра II*

*Світліший князь
Георгій Олександрович Юр'євський*

*Великий князь (цесаревич)
Георгій Михайлович Романов*

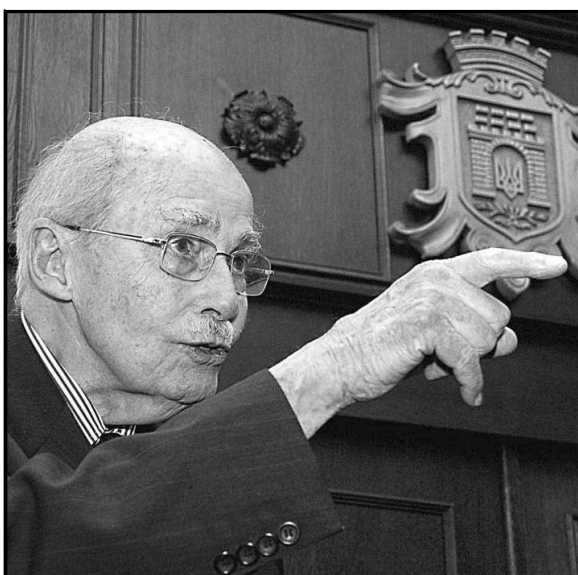
ПРЕТЕНДЕНТИ НА УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕСТОЛ

Ерцгерцог Вільгельм Габсбург (більш відомий як поет Василь Вишиваний) розглядався у якості претендента на український престол на початку ХХ століття

Орест Карелін-Ромашин

*Депутат Європарламенту
Отто фон Габсбург*

*Принц Шарль-Філіпп Орлеанський –
нащадок дочки Ярослава Мудрого
Анни Ярославни*

Наукове видання

СУХОНОС Володимир Вікторович

**Монархія як державна форма:
історико-теоретичний
та конституційно-правовий аспекти**

Монографія

Редактор *В.А.Величко*

Коректор *В.П. Петрухно*

Комп'ютерна верстка *Т.Г. Хвостенко*

Здано на виробництво 12.07.2010. Підп. до друку 6.10.2010.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman. Друк. офсетний.
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 21,39. Умов. фарб.-відб.21,39.
Обл.-вид. арк. 21,82. Тираж 300 пр. Вид. № 47.

ВВП "Мрія-1" ТОВ. 40030, Суми, Кузнечна, 2, тел. 679-215, 22-13-23.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України: серія ДК, № 36.